

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

**ЕТНОПОЛІТИЧНА
КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ:
РЕАЛІЇ ТА ВИКЛИКИ ЧАСУ**

Київ
2010

УДК 323.2 (477)
ББК 66.3 (4 Укр)12

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол № 4 від 24 червня 2010 р.)*

Рецензенти:

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, професор, директор
Інституту європейських досліджень НАН України
Микола Михальченко, член-кореспондент НАН України, доктор фі-
лософських наук, професор

За загальною редакцією доктора історичних наук, професора
Юрія Шаповала

Авторський колектив:

Валентин Бушанський, доктор політичних наук
Микола Кирюшко, кандидат філософських наук
Олена Кривицька, кандидат історичних наук
Володимир Кулик, кандидат політичних наук
Олесь Лісничук, кандидат політичних наук
Олег Малько, кандидат історичних наук
Олесь Мандебура-Нога, кандидат історичних наук
Світлана Набок, молодший науковий співробітник
Лариса Нагорна, доктор історичних наук
Віталій Перевезій, кандидат історичних наук
Олена Радзивіл, здобувачка відділу етнополітології
Сергій Римаренко, доктор політичних наук
Наталія Рубльова, кандидат історичних наук
Юрій Шаповал, доктор історичних наук, професор

E88 Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. —
К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. — 431 с.

Проблеми культури міжособистісних і міжгрупових відносин осново-
положні для кожного соціуму. В Україні вони набули особливої ваги вна-
слідок «розколотості» культурного простору, різноспрямованості політич-
них орієнтацій, конфлікту інтерпретацій у системі історичного мислення.
Автори книжки вбачали свою головну мету у заповненні відчутної про-
галини в теоретико-методологічному й інструментально-виховному
осмисленні етнокультурних параметрів мультикультуралізму, а також
у концептуалізації поняття «етнополітична культура» і включення йо-
го у різноманітні дискурсивні практики. Монографія розрахована на
фахівців, тих, хто навчається, широке коло читачів.

ISBN 978-966-02-5908-9

© Інститут політичних і етнонаціональ-
них досліджень імені І. Ф. Кураса
НАН України, 2010

ЗМІСТ

Вступ (Ю. Шаповал)	5
Розділ 1. Етнополітичний ландшафт України	7
1.1. Етнополітична культура: зміст і структура поняття (Л. Нагорна)	7
1.2. Етнічність у сучасних ідентифікаційних системах (Л. Нагорна)	21
1.3. Демократія в політичному дискурсі України постмайданного періоду (О. Лісничук)	34
1.4. Становлення інститутів громадянського суспільства в Україні (О. Малько)	45
Розділ 2. Етика міжнаціональних відносин і політична культура	106
2.1. Діалектика інтересу і моралі у міжетнічних відносинах (Л. Нагорна)	106
2.2. Універсалістська етика й етнуетика (Л. Нагорна) ...	117
2.3. Виховання толерантності й етики відповідальності як моральний імператив (Л. Нагорна)	130
2.4. Цінності — рефлексія — влада (В. Бушанський) ...	148
Розділ 3. Колективна пам'ять як фактор формування етнополітичної культури	170
3.1. Роль українських мас-медій у творенні національного історичного нарративу (В. Кулик)	170
3.2. Культура історичної пам'яті як складова публічної дипломатії: український контекст (С. Набок)	187
3.3. Минуле України в шкільних підручниках: поліетнічність чи боротьба етносів? (О. Радзивіл) ...	214
Розділ 4. Феномен соціокультурної регіоналізації й регіональна ідентичність	238
4.1. Соціокультурні подібності та відмінності регіонів України (С. Римаренко)	238
4.2. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі (О. Кривицька)	264

4.3. Визначення «знакова політична подія» в інформаційному полі України: спроба дискурс-аналізу (О. Мандебура)	332
Розділ 5. Етнорелігійні процеси	343
5.1. Релігійна реформація «помаранчевих» (В. Перевезій)	343
5.2. Політичний іслам у сучасній Україні: паростки нового чи віртуальна реальність? (М. Кирюшко)	380
5.3. Римо-католицька церква в Україні (Н. Рубльова) . . .	415

ВСТУП

Глобальні зсуви у нинішньому світі відбуваються на культурних стиках — ця істина, сформульована у ХХ столітті, дістала переконливе підтвердження у столітті ХХІ. Зруйновані доценту у 2001 році хмарочоси-близнюки мали б стати для всього людства сигналом і попередженням. Але... І навряд чи від нових загроз людство врятують гнівні інвективи з приводу підступів міжнародного тероризму.

Очевидно, що переосмислення і суттєвих коректив потребує уся сукупність світ-системних — міждержавних, міжетнічних, міжрелігійних, міжкультурних та інших — відносин. Лише певне самообмеження й здатність зрозуміти потреби Іншого здатне зупинити небезпечне сповзання людства у безодню хаосу і війн. І саме культурі як найвищому досягненню людської цивілізації належить почесна місія шукати точки дотику, вгамовувати пристрасті, виховувати толерантність і повагу до розмаїття вусій його складності й суперечливості.

Світ уявлень, настроїв, почуттів, очікувань значно важче піддається осмисленню, оцінюванню й коригуванню, ніж сфера економічних, фінансових, політичних відносин. Особливо непросто передбачити колізії, пов'язані з періодичними спалахами й затуханнями інтересу до етнічності й ідентичностей, а відтак і до використання цього важко вловлюваного субстрату у політичних цілях. У час докорінної ломки звичних цінностей на зламі тисячоліть Україна, на відміну від багатьох інших держав на пострадянському просторі, щасливо уникла серйозних міжетнічних конфліктів.

У пропонованій читачеві праці авторський колектив намагався дати відповідь на питання: якою виявилася у «постпомаранчевий» період динаміка вітчизняної етнополітичної культури і як позначилася перманентна криза в економіці та політичному житті на стані міжетнічної, міжрегіональної, міжконфесійної взаємодії в орієнтаційній сфері політики і на рівні міжособистісних та міжгрупових відносин.

Концепт етнополітичної культури виявився на диво операціонабельним для аналізу непростих колізій, які супроводять становлення політичної нації і громадянського суспільства в Україні. Саме крізь призму того комплексу політичної культури,

який прямо пов'язаний зі станом етнічної свідомості та діяльністю національно-політичних інститутів, найбільш виразно простежуються і здобутки, і втрати на складному, далеко ще не пройденому шляху пошуку консолідуючих чинників і об'єднувальних ідей. Зрештою, від темпів просування цим шляхом залежить і якісний стан життя у поліетнічному й полікультурному соціумі, і перспективи подолання кризових явищ, і зрушення на краще у сфері суспільної свідомості.

Серед багатьох завдань, які ставив перед собою авторський колектив, одне уявлялося особливо важливим: повернути у суспільний дискурс тему моралі й політичної етики. Конфронтація кількох взаємовиключних «правд» і постулат беззаперечної правоти «своїх» стали нормами нашого політичного життя, і їхній руйнівний вплив особливо дається взнаки у сполученні із девальвацією права. Або українське суспільство здолає ці хибні стереотипи і налагодить конструктивний діалог усіх політичних сил, або йому доведеться пройти через смугу нових випробувань, породжуваних несумісністю ідеалів і гіпертрофованими вождистськими амбіціями.

Сподіваємося, що здійснений авторами цієї книги аналіз реалій сьогодення у найбільш дратівливих сферах суспільного життя — ідентифікаційній, політико-культурній, мовній, етнічній, конфесійній — допоможе нашим читачам зрозуміти, що там, де немає узгодженого бачення основоположних цінностей і скоординованих зусиль у напрямі їхнього утвердження, усякі розмови про свободу, демократію, добробут втрачають сенс. Бо справжня свобода є там, де є повага до людини й турбота про її права.

Юрій Шаповал

РОЗДІЛ 1 ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ УКРАЇНИ

1.1. Етнополітична культура: зміст і структура поняття

Стрімкі зміни співвідношення сил у світі на зламі тисячоліть у поєднанні із глобальною фінансово-економічною кризою спричинили такий стан тривожності у суспільній свідомості, який межує з відчуттям загальної нестабільності і навіть можливості зруйнування хиткого миру на планеті. Рівень керованості міжнародними процесами падає; механізми підтримання міжнародної безпеки, створені після Другої світової війни і пізніше (ООН, НАТО, ОБСЄ та ін.), дедалі більше доводять свою недостатню ефективність. Геополітична аналітика ставить під сумнів десятки укладених у різні часи міжнародних угод, загострилися дискусії про статус «невизнаних держав» і проблемних регіонів. Боротьба за ресурси й геополітичне домінування супроводиться новим етапом у гонці озброєнь. Ступінь глобальних ризиків на порядок зріс.

Водночас зазнає відчутної девальвації концепція міцності «однополярного світу» і гегемонізму США у світовій політиці. Безперспективна війна в Іраку, яка стала одним зчинників глобальної фінансово-економічної кризи, переконливо довела — насильство не тільки не розв'язує проблем, пов'язаних із ціннісними конфліктами, але поглиблює їх. Очевидно, мають рацію ті аналітики, які доводять наявність у підсвідомості людей архаїчних шарів, які привносять елемент ірраціональності у поведінку в конфліктних ситуаціях, продукують ескалацію жорстокості зі зневагою до людського життя. Майже всі науковці констатують у зв'язку з цим знецінення моральних начал — як на політичному рівні, так і на рівні буденної поведінки. Парадоксально, але факт: величезні здобутки інформаційної революції збільшують потенціал ризику, бо новітні PR-технології дають змогу вправно грати на відчуттях ущемленої справедливості й національних травмах, апелювати до архаїчних пластів свідомості й низьких інстинктів для провокування відповідних психологічних реакцій. А телебачення, яке щоденно

приносить у наші домівки невтішні новини й жахливі сцени насильства, знижує «поріг чутливості» до чужого болю.

Доводиться, отже, констатувати, що глобалізаційні процеси, з якими пов'язувалося чимало надій, не сприяли оптимізації систем ціннісного орієнтування соціумів і мінімізації нагромадженого у світі конфліктного потенціалу. Нові лінії поляризації, створені поглибленням прірви між багатством і бідністю, між державами «золотого мільярда» й тими, яким у цей клуб увійти не пощастило, розростаються внаслідок занурення людства у віртуальний світ культурної стандартизації, де дії за алгоритмом насильства не вважаються аморальними, а поняття успіху асоціюється з володінням певною сумою матеріальних благ. Ідеали загального добра, соціальної справедливості, людської гідності, чесності виявилися виразно девальвованими. Атомізація соціумів, посилена явищами аномії, значно посилилася, що тягне за собою наростання наркоманії, девіантної поведінки, ксенофобії, немотивованої злочинності тощо.

Усі ці явища, разом узяті, руйнують ті психологічні гальма, які у свідомості попередніх поколінь були міцно пов'язані з відчуттям: немає нічого страшнішого, ніж війна. Руйнування режиму нерозповсюдження ядерної зброї призвело до того, що нині 25 країн світу або мають її, або стоять на порозі її отримання. Готовність деяких політиків застосовувати зброю навіть проти своїх громадян в ім'я примарних геополітичних чи інших корисливих цілей лякає тим більше, що світова спільнота реагує на такі випадки мляво й нерішуче. Більше того, великі держави виявляють готовність стимулювати збройні конфлікти заради своєї «розвідки боєм» щодо можливості зміцнення своїх позицій у тому чи іншому регіоні.

Водночас, як це показав нещодавно у своєму цікавому порівняльному дослідженні іспанський політолог, каталонець за походженням, Ж. Коломер, ми є свідками багатьох нових явищ, які дають змогу визначити три найважливіші тренди світового розвитку. По-перше, зі збільшенням числа незалежних і автономних країн середній розмір держави має тенденцію до зменшення. По-друге, серед цих країн зростає кількість тих, що обирають шлях демократизації. По-третє, зростає кількість «невдалих», формально суверенних, але не досить самостійних держав. Отже, на одному полюсі концентрується п'ять ве-

личесних держав і державних об'єднань (США, Китай, Європа, Японія, Росія — 40% населення світу й 80% світового виробництва), а на другому — сотні малих політичних утворень, яким сучасний світ надає небачені раніше можливості для самоуправління. Але чи є незаперечним благом формування нових націй-держав, автономних країв? Високий ступінь спроможності малих націй боротися за власне самоствердження в ролі держав «парадоксальним чином здатний стати загрозою свободі й демократії, оскільки може відродити старі конфлікти або створити нові відносини суперництва й ворожнечі»¹.

В умовах посиленого світовою фінансово-економічною кризою послаблення суверенітету національних держав з великою дозою вірогідності можна прогнозувати загострення конфліктів, які або виникають на ґрунті політизованої етнічності, або використовують відповідні символи й міфи з мобілізаційною метою. Визнання незалежності Косова відкрило шляхбаум для активізації будь-яких рухів незадоволених своїм статусом етнічних спільнот. Ситуація на території колишньої Югославії вже сьогодні нагадує хоч і закритий, але вже киплячий казан. Дедалі голосніше заявляють про себе албанські рухи у Македонії й Чорногорії, сербський у Боснії й Герцеговині, угорський у Воєводині з перспективою поширення на Трансільванію. Нову вісь конфлікту створило визнання Російською Федерацією незалежності Абхазії та Південної Осетії. Не подолана політична криза у Бельгії, яка поставила державу на грань розпаду. Доволі гострими лишаються і етнічні проблеми у ще недавно «спокійних» країнах Європи, про що, зокрема, свідчать бунти в арабських кварталах Парижа, зіткнення з емігрантськими групами в Нідерландах, терористичні акти в Іспанії.

В Україні є свої проблемні етнічному відношенні регіони — насамперед до їх числа належать Крим і Закарпаття. І хоча етноконфліктність лишається в межах латентної, навряд чи хтось наважиться прогнозувати розвиток подій на кілька років наперед не тільки на цих порубіжних територіях, але й на всьому вітчизняному просторі. Адже ситуація нестабільності, яка триває в Україні вже кілька років, провокує місцеві еліти на вихід поза межі правового поля, а поглиблення кризових явищ

¹ Colomer J.M. Great empires, small nations: The uncertain future of the sovereign state. — L. — N.Y. — P. 5, 9, 40.

може підняти на протестні акції доволі широкий загал. Які гасла можуть при цьому з'явитися на політичних прапорах і до яких наслідків це може призвести, сьогодні можна лише здогадуватися.

Український соціум уже не раз демонстрував здатність зупинитися за крок від масштабного етнополітичного конфлікту, і треба сподіватися, що і на цей раз серйозні біди нас обминуть. Але для того, щоб екстремісти правого й лівого гатунку не використали у своїх вузькогрупових цілях надзвичайно високий потенціал невдоволення, владі й громадянському суспільству доведеться докласти чималих зусиль для створення важелів протидії зневірі й фрустрації суспільної свідомості. Якісь разові заходи тут навряд чи виявляться ефективними. Потрібна ціліс? на система вироблення більш справедливих основ соціального життя, розумного самообмеження потреб, виховання громадянськості — система, яка б поєднувала в собі засоби переконання й емоційного впливу і діяла у широких межах, на рівні усіх вікових категорій громадян. Людина має усвідомлювати міру викликів і ступінь загроз і діяти відповідно, не перекладаючи на когось відповідальність і провини.

Тут саме час замислитися: а чи забезпечує наявний в країні рівень політичної культури належний ступінь політичної компетентності й громадянського самоусвідомлення? На жаль, однозначно позитивну відповідь на це запитання дати неможливо. Фахівці-експерти з тривогою констатують: пов'язані з «помаранчевою революцією» надії на оздоровлення соціуму, прискорення процесу формування політичної нації виявилися примарними. Більше того, ситуація ускладнилася на порядок. Беззаконня, корупція, величезне майнове розшарування, вибіркове застосування права аж ніяк не сприяють формуванню сильної громадянської ідентичності. Незапитаними або навіть частково скомпрометованими в умовах тотальної недовіри між громадянами, етнокультурними та іншими групами, регіонами виявилися такі основоположні поняття, як патріотизм, чесність і моральність політики, верховенство права і справедливість суду. Лише 16% респондентів у 2007 р. почувалися господарями своєї держави, лише 19% пов'язували з Україною свою соціальну перспективу².

² Експертна доповідь «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». — К., 2008. — С. 214.

Усупереч очікуванням, 2008–2009 роки виявилися критичними з точки зору розбалансування системи влади і перетворення дестабілізації у постійний компонент політичного життя. Задавнений ціннісний конфлікт, зумовлений парадоксами розвитку українських регіонів і етнічних спільнот у різних цивілізаційних системах, обернувся станом, близьким до «війни всіх проти всіх». На цій основі на наших очах розігрується «драма нерозуміння» — ідентифікаційні процеси розгортаються у просторі несумісності основоположних цінностей і смисложиттєвих парадигм. Те, що на поверхні має вигляд зіткнення політичних амбіцій, насправді є черговою, найглибшою в українській історії, ідентифікаційною кризою, яка дедалі більше набирає вигляду «війни ідентичностей» — політичних, культурних, регіональних, етнічних та інших.

Асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, псевдосинкретизм політичної культури з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктність, розбалансованість міжцерковних відносин, конгломератний характер партійної системи — тривожні симптоми політичного нездоров'я соціуму. Вади «політичного менеджменту» і суспільна аномія мають своїм наслідком брак механізмів самоорганізації, що робить проблематичними перспективи дієздатного громадянського суспільства. Щодо завдань формування політичної (громадянської) нації, то про них останнім часом взагалі говорити «не заведено». Консолідаційна стратегія існує, у кращому разі, у вигляді невиразних декларацій.

Змінити радикально такий стан швидко неможливо — адже політична культура має величезну силу інерції. Але дбати про консолідаційні важелі соціум мусить щодня й щогодини. Очевидно, що слабкість горизонтальної ідентифікації і фрагментованість політичної культури в Україні зумовлені не лише розмитістю національного культурно-символічного поля, але й браком механізмів зворотного зв'язку між владою й суспільством, відсутністю цілісної, розрахованої на різні вікові групи, виховної системи, зневажливим ставленням до норм права й моралі. Триваюча ідентифікаційна криза, що супроводиться загальною кризою довіри, підтримується як амбівалентністю суспільної свідомості, що має конформно-нігілістичну спрямованість, так і схильністю еліт до т. зв. ігрового габітусу, коли примарний

розрахунок на електоральний виграш стає на заваді адекватному оцінюванню своїх дій і прогнозуванню їхніх можливих наслідків. Подразливий вплив на суспільну атмосферу справляють ритуалізація політичного життя з виразним акцентом на архаїчних цінностях і «комплексах жертви», прояви етнократизму у політичній риторичі, налаштованість на пошук ворога.

Саме тому сьогодні як ніколи запитаною має бути концепція етнополітичної культури, активним розробником і пропагандистом якої виступила наукова школа академіка І.Кураса. У заснованому ним інституті, названому його ім'ям, проблеми етнополітики, ціннісних настанов, поведінкових стереотипів опинилися у фокусі уваги тому, що таким був виклик часу. Коли стало ясно, що культивоване в Радянському Союзі уявлення про вирішеність «національного питання» — один з багатьох фантомів, Іван Федорович разом зі своїми учнями (до числа яких належить і наш авторський колектив) наполегливо створював і організаційну базу, і теоретичні підвалини докорінного переосмислення усього комплексу проблем, що існують в етнонаціональній сфері. Однією з них виявилася проблема осмислення важелів впливу на орієнтаційну сферу політики, зокрема на той її сегмент, який безпосередньо стосується міжетнічної й культурної взаємодії. Йшлося про чіткий план дій у сфері національного будівництва новопосталої держави і водночас про наукову платформу для системного моніторингового аналізу тих реальних і уявних міжгрупових суперечностей, які ускладнюють загальнонаціональний діалог.

Уведена у перші роки незалежності майже одночасно В.Скуратівським і О. Картуновим категорія «етнополітична культура» аж до кінця ХХ ст. існувала як пізнавальна модель, не наповнена реальним змістом. Лише І.Курасу вдалося, по-перше, співвіднести її із успадкованою від радянського суспільствознавства ідеологією «культура міжнаціонального спілкування», і, по-друге, представити етнополітичну культуру у вигляді духовного феномену, здатного не лише відобразити в узагальненому вигляді результати соціокомунікативного досвіду етнічних спільнот, але й справляти помітний вплив на орієнтаційну сферу політики і на моральний клімат у суспільстві. У його викладі етнополітична культура постала як комплекс елементів політичної культури, пов'язаних зі станом етнічної свідомості

та діяльністю національно-політичних інститутів. Ішлося про напрям соціалізації особи, ґрунтований на органічному поєднанні загальнонаціональних, загальнолюдських та етнічних цінностей. У такий спосіб вдалося знайти концептуальний ключ для позначення усього культурологічного контексту буття громадян, включаючи ті аспекти культурної політики, які підпорядковані завданням гармонізації міжетнічних відносин. А, говорячи ще коротше — наповнити конкретним змістом формулу «спосіб людського буття у поліетнічному соціумі»³.

Отже, за своїм глибинним змістом категорія «етнополітична культура» виявилася ширшою і продуктивнішою, ніж формула «культура міжнаціонального спілкування». Розпливчастість закладеного у цю останню формулу концепту «національне» не давала чіткої відповіді на запитання, про що саме йдеться: про відносини між націями чи відносини між національностями (етносами). Інколи її зміст трактувався розширено (включаючи й міждержавні відносини), іноді звучувався до рівня лише міжкультурного чи міжетнічного спілкування. Новий термін пов'язувався зі всією сферою етнополітики і вже тому, що в ньому відсутній розмитий компонент «національного» виключав двозначність. У широкому сенсі він відобразив якісний стан політичного життя у поліетнічному й полікультурному соціумі, включно з вимогами права й відповідними нормами моралі та стилем поведінки політичних акторів. У вужчому розумінні він виявився придатним для характеристики рівня культури політичного спілкування етнічних спільнот і громадських об'єднань, що претендують на представництво їхніх інтересів, мотивацій і напрямів діяльності учасників політичного процесу. Введенням у науковий обіг нової категорії досягалася можливість створення ідеал-типової моделі етнополітики і зіставлення з нею наявних реальних типів культурної взаємодії, а також організації поглиблених досліджень етнічної психології громадян та відповідного політичного менеджменту.

У викладі І.Кураса новий термін не претендував на однозначність: учений з високим креативним потенціалом добре розумів полісемантичність (а отже, і неминучу багатofункціональність) термінів «культура», «політика», «етнічність», «політична

³ Курас І.Ф. Етнополітологія: перші кроки становлення. — К., 2004. — С. 590–595.

культура». Для нього було важливо спочатку максимально чітко окреслити простір цінностей (етос), якими визначається стан політичної культури у полікультурних соціумах, і вже на цій основі запропонувати базисні підходи для його аналізу й відповідного впливу на стан політичної свідомості. Звертаючи увагу на аналітичну, регулятивну, інтегративну, ціннісно-нормативну функції етнополітичної культури, він особливо наголошував на неприпустимості політизації етнічності до таких небезпечних меж, коли вона може ставати знаряддям маніпулювання масовою свідомістю. Його політичним кредо була постійна турбота про утвердження національно-громадянської ідентичності в руслі толерантності й політкоректності і водночас непримиренності до будь-яких проявів політичного екстремізму, расизму, ксенофобії, антисемітизму.

Новаторські методологічні підходи до аналізу феномена етнічності й відповідні застереження політикам І.Курас обґрунтовував тим новим контекстом, якого набули проблеми політичної культури у розпеченій атмосфері початку ХХІ століття. Йшлося про неминуче загострення в умовах радикальних трансформаційних процесів усієї гами ціннісних орієнтацій і видозміну відповідних типів поведінки — з величезною амплітудою коливань між традиціоналізмом і модернізмом, колективізмом та індивідуалізмом, толерантністю й нетерпимістю. А також про те, що певна девальвація традиційних методів дослідження політичних культур пояснювалася якраз тим, що загальні політико-культурні теорії «спіткнулися» об проблему регіональних та етнічних субкультур. А отже, з'явилася нагальна потреба розглядати проблеми політичної культури у контексті тих «переідентифікацій», з якими був пов'язаний початок ХХІ століття, у тісному зв'язку із дослідженням проблем ідентичності та мультикультуралізму.

Нині концепт етнополітичної культури вже має доволі чіткі грані — як простір цінностей і мотивацій поведінки, поле суспільного діалогу, орієнтаційна сфера етнонаціональної політики. Йдеться не лише про сферу безпосередньої практичної дії, а про специфічний етос, установочну й поведінкову матрицю, якою керується (чи якою має керуватися) соціум у сфері міжетнічного спілкування. А водночас і про доктринально-ідеологічну систему забезпечення справжньої громадянської

рівноправності, відповідне спрямування освіти, виховання, політики пам'яті, творення державних символів, етнокультурного й масмедійного виробництва.

Структура поняття «етнополітична культура» доволі складна, оскільки тут сполучаються і взаємодіють різні грані культури як індикатора цивілізованості соціуму і відмінні стратегії націєбудівництва. Як частина політики — науки й мистецтва управління — етностратегія й етнополітика спрямовуються на розв'язання двоєдиного завдання: 1) правового гарантування рівності й рівних можливостей для задоволення інтересів і потреб усіх етнічних спільнот і 2) створення і вдосконалення важелів загальнонаціональної інтеграції з метою формування дієздатної політичної нації і сталої загальногромадянської ідентичності. Рівень етнополітичної культури в ідеалі має відповідати цій меті. Але на ділі етнополітична культура, обтяжена спадком минулого і помилками політиків, рідко виявляється схожою на ідеальну модель. В Україні вона є виразно фрагментованою, і ступінь цієї фрагментованості, на жаль, не зменшується, а має тенденцію до зростання.

Оскільки перше десятиріччя нового тисячоліття уже добігає кінця, існує нагальна потреба осмислення тих нових реалій, які з ним пов'язані. У своїй масі вони виявилися невтішними — загрози як національній, так і міжнародній безпеці зросли на порядок. Зміна моделі світового устрою з однополярної на багатополярну, фактична відмова великих держав від закладеної у Гельсінські угоди ідеї недоторканності державних кордонів, глибока криза НАТО, девальвація архіліберальних фінансових схем створюють стійкий дестабілізаційний фон і збільшують загальний потенціал розгубленості. У таких умовах інтелект далеко не завжди виявляється здатним знайти раціональні пояснення і побудувати надійні прогнози. На зміну модним усвій час утопіям приходять т.зв. дистопії — з домінуючими настроями катастрофізму, загального запезаду, навіть загибелі світової цивілізації⁴.

⁴ Див., напр.: Следзевский И.В. Ментальные образы в международных сопоставлениях и моделировании глобального будущего // *Общественные науки и современность*. — 2008. — № 4. — С. 69–85; Богатуров А., Фененко А. Кризис стратегии «навязанного консенсуса» // *Свободная мысль*. — 2008. — № 11. — С. 5–18.

Надзвичайно багато проблем, які з погляду світової громадськості є загрозливими, закорінені в етнічній сфері людського буття. З'явилися проблеми «держав, що не відбулися», дилеми визнання/невизнання політичних домагань тих етнічних спільнот, які десятиріччями виношують сепаратистські прагнення. Уявлення про власну «територію свободи» у різних народів істотно різняться, а рівень масової агресивності повсюдно зростає. Склалася ситуація, коли будь-який соціальний аналіз має починатися з розмови про виклики, ризики, загрози, а ризикологія вже виявляє ознаки перетворення у наукову субдисципліну. Розмивання світоглядних універсалій, зростання питомої ваги матеріального на шкоду духовному, невдалі пошуки моральнісного консенсусу у різних соціумах ставлять під загрозу цивілізованість як норму людських відносин.

У часи системних криз зазвичай загострюються проблеми ставлення до інакшості, виокремлення «чужого», пошуки ворога. І окремим індивідам, і групам, аж до тих, які персоналізують державу, важко уникнути спокуси списати власні невдачі на підступи ворогів, «п'ятої колони», представити себе у вигляді жертви. Дедалі частіше саме конструювання образу «жертви» стає способом творення керованої конфліктної ситуації⁵. Оскільки ж засобом «іншування» слугують етнічні й культурні ідентифікатори, пошук відмінностей і особистості неминуче веде до творення викривлених авто- і гетеростереотипів і мобілізації етнічності у політичних цілях. У таких умовах саме від рівня наукового осмислення інакшості й активної протидії віктимізації суспільної свідомості залежить, чи вдасться країні уникнути пасток етнократизму, легітимізації пріоритету прав етносу над правами особи, насадження штучного моноетнізму. А про те, що така небезпека існує, свідчить як активізація праворадикальних націоналістичних сил, так і досить-таки пасивне реагування державних інститутів на непоодинокі прояви расизму й ксенофобії, у тому числі в риторичі і в діях високопосадовців.

Сьогодні необхідність вироблення нової стратегії держави в етнонаціональній сфері є очевидною. Очевидною є й безґрунтовність розрахунків на автоматичну дію етнокультурної уніфікації.

⁵ Див., напр.: Козырев Г.И. Конструирование «жертвы» как способ создания управляемой конфликтной ситуации // Социс. — 2009. — № 4. — С. 63–73.

Запорукою успішності в етнополітиці може бути лише незмінність орієнтації на пріоритет прав людини, піднесення престижу національного як загальногромадянського (національних інтересів, національної самоповаги), чітке розмежування культуроформуючих і політичних функцій етнічності. В усьому світі під впливом глобалізаційних процесів відбувається зміна пріоритетів і базових основ самоідентифікації, причому громадянські форми ідентифікації в успішних країнах явно превалюють над аскриптивними — расовою, етнічною, релігійною. Там же, де пріоритети обираються за ознаками «титольності» або «етнічної чистоти», нормою життя стають нескінченні криваві конфлікти.

На те, що етнічні проблеми мають здатність відтворюватися через багато десятиліть і створювати безліч ускладнень на кожному новому витку розвитку цивілізації, звертає увагу німецький історик Ю.Кока. Сараєво 1914 р. і розпад Османської імперії на початку ХХ століття обернулися у наш час зруйнуванням поліетнічної Югославії і косовським конфліктом. А отже, сенс нового бачення історії має полягати у зважених оцінках «довготривалої історичної могутності етнічної ідентичності та етнічних конфліктів»⁶.

Україна має власний, не менш травматичний досвід розігрування «етнічної карти», і можна впевнено говорити про те, що зовнішня привабливість етноорієнтованих гасел ні на крок не наближувала її до здобуття власної державності. Нині, коли завдання державотворення розв'язані, але на весь зріст постала проблема самореалізації й дієздатності, для України є згубними навіть найменші кроки убік етнократизму. Сьогодні їй потрібна така модель етнополітичного розвитку, в якій можливості для розігрування «етнічної карти» у політичних цілях були б зведені нанівець. Прокламований рух в європейському напрямі має бути підкріплений системою заходів, орієнтованих на завершення процесу формування громадянсько-політичної нації шляхом стимулювання інтеграційних тенденцій розвитку і забезпечення рівних умов для самоорганізації і культурного самовиявлення всіх етнічних спільнот. Така стратегія має базуватися на фундаменті мультикультуралізму як ідеології й політики, що виходить не лише з визнання етнокультурної різноманітності як норми, але й із

⁶ Кока Ю. Напередодні нового тисячоліття: що ми візьмемо із собою у майбутнє // Deutschland. — 1999. — № 6. — С. 7–8.

чіткого уявлення про механізми підтримки й розвитку самобутності кожної спільноти. Йдеться про відмову від політики асиміляції на користь інтеграційної налаштованості і про послідовне додержання принципів персоноцентризму в політико-правовій площині й плюралізму та поваги до розмаїття у соціокультурній сфері. А також про засоби протидії надмірній політизації етнічного чинника, подолання негативних наслідків етнічної селекції і репресивної політики минулих політичних режимів.

У виробленні такої стратегії доводиться рахуватися не тільки з об'єктивною складністю діалектики етнічного й національного, але й новими загрозами, які з'явилися у контексті викликів XXI століття. Завдання, що стоять перед соціумами у сфері міжнаціональних відносин, з кожним роком ускладнюються, і не лише тому, що інтенсивні міграційні процеси поглиблюють і урізноманітнюють етнічну мозаїчність. Чимало ускладнень породжуються тим, що неперехідні цивілізаційні цінності — мова, символи, культурні коди — стають товаром і як такі зазнають тиску комерціалізації. Можливості маніпулювання суспільною свідомістю у цих умовах незмірно зростають, і надміру політизована етнічність є чи не найкращим живильним середовищем для міфів і симулякрів. Гіпертрофоване прагнення до утвердження пріоритетів етнічної ідентичності з притаманним йому своєрідним етнічним нарцисизмом і поділом на «своїх» і «чужих» здатне збільшувати потенціал конфліктності у суспільстві, підживлювати ксенофобські прояви.

У сегментованому, поляризованому середовищі, яким є сьогодні український соціум, найменш продуктивним є ситуативне реагування на прояви нетолерантності, як і практика «гасіння» вже виниклих конфліктів. Атмосфера правового нігілізму й загальної недовіри не сприяє консолідації соціуму навіть навколо тих цілей, які уявляються самоочевидними з точки зору спільного блага. Матеріали «Європейського соціального дослідження» (ESS), проведеного у 24 країнах (2004–2005), виявили надзвичайно неприємний для України факт: понад половини опитаних з підозрою ставляться навіть до свого найближчого оточення, обравши в анкеті підказку — «більшість буде намагатися поводитися з вами нечесно»⁷.

⁷ Паин Э. Общество без традиций перед вызовами современности. Почему стереотипы поведения столь устойчивы // Россия в глобальной политике. — 2008. — Т. 6. — №3. — С. 12.

Такий високий рівень тривожності й підозрілості в суспільстві за умов незрілості громадянського суспільства створює безліч ризиків. Саме тому Україні потрібен чіткий план дій усфері національного будівництва, розрахований не лише на найближчу, але й на віддалену перспективу. І не меншою мірою — наукова платформа для системного моніторингового аналізу тих реальних і уявних міжгрупових суперечностей, які досі стоять на заваді приведенню в дію механізмів загальнонаціональної інтеграції й формуванню національної ідентичності у загальногромадянському руслі.

Насамперед належить чітко визначитися з системою понять, які регулюють відносини в етносоціальному і культурному просторі. У якому співвідношенні перебувають терміни *національна і етнічна ідентичність, етнонаціональна й етнокультурна політика, монокультурність і мультикультуралізм, етносоціокультурна інтеграція і аккультурація?* Як сполучити в гуманітарній політиці модерний світоглядний універсалізм і повагу до традиційних національних цінностей? Яку небезпеку з точки зору впливу на стан політичної культури можуть становити охоронні, заборонні, обмежувальні заходи і надмірна категоричність в оцінках історичних подій? Очевидно, що відповіді на ці і безліч інших не менш складних питань слід шукати не в руслі уніфікації й ізоляціонізму, а на шляхах забезпечення умов для культурної багатоманітності і культурного взаємозбагачення, поваги до інакшості, недопущення будь-якого різновиду етнократії та політичної селекції за ознаками етнічності. Фундаментом такої стратегії є визнання мультикультуралізму як принципу, підпорядкованого завданням збереження і заохочення культурної багатоманітності, мовної компетентності, стійкого інтересу до різних світоглядних і ціннісних систем.

Як етнонаціональна, так і регіональна політика держави мають спрямовуватися, отже, на розв'язання двоєдиного завдання: 1) правове гарантування рівності й рівних можливостей для задоволення інтересів і потреб усіх етнічних спільнот і 2) створення і вдосконалення важелів загальнонаціональної інтеграції з метою формування дієздатної політичної нації і сталої загальногромадянської ідентичності. Адже очевидно, що і в теорії, і на практиці для України виявився складним процес осмислення важливості переходу від концепту етнонації до концепту

громадянської нації. Всупереч побоюванням представників правого спектра суспільних сил другий не несе в собі ніякої загрози першому, зате відкриває обнадійливі перспективи не лише для громадян, віднесених до категорії національних меншин без членства в нації, але й для всього соціуму. Зафіксовані в Конституції ідеї рівноправності потребують практичного підкріплення, і чим скоріше в теорії будуть створені для цього необхідні передумови, тим ефективніше йтиме процес формування в Україні політичної, поліетнічної нації.

1.2. Етнічність у сучасних ідентифікаційних системах

Проблеми етносів і етнічностей становлять фундамент модного нині етнополітичного дискурсу, але не стають від цього більш усталеними й зрозумілими широкому загалу. Їхню гостру дискусійність можна «списати» або на молодість етнополітології як науки, або на іманентну складність етнічних взаємин у полікультурних соціумах. І у тому і в іншому разі обов'язково доведеться пояснювати, чому фактор етнічності, сам по собі нейтральний, у сфері політики часто є вибухонебезпечним і чому градус цієї вибуховості у глобалізованому світі лишається високим. Можна втішати себе думкою, зауважує американський історик Дж.Мюллер, що етнічні спільноти належать до розряду «уявлених», а етнічний націоналізм є штучно сконструйованим. Але розумніше бачити очевидний факт: етнічний націоналізм не був випадковим регресом в історії і його не так легко послабити або здолати. Цей різновид націоналізму, який одночасно породжує згуртованість і ворожнечу, «і далі кроїтиме світ за своїми мірками і у XXI столітті, безвідносно до того, наскільки він є політично доцільним». А отже, «ми тільки виграємо, якщо не будемо заплющувати на це очі»¹.

Від температури міжетнічних відносин у сучасному світі залежить доля людства. Це не перебільшення, оскільки нею вимірюються і форми самореалізації різних етнічних спільнот, і тривкість норм міжнародної взаємодії, і стабільність полікультурних держав. Звідси підвищений інтерес суспільних наук до проблем етнічності й націоналізму. Однак, як точно підмітив Д.Мейбері-Льюїс, «всупереч факту, що нині так багато розмірковують про етнічність і етнічні спільноти, не зовсім ясно, що ж сама етнічність означає і чому вона справляє такий значний вплив на процеси міграції й політичну поведінку»². І вже зовсім важко збагнути, чому природне право людини на життя так часто приноситься у жертву доволі абстрактному і розмитому поняттю етнічної спорідненості.

¹ Мюллер Дж. Мы и они. Устойчивость этнического национализма // Россия в глобальной политике. — 2008. — Т. 6. — №3. — С. 60, 77.

² Maybury-Lewis D. Indigenous Peoples, Ethnic Groups, and the State. — N.Y., 1999. — P. IX.

Проблеми етнічної належності хвилюють людство уже більш як 1100 років. У класичній середньовічній формулі каноніста Регіно Прюмського (приблизно 900 р.) чітко визначені критерії етнічних відмінностей — походження, звичаї, мова і закон (*genere, moribus, lingua, legibus*), і ці критерії не біологічні, а культурні в своїй основі. За словами хроніста XIV століття, «людей, що спілкуються однією мовою, еднають тісні узи любові». Але вже через століття від любові й етнічної толерантності на всіх заново освоєних, завойованих чи обернених у християнство окраїнах Європи не лишилося й сліду. Останні століття Середньовіччя позначені створенням гетто та расовою дискримінацією, а вирішальним критерієм для просування по службових щаблях стала «чистота крові». «Той самий процес, у ході якого в Європі сформувалася єдина цивілізаційна модель, призвів до утворення по периферії континенту поясу роз'єднаних у мовному й етнічному відношенні соціумів»³. Минали століття, укладалися угоди й договори, але загрози, породжувані політизованою етнічністю, лише примножувалися.

Попри стоси праць, написаних на теми етнічності, цей феномен і сьогодні лишається «невловимим» і складним для побудови пояснювальних схем. Сотні різних визначень етнічності, що побутують у політичній антропології, соціології, культурології та інших суміжних галузях знання, не набагато наблизили людство до розуміння її суті. Незалежно від того, яка ознака етнічності береться за основу — «властивість мінливих груп з чіткими межами» (Ф.Барт), «належність до етнічної групи» (Дж.Келлас), «аспект соціальних відносин» (Т.Еріксон) чи щось інше — суть етнічності як специфічної форми солідарності див'яним чином «вислизає». З етносом ситуація не набагато краща. Ю.Бромлей розглядав етнос як недосформовану націю, але еквівалентним за змістом терміну «етнос» вважав «національність». Л.Гумільов створив власну, альтернативну концепцію етносу, але не пішов далі визначення його як колективу особин, які протиставляють себе іншим колективам. У С.Рібакова етнос — це спільнота, сформована на основі єдності ціннісних орієнтацій. Але ж під такі визначення легко підвести будь-яку соціальну групу⁴.

³ Бартлетт Р. Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950–1350. — М., 2007. — С. 264, 340–341.

⁴ Докладніше див.: Кузнецов А.М. Этническое и национальное в политологическом дискурсе // Полис. — 2007. — №6. — С. 13–14.

Цікаві міркування щодо «невловимості» концепту етнічності знаходимо у відомого культуролога Г.Гачева (щоправда, він волів говорити не про етноси й етнічність, а про національні характери й ментальність). Національний характер народу, за Гачевим, дуже хитра й важковловлювана матерія. Відчуваєш, що він є, але як тільки намагаєшся його визначити у словах, він випаровується. Національна своєрідність найменше піддається любовій атаці, бо описати національне — значить виявити унікальне. Гачев намагався це робити через концепт ментальностей, шляхом зіставлень і порівнянь. «Описати національний світ і розум як інструмент зособливим тембром у симфонічному оркестрі людства» йому допомагала універсальна схема «націо?нального Космо-Психо-Логосу», де Космос асоціюється з природою й прабатьківщиною, Психея — з характером народу, а Логос — з його світовідчуттям і системою цінностей. У такий спосіб, через «портрети національних світів», автору вдавалося більш-менш задовільно пояснити особливості звичаїв, мовних практик, поведінкових стереотипів різних народів. Розгляд не? схожості як взаємної доповнюваності дав змогу Гачеву обґрунтувати головну тезу: несхожістю треба дорожити, це наша спільна цінність⁵. Але переконливих пояснень того, чому ж так часто ця цінність ставиться під загрозу, знайти у нього не вдається.

Якоюсь мірою конкретизувати поняття «етнічність» допомагає концепт ідентичності — теж розмитий і небезспірний, але надзвичайно популярний у культурології й соціальній психології. Зазвичай терміном «ідентичність» позначається культурна норма, яка відображає емоційні реакції спільнот та індивідів, тим чи іншим способом інтерпретуючи оточуючий світ і своє місце в ньому. У психології особи ідентичність людини визначається як стійке «Я», внутрішнє усвідомлення себе як члена певної спільноти. У соціальному сенсі ідентичність має вигляд найбільш значущих політичних, культурних, релігійних та інших орієнтацій, якими детермінована мережа зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями тощо.

Очевидним є вплив на образи тих чи інших ідентичностей моральних переконань індивіда, прихильності до певних цінностей чи норм, а також символів і міфів. Свідомо чи неусвідомлено

⁵ Гачев Г. Ментальности народов мира. — М., 2008. — С. 5, 36, 42, 46.

людина окреслює коло своїх уподобань, своє місце «тут і тепер». За цією ж моделлю формуються і групові ідентифікації. Ідентичності, констатує американський фахівець у галузі політичної антропології З. Мах, фіксують символічні кордони, які поділяють світ на «наш» і «їхній» домени. Відповідно до цього поділу організується соціальний простір, визначаються патерни міжгрупової взаємодії⁶.

У політичному дискурсі ідентичність зазвичай постає як наслідок процесу усвідомленого самоототожнення індивіда чи групи із прийнятими у тому чи іншому середовищі зразками поведінки, що формуються на основі певних ціннісних систем і визначають характер і спрямованість процесів соціалізації та інтеракцій. У науковому дискурсі цим поняттям найчастіше позначається когнітивна схема, від якої суттєво залежить суб'єктивна інтерпретація соціальної дійсності, а отже, і емоційні реакції на неї. Політизована колективна ідентичність формує притаманний цьому соціуму досвід сприйняття себе через ставлення до Іншого. Толерантність чи ворожість у сприйнятті інакшості служить одним з найважливіших індикаторів, яким вимірюється спрямованість ідентифікаційних практик, а в кінцевому рахунку — і стан політичної культури.

На побутовому рівні людина чи група сприймають ідентичність як уявний кордон між «ми» і «вони», символічний засіб об'єднання з одними і дистанціювання від інших. Наскільки такі, як я, відрізняються від інших і за якими ознаками? Якою мірою емоційні зв'язки здатні формувати інтереси і норми поведінки? Незалежно від того, існує цей кордон у свідомості чи у підсвідомості, він здатен бути дійовим фактором орієнтації й соціальної мобілізації.

Термін «ідентичність» виступає, отже, як методологічний ключ до розуміння етнічності і виконуваних нею функцій культурного розрізнення. Як і категорія «ментальність», цей термін служить засобом розмежування концептів «етнічна ідентичність» і «етнічна свідомість» — перший значно ширший, бо включає в себе і сферу підсвідомого. Питому вагу останньої багато хто з етнологів вважає значно більшою, порівняно з усвідомленим знанням. Як доводить В.Соловей, «ядро чи стрижень

⁶ Mach Z. Symbols, Conflict, and Identity: Essays in Political Anthropology. — New York, 1993. — P. 43.

ідентичності становлять *підсвідомі* схеми. Але не цінності й вірування, яким найчастіше відводиться така роль... Цей стрижень становлять адаптаційно-діяльнісні моделі, що не мають ціннісного обґрунтування, а є установками, які дають змогу народові адаптуватися у світі і діяти у ньому психологічно комфортним для себе чином». Нерозуміння цієї обставини, вважає автор, призводить до поширення забобону, коли спостереження за зовнішньою, екзотеричною стороною етнічності видаються за проникнення у її внутрішню логіку⁷.

Справедливості заради слід зауважити, що значно більші труднощі в усвідомленні функціональної ролі етнічності створює відмінність дисциплінарних і концептуальних підходів до визначення її сутності. У руслі примордіалізму (від англ. *primordial* — вихідне, споконвічне, первісне) етнічність розглядається здебільшого як сума органічно притаманних людині чи соціуму рис, даних від народження або сформованих на ранніх стадіях соціалізації. При цьому акцент робиться на групових діях, що мають символічний або ритуальний характер, а також на емоційній значущості групової належності. Етнос у цій системі поглядів має вигляд міжпоколінської популяції людей із досить стійкими мовно-культурними і психічними особливостями, із власною самосвідомістю. Синдром втрати сталої етнічної ідентичності розглядається як особиста драма індивіда і як своєрідна форма колективної депресії.

У баченні конструктивістів етнічність, навпаки, має вигляд артефакту, ментального конструкту, призначенням якого є реалізація потреби в належності до певної спільноти і відмежування від інших спільнот. У найбільш радикальних представників цього підходу (інструменталістів) етнічність постає як суто утилітарний засіб, який дає змогу забезпечувати розв'язання тих чи інших групових цілей. Більшість конструктивістів не сприймає етнічну ідентичність як даність, розглядаючи її як своєрідний результат самопредставлення — фантом, що зазнає постійного переформатування і є не сутнісним, не іманентним, а співвідносним і контекстуальним. Якщо є щось спільне

⁷ Соловей В.Д. Национальная идея, этнический дискурс, этническая идентичность (краткая деконструкция понятий) // Национальная идея на европейском пространстве в XX веке. Сб. статей. — М., 2005. — С. 156–158.

у цих двох відмінних поглядах на етнічність, то воно зводиться до бачення її крізь призму компетентності особи, тобто готовності розв'язувати побутові, особисті, професійні проблеми за ustalеними у певній спільноті правилами.

У вітчизняній соціогуманітаристиці співіснують обидва підходи, але домінують все ж ґрунтовані на примордіалістських уявленнях. Пріоритетним є погляд на етнічність та ідентичності як на продукт і елемент соціальної взаємодії, складний соціокультурний феномен, утворений у процесі соціалізації й обміну культурними цінностями. Формування індивідуальних і колективних ідентичностей розглядається як таке, що відбувається не тільки на основі глибоко закорінених архетипічних, поведінкових та ідеологічних канонів, але й на інституційному фундаменті. Для української самосвідомості важливо, щоб напрям руху вибудовувався на основі «соборності» і щоб саме держава формувала прийнятну для соціуму систему пріоритетів і цілей.

У складній ієрархії ідентичностей етнічна поряд з професійною, релігійною, гендерною та іншими спорідненими типами ідентичностей перебуває на рівні, що визначається насамперед статусними ознаками та соціальними рольовими функціями. Загалом же конфігурації ідентичностей залежать від багатьох чинників — напряму модернізаційних хвиль, соціальних ролей, категоріальної належності індивіда, а також від його індивідуальної налаштованості й сповідуваної ним системи цінностей.

Як головні характеристики ідентичності фігурують спільність і відмінність. Дистанція між носіями різних ідентичностей може варіюватися у дуже широкому діапазоні — від незначної до нездоланної, від симпатії до ворожості. Формування ідентичності відбувається у ході постійного змагання між старими й новими смислами, в процесі взаємодії «Я» з його оточенням, зіткнення імпульсів до універсалізації й індивідуалізації.

А. Турен точно охарактеризував «два обличчя ідентичності». Заклики до ідентичності апелюють до громадянства й патріотизму, базуються на концептах свободи і творчості. У кризових ситуаціях заклик до ідентичності здатен стати рушійною силою соціальної боротьби. Але він може й руйнувати канву соціальної дії й навіть приректи суспільний рух на самоізоляцію. «Отже, ще раз стає очевидною двозначність ідентичності, яка

може одночасно дати життя колективній дії і зачинити її у стінах секти»⁸.

З-поміж безлічі різних визначень ідентичності найбільш коректними вважаються ті, в яких ідентичність виступає результатом самовизначення людини чи групи в соціальному сенсі, створення «образу — Я» та «образу — Ми» на основі відчуття співпричетності й солідарності, а образу Іншого на основі протиставлення чи відторгнення. У цьому разі ідентичність ви? значається у термінах вибору, а не сутності чи традиції. Свідоме конструювання колективної ідентичності — обов'язковий атрибут усякого суспільного руху, а самоідентифікація особи є головною ознакою її соціальної дієздатності.

За О. Злобіною та О. Резніком, наявність багатьох груп ідентифікації породжує проблему позиціонування в соціальному просторі, де ті самі учасники взаємодії утворюють залежно від контексту різні конфігурації «своїх», «чужих» та «інших». Чим масштабнішою є група «інших», тим більше в ній різноманітних підмножин. Ідентичність може бути стійкою, ситуаційною, слабкорефлексованою. За умов швидкої зміни ціннісних систем на передній план виходить побудова ідентичності шляхом протиставлення. У таких випадках говорять про заперечувальну або негативну ідентичність. Крайнім виявом такої ідентичності є т.зв. полемічна ідентичність — з відкиданням будь-якого креативного потенціалу взаєморозуміння⁹.

Отже, ідентифікаційна сфера не належить до числа тих, в яких усе можна легко пояснити з раціональних позицій. Значна (можливо, й домінуюча) частина її перебуває під сильним впливом «колективного несвідомого» і занурена у свідомісний простір, який соціологи називають магічним. На відміну від раціонального — активістського й діяльнісного — типу свідомості магічний тип за самою своєю суттю утопічний і водночас налаштований на конфронтацію. Конструювання «образу ворога» і «комплексу жертви» — його постійні домінанти. Формуючись у просторі символів і міфів, конструюють магічної

⁸ Турен А. Два лица идентичности // Социология власти. — 2007. — № 2. — С. 151–159.

⁹ Злобіна О., Резнік О. Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 178–179.

свідомості не піддаються верифікації і сприймаються «на віру». Вибудувати на такому ґрунті систему чітких силогізмів не вдається нікому.

Мабуть, саме тому фундаментом дослідження етнічності й ідентичностей став розмитий і неконкретний конструкт «значущого Іншого». Будь-яка ідентичність, доводить Ш. Муф, може набути значення або конкретизації лише через зв'язок з іншими: створення ідентичності «ми» автоматично вимагає окреслення ідентичності «вони». Протиставлення «ми/вони» завжди є двозначним і незавершеним, але саме у цьому контексті виникають протиставлення «друг/ворог». Вимушений виняток створює ефект алтерності, який уже сам по собі створює загрози для ідентичності, оскільки порушує відносини еквівалентності між різними ідентичностями. Визначення колективної ідентичності стає полем політичної боротьби.

Отже, розглядаючи ідентичність у контексті інакшості (відмінності), ми зразу ж натрапляємо на «підводні рифи»: з чим порівнювати, що є нормою? І чи не створюються у ході формування нових ідентичностей і нові пастки у вигляді, скажімо, «тоталізуючих фікцій», коли одна система світобачення представляється як еталон, а інші — як наслідки недолугості, зомбування, іноземного впливу тощо? Адже в принципі неможливо уявити демократичне суспільство як гармонію інтересів, поглядів, позицій. Логіка ідентифікації часто входить у суперечність із логікою плюралізму. Найчастіше це відбувається, коли дослідник потрапляє у силове поле пов'язаних із територіальними чи етнічними інтересами політичних ідентичностей. Оскільки дії політичних акторів міцно вбудовані в особливі структурні зв'язки (патерни), фактор компактного проживання у процесі політичної самоідентифікації часто виявляється визначальним. Це дає підстави окремо розглядати етнічну ідентичність з усіма її перевагами й певними вадами, пов'язаними із процесами її політизації.

У ряду інших ідентичностей етнічній, здається, належить ключова роль у виконанні функцій культурного розрізнення й самозахисту від наступу уніфікації й стандартизації. На причини її закоріненості в суспільній свідомості проливає світло Т.Нейрн. Від зумовленої походженням і місцем проживання етнічної належності «дослівно не можна втекти. Національності

немає в генах; але вона закладена в структуру сучасного світу значно більш помітно і неунікнено, ніж це було в давні часи, а згодом в ранньомодерному світі»¹⁰.

Взаємозв'язок регіональної й етнічної ідентичності настільки тісний, а прояви впливу на суспільне життя настільки споріднені, що часто їх розглядають у комплексі, аж до конструювання «гібридного» поняття «етнорегіональна ідентичність». Але цей зв'язок може бути і зворотно-негативним. О. Стегній та М. Чурилов слушно звертають увагу на те, що відчуття належності індивіда до певної територіальної спільноти здатне зменшувати питому вагу інших ідентифікацій, насамперед етнічної. Коли регіон постає як простір, сприйнятий людиною як власна екзистенційна цінність, саме міра залучення до загальної атмосфери регіону стає для неї пріоритетною¹¹.

Сучасні уявлення про діалектику взаємодії найбільш споріднених — етнічної й національної — ідентичностей складаються під впливом конкуруючих трактувань етносу й нації, природи національної єдності, різних типологій націоналізму. Етнічність як мобілізаційний ресурс пережила процес своєрідного відродження у другій половині ХХ ст. Якоюсь мірою це була реакція на глобалізаційні процеси і зростання дистанції між бідністю й багатством. Але не меншою мірою «етнічний ренесанс» являв собою результат політизації і відповідної міфотворчості — з розкручуванням стрічки «священної пам'яті», етнічними чистками, ксенофобією.

Небезпека, що виходить із політизованої етнічності, найчастіше зумовлюється наявністю «кількох правд» у етносів, що живуть поруч. Історія їхніх взаємних образ надто заплутана, а цивілізаційні розломи найчастіше проходять по спірних територіях. Навіть тоді, коли етноси обстоюють власне право на індивідуальність і самобутність, ініційовані етнічними елітами політичні кампанії, як правило, ведуть до «затвердіння» груп, до посилення непроникності культурних кордонів між ними, до ускладнення контактів та діалогу з іншими групами. І тоді прагнення утвердити власну ідентичність здатне набувати

¹⁰ Нейрн Т. Імперія і унія // Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. 4. Спеціальне видання. — Харків, 2001. — С. 58–59.

¹¹ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998. — С. 5.

форми національної мегаломанії, яка вироджується, зрештою, у ксенофобію.

Етнічні парадокси сучасності породили величезну літературу, але механізми ескалації етнічних конфліктів і досі лишаються до кінця не з'ясованими. Ані концепції «пасіонарних перегрівів», ані прагматичні «теорії користі», ані ієрархічно-статусні версії не дають відповідей на запитання про те, чому енергія етнічного конфлікту зростає за умови силових втручань ледь не у геометричній прогресії. Протистояння «ми — вони» в етнічному конфлікті здатне зберігати ситуацію непримиренності упродовж десятиліть. Це особливо стосується конфліктів, які експлуатують міфи «відновлення історичної справедливості». Громадянське право у таких конфліктах завжди підміняється груповим, а універсалістська етика — вузько витлумаченою етноетикою.

Гіпертрофоване прагнення до утвердження пріоритетів етнічної ідентичності (гіперідентичність) являє собою своєрідний етнічний нарцисизм. Такому типу ідентичності найбільш притаманні прагнення до етнічного домінування, агресивний стиль розв'язання конфліктів, насильство як спосіб дії. Основою гіперідентичності є етноцентризм, жорсткий поділ на «своїх» і «чужих», формування етнічної свідомості за типом етноізоляціонізму. Відносини «ми — вони» в системі етноцентризму вибудовуються за законами жорсткого протистояння, пошуку ворога. Крайній різновид гіперетнічності — національний фанатизм, що є свідченням переходу етнічної ідентичності у кризову фазу. Такий перехід може виявлятися удуже широкому діапазоні — від емоційного роздратування до застосування зброї.

Небезпеки, породжувані політизованою етнічністю, примножуються внаслідок її тісної кореляції з різними формами фундаменталізму, насамперед релігійного. Фундаменталістські релігійні догми змушують людей ХХІ століття жити в есхатологічному часі, підміняють усталені культурні коди штучно сформованими месиджами. Пропагуючи нередуковані істини, ґрунтовані на ідеях спасіння й воскресіння, вони не тільки унеможливають діалог культур, але й знецінюють вплив на масо?ву свідомість будь-яких реформаторських та інноваційних ідей.

Оскільки у риториці значної частини вітчизняних еліт дедалі частіше проступають ознаки етноцентризму, а влада не реагує

належним чином ані на відверту пропаганду етнократії, ані на ксенофобські й навіть расистські прояви, чітке розмежування етнічної й національної ідентичності в українських умовах становить важливу — як наукову, так і політичну — проблему. Відразу ж зауважимо, що поняття «національна» у нашому ба-ченні застосовується лише на означення культурно-цивілізацій-ної спільності, ґрунтованої на співгромадянстві. Отже, поняття «національна» і «загальногромадянська» застосовуються як синоніми.

Розрізнення етнічної і національної ідентичностей великою мірою базується на розумінні джерел їхнього формування. Об'єк-тивні корені етнічного самовизначення лежать у підсвідомій структурі особи, а відповідні поведінкові установки форму-ються в процесі спілкування «зсередини». Громадянську іден-тичність має сформувати соціум, і цей вплив на свідомість сприймається зазвичай як зовнішній. На цій основі виникає суперечність між етнічною й національною ідентичностями — спочатку у свідомості людини, а потім і на рівні принципів соціального структурування.

Зрештою, саме від ступеня сформованості політичної нації і громадянського суспільства залежить, якому — діахронному чи синхронному — типу передачі інформації цей етнополітич-ний організм віддає перевагу. Там, де процес формування полі-тичних націй ще не завершився, правляча еліта тяжіє до за-кріплення етнічних стереотипів у масовій свідомості і концентрує увагу соціуму на діахронній інформації — етнічній пам'яті, звичаях, традиціях, національній символіці. Більш мобільні в інформаційному відношенні політичні нації віддають пере-вагу синхронній інформації, тобто всьому тому, що забезпечує розв'язання загальнозначущих для етнополітичного організму проблем, зокрема проблем пошуку власної ніші у геополітич-ному просторі, налагодження взаємовигідних зв'язків із парт-нерами, економічної та інформаційної безпеки.

Отже, коли говоримо про розрізнення етнічної і національної ідентичності, варто насамперед брати до уваги відмінності між етноцентричним і локоцентричним типами світосприйняття. Ідентифікація з етносом є в своїй основі культурною; в іденти-фікації з нацією значно виразнішим є територіальний компо-нент. Підґрунтя етносу — біологічне, лінгвістичне, культурно-

релігійне. Підґрунтя нації — інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях — національному ін?тересі, національній безпеці тощо.

Інтегративна здатність категорії «національна ідентичність» прямо залежить від співвідношення етнонаціонального і загальногромадянського змісту, який у неї закладено. Вона тим вища, чим дійовіша горизонтальна ідентифікація членів спільноти. Така ідентичність формує національну самосвідомість і сприяє поглибленню інтеграційних і консолідаційних процесів у суспільстві, злагодженому функціонуванню соціальних структур. Водночас вона забезпечує від різних соціальних загроз, що можуть виникати на ґрунті аномії, фрустрації, маргіналізації та інших супутників сучасної цивілізації. У суспільствах, що сформувалися як політичні нації, національна ідентичність і є, по суті, відчуттям належності до такої нації.

Для оцінки інтегративних можливостей категорії «національ?на ідентичність» можуть бути корисними параметри самозбереження соціальної системи, запропоновані у свій час Т. Парсонсом. У його структурно-функціональній теорії чітко визначені чотири імперативи, яким повинна відповідати консолідаційна стратегія держави: вона має сприяти адаптації системи до динаміки зовнішніх викликів, досягненню чітко сформульованої мети, інтеграції усіх внутрішніх елементів і, нарешті, збереженню загальноприйнятних ціннісних зразків і регулюванню напруг¹². Поки що жоден з цих імперативів самозбереження українськими елітами належним чином не усвідомлений. А отже, і національна ідентичність не розглядається ними як основоположна константа розвитку соціального капіталу, як фундамент міжетнічної й міжрегіональної взаємодії і як важливий елемент національної безпеки. Звідси й недооцінка реальних загроз, які можуть виникати на ґрунті гіпертрофованих територіальних ідентичностей у разі їхньої нестримної політизації.

Тому й сьогодні лишається чинним той невтішний діагноз стану української національної свідомості, який був зроблений

¹² Парсонс Т. Система современных обществ. — М., 1997. — С. 270.

І.Дзюбою ще на першому році незалежності і який він подав із приміткою щодо його нинішньої актуальності у вигляді епілогу до нової книги «Спогади і роздуми на фінішній прямій». Визнаного національного лідера глибоко непокоять абсолютна перевага заідеологізованості й емоційної персоналізації над концептуальністю, відсутність раціональної мотивації в розколах і чварах. «Національна визначеність України може бути забезпечена поєднанням етно-історичних цінностей з громадянськими, моральними, гуманістичними цінностями вселюдськими. Гармонію цих цінностей можна вмістити в поняття національної ідеї, безмежно ширшої за націоналізм чи будь-яку іншу догматичну ідеологію». Українська національна держава може бути життєздатною лише на основі дотримання «принципу національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не етнічному значенні — як це властиво сучасним розвиненим демократичним державам»¹³.

¹³ Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. — К., 2008. — С. 893–896.

1.3. Демократія в політичному дискурсі України постмайданного періоду

«Помаранчева революція» в своїй основі була демократичною. Саме таке розуміння цієї події від початку не викликало серйозних сумнівів у більшості інтерпретаторів — аналітиків, дослідників, спостерігачів, хронікерів, зрештою, самих учасників.

На певний період Майдан став символом найвиразніших виявів демократичних прагнень українського суспільства із досі відомих. Безпосередньо події листопада 2004 — січня 2005 рр. видавалися як реакція на нехтування основоположним демократичним інститутом — виборами. Масові виступи з цього приводу певним чином підсумовували кількарічну боротьбу за позначення режиму Л. Кучми як не- чи навіть антидемократичного. Восени 2004 р. для тієї частини українців, яка не підтримувала тодішнього «офіційного» кандидата В. Януковича, було очевидним, що тодішня влада в Україні не відповідала «стандартам» демократії. Не варто, втім, стверджувати, що саме це визнання становило основу мотивації для абсолютної більшості прихильників опозиції, які взяли участь у масових акціях того періоду — свою роль відіграли і прагнення економічних реформ (наприклад, лібералізації підприємницької діяльності), протесту проти соціальної нерівності, задоволення соціальних потреб (зокрема, підвищення добробуту), захисту етнопонаціональних та культурних інтересів (у першу чергу позицій української мови та культури, загалом перед перспективами зростання русифікації) або ж навіть вияви актуалізованої симпатії чи антипатії до політичних особистостей-учасників тодішніх виборчих змагань за владу.

Майдан був явищем гетерогенним, поліфонічним і не міг не стати полісемантичним. Демократичне «прочитання» Майдану та, більше того, його наслідків є лише одним із кількох можливих, хоча і дуже важливим та цілком очевидним. У свою чергу, для демократії в Україні Майдан став важливим, але не визначальним епізодом. Після Майдану демократію очікували і нові, і давні загрози та випробовування.

Загальні конфігурації політичного дискурсу після Майдану

Політична комунікація в передвиборчій та міжвиборчій період має досить важливі відмінності. Напередодні виборів стрімко зростає масив інформації, що адресується від імені суб'єктів боротьби за владу масовому споживачу (або всіх громадянам, або визначеним цільовим аудиторіям), яка спрямована на мобілізацію електоральних груп, стимулювання чи навіть програмування його голосування. Набувають домінуючого застосування агітаційно-пропагандистські жанри та маніпуляційні технології комунікації. В політичному дискурсі центральне місце займає тема боротьби за владу.

У «мирний», без(між)виборчій період конфронтаційність політичної комунікації помітно зменшується, протистояння навколо боротьби за владу рутинізується, його учасники засвоюють і надалі більш чи менш послідовно відпрацьовують свої нові (чи старі) ролі — в першу чергу влади/уряду чи опозиції. Значна увага приділяється налагодженню відносин, які б уможливили реалізацію того чи іншого політичного курсу. В українських реаліях, навіть у найбільш стабільні періоди, вистачало конфліктності, спорадичності, зигзагоподібності такої співпраці, а також внутрішньої суперечливості в самій «владі» та «опозиції», що надавало поняттю «політичний курс» значної відносності. При цьому помітну роль також відігравали зусилля груп інтересів у межах формальних політичних структур, які докладали головні зусилля до лобістських проєктів, для того часто вступаючи в кооперацію поверх офіційних політичних демаркацій. Загалом, таких періодів відносної стабільності і «поміркованості» у відносинах між головними політичними акторами за роки незалежності України було зовсім не багато: якщо не надавати великого значення, що в той період лише формувалася українська політика як політика в самостійній країні, то можна віднести 1992 — першу половину 1993 рр.; також стабілізація політики і часткова деконфронтація політичної комунікації мала місце після прийняття Конституції в червні 1996 р. і до парламентської виборчої кампанії 1998 р.

Найбільш визначено така ситуація спостерігалася у період першого року другої президентської каденції Л. Кучми, що збігся з першим періодом прем'єрства В. Ющенка, листопад 1999 — листопад 2000 рр. Завершився цей період з початком

т.зв. «Гонгадзегейтом» — оприлюдненням таємних записів розмов Л. Кучми та його оточення, які мали підтверджувати причетність вищих посадових осіб до зникнення та вбивства журналіста Г. Гонгадзе. Викликана оприлюдненням цих записів політична криза повернула в політичний дискурс не лише конфронтаційність риторики президентської виборчої кампанії 1999 р., але й доповнила його новими елементами, які, будучи стабільно присутніми в наступні роки, розвинулися в «помаранчеву» ідеологію 2004 р. Сюди можна віднести і маркування президентства Л. Кучми як «злочинного» чи «антинародного» режиму, а опозиції як «деструктивних сил», чия діяльність спрямована на руйнування найбільшого здобутку останнього періоду — внутрішньополітичної «стабільності».

У перші місяці після перемоги Майдану головні конфлікти перенеслися в середовище «помаранчевих» сил, і це стало новою тенденцією, яка згодом, після відставки першого уряду Ю. Тимошенко та політичної реставрації В. Януковича та ПР, суміщувалася із більш традиційним протистоянням між владою та не-владою. Визначальною обставиною в останньому випадку стала конституційна реформа від 8 грудня 2004 р., що уможливила базовий конфлікт у структурах виконавчої влади між Президентом та Прем'єром. До того ж Україна швидко увійшла в практично безперервний період електорального напруження. До чергових виборчих кампаній (парламентської та місцевої 2006 р. та президентської кінця 2009 — початку 2010 рр.) додалися вибори позачергові (парламентська кампанія восени 2007 р., вибори міського голови Києва навесні 2008 р., оголошення того ж року виборів до ВР, які, зрештою, були заблоковані і так і не відбулися). При цьому боротьба навколо проведення чи відміни останніх набувала навіть відвертіших форм, ніж під час власне виборчих кампаній — в 2007 р. вона супроводжувалася масовими акціями з боку тодішньої правлячої коаліції (т.зв. «біло-синій» Майдан»), у жовтні 2008 р. битвою за фінансування кампанії.

Після «помаранчевої революції» гостроконфліктна політична конкуренція охопила всі провідні політичні сили та державні інститути. Якщо до 2004 р. вона значною мірою виконувала розвиваючі функції для політикуму та суспільства і була однією із визначальних ознак збереження демократичних

перспектив для України, то з кожним наступним роком її роль ставала все більше деструктивною. Ця ситуація супроводжувалася зростанням градусу конфронтації в політичних комунікаціях, утвердженням маніпулятивних технологій як провідного інструменту взаємин політичних груп між собою та політичного класу з рештою соціуму. Позначення свого конкурентного потенціалу для основних політичних акторів стала можливою головним чином через демонстрацію агресивно-атакувальної позиції щодо своїх актуальних на той момент конкурентів, персональний чи колективний склад яких міг суттєво змінюватися протягом відносно незначного відрізка часу. Так, наприклад, Ю. Тимошенко з другої половини 2005 р. і до виборчої осені 2007 р. докладала чи найбільші зусилля щодо дискредитації групи політиків із оточення В. Ющенка, за якими вона закріпила образ «любі друзі». При цьому в перший період В. Ющенко потрапляв під надто гостру критику з боку Ю. Тимошенко та її прихильників, а напередодні кампанії 2007 р. навіть подався як союзник. Однак дуже скоро, вже з кінця 2007 р. таке позиціонування змінилося практично на діаметрально протилежне — В. Ющенко перетворився в головний об'єкт критики, а ті, кого звали «любими друзями», практично всі стали союзниками. Метаморфози (щоправда, можливо, не настільки рішучі та стрімкі, як у наведеному прикладі) у зміні акцентів та об'єктів концентрованої публічної критики мали місце в практиках і В. Ющенка, і В. Януковича, і О. Мороза, і П. Симоненка, і В. Литвина, і, відповідно, політичних сил, які вони очолювали.

При цьому індекс аргументованості в цій критиці мав і має гранично низькі показники. Здебільшого, для самих комунікаторів аргументованість, логічність, послідовність перестали бути умовами переконливості, власне, результативності їхніх мовних актів. У зв'язку з цим для того, щоб вплинути та аудиторію, досягти уваги, співчуття та, зрештою, підтримки своїм словам, а також і свого політичного бренду (особистого чи корпоративного) перевага стала все більше надаватися таким прийомам, спрямованих на опонентів, як, наприклад, «таврування» (витворення та закріплення за ними образів з негативними конотаціями), застосування компромату (дискредитуючої інформації про діяльність опонентів). Загалом у політичному дискурсі за всіма

цими прийомами та методами цілеспрямованої дискредитації політичних конкурентів утвердилося поняття «чорного піару».

Наступальність щодо опонентів доповнювалася технологіями позитивної мобілізації, які теж в своїй основі мали маніпулятивний характер.

Ці особливості політичної комунікації (конфліктність, агресивність, мілітаризація) помітно позначилися на політичному дискурсі і, зокрема, такій важливій його складовій, як тема демократії в Україні. Власне, це велика окрема проблема — взаємовідносини та взаємовпливи того, що може бути назване «комунікаційними технологіями» і що передбачає примат прикладного застосування-впливу на адресата, з одного боку, і політичного дискурсу як певного семантичного простору, де породжуються, існують, відтворюються, трансформуються значення, через які інтерпретується світ української політики. Не можна стверджувати, що дискурс однозначно домінує над такими технологіями, охоплює чи визначає їх, задає їм директивну траєкторію розгортання. «Політичні війни» постамайданної України вимагали застосування максимально вразливої і, відповідно, в міру можливостей інноваційної зброї, а така більш ймовірна у разі виходу за горизонти традиційності, дискурсійної усталеності. Таким чином деякі із застосованих технологічних прийомів цілком можуть вважатися такими, що на певному етапі виходили за межі дискурсійної традиції. Такі випадки не могли не впливати на структури дискурсу, видозмінюючи їх і впливаючи, зрештою, як на загальні параметри вітчизняного політичного дискурсу, так і на ті чи інші значення, фіксовані в його межах. Можливо, найбільш динамічно і відчутно переживала зазначені зміни тема демократії, її образи та значення. Втім, не тільки ефект від застосування конкурентних політичних технологій спричинив згадані флуктуації демократії в політичному дискурсі. Свою і дуже важливу роль відіграла сама політична боротьба цього періоду, її характер та особливості відображення в мовленні політиків, у медіа, в громадській думці та масовій свідомості.

Демократія як один з «ідеалів Майдану»

Синтезований наприкінці 2004 р. концепт «ідеали Майдану» був спробою позначити ідейний, можливо, навіть ідеологічний

зміст тодішніх подій, основи мотивації його учасників, а також, до певної міри, зобразити «проект України» «від Майдану». Бра? ховуючи зазначену вище поліморфність Майдану як політично? го та історичного феномену, поняття «ідеали Майдану» не могло не бути досить розмитим та аморфним. Здебільшого в часи масових акцій «ідеали Майдану» висновувалися переважно із виступів лідерів «помаранчевих» сил на щоденних мітингах.

Уже після постреволуційного «охолодження» (відносного і недовгочасного) політичної атмосфери мали місце спроби своєї рідної кодифікації ідеологічної спадщини «Майдану». До «ідеалів Майдану» як до своєрідного легітимізуючого механізму активно апелювали представники «помаранчевої» частини політикуму. В той же час, в першу чергу з появою перших симптомів т.зв. «розчарування Майданом», використання цього образу до свого лексикону долучили і представники опонуючих з ними сил. У цьому разі акцент робився на демонстрації «відходу» «помаранчевих» від «ідеалів Майдану», їхню неспроможність дотримуватися їх. Самі ж ці ідеали не викликали активності щодо їх оскарження чи спростування. «Ідеали Майдану» в перший постамайданний період, таким чином, стали важливим моментом політичного дискурсу, через який різні його учасники інтерпретували практики «нової влади».

Однак, по суті, лише ГП «ПОРА» (політизоване крило одного із провідних колективних організаторів «помаранчевих» масових акцій в 2004–2005 рр.) спробувала документально закріпити ці ідеали. 22 серпня 2005 р. делегати з'їзду новоствореної партії прийняли «Хартію цінностей Майдану». Автори «Хартії» вибудували реєстр «ідеалів Майдану» на основі головних лозунгів «помаранчевої революції», до яких додавалися їхні тлумачення. В преамбулі, зокрема, зазначалося: «Мільйони людей вийшли на вулиці відстоювати не свої меркантильні інтереси, а високі ідеали Свободи, (виокремлення моє — *автор*), Моральності, Справедливості й Громадянської Гідності». Надалі як окрема «цінність Майдану» фіксувалася демократія, яку репрезентувало гасло «Разом нас багато і нас не подолати!»: «Народна воля — джерело легітимності і ефективності дій влади. У разі грубого нехтування народною волею, народ має право на протест. Солідарна колективна дія самоорганізованих громадян, ґрунтована на мирному, ненасильницькому

відстоюванні своїх прав, не може бути переможеною кліками узурпаторів влади. Об'єднання зусиль окремих громадян та організацій у спільну політичну громадянську платформу взаємодії — запорука ефективного демократичного контролю за владою і гарантія від можливого відтворення авторитарного режиму»¹. В цьому «прочитанні» демократії в контексті Майдану чітко проглядається звертання до «права народу на повстання проти тиранії», а сама «помаранчева революція» інтерпретується як застосування цього права у разі «грубого нехтування народною волею». Під останнім, вочевидь, мається на увазі тлумачення результатів другого туру виборів Президента від 21 листопада 2004 р. як фальсифікації на користь «офіційного кандидата», що ототожнюється з «узурпацією влади», яка, в свою чергу, і викликала необхідність застосувати згадане право через його «ненасильницьке відстоювання». «Хартія» також проголошує потребу уникнення «можливого відтворення авторитарного режиму». Контекстуально постмайданний владний режим в Україні, який встиг продемонструвати свої головні контури до серпня 2005 р., подається як неавторитарний. Здебільшого, теза про необхідність «ефективного демократичного контролю за владою» через формування спільної для громадян та їхніх організацій «громадянської платформи взаємодії» (ймовірно, під цією метафорою маскуються традиційні уявлення про громадянське суспільство та його роль для демократії) є єдиною в «Хартії», де постає тема майбутнього демократії в Україні. Загалом же і в сюжеті про демократію, і про інші ідеали/цінності Майдану у «Хартії» простежується головним чином констатація та постфактумні пояснення. Відповідно, можна спостерігати потенціал редукції «ідеалів Майдану» до постамайданної політичної практики — ідеали фіксуються як такі, які вже відбулися.

Демократія та постмайданні дискурси

«Хартія цінностей Майдану» є одним із показових зразків «романтичного» дискурсу Майдану, який мав найбільший вплив саме в перші місяці після приходу до влади «помаранчевої» опозиції. Для цього дискурсу характерне надто оптимістичне

¹ Див.: Хартія цінностей Майдану // <http://atn.kharkov.ua/news-read.php?id=11605/>

тлумачення перспектив постмайданної України та, зокрема, демократії в ній. «Перемога Майдану» тут практично ототожнювалася з «перемогою демократії», хоча і визнавалося, що остаточного її утвердження ще не відбулося, але дорога до того бачилася визначеною і не дуже далекою. Наприклад, «...ми з вами вже зробили незворотний крок до демократії»², — стверджував в інавгураційній промові В. Ющенко, звертаючись до своїх прихильників.

Перші помітні конфлікти в середовищі тодішніх «помаранчевих» швидко почали підважувати цей дискурс. З осені 2005 р., після відставки Ю. Тимошенко з посади Прем'єр-міністра, її уряду, а також т.зв. «любих друзів» із оточення В. Ющенка образи та значення «романтичного» дискурсу демократії в постамайданній Україні більшою мірою стрімко деактуалізувалися. Проте частково цей дискурс трансформувався та інтегрувався в нові структури означення Майдану та його ролі для української демократії.

Першим серед них варто згадати дискурс, який можна назвати «апологетичним» щодо Майдану. В його межах «ідеалам» та «цінностям» Майдану також відводилася беззаперечна роль та значення вищого легітимізуючого начала. Сам «помаранчевий» Майдан набував статусу ідеалу та цінності. Він тлумачився як однозначно демократичний феномен, проте тільки як початковий для здійснення переходу до реальної демократії.

У той же час цей дискурс кидав критичну проєкцію на політичну практику після «помаранчевої революції» з погляду відповідності її «ідеалам Майдану». Саме цей дискурс генерував поняття «зрада (ідеалам) Майдану» та інтегрував його в загальний політичний дискурс. При цьому через те, що образ «зради» настільки часто і широко став вживатися, і через те, що його використовували всі головні «апологети» Майдану (а потім і їхні опоненти), він почав охоплювати всю спільноту агентів цього дискурсу. Інакше кажучи, на роль «зрадників Майдану» почали претендувати всі головні «помаранчеві» лідери, а також очолювані ними політичні сили.

Як «зрада» «ідеалам Майдану» з боку політичних конкурентів означувалася як суперечлива діяльність на здобутих владних

² «Ми доведемо свою єдність» Витяг із звернення Віктора Ющенка під час «громадської» інавгурації. Майдан. 23 січня 2005 рік // День. — 2007. — 23 січня.

посадах, так і взаємодія («змова») із представниками «блакитно-білого» табору, яких позначали в цьому разі як «ворогів» Майдану та демократії. В цьому сенсі характерним (і цілком відповідним логіці даного дискурсу) є закріплення за політичними силами, що брали участь в організації Майдану, значення «демократичних». Таке «привласнення» образу «демократичних» означало неможливість претендувати на подібний статус їхнім опонентам із того боку політичних барикад періоду Майдану. Навесні — початку літа 2006 р. тривалий, виснажливий, малорезультативний переговорний процес про створення парламентської більшості між «спадкоємцями Майдану» — БЮТ, «Нашої України» та СПУ — вівся саме з метою створення «демократичної коаліції». В грудні 2007 р. альянс БЮТ — НУНС підтримав традицію самоназивання парламентських більшостей і оголосив про створення «коаліції демократичних сил»³.

До «зради Майдану» прирівнювалися також й інші реальні чи приписувані опонентам дії. Наприклад, налагодження взаємовідносин із тими чи іншими політико-економічними групами, з російським керівництвом. Самостійним, але при цьому тісно пов'язаним з іншими, вектором «ідентифікації» «зрад» Майдану стали звинувачення в корупційній діяльності, які теж дуже швидко через некритично-масове використання почали втрачати свою значущість.

Загалом, на наш погляд, апологетика Майдану та демократії в тому вигляді, в якому вона була представлена у відповідному дискурсі, відігравала більше дисфункціональну роль: замість закріплення в загальному політичному дискурсі позитивних з на? чень вона значно більше стимулювала скептицизм та критичність.

Скептичний дискурс стосовно реалій та перспектив демократії в Україні в контексті Майдану-2004 є складною конфігурацією артикуляційних практик, що ґрунтуються на гостро критичних підходах та оцінках до політичного досвіду як після 2004 р., так і до нього. Представники цього дискурсу віддають належне Майдану, але розглядають його як «шанс» для демократії, яким надалі повномасштабно не скористалися ані еліти, ані громадянське суспільство.

³ Коаліційна угода офіційно називалася: «Угода про створення Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання» Див., наприклад: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MUS6408.html

Цей дискурс бачить певні ознаки демократизації після 2004 р., однак робить наголос на тяглоті владного режиму від тих форм, які він мав за попереднього керівництва країною, до тих, яких набув в постмайданний період. Він відхиляє правомірність застосування поняття «демократія» щодо нинішньої України, але в той же час визнає відмінність чинних політичної системи та режиму від авторитарних. Для позначення ситуації застосовуються різноманітні поняття-«напівфабрикати» — «недодемократія», «квазідемократія», «напівдемократія», зрештою, «демократія по-українськи», що у своїй національній специфічності долає межу несправності, нарешті просто як «демократія» з усією умовністю, яку надає застосування лапок.

Наприклад, відомий публіцист М. Рябчук у книжці, в назві якої йдеться про «помаранчеву поразку», для тих самих цілей використовує прикметник «недолуга»: «Уся наша «демократія» ось уже кільканадцять років тримається на розсоєдженні влади й ресурсів між різними центрами впливу — регіональними, клановими, інституційними. Жоден гравець, простіше кажучи, не є досить сильним, щоб заїхати в піку всім іншим. Мусять, отже, хоч-не-хоч домовлятися. Це, звісно, недолуга демократія й недолугий плюралізм, але з них, у принципі, може розвинутися демократія справжня»⁴.

Несправжність, недодемократичність спочатку була констатована переважно представниками експертної спільноти. Там критицизм в оцінці післямайданної політики розвинувся в дискусію з приводу «руйнування держави» і необхідності її «перезавантаження».

Напередодні та під час п'ятої президентської виборчої кампанії образи «неповноцінної демократії по-українськи» долучили до своєї риторики кандидати в президенти. Найбільш характерне оперування цими образами для кандидатів, що претендують на роль «нової» («молодої», «третьої») сили і які не були системно включені в міжлітні конфлікти попереднього періоду — А.Яценюка, С.Тігіпка, А. Гриценка.

Свою роль у метаморфозах із значеннями та значенням для політичного дискурсу демократії відіграв і популістсько-патер? налістський дискурс, що після 2007 р. претендує на домінування в політичних комунікаціях України.

⁴ Рябчук М. Улюблений пістолет пані Сімпсон. Хроніка помаранчевої поразки. — К.: «К.І.С.», 2009. — С. 47.

Дискурс популізму не сформував (і через свою високу ригідність аж до ситуативності) більш-менш чітких артикуляцій демократії, які б вирізнялися відносною самостійністю. В той же час, ті артикуляції, образи, значення, якими оперує цей тип дискурсу, впливають на значення демократії в інших дискурсах. Наприклад, він може визнавати і стверджувати «недостатність» демократії в Україні і пропонувати «прості рішення» для її подолання.

У другій половині президентства В. Ющенко визріла і почала саморепрезентуватися в політичному та соціологічному дискурсах⁵ (дещо меншою мірою в медійному) альтернатива «міцної руки» як антитеза політичній практиці постреволюційного періоду. Поки говорити про самостійну дискурсію формацію на цій основі завчасно. Однак опублічені прояви цієї альтернативи здатні викликати відчутний резонанс і в політикумі, і в медіа, і в соціумі. Прикладом цього може бути реакція на тезу, висловлену Ю. Тимошенко в ефірі одного із популярних ток-шоу: «А чому ви вирішили, що після цього безвладдя, цієї, вибачте за непарламентське слово, гавкотні люди не хочуть диктатури. Та я вже хочу, щоб вкраїні був порядок, стрункість і достатньо сильна система влади, ане те, що ми сьогодні маємо... Вам сьогодні абсолютно невідомо — хочуть люди диктатури чи ні»⁶.

Представникам Ю. Тимошенко потім довелося докласти чимало зусиль, щоб деактуалізувати в інформпросторі кліше «Тимошенко вважає, що українці хочуть диктатури».

Так чи інакше, але політичний дискурс України поки не готовий прийняти диктатуру як реальну і необхідну альтернативу демократії. Свідомо чи несвідомо, щиро чи нещиро, але українські політики і далі публічно використовують поняття демократія як найбільш адекватну перспективу політичного розвитку для України. І поки ніякі інші альтернативи (навіть у вигляді української версії «суверенної демократії» і т.п.) не набули конкурентних позицій у політичному публічному мовленні, в медіа, в дискурсі експертів — до того часу демократія буде залишати за собою доволі високий потенціал самолегітимації і зберігати себе як приваблива перспектива для України.

⁵ 80% українців хочуть «сильної руки» // <http://www.4post.com.ua/gromada/124025.html>

⁶ Тимошенко підозрює, що українці хочуть диктатури // <http://www.pravda.com.ua/news/4b1aa96b31800/>

1.4. Становлення інститутів громадянського суспільства в Україні

Серйозні проблеми, з якими ми стикаємося в житті, не можна розв'язувати на тому рівні мислення, на якому вони були породжені

Альберт Ейнштейн

Майже двадцятирічний досвід розвитку України за умов незалежності переконливо засвідчив, що ефективна робота політичної системи, чітке і збалансоване функціонування економіки, безпека і добробут громадян можливі лише тоді, коли громадська ініціатива залучається до всіх без винятку сфер життя країни. Машина державної влади спроможна лише більш або менш вдало використати цей воістину гігантський потенціал, але без нього вона не здатна діяти ефективно задля інтересів суспільства і країни в цілому. Як відомо, цей фундаментальний висновок чи не вперше прозвучав у «Політиці» Аристотеля: «А ті, що не беруть участі в управлінні державою, чи можуть прихильно ставитися до державного ладу?»¹. Трохи менше 2400 років по тому в країнах так званого «золотого мільярда», в яких затвердилася соціальна держава і стабільно розвиваються демократичні традиції, сформувався еталон реального громадянського суспільства. Країни «золотого мільярда», як і решта інших, мають чимало протиріч і складних проблем; водночас вони забезпечують не лише на конституційному рівні, але й — що найголовніше — у реальній дійсності рівність усіх громадян перед законом, свободу спілок, зборів і демонстрацій, право людини на життя й вільний розвиток своєї особистості, право власності, підприємницької та творчої діяльності, недоторканність особистості та житла, а також соціальний захист, включаючи право на працю, відпочинок, житло, медичну допомогу, рівень життя, гідний людини. Особливого значення набуває та обставина, що вперше з моменту свого виникнення держава стає дійсною залежною від суспільства. Останнє неухильно, дедалі швидше просувається шляхом від влади, що здійснюється «іменем народу», до влади самого народу.

¹ Аристотель. Етика. Політика. Риторика. Поетика. Категорії. — Мн.: Литература, 1998. — С. 470.

В основі становлення громадянського суспільства лежать насувні життєві проблеми та інтереси людини, і саме на ґрунті єдності цих останніх та завдань їхньої реалізації індивіди утворюють ті чи інші громадські об'єднання. Таким чином, громадянське суспільство відображає народження і встановлення мультимільярдної тканини соціального зв'язку між індивідами, яка забезпечує діалог з владою і, таким чином, стає запорукою стабільності, основою гармонійного розвитку країни.

Сучасна європейська демократія однозначно підтримує ідею розвиненого громадянського суспільства як породження і водночас гаранта цивілізованого, стабільного розвитку країни. Відомий німецький соціолог Юрген Габермас цілком справедливо стверджує, що «спільнота, створюючи нові структури громадянського суспільства, тим самим протистоїть зазіханням держави, деспотизму, абсолютизму, авторитаризму на права людини й висуває на перший план гуманістичні мотиви та цінності, немеркантильну, високодуховну, моральну поведінку, самосвідомість, самовизначення, свободу й гідність окремої особистості». Причому всі суспільні структури, — вважає Габермас, — повинні бути автономними, об'єднуючи людей за інтересами, які у різних структур різні. Ця теза є безумовно коректною, адже народний суверенітет не може втілюватися в гомогенному народі².

Не претендуючи на вичерпні узагальнення та цілком однозначні висновки, автор робить спробу по-своєму розглянути процес становлення громадянського суспільства, проаналізувавши ті ключові аспекти, які становлять специфіку політичної та етнокультурної еволюції країни за умов українських трансформацій початку ХХІ століття, зокрема після народного триумфу 2004 року.

Маємо підстави погодитися з професором С.Кульчицьким, який датує початок процесу формування паростків громадянського суспільства в Україні та в інших країнах пострадянського простору з січневого (1987) пленуму ЦК КПРС. Саме тоді з ініціативи М. Горбачова керівний орган компартії висловився за «подальшу демократизацію» внутрішньопартійного життя. Делегати на партійні з'їзди та конференції повинні були обиратися таємним голосуванням, із висуненням альтернативних

² <http://www.dt.ua/1000/1030/33708/>

кандидатур. Прихильники генсека прагнули удосконалити сис? тему влади, сподіваючись на те, що в реформованому вигляді вона зможе впоратися з системною кризою радянського ладу, яка набувала з кожним роком усе більш загрозливого характеру³. Як відомо, Історія розпорядилася по-іншому... Принагідно варто зазначити, що не всі представники історичної науки поділяють точку зору С.Кульчицького. Московський історик Г. Вайнштейн, приміром, уже в червні 1991 р. констатував наявність в СРСР громадянського суспільства⁴. Вочевидь, коректніше було б говорити про те, що в Радянському Союзі з жахливою точністю справдилося передбачення Рози Люксембург: «Без свободи виборів, без необмеженої свободи преси і зборів, без вільної боротьби думок життя відмирає у всіх громадських установах, стає лише подібністю життя, за якої лише бюрократія лишається діючим елементом».

Відомо, що політичною формою існування громадянського суспільства є демократія, адже без побудови ефективної системи противаги з боку громадян так звані «молоді демократії» зазвичай скочуються до попереднього, щоправда, дещо пом'якшеного варіанта авторитаризму. Проте, якщо у сталих демократіях демократичні механізми розвивалися під впливом вдосконалення громадської сфери, у нових демократичних державах суспільство набуває ознак громадянського внаслідок демократичних змін. Тому звичні для будь-якої демократії методи політичної інженерії у транзитних країнах стають інструментами формування громадянського суспільства. Саме діяльність політичної еліти у напрямі створення передумов громадянського суспільства у постсоціалістичних суспільствах Ральф Дарендорф назвав «найсуттєвішою і стратегічно важливою для нової демократії».

У соціально-структурному зрізі розвинуте й ефективне громадянське суспільство передбачає наявність потужного і самодостатнього середнього класу, що спирається на економічно незалежну особистість з власними артикульованими соціальними і політичними інтересами, яка має розвинене почуттявласної гідності та орієнтована на демократичні цінності.

³ Кульчицький С. Громадянське суспільство в радянській гамівній сорочці // День. — 2008. — 19 вересня.

⁴ Вайнштейн Г. Отчуждение. Что спасет союзную власть? // Огонек. — 1991. — № 26. — Июнь. — С. 30–31.

Усвідомлене зниження рівня соціального безкультур'я і правового нігілізму, формування дієвих горизонтальних зв'язків співпраці громадян, підвищення рівня їх загальнолюдської та правової культури, власної відповідальності і соціальної солідарності у близьких та зрозумілих їм повсякденних соціальних практиках — усе це слугує невід'ємними складовими процесу становлення громадянського суспільства.

П'ятирічний шлях, що ним рухалася «постмайданна» Україна під прапором забезпечення основних цінностей Ради Європи — верховенства права і прав людини, фактично був окреслений роками раніше з ініціативи української громадськості, посиленої високим ентузіазмом і вагомою підтримкою західної діаспори. У жовтні 1992 року Перший світовий конгрес українських юристів, проаналізувавши проект національної конституції, наголосив, що цей проект Основного закону України визнає пріоритет загальнолюдських цінностей, в основному відбиває фундаментальні демократичні й гуманістичні ідеї сучасного міжнародного конституціоналізму. Документ проїнятий турботою про розбудову української національної держави, про захист прав людини. Разом з тим, конгрес зауважив, що зміст запропонованого проекту Конституції значною мірою віддзеркалював досягнуті чи бажані компроміси різних політичних сил українського суспільства в перехідний період від тоталітарного режиму до нового, демократичного суспільства.

Форум юридичної громадськості висловився за те, щоб об'єднані під його егідою правники зосередили основну увагу на вирішенні питань, які мають першочергове значення у справі подальшої розбудови української державності. Серед цих проблем конгрес українських юристів виокремив теоретичне обґрунтування та законодавче закріплення гарантій забезпечення прав і свобод людини. Особливу увагу пропонувалося приділити судовим гарантіям захисту цих прав, максимально використовуючи допомогу українських правників із Великої Британії, США, Канади, Франції та з інших країн, де є корисний багаторічний досвід у розв'язанні цієї проблеми. Крім того, конгрес висловився за розробку рекомендацій задля забезпечення ефективних гарантій незалежності судів, узагальнивши світовий досвід судочинства, зокрема діяльності суду присяжних, та виховання у юристів почуття справедливості, са-

мостійності і поваги до вироблених віками принципів законності⁵.

Особливий наголос на проблемі захисту прав людини, що зафіксований у документах Першого світового конгресу українських юристів, є цілком логічним, адже саме в цій площині фокусується епіцентр нинішнього демократичного поступу людства. Кофі Аннан, Генеральний секретар ООН у 1997–2006 роках, лауреат Нобелівської премії миру, виклав цю формулу у такий спосіб: сьогодні «у світі дедалі більше поширюється усвідомлення того, що держава є слугою свого народу, а не навпаки. У той же час суверенітет особистості — а під цим я розумію права людини та її основні свободи, як це сформульовано у Статуті ООН, — зміцнився завдяки зростаючому усвідомленню кожною людиною свого права визначати власну долю»⁶.

1996 року Верховна Рада України спромоглася врешті-решт ухвалити варіант Конституції, який дістав позитивні відгуки з боку Ради Європи та Венеціанської комісії з огляду на високий рівень захисту прав людини. Щоправда, на думку авторитетних експертів, вади оригіналу Основного закону більше полягали у відсутності механізмів реалізації його положень, ніж у концептуальних положеннях самого тексту⁷.

Основний закон України в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» закріпив доволі досконалу систему прав і свобод людини, а також загальні принципи та положення, які мають на меті визначити зміст гарантій і механізмів реалізації цих прав і свобод. Разом із тим, окремі з них, особливо у соціально-економічній сфері (право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48), право на доступне медичне обслуговування (ст. 49), право на інформацію та ін.), залишаються на сьогодні переважно декларативними⁸. На думку М.Оніщука, міністра юстиції України в другому уряді Ю. Тимошенко, ця обставина сприяє поширенню

⁵ Перший світовий Конгрес українських юристів 18–23 жовтня 1992 року. — Українська правничка фундація, . — К., 1994. — С. 58, 162.

⁶ <http://www.dt.ua/1000/1050/59786/>

⁷ Футей Б. Без незалежного суду демократія в Україні приречена // Дзеркало тижня. — 2007. — № 20 (649). — 26 травня — 1 червня. — С.11.

⁸ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

правового нігілізму в українському суспільстві та сумнівів громадян у спроможності держави забезпечити їхні конституційні права⁹.

У той же час соціологічні дослідження зафіксували, що в нашій країні реально існує чимало прав і свобод, оскільки це визнають їх «користувачі» — громадяни України. Серед таких прав, що існують у реальній дійсності, — право об'єднуватися в політичні партії, право створювати громадські об'єднання, право на свободу віросповідання, право брати участь у мітингах і демонстраціях протесту, рівноправність національних меншин і рівноправність чоловіків і жінок, свобода слова¹⁰. Щодо останнього (за черговістю) варто зазначити: міжнародна організація «Репортери без кордонів» оприлюднила щорічний рейтинг свободи слова у світі. Зі 173 країн, які ввійшли до списку, найкраща ситуація зі свободою слова в Ісландії, Люксембурзі та Норвегії. Найгірша — в Еритреї, Північній Кореї і Туркменістані. Україна поліпшила свої позиції на п'ять пунктів, піднявшись 2008 року на 87-ме місце¹¹.

Аби повніше уявити тогочасну ситуацію з правами людини та її основними свободами в Україні, звернімося до висновку поважних експертів: «Прийнявши нові Кримінальний, Цивільний та Сімейний, Господарський кодекси, наша держава вже визначила зазначені межі (недозволеної законом суспільної поведінки — *О.М.*) з допомогою кримінально-правових, цивільно-правових, економіко-правових та деяких інших засобів. Щоправда, визначила не зовсім чітко, а головне — не завжди виходячи з пріоритету прав і свобод людини. Системні недоліки нового законодавства посилюють залежність людини від держави, а отже, безпідставно обмежують її свободу. Як наслідок, реальний правовий статус людини в українському суспільстві далекий від такого статусу у правовій державі. Вбачаючи в розширенні сфери відповідальності та її посиленні панацею від

⁹ Оніщук М. Про гідність. Проблема вдосконалення існуючої системи конституційних гарантій прав і свобод людини в Україні набуває нині особливої гостроти // *День*. — 2008. — 10 грудня.

¹⁰ Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади // *Дзеркало тижня*. — 2007. — (661). — 1–8 вересня. — С. 51.

¹¹ Свобода говорити // *Дзеркало тижня*. — 2008. — № 40 (719). — 25–31 жовтня. — С. 81.

суспільної кризи, ті, хто визначає й реалізує правову політику в Україні, фактично створили ситуацію, за якої людина завжди перебуває на межі відповідальності. За такої ситуації дедалі частіше згадується прислів'я: від тюрми та від суми не зарікайся», — констатували доктор юридичних наук, професор Микола Мельник і кандидат юридичних наук, доцент Микола Хавронюк¹².

Реформування судової системи і становлення громадянського суспільства було проголошене одним із основних пріоритетів Президента Віктора Ющенка. У своїй інаугураційній промові 23 січня 2005 року одним із нагальних завдань держави новий лідер країни назвав утвердження громадянського суспільства та незалежного правосуддя, заснованих на принципах верховенства права¹³.

«Помаранчева революція» висвітлила і загострила актуальні проблеми взаємовідносин влади з «широким» суспільством, а не лише з найбільш розвинутим його сегментом — професійним «громадянським суспільством», представленим політично-орієнтованими громадськими організаціями, адептами й менеджерами від демократії та активно розгалуженою мережею неурядових аналітичних й експертних центрів. Це безмежне проблемне поле містило потребу в пошуках нових форм, дискурсів і практик оптимальних режимів функціонування влади та порядку прийняття рішень у декларованих новою командою керівників парадигмах відкритості, прозорості та публічності. Не є новиною той факт, що популізм — неминучий супутник демократії, але особливо руйнівний на етапі її дитинства. Відмова від популізму, звернення до досвіду колег по «соцтабору» дозволили б новим керманічам зрозуміти: першорядним завданням політичної еліти мало стати сприяння тому, щоб громадяни України розпрощалися з віджилими стереотипами сильної держави, наділеної необмеженими повноваженнями. Адже, як показує досвід країн «золотого мільярда», в реальності сильною

¹² Мельник М., Хавронюк М. Сфера дозволеного звужується. Ще один крок до правової держави? // Дзеркало тижня. — 2004. — 25 вересня — 1 жовтня. — С. 1.

¹³ «Ми починаємо нову сторінку української історії». Звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу на Майдані Незалежності// Урядовий кур'єр. — 2005. — № 13, 25 січня.

е держава, спроможна послідовно й неухильно реалізувати точно визначене коло функцій, покладене на неї суспільством. Кожна функція, делегована суспільством державі, повинна бути врівноважена головним чином відповідальністю за результат застосування цієї функції.

Реалії засвідчили: починаючи із 2005 р. українська влада не спромоглася виробити стратегію налагодження і розвитку діалогу з суспільством. Вочевидь, реалізації цього фундаментального за своєю значущістю завдання заважала хронічна внутрішньоелітна ворожість, яка замінила українським політикам і конкуренцію, і здоровий глузд. Народ тим часом чекав, коли бандити сядуть, корупція зникне, реформи відбудуться, авін — народ — нарешті заживе по-людськи. У кінцевому підсумку чи не єдиним позитивним кроком Президента В. Ющенка у сфері реформування судової системи став указ від 10 травня 2006 р. №361/2006, яким схвалено Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. У документі зазначено, що подальший розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на забезпечення його доступності¹⁴.

Післямайданний дискурс провідних українських політиків поступово змінювався. Замість реальних дій, спрямованих на утвердження незалежного правосуддя та становлення інститутів громадянського суспільства, людям запропонували апеляцію «до всіх, заради кого варто боротися за справедливість», а також до тих, кому «ось-ось краще житиметься». По суті справа, нова влада виявила готовність погодитися на наказне масове створення «громадських колегій» для «залучення громадськості до проведення консультацій з питань формування та реалізації державної політики». Характерно, що і в цьому питанні з усією очевидністю виявилася відмінність вітчизняних політиків від політичних лідерів Заходу: останні не лише декларують свою відданість ідеалам громадянського суспільства, а й у своїй практичній діяльності дотримуються цих принципів.

Того ж 2005 року після, по суті, формального проведення зачухла інша перспективна ініціатива — залучення широкої спільноти до діалогу з президентською гілкою влади під назвою

¹⁴ Мариненко О. Доступність правосуддя очима служителів Феміди // Дзеркало тижня . — 2008. — № 27 (706). — 19 липня — 1 серпня. — С. 31.

«Президентські слухання». Другий післяпомаранчевий уряд здійснив повне вихолощення смислу громадських колегій, ухваливши постанову, яка давала право керівникам відповідних органів влади на власний розсуд формувати з громадян такі дорадчі органи. Добрі наміри створити щось демократично-громадське, наприклад, «Стратегічну раду з державної політики при Президенті України» (2005 р.) або таку саму «Громадську раду» (2007 р.) фактично вимостили шлях до вже звичної номенклатурної компрометації самої ідеї громадських дорадчих органів. Символічний жест В. Ющенка, який зняв фізичні огорожі влади від народу на вулиці Банковій, де розташована резиденція Глави держави, досить швидко відлетів у небуття.

У кінцевому підсумку, нова «демократична» влада, яка, згідно із власними деклараціями про громадянське суспільство, мала б дякувати йому за саме існування, за роки керівництва країною майже нічого реального не зробила для системних змін у цій вирішальній сфері суспільного буття. Це при тому, що піднесення від мирної революції заради демократичної заміни явно корумпованого режиму швидко охопило мільйони громадян України. Справедливість такого висновку засвідчили результати дослідницьких соціологічних проєктів «Україна — Європа», в яких йшлося про способи життя та особливості масової свідомості українців та європейців. На думку заступника директора Інституту соціології НАН України професора Євгена Головахи, отримані результати мали допомогти реально оцінити місце, яке Україна займає в Європі. В цьому контексті певної ваги набув зафіксований науковцями позитив, який свідчив про хоч малопомітну, але важливу суспільну еволюцію — в українській громаді зросла значущість ліберально-демократичних цінностей. Йшлося про державну незалежність і демократичний розвиток суспільства, рівність можливостей для всіх, індивідуальну незалежність та підприємницьку ініціативу, свободу слова тощо. Цю тенденцію соціологи демонстрували за п'ятибальною шкалою: від 3,3 бала у 2000 році до 3,6 бала у 2006 році. «Це — знаковий тренд в ментальності українців, — наголосив Анатолій Ручка, один з керівників проєкту. — З одного боку, він виступає як цілком закономірний результат суспільних трансформацій у незалежній Україні, а з іншого — показує перспективу зростання громадянської культури

населення, яка, своєю чергою, є соціокультурним підґрунтям консолідованої демократії»¹⁵.

Потрібно брати до уваги й те, що події листопада — грудня 2004 року викликали неабиякий ентузіазм також і в середовищі тверезих західних вчених. Так, відомий українцям теоретик громадянського суспільства Томас Карозерс у 2005 році прямо стверджував, що «помаранчева революція» є революцією громадянського суспільства¹⁶.

Своєрідний внесок у становлення громадянського суспільства, утвердження незалежного правосуддя зробила й Верховна Рада України. Народні депутати швидко й без зайвих сентиментів придушили будь-які намагання сприяти демократизації суспільного життя, відмовившись приводити до присяги суддів Конституційного Суду України, призначених Президентом та з'їздом суддів, а також зволікаючи з обранням суддів за квотою парламенту. Усе це паралізувало роботу Конституційного Суду України і зробило його нездатним розглянути питання конституційності політичної реформи перед 1 січня 2006 року, тобто до набуття реформою чинності.

Водночас найновіша історія національного парламентаризму подає також приклади конкретної уваги народних обранців до проблеми прав і свобод людини і громадянина. Підтвердження тому — створення Верховною Радою України у квітні 2005 року слідчої комісії з питань перевірки дотримання конституційних прав та свобод людини і громадянина, покликаної, за задумом організаторів, в першу чергу розібратися з порушеннями правоохоронних органів у справі Б.Колеснікова, якого обвинувачували у здирицтві, та ряді інших злочинів¹⁷.

Своєчасність такого рішення важко переоцінити, адже саме в ті дні у національних мас-медіа з'явилися численні повідомлення про «спеціальні списки негодних новій владі людей»;

¹⁵ Миколок О. Українці стають реалістами. Ми навчилися поєднувати «цінності виживання» з духовними потребами // День. — 2007. — № 100. — 21 червня.

¹⁶ Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства // Дзеркало тижня. — 2007. — № 42. — 11–18 листопада. — С. 11; www.dt.ua/1000/1050/59786/

¹⁷ Федур А. Суспільство дозволяє правоохоронцям чинити беззаконня // День. — 2005. — 22 квітня.

правозахисники розцінили згадані списки як реальну загрозу для громадянського суспільства в Україні. Відомий адвокат Андрій Федур повідомив, зокрема, про список, в якому містилося близько 400 прізвищ. «Під номером 375 я знаходжу свого клієнта Бориса Колеснікова, — заявив А.Федур. — Він віднесений до другої категорії... Це ті, хто має «сидіти». У списку, який потрапив до мене, немає першої категорії, — є третя, четверта й «контроль». Останнє означає, що людина потрапляє в розробку, тобто її вербуватимуть тощо. Як правило, це стосується секретарів, помічників, інших осіб, наближених до більш важливих фігур». За словами адвоката, у списку фігурував і відомий донецький бізнесмен Ренат Ахметов. «Його категорія означає «мусить сидіти». Априорі. За будь-яких обставин. За які гріхи — немає значення.

Мене ця ситуація дуже непокоїть... Перша категорія (списку — *О.М.*) — це ті, з ким щось трапляється. Тобто — приречені на знищення... Наявні в мене документи не залишають жодного сумніву, що категорія № 1 існує. Це звичайна робота наших певних структур», переконаний адвокат. На його думку, тут криється загальна проблема українського суспільства, яке дозволяє правоохоронцям чинити беззаконня стосовно людей. «Це є системна проблема. Тобто проблема не лише арештованого Бориса Колеснікова. В нас тисячі людей затримуються так само свавільно і незаконно, як Колесніков»¹⁸.

Коли вести мову про результативність роботи згаданої слідчої комісії Верховної Ради, покликаної перевірити дотримання конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні, то стосовно прав і свобод голови Донецької облради і найближчого друга Р. Ахметова Б.Колеснікова вона була високою. Навесні 2009 року українська Феміда винесла неоднозначне рішення: головний обвинувач Б. Колеснікова, його тезко Борис Пенчук, отримав вісім років ув'язнення із конфіскацією за статтями «вимагання» і «завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину». Суворість вироку, оголошеного Ворошиловським районним судом м.Донецька, дала підстави багатьом говорити про те, що в цьому випадку йшлося про персональну вендетту одного з провідників Партії регіонів.

¹⁸ Федур А. Вказ. праця.

Про упередженість і необ'єктивність розслідування цієї гучної справи свідчило хоча б те, що заступник Генерального Прокурора України Ренат Кузьмін, усупереч вимогам закону, передав її для розгляду, по суті, до Ворошиловського районного суду м. Донецька. Проте згідно зі ст. 38 Кримінально-процесуального кодексу України право змінювати підсудність у межах країни має лише Голова Верховного Суду України або його заступники. Ані Генеральний Прокурор України, ані його заступники таким правом не наділені. Враховуючи те, що, відповідно до ст. 19 Основного закону України, «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачений Конституцією і законами України», будь-які дії заступника Генерального Прокурора України, які виходять за межі наданих йому законом повноважень, є протиправними і містять ознаки злочинів, передбачених статтями Кримінального кодексу України 364 (зловживання владою або службовим становищем) та 365 (перевищення влади або службових повноважень)¹⁹.

Виразним свідченням стрімкого наростання правового нігілізму серед державних чиновників високого рангу за «помаранчеві» роки були численні статті і повідомлення у ЗМІ, в тому числі й закордонних, присвячені зловживанням представників влади. Вочевидь, розраховувати на інший сценарій розвитку ситуації в царині прав людини було б проявом певної наївності: як засвідчують експертні оцінки, у програмних документах жодної з політичних сил, які перемогли на останніх (2007 року) виборах до національного парламенту, ми не знайдемо чітко сформульованої мети розвитку громадянського суспільства в Україні, якщо не брати до уваги несистемних загальних гасел. Навряд чи свідченням розуміння фундаментальності проблеми прав людини і громадянського суспільства в країні є такі передвиборчі гасла БЮТ, як «Об'єднаємо зусилля держави, громадянського суспільства і релігійних конфесій у боротьбі проти безпритульності, алкоголізму та наркоманії, СНІДу, проституції та злочинності», або ще лаконічніше — «Головні пріоритети — людський розвиток і гідність, духовність і свобода,

¹⁹ Березюк О. Теорія і практика прокуратури // Дзеркало тижня. — 2009. — № 20 (748) 6–12 червня. — С. 41.

рівність і солідарність, громадянське суспільство та демократія...» Нічого не знайдемо з цього приводу у програмі «НУ—НС». Партія регіонів обмежилася формулюванням лише загальних умов громадської активності: «...Захист демократії і свободи — права людини в Україні будуть понад усе...»²⁰.

Таким чином, суспільство ще раз переконалося в тому, що відсутність потягу до ініціації активної громадянської дії властива усім вітчизняним партіям, як правим, так і лівим. Набирав обертів процес цілеспрямованого відчуження держави від власних громадян. «Країну поглинають подвійні стандарти. Люди не вірять владі і не поважають її», — констатував Президент України у травні 2008 року²¹.

Керівник держави безумовно мав рацію: легітимність як зв'язок громадян і влади ставала дедалі більше проблематичною. Згідно з даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова 17–24 грудня 2008 року, повна підтримка дій усіх центральних інститутів державної влади протягом лише одного року (грудень до грудня) знизилася в рази. Конкретно: підтримка парламенту — в шість разів (з 9% в грудні 2007 р. до 1,5% в грудні 2008 р.). Президента — в чотири з половиною (з 18 до 4%), уряду — втричі (з 12 до 4%). Дослідження засвідчило, що в країні немає жодного державного інституту з позитивним балансом суспільної підтримки/не підтримки. Навіть Збройні сили України отримали плюс півтора відсотка, у межах похибки. Не знайшлося також жодного вищого державного політика/чиновника, дії якого підтримувало б більше громадян, ніж навпаки. А баланс підтримки/не підтримки коливався від мінус 3,1% у В.Литвина до мінус 65% у глави НБУ В.Стельмаха. Для довідки: цілковита підтримка дій Віктора Ющенка — 3%, що в шість разів менше, ніж роком раніше (19%). Юлія Тимошенко втратила втричі (з 33% до 11%). І навіть Віктор Янукович, котрий узагалі нічого не робив, але теж удвічі втратив²².

²⁰ Див.: Дзеркало тижня. — 2007. — № 42. — 11–18 листопада. — С.11.

²¹ Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік // Офіційний вісник Президента України. №15 (53) 15 травня 2008 року. Спеціальний випуск. — К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2008. — С. 5.

²² Шангіна Л. Після свят, або Про допомогу рідній державі // Дзеркало тижня. — 2009. — №6 (734). — 21 — 27 лютого. — С. 21.

Потрібно брати до уваги й те, що низький рівень довіри до держави продемонстрували не лише «середньостатистичні» мешканці України. За словами Анатолія Онищука, голови профспілки атестованих працівників органів внутрішніх справ, відповідно до даних соціологічних досліджень, лише 3,9% працівників міліції довіряли державі, тоді як 67,7% — не довіряли. Лідер профспілки зазначив, що держава не забезпечує працівників міліції належним соціальним і правовим захистом; в такій ситуації, на його думку, важко говорити про високу ефективність роботи міліції. «Держава вимагає від працівників міліції дотримання закону, а сама при цьому не виконує елементарних зобов'язань перед ними», — йшлося у повідомленні прес-служби МВС України. Онищук наголосив, що такою політикою держава розбалансувала кадрову функцію МВС. Згідно з повідомленням, за останніх 10 років з органів внутрішніх справ звільнилося 160 тисяч співробітників, за загальної чисельності 170 тисяч чоловік. При цьому в МВС України відсоток працівників, які пропрацювали в органах внутрішніх справ понад 25 років і можуть передати свій досвід молодим колегам, становить лише 1,5%. За таких обставин, підкреслив А.Онищук, міліціонери не можуть повноцінно виконувати свої службові обов'язки. Керівник профспілки зауважив, що працівникам міліції, які затримують високопоставлених посадових осіб за якесь порушення, часто самим пред'являють обвинувачення, і їм доводиться захищати свої права в суді²³.

Досвід демократичних країн свідчить: успіх політичних перетворень у суспільстві багато в чому визначається тим, якою мірою вони співвідносяться з політико-культурними особливостями країни. В цьому аспекті маємо визнати, що досвід трансформаційних процесів в Україні підтверджує особливе місце політичної культури серед численних факторів, які обумовлюють специфіку політичного поступу українського суспільства. До цього контексту пасує дотепний жарт Володимира Даниленка про те, що всі народи важко завойовували свою свободу, а в Україну свобода прийшла сама, як епідемія чи пора року.

Потрібно зазначити, що у листопаді 2007 року відповідним актом Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію сприяння

²³ Міліція з народом. 70% українських міліціонерів не довіряють державі // Дзеркало тижня. — 2008. — № 43 (722). — 15–21 листопада. — С. 31.

органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. В урядовому розпорядженні йшлося, зокрема, про те, що сприяння розвитку громадянського суспільства є однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави. «Це насамперед передбачає налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що повинна базуватися на партнерстві, взаємозацікавленості у досягненні цілей, пов'язаних з процесом демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, соціально-економічним і духовним прогресом, всебічним забезпеченням захисту прав і свобод людини та громадянина»²⁴. Невдовзі відбулася чергова зміна українського уряду, отже, подальша доля названої концепції лишилася невизначеною.

Відповідно до статті 3 Конституції України «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.» Аналіз еволюції державної політики в галузі прав людини в Україні протягом 2005–2009 років дає можливість зробити висновок щодо реальної спрямованості та ефективності цієї політики, її відповідності Основному закону країни та впливу на процеси демократизації, зокрема формування інститутів громадянського суспільства.

* * *

Утвердження та забезпечення прав і свобод людини, що є головним конституційним обов'язком держави, можливе лише за наявності незалежної, повноцінної судової системи. Ця аксіома доведена багатовіковим досвідом країн зі сталими демократичними традиціями. Саме судова влада є одним з основних реальних інститутів захисту прав і свобод людини та громадянина, і це чітко закріплено в частині 1 статті 55 Конституції України. До слова, й зміст статті 3 Конституції України, яка, на думку наших правників, цілком і повністю «присвячена людині», є свідченням міцних людиноцентричних тенденцій українського права²⁵.

²⁴ http://www.dkrp.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=1F0BE764596A0240DA21C75C303FDD3D?art_id=74658&cat_id=33200

²⁵ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

Мати незалежний суд — це не особисте право судді, це право кожного громадянина України. Судді мають право підтримувати і захищати свою незалежність не як посадовий привілей, а як гарантоване Основним законом України право кожного громадянина на судовий захист і на справедливий судовий розгляд. Це — стислий виклад позиції Віктора Кононенка, судді у відставці — єдиного в країні фахівця, хто пройшов шлях від судді районного суду до судді Верховного Суду України. В газетному інтерв'ю ця авторитетна людина зупинилася, зокрема, на проблемі корупції, наголосивши: небезпека, яку криє в собі корупція серед суддів, полягає в тому, що суди перестають виступати і сприйматися суспільством як чесні і нейтральні арбітри. Оскільки суди покликані виконувати саме цю роль, то корупція в судовій системі за своїми наслідками небезпечніша, ніж в інших державних чи громадських інституціях.

У вересні 2009 року стало відомо, що на Одещині працівники СБУ задокументували близько 30 фактів отримання хабарів суддею одного з районних судів, котрий обіцяв позитивно вирішувати розгляд справ зацікавлених осіб. За повідомленням прес-служби СБУ, у більшості зафіксованих випадків суддя отримував гроші у своєму робочому кабінеті. У ході розслідування спеціальна слідчо-оперативна група у складі працівників СБУ і генпрокуратури встановила додаткові докази вчинення суддею злочинів під час здійснення ним правосуддя.

Як наслідок, окрім порушення проти нього 12 кримінальних справ за різними статтями Кримінального кодексу України, порушено ще сім. Крім того, п'ять кримінальних справ слідчі прокуратури порушили стосовно посередників і спільників судді. Розслідування справ тривало 1,5 року, справа проти судді-хабарника налічувала 24 томи, а обвинувальний висновок — майже 500 сторінок²⁶.

Якщо судді не можуть дотримуватися свого обов'язку, наго? лосив В. Кононенко, громадськість втрачає віру у фундаменталь? ну рівність перед законом усіх без винятку громадян, а це приводить суспільство до цинізму й нестабільності. Досить швидко людина опиняється в обіймах такої недуги, як дегуманізація. На думку багатьох фахівців і науковців, для викорінення

²⁶ <http://www.dt.ua/1000/1050/67146/>

корупції необхідні загальні норми законодавства, яких повсюдно мають дотримуватися всі громадяни.

Вартий уваги і такий факт: 22 березня 2006 року, напередодні парламентських виборів, Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права в Україні схвалила Концепцію вдосконалення судівництва для забезпечення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Однак її імплементація загальмувалася через приховану й відкрити протидію політичних гравців. У серпні 2006 року Верховна Рада України ухвалила безпрецедентний, неконституційний закон, яким заборонила Конституційному Суду України переглядати зміни, внесені до Конституції в рамках політичної реформи. Тобто фактично КС заборонялося робити те, що він повинен робити у першу чергу: оберігати Конституцію України і тлумачити будь-які зміни до неї. Час показав, що зазначені рішення і пасивна позиція керівництва країни були величезною помилкою, оскільки це привело до маргіналізації ролі усієї судової системи України, тимчасом як верховенство права і демократія лише почали утверджуватися. Так оцінили тогочасну ситуацію чимало знаних юристів, зокрема і суддя Федерального суду претензій США Богдан Футей²⁷.

Судова система країни у досліджуваний період розвивалася під негативним впливом багатьох факторів, зокрема відсутності інституту судового нагляду. Ані кваліфікаційні комісії, ані вищі суди, в тому числі й Верховний, ані Рада суддів України не мали повноважень для проведення перевірок нижчих судів. Вони не могли проаналізувати й оцінити рішення суду, яке, скажемо так, викликало сумнів, у зв'язку з чим встановити непрофесійну діяльність судді або його дії з корисливою метою було практично неможливо. Усвідомлюючи це, судді нерідко виносили рішення, котре явно влаштовувало всі сторони, відповідно розраховуючи на те, що «ніхто не подаватиме апеляції».

Відомо, що публічний характер правосуддя передбачений законом як одна з головних засад. Найважливішою гарантією незалежності, неупередженості судді, прийняття справедливого рішення є контроль з боку громадян за цим процесом із допомогою гласності. Це стимулює суддю контролювати свою поведінку,

²⁷ Футей Б. Вказана праця. — С. 11.

зобов'язує дотримуватися норм закону і виконувати головну свою місію — бути справедливим по суті і по відношенню до всіх.

Суд над людиною передбачає за нею право пояснити судді та співвітчизникам сутність своїх вчинків, розраховуючи при цьому на розуміння суду. На переконання В. Кононенка, суд — це останній рубіж захисту чесної людини від монстроподібної держави, що в особі чиновників займається виключно влаштуванням своїх справ. І ще один важливий момент: в обстановці публічності значно знижується можливість засудження невинного або призначення занадто суворого покарання. Це важливо особливо тепер, відзначив суддя, коли з «політичних міркувань притягують до кримінальної відповідальності осіб на явно незаконних підставах, коли у суді зводять порахунки з політичними опонентами.»

In dubio pro geo — усі сумніви на користь обвинувачувано-го. Цей постулат юристів Стародавнього Риму став класикою сучасної юриспруденції. Древні керувалися принципом: краще не покарати десятьох винних, аніж покарати одного невинного. У такий спосіб вони хотіли підкреслити справедливість публічної влади і закріпити довіру народу до держави. Такий підхід давав римським правникам можливість забезпечувати правопорядок і стабільність у суспільстві.

Після проголошення державного суверенітету і ухвалення нової конституції в Україні також з'явилася тенденція до закріплення в законодавстві класичних правових принципів. Так, у ст. 8 Основного закону України встановлено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права»²⁸. Це означає, що принцип верховенства права є вищою соціальною цінністю порівняно з принципом верховенства закону. Попри це у нас трапляється незаконне засудження громадян, констатував суд? дя В.Кононенко. За 2005–2006 роки стосовно 264 осіб було скасовано вироки з припиненням справ через відсутність складу злочину, іншими словами — людей було засуджено незаконно. Це найсерйозніша помилка судді, і дисциплінарне покарання мало б бути суворим, аж до відкликання із займаної посади, а у випадку тяжких наслідків — і притягнення до кримінальної відповідальності з покладанням обов'язків відшкодувати

²⁸ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

потерпілому матеріальну та моральну шкоду. Такий суддя не має права вершити правосуддя. Подібного покарання мають зазнати й ті посадовці, котрі порушували кримінальну справу і проводили розслідування²⁹.

Помітний вплив на становлення інституту прав людини справило започаткування в Україні адміністративної юстиції, тобто інституту розв'язання правовими засобами спору між особою і державою. Як відомо, кредо адміністративної юстиції — пріоритет у відносинах між державою і громадянином належить правам людини, що не можуть бути порушені законами держави та їх діями. Як наголошували ініціатори і прихильники системи адміністративних судів, проблеми у правовому регулюванні стали очевидними після ухвалення 2005 року Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України), який став правовою підставою для впровадження адміністративної юстиції в країні (до речі, на пострадянському просторі на той час лише Україна та країни Балтії почали впроваджувати систему адміністративної юстиції).

Кодекс визначив порядок оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх службових та посадових осіб, що, безумовно, позитивно вплинуло на можливість для особи захистити свої права від свавільних дій з боку держави. Водночас промоутори ідеї адміністративної юстиції підкреслювали, що «самими тільки механізмами адміністративної відповідальності наразі неможливо домогтися дисципліни в державній службі та мінімізувати випадки порушення прав особи під час виконання чиновниками своїх службових обов'язків». Цей шлях є безперспективним і, на думку ініціаторів, має бути замінений заходами з підвищення спроможності та дієвості інституту дисциплінарної відповідальності. Описані проблеми виникали у багатьох сферах, зокрема таких: отримання екологічної та інших видів інформації, порядку надання дозволів на будівництво, порядку житлового обліку громадян, порядку закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти, порядку встановлення цін і тарифів, дискримінації підприємців у сфері економічної конкуренції, порядку

²⁹ Мариненко О. Суддя Віктор Кононенко: «У нас із політичних міркувань незаконно притягують до кримінальної відповідальності» // Дзеркало тижня. — 2007. — 3–7 березня. — С. 1.

видачі сертифіката відповідності у сфері стандартизації тощо (перелік не враховував положень півсотні інших законів, які не передбачали окремі склади адміністративних правопорушень).

Йшлося, таким чином, про те, що формування повноцінної системи адміністративних судів і належне використання ними процесуального закону дадуть змогу краще захищати права людини у її відносинах із державою. Адміністративні суди, стверджували адепти нової системи, мають розглядати справи на підставі позову будь-якої особи, яка вважає порушеними свої права. Цим мала усунутися наявна проблема початку процедури притягнення до адміністративної відповідальності. Особливого значення набувала теза про те, що адміністративний позов мав стосуватися не стягнення штрафу в дохід держави, а необхідності забезпечення реалізації того чи іншого права особи. У разі задоволення цього позову рішення суду мало б бути обов'язковим для виконання всіма особами, а «його невиконання матиме наслідком кримінальну відповідальність винних». Немає потреби доводити, що ідея суду над владою лягала на благодатний ґрунт, адже українська громадськість починала дедалі уважніше й прискіпливіше ставитися до влади, процесу її формування й розвитку, постійно оцінюючи її діяльність³⁰.

Викладені вище міркування обґрунтовано засвідчували, що інститут адміністративної юстиції є дієвішим засобом захисту прав особи, ніж механізми адміністративної відповідальності, що й зумовило його значне поширення у більшості європейських країн, адже адміністративний суд покликаний допомагати особі в пошуку доказів у спорах із державою. Державний орган чи посадова особа зобов'язані доводити правильність ухвалення свого рішення чи вчинення дії щодо певної особи. Іншими словами, в такій ситуації мала діяти презумпція вини державного органу.

В одному з публічних виступів 2008 року в рамках дискусії про конституційну реформу Голова Вищого Адміністративного Суду України (ВАСУ) Олександр Пасенюк констатував, що «на сьогодні адміністративне судочинство в Україні, принаймні у загальних рисах, є об'єктивною реальністю. Зусиллями науковців, політиків, державних і громадських діячів воно стало частиною щоденної діяльності, спростувавши чимало тверджень,

³⁰ Коліушко І., Банчук О. Політика держави у сфері адміністративної відповідальності // Дзеркало тижня. — 2007. — 14–20 липня. — С. 21.

що раніше вважалися аксіомою... Заслуга адміністративного судочинства — у спеціальній інструментарії, з допомогою якої воно може, а відтак і повинне спрямовувати відповідні конфлікти в раціональне, обмежене правовими рамками й вільне від свавілля вузькопартійних, а то й суто корупційних чинників, русло»³¹.

Певна річ, система адміністративного судочинства передбачала активність кожної особи у процесі захисту своїх прав або прав громади. Для стимулювання такої активності Вищий Адміністративний суд України разом із Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках проекту «Україна: верховенство права» створили інформаційну систему «Розміщення текстів рішень ВАСУ в системі Інтернет». За словами Голови суду, систему засновано з метою створення більш зручних умов для доступу громадян до рішень суду.

ВАСУ планував, крім того, вдосконалити пошуковий інтерфейс системи, інтегрувати її в Єдиний державний реєстр судових рішень, наповнити базу даних рішеннями суду за 2006—2009 роки й підсилити технічні потужності³².

У квітні 2009 року на спільному засіданні президії Верховного Суду України і президії Ради суддів України підбито підсумки стану здійснення судочинства адміністративними судами. Робоча група дослідила стан організації та здійснення судочинства у Вищому Адміністративному Суді України, Львівському апеляційному адміністративному суді, Львівському та Івано-Франківському окружних адміністративних судах. Досліджуваний період охопив 2007 рік — перше півріччя 2008 р.

У доповіді робочої групи констатовано, зокрема: Вищий Адміністративний Суд України допускає численні порушення норм КАС України щодо порядку прийому касаційних скарг; це порушує право особи на касаційне оскарження, у зв'язку із чим рішення ВАСУ неодноразово скасовувалися Верховним Судом України.

Встановлено численні випадки порушення строків відкриття провадження у справі. У переважній більшості справ судді-

³¹ Пасенюк О. Чи потрібен Україні суд над владою?// Дзеркало тижня. — 2008. — № 23 (702). — 21–27 червня. — С. 31.

³² http://www.vasu.gov.ua/ua/public_reception.html+%D0%B2%D0%B8%D1%89%

доповідачі порушували строки підготовки справ до касаційного розгляду. (Так, згідно з положенням, касаційна скарга має бути зареєстрована в день її надходження до адмінсуду касаційної інстанції і не пізніше, ніж наступного дня, передана судді-доповідачу. Адмінсправи мають розглядатися протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі). Строки розгляду багатьох справ перевищували два місяці. У Вищому Адміністративному Суді України у ряді випадків вони становлять понад два роки. Переважна більшість обліково-статистичних карток свідчили про те, що касаційна скарга не передається судді наступного ж дня після надходження до суду, як це має бути. В окремих випадках це відбувалося більш як через рік. Касаційна справа про поновлення на роботі, яка, певна річ, не терпить зволікань, чекала на розгляд рік і три місяці, а справа про перерахунок пенсії — рік і сім місяців. Мали місце випадки, коли більш ніж через рік встановлювалося, що справи ... взагалі непідсудні цьому суду.

У висновку робочої групи зазначалося: система адмінсудів утворювалася під гарними гаслами — вона була покликана зробити судовий захист прав людини ефективнішим. Насправді новонароджені адміністративні суди істотно ускладнили цей захист, сам доступ до правосуддя, визначення підсудності справ. Строки розгляду справ подовжилися, відчутно зменшилися шанси пересічного громадянина на виправлення судової помилки вищою судовою інстанцією.

Робоча група дійшла висновку, що адмінсуди не лише не виконали свого головного, надзвичайно важливого в наших реаліях призначення — захистити людину від свавілля влади. Вони, здійснюючи судочинство на власний розсуд, а не відповідно до закону, показали, що таке справжнє судове свавілля. Від дня свого народження адміністративні суди почали працювати на себе, відверто і масово беручи до розгляду так звані «хлібні» справи, не підсудні їм у принципі. Вони піднесли свою незалежність до абсолюту, демонструючи нехтування принципу єдності судової системи. Адмінсуди перестали чути будь-кого, демонструючи тотальний відхід від закону з моменту прийняття до розгляду заяв і скарг і закінчуючи оформленням рішень. АВАСУ, як вищий у системі адмінсудів орган, не виконував своїх основних завдань: сам не здійснював правосуддя відповідно до

закону і не забезпечував єдиної судової практики підпорядкованих йому судів. Порухення закону адмінсудами стало нормою їхньої діяльності — це лейтмотив як доповідної записки робочої групи, так і постанови, ухваленої президіями.

Утім, не можна не згадати про очевидні і вагомні «обставини, що пом'якшують»: через них адміністративні суди були просто приречені народитися саме такими. Найголовніші з цих обставин такі: наша держава не була готова до створення системи адмінсудів ані фінансово, ані в організаційному, законодавчому і кадровому сенсі. До того ж новостворені суди були одразу обтяжені величезною кількістю адміністративних справ. У 2007 році залишилися нерозглянутими 22,2 тис. (47,4%) касаційних скарг та справ, що перебували на розгляді у Вищому Адміністративному Суді України, у першому півріччі 2008 року — 21,3 тис. скарг і справ (70,0%). Якщо у 2007 році на розгляд суддям було передано 28,2 тис. (60,3%) касаційних скарг, що перебували на розгляді у Вищому Адміністративному Суді України, то у першому півріччі 2008 року — 12,1 тис. скарг (40%)³³.

У комплексі проблем, які вирости на «благодатному» ґрунті викривленої масової свідомості мешканців України, вочевидь, найбільш загрозливою був і лишається правовий нігілізм. Наслідком цього стало те, що суспільство має сьогодні — адміністративні суди, які помітно вирізняються своїми вадами навіть на тлі нашого загалом унікального і неповторного правосуддя.

Набула поширення практика ігнорування судових рішень і представниками влади, і, так би мовити, пересічними громадянами. Численні приклади майже тотального правового скептицизму викликали занепокоєння не лише в Україні, але й за її межами. Восени 2009 року наша країна потрапила до «чорного списку» європейських держав, які зневажають рішення судів, про що заявив комісар Ради Європи з прав людини Томас Гаммарберг в інтерв'ю радіостанції «Свобода». На його думку, це явище треба розцінювати як фактичну відмову від принципів правової держави, а також як серйозну правозахисну проблему.

Аналізуючи скарги, котрі надходили до Європейського суду з прав людини в Страсбурзі, представник Ради Європи зробив висновок, що у таких державах, як Албанія, Боснія і Герцеговина,

³³ <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/firstview/index.html>

Молдова, Росія, Сербія та Україна рішення судів часто виконуються або частково, або з довгою затримкою, або деколи повністю ігноруються. В нашій країні його увагу привернула низка проблем, які мають відношення і до органів державної влади, зокрема у сфері освіти, і також значною мірою до державних компаній, наприклад, у вугільній галузі, які не виплачували або зарплати, або пенсії, або відшкодування робітникам, які були поранені в робочий час. Гаммарберг наголосив, що реформа законодавства і збільшення фінансування судів — кроки у правильному напрямі, але їх недостатньо: важливо, щоб закони виконувалися і самою державою³⁴.

VIII позачерговий з'їзд суддів України, що відбувся у Києві влітку 2007 року, зробив загрозливу констатацію такого змісту: політична криза в державі до крайньої межі загострила руйнівні процеси у сфері правосуддя та породила нові ризики у діяльності судових органів. Неспроможність суб'єктів політичного протистояння розв'язувати політичні проблеми належними засобами, кричущий правовий нігілізм владних та політичних суб'єктів призвели до масштабного і безцеремонного втручання політики і бюрократичних структур у правову сферу, зокрема у сферу правосуддя. Останнім часом факти тиску на суддів і втручання в діяльність судів набули системного й відвертого характеру, зокрема під час розгляду судами справ, формування суддівського корпусу, призначення суддів на адміністративні посади, вирішення питань про відповідальність суддів.

Спостерігалось неправомірне використання суб'єктами влади наданих їм повноважень для посилення залежності судових органів, тиску на суддів, втягування їх у політичну боротьбу, нав'язування неправових підходів до вирішення спорів. Особливо небезпечно для правосуддя ігнорування найвищими посадовими особами держави та органами державної влади, політичними діячами загальноновизнаних правових принципів. В Україні набувало системного характеру і стало звичною практикою надання оцінки рішенням судів некомпетентними суб'єктами, невиконання судових рішень, які набрали законної сили. На жаль, суб'єкти політичного процесу не спромоглися усвідомити, що за таких обставин жодна політична сила не зможе перемогти й отримати легітимну владу.

³⁴ <http://www.pravda.com.ua>

Дедалі більш гострою проблемою став брак належної юридичної обґрунтованості окремим рішенням Президента України, які стосувалися організації діяльності судової влади. Так само органи законодавчої і виконавчої влади не завжди дотримувалися принципів поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, самостійності судів та незалежності суддів. Зазначені негативні явища були додатково посилені наявними проблемами законодавчого та інституційного характеру, що нав'язані ззовні та існують у судовій владі. Йдеться, зокрема, про недосконалі процедури підбору і призначення суддів на посади, які не враховували необхідності використання конкурсних засад, процедури непрозорі, просякнуті суб'єктивними факторами. Перше призначення на посаду судді та звільнення судді з посади має здійснюватися за обов'язкової участі у цьому процесі Вищої ради юстиції. Остання, на думку багатьох делегатів з'їзду, стала вкрай заполітизованою і часто використовувала свої повноваження для звільнення непокірних суддів і призначення на суддівські посади «кишенькових» суддів, які під час здійснення правосуддя виконували замовлення політичного або меркантильного характеру. Для Вищої ради юстиції стали характерними відвертий відхід від правових засад діяльності цього органу, неоднаковий підхід до вирішення питань про звільнення суддів з посад за порушення присяги, перевищення членами цього органу своїх повноважень під час проведення перевірок, упередженість. В одних випадках Вища рада юстиції надзвичайно оперативно приймала рішення про внесення подання щодо звільнення судді з посади за порушення присяги, навіть не вислухавши пояснення самого судді, в інших — прийняття рішень затягувалося на місяці і навіть роки.

У свою чергу, окремі суди та судді не завжди керуються у своїй діяльності виключно Конституцією та законами України, піддаються протиправному впливу посадових осіб органів державної влади, суб'єктів політичної діяльності, допускають безкарне втручання у вирішення судових справ, що завдає істотної шкоди демократичному конституційному ладу, правам і свободам громадян, інтересам суспільства та держави, підриває авторитет судової влади.

Крім того, набули значного поширення постановлення судових рішень, що передбачали неправомірне обмеження прав,

свобод та законних інтересів інших осіб, у тому числі обмеження публічної компетенції державних органів, їх посадових чи службових осіб, задоволення вимог осіб, які не є суб'єктами відповідних правовідносин. Делегати з'їзду засудили факти прийняття окремими суддями сумнівних, з правової точки зору, рішень, відвертого порушення правил підсудності і підвідомчості, вчинення корупційних правопорушень, участі суддів у так званих рейдерських схемах, у тому числі політичних, виконання ними політичних і економічних замовлень в інший спосіб.

Небезпечними для правосуддя за умов політичної кризи та правової невизначеності повноважності парламенту стали спроби окремих політичних сил здійснити заходи з кардинального реформування засад судоустрою, судочинства та визначення статусу суддів. Такі заходи не базувалися на нормах Конституції України і передбачали концептуально хибні підходи до реформування. Судова реформа, яка справді була і лишається нагальною для нашої країни, має бути належним чином підготовлена і передбачати виважені, добре продумані, системні, науково обгрунтовані підходи. Водночас з'їзд суддів наголосив на тому, що реформу необхідно здійснювати у стабільній політико-правовій ситуації. В іншому разі процес реформування судової системи буде надмірно політизованим і суб'єктивним, наслідком чого може стати намагання «підігнати» судову систему під певний політичний інтерес, на законодавчому рівні закріпити неправові важелі впливу.

Надзвичайно важливо, щоб суди мали юрисдикцію і повноваження на стримування законодавчої і виконавчої гілок влади шляхом визнання законів та інших правових актів неконституційними, якщо вони обмежують права громадян. Крім того, судова незалежність матиме практичні наслідки лише за умови, що законодавча і виконавча гілки влади сприйматимуть і виконуватимуть тлумачення судами цих актів. Це означає, що всім — від Президента, Прем'єр-міністра, міністра, депутата до звичайного громадянина — потрібно звикати до того, що останньою правовою інстанцією в державі є суд. Аби його рішення були легітимними і справедливими, потрібно створити відповідні передумови, а не ігнорувати судові рішення чи давати їм власну суб'єктивну оцінку.

Вищий орган суддівського самоврядування застеріг: перераховані фактори зумовлюють реальну загрозу знищення засад

вітчизняного правосуддя і втрати українським суспільством своєї правової основи, якою є судова система³⁵. Однозначний висновок про те, що без незалежного суду демократія в Україні приречена, зробили декілька авторитетних правників, зокрема і член Федерального суду претензій США Богдан Фугей, підкреслюючи у своїй статті в тижневику «Дзеркало тижня»: «Наразі громадськість демонструє низький рівень довіри до правосуддя. Ситуація погіршується тією обставиною, що ніхто з можновладців не поважає суд»³⁶.

Попри такі серйозні попередження ситуація розвивалася у тому ж напрямі: країна і далі падала у неправову безодню. Керманічі України не мали ані волі, ані бажання для того, щоби покласти край цій кричущій ганьбі. В листопаді 2008 року президія Ради суддів України поінформувала Парламентську асамблею Ради Європи та Організацію з безпеки і співробітництва в Європі про ситуацію, що склалася в Україні зі здійсненням правосуддя. У відповідному зверненні, зокрема, зазначалося, що в Україні на найвищому державному рівні й досі не сприймаються фундаментальні положення Основного закону України та міжнародно-правових актів щодо стандартів незалежності суддів і самостійності судів. З боку державних та політичних суб'єктів має місце відвертий тиск на суддів, грубе втручання у здійснення правосуддя, ігнорування основоположних засад діяльності судів. Усе це ставить під загрозу належний судовий захист конституційних прав і свобод громадян.

Автори звернення пояснили, що чергова загроза виникла після того, як Президент України 9 жовтня 2008 року видав указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради VI скликання та призначення позачергових парламентських виборів. Президія Ради суддів України також поінформувала міжнародну спільноту про рішення Окружного адміністративного суду Києва щодо припинення дії зазначеного указу Глави держави та розвиток подій, які виникли відразу після цього, включаючи незаконне рішення В.Ющенка про скасування

³⁵ <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/4E36D6B6EF7C5CEFC32572E3004BE75E?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=4E36D6B6EF7C5CEFC32572E3004BE75E&Count=500&>; Восьмий надзвичайний // Дзеркало тижня. — 2007. — № 25 (654) 30 червня — 6 липня. — С.41.

³⁶ Фугей Б. Вказана праця. — С. 11.

призначення на посаду судді, про порушення кримінальної справи за винесення буцімто неправосудного судового рішення, про звільнення голови суду тощо. «Крім того, велику стурбованість викликають численні факти блокування народними депутатами України діяльності судів, шантажу і тиску на суддів, відвертого втручання у здійснення правосуддя, що подекуди супроводжувалося порушенням громадського порядку в приміщеннях судів і призводило, зокрема, до зриву судових засідань. Такі дії унеможливають нормальну діяльність судів різних інстанцій. Неприпустимими також були дії представників правоохоронних органів під час розгляду судових справ, пов'язаних з виборчим процесом, які розцінюються суддями як протиправний тиск на них та втручання у здійснення правосуддя», — констатовалося у зверненні. Представники суддівської спільноти наголосили, що зазначені дії та рішення Президента України, народних депутатів України, правоохоронних органів не узгоджуються ані з національним законодавством, ані з міжнародно-правовими актами щодо забезпечення незалежності судів від виконавчих та законодавчих органів, неприпустимості втручання у судовий процес, перешкоджання здійсненню судами правосуддя³⁷.

Українські реалії засвідчили: ці істини лишилися для політобмонду незасвоєними. Ніхто: ані Президент, ані Прем'єр, ані депутатський корпус не став, на жаль, винятком з правил щодо порушення закону. Конституцію України 1996 року визнає ли однією з кращих у Європі, але за всі роки самостійного життя наші державні мужі так і не навчилася її дотримуватися. Можна скільки завгодно критикувати чинне законодавство, але навіть воно — таке недолуге — не діяло. Дійшло до того, що недоторканні «слуги народу» почали полювання на людей. У будь-якій іншій країні, де влада є відповідальною і небайдужою до проблем як банкірів, так і двірників, такий депутат досить швидко був би позбавлений недоторканності. Це при тому, що станом на жовтень 2008 року за кількістю прокурорів на 100 тисяч населення наша країна з показником 21 посідала четверте місце в Європі (поступаючись Литві, Латвії та Молдові)³⁸. Несамохіть спадає на думку констатація Марка Цицерона:

³⁷ Судді звертаються до ПАРЕ // Дзеркало тижня. — 2008. — № 41 (720). — 1–8 листопада. — С. 61.

³⁸ www.coe.int/CEPEJ

«Немає держави, якщо закони в ній нічого не варті, якщо суди зневажені...».

Подібний розвиток ситуації цілком закономірно привів до зневіри людей у те, що суд над ними може бути справедливим. За даними опитування громадської думки, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» разом із фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у середині липня 2007 року, тільки 11% респондентів вважали, що перебувають під захистом закону (70% — ні), лише 8% були переконані, що в Україні всі рівні перед законом. Набагато більше впевнених: рівності перед законом немає (74%), переконаних, що перевагами перед законом користуються ті, хто має гроші (76%) і владу (69%). Єдине, в чому держава забезпечила рівність своїх громадян, — це в розмірі прибуткового податку. Можна сказати, дійшли висновку дослідники, що у свідомості людей судова влада та віра в право зруйновані. Довіряли судам 19%, не довіряли 63%, довіряли прокуратурі 20%, не довіряли 58%, міліції довіряли 24%, не довіряли 62%, і навіть Конституційному Суду, який має бути верховним арбітром країни, довіряли 23%, а не довіряли 53%. Загальнонаціональних лідерів, яким довіряють та які могли б усі мудро «розсудити», у країні не знайшлося³⁹.

Реакція виконавчої гілки на критику була цілком прогнозованою: у законопроекті «Про Державний бюджет України на 2008 рік» витрати на здійснення правосуддя судами загальної юрисдикції та утримання Конституційного Суду України збільшені, порівняно з 2007 роком, на 902,2 млн грн (48,2%) і становили 2801,2 млн грн⁴⁰.

Недовіра громадян України до судів, усвідомлення ними домінування «права сильного» в країні з часом наростали. Це засвідчили результати всеукраїнського дослідження «Корупція в Україні: влада, держава, суспільство», яке проводилось Інститутом Горшеніна в рамках програми соціологічних досліджень 2008 року «Проект країни». Виконавці проекту працювали з 20 жовтня по 3 листопада 2008 року в 129 населених пунктах України (63 міста і 66 сіл). Усього було опитано 2004 респонденти,

³⁹ Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади // Дзеркало тижня. — 2007. — 1–8 вересня. — С. 51.

⁴⁰ Лянной И. Дорого и сердито // Бизнес. — 2008. — №47(826). — 24 ноябрь. — С. 21.

які репрезентували доросле населення України віком від 18 років. Квотами у виборці були: вік, стать, освіта і тип населеного пункту, де проживає респондент. Похибка репрезентативності дослідження не перевищувала $\pm 2,4\%$. Згідно з даними опитування, понад три чверті українців вважали, що в судах неможливо добитися правди або це дорого коштує. Дві третини громадян висловили переконання: рішення суду можливо купити за гроші; понад половину вважали суди винними в безкарності злочинців. Порівнюючи результати зазначеного дослідження з результатами аналогічного дослідження 2007 року, експерти дійшли висновку, що в обох дослідженнях зберігалася тенденція, відповідно до якої чим вищі показники матеріального достатку, тим вища впевненість, що правди в судах можна добитися переважно за гроші. І навпаки — чим менші показники матеріального достатку, тим вища переконаність, що правди в судах домогтися неможливо взагалі.

Крім того, згідно з даними останнього опитування, більшість респондентів, як і рік тому, і надалі вважали, що в Україні можливо за гроші купити рішення суду і, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності. Проте лише 24,3% опитаних вважали суди винними у тому, що злочинці не завжди дістають належне покарання (56,4% у 2007 р.)⁴¹.

Під тиском цих реалій значна частина громадян України дійшла висновку, що Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) — остання надія на відновлення справедливості. Станом на грудень 2007 року за кількістю заяв до ЄСПЛ Україна посідала місце у першій п'ятірці поряд з Росією і Туреччиною. Кількість рішень ЄСПЛ, за якими Україна повинна відшкодувати позивачеві зі свого Державного бюджету суму від 1 до 625 тисяч євро почала швидко наростати⁴².

* * *

Ще одним чинником деформації судової системи в Україні і правосвідомості її громадян став «винахід» державних чинов-

⁴¹ Див.: Позитивна тенденція? // Дзеркало тижня. — 2008. — № 43 (722). — 15–21 листопада. — С. 31.

⁴² Котюжинська Т., Максимова С. Україна обирає собі суддю // Дзеркало тижня. — 2007. — № 47 (676). — 8–14 грудня. — С. 61; <http://www.dt.ua/1000/1050/61346/>

ників, у тому числі й високого рангу, суть якого полягала в наступному: через інформаційні канали звинувачувати людей у скоєнні злочинів, зокрема й тяжких, тоді як вину у їх скоєнні не було встановлено вироком суду, що набув законної сили. Вочевидь, це неприпустимо для суспільства, яке буде правову державу. Втім, подібна практика мала значне поширення у перші роки після Майдану. Приміром, усі інформанці рптом передали заяву одного із заступників Генерального Прокурора України, який оприлюднив інформацію про те, що журналіст Георгій Гонгадзе був задушений і душив його безпосередньо міліцейський генерал О.Пукач. Виникло запитання — що це таке? Примітивна спроба показати свою значимість, чи, може, щось інше? У багатьох виникло міркування: а чи не було це попередженням Пукачу, аби він сховався так, щоб його ніколи не знайшли? До слова, цього представника правоохоронних структур шукали і не знаходили майже 5 років⁴³.

* * *

Історія довела: українська нація володіє виключно високою здатністю до самовиживання, потужним потенціалом толерантності. Поки наші політичні провідники вкотре нарікали на розділеність України і вишукували винних у цьому, діячі культури, не чекаючи підтримки влади, ініціювали живий діалог — міжрегіональний і міжетнічний. Навесні 2005 року один із інтелектуальних лідерів українського книговидавництва — львівська «Кальварія» — подарувала понад сотню своїх книг бібліотеці ім. Ісмаїла Гаспринського в Сімферополі

Дарунок «Кальварії» кримчанам відобразив увесь спектр діяльності видавництва. Тут були проза і поезія сучасних українських авторів — Марини Меднікової, Тараса Прохаська, Юрія Покальчука, Василя Шкляра та багатьох інших; вітчизняні та перекладні наукові книги з політології, соціології, філософії, прав людини, твори зірок європейської літератури та філософської думки, зокрема — Арто Паасилінні і Жана Бодрійяра. Директор бібліотеки ім. І. Гаспринського, видавець однієї із найінтелігентніших кримських газет «Півострів» Айдер-бей Еміров зорганізував із нагоди такого поповнення фондів

⁴³ Примаченко О. Генерал вибіркової дії // Дзеркало тижня. — 2009. — № 28 (756). — 1–7 серпня. — С. 11.

бібліотеки «круглий стіл» за участі представників кримської культурної та громадської еліти. Член Меджлісу кримськотатарського народу Надир Бекіров сказав під час зустрічі: «Сьогодні — день, про який я довго мріяв. Я знав, що серед української інтелігенції є люди, які розуміють, що коріння наших народів у далекому минулому — близьке, родинне. Це дуже здоровий, підбадьорюючий симптом, що українськими видавництвами керують люди з такими поглядами»⁴⁴.

Неповторна амальгама суспільного поступу України «помаранчевої доби» може бути більш зрозумілою лише за умови наукової оцінки її етнонаціонального розвитку — взаємодії компонентів етнонаціональної структури суспільства та легітимації дій у сфері етнонаціональних стосунків. Мають бути враховані бодай основні аспекти етнокультурного відродження в умовах глобалізаційних процесів, що набувають нових обертів, і формування конфліктогенних ситуацій у поліетнічному середовищі, а також завдання регулювання міжетнічних відносин та їх впливу на еволюцію етнічних інституцій і структур; питання функціонування двомовності у різних площинах суспільного життя та розвитку державної мови в країні; проблеми соціальної та етнокультурної адаптації біженців і депортованих в українське суспільство, а також формування нових етнічних спільностей унаслідок активізації міграційних процесів. Неможливо залишити поза увагою також і проблеми співвідношення потреб етнічного ренесансу корінної нації та інших етнічних спільнот, орієнтованого на забезпечення інтегративних тенденцій в еволюції поліетнічного українського суспільства. В цьому контексті можна послатися на думку Іллі Левітаса, президента Єврейської ради України та Фонду «Пам'ять Бабиного Яру»: «В Україні виходять 42 єврейські газети, працюють 20 єврейських шкіл — це стільки, скільки зараз потрібно. Є точкові антисемітські випадки, інколи вони досить жорстокі. Приміром, недавнє побиття релігійних студентів унаціональному одязі — це не просто хуліганство. Били євреїв, хоч би хто що казав. Але загалом триває нормальне життя, як у всіх, хто живе в країні. Порівнювати ж Україну з якоюсь іншою державою неправомірно. І не можна посилювати акценти

⁴⁴ Єралієв А. Українська книжка для кримських татар // День. — 2005. — № 62. — 8 квітня.

на одній стороні, треба брати загальну картину...І вірменів зупиняють на українських вулицях, і азербайджанців б'ють... Але це точно. Це той бік демократії, коли людина думає, що вона може робити все, що хоче, забуваючи при цьому, що не можна завдавати шкоди іншим. З'явилися секти, які сповідують ненависть до іногородців. Але сказати, що в Україні проблема антисемітизму більша, ніж будь-де, було б неправильно. Мені здається, що вона менша, ніж в інших країнах»⁴⁵.

Тим не менше, впродовж минулого п'ятиріччя історія України поповнилася майже призабутими акціями прихильників расистської ідеології. Відомий американський дослідник, директор Інституту Кеннана та Проекту порівняльних міських досліджень Міжнародного центру підтримки науковців ім. Вудро Вільсона (Вашингтон) Блер Рубл присвятив одну зі своїх останніх робіт «Новітнє право на українське місто» проблемі впливу міграції на становлення інституту прав людини в Україні. Вчений констатував: «Найбільш серйозною загрозою для країни, що претендує на звання демократичної, є очевидна налаштованість загальнонаціональної та місцевої влади на терпиме ставлення до скорумпованих чиновників та працівників міліції, а також до посадовців найвищого рівня, які не сприймають всерйоз такого явища, як расизм». Доступ до громадського простору (вулиць, магазинів, закладів харчування), на думку дослідника, має бути вільним для всіх мешканців міста, незалежно від того, народилися вони в цьому місті чи приїхали на роботу або навчання з інших країв. Звернувши свій погляд на Київ, Харків та Одесу, науковець зосередив увагу на іммігрантах і спробував з'ясувати, наскільки глибоко вони почувалися інтегрованими у щоденне життя та економіку великих українських міст, якою мірою їм вдалося вийти за межі рідних спільнот. Ступінь комфортності мігрантів у користуванні громадським простором — важливий показник їхньої інтегрованості в українське громадське життя, а для великих міст — індикатор здатності увібрати в себе нове, незвичне, відчуття його своїм. Для узагальнень американський дослідник скористався даними анкетування, що проводилися у 2001–2002 рр., а також низки соціологічних досліджень 2007–2008 рр. та результатами

⁴⁵ Котляр А. Ілля Левітас: На державному рівні антисемітизму у нас немає// Дзеркало тижня. — 2006. — № 39 (618). — 14–20 жовтня. — С. 41.

роботи з мігрантами — мешканцями зазначених міст у фокус-групах. Зрозуміло, що такої бази замало для вичерпних відповідей, проте на їхній основі можна порушити проблему та виявити існуючі тенденції.

Ще десять років тому в Україні домінувала загальна атмосфера толерантності, зазначив учений. Навіть якщо дехто з місцевих жителів у глибині душі негативно ставився до мігрантів — він цього не виявляв. А найприязніше до прибульців ставилися ті, хто сам зазнавав у минулому проблем з адаптацією в міському середовищі. Однак вже тоді вчувалися тривожні сигнали, які з часом лише посилювалися. Перш за все йшлося про неоднакове ставлення українських громадян до іммігрантів із різних расових груп (більш упереджене — до осіб неєвропейського походження). На це вказувала також оцінка самими мігрантами досвіду спілкування з українською міліцією. Щодо останньої всі опитані виявили дивовижну однаковість, вважаючи, що саме від неї — більшість випадків несправедливості та правопорушень. До речі, не бачили новоприбульці захисника і в місцевій владі. Негативно заокеанський автор також оцінив і зображення мігрантів в українських засобах масової інформації — адже вони досить часто роблять акцент на нелегалах, при цьому повідомляють про них лише в контексті з криміналом та хворобами. На думку дослідника, саме такі упереджені за змістом повідомлення й формують значною мірою ставлення широких верств населення до новоприбульців.

Науковець, який тривалий час вивчав розвиток ситуації в Україні, застеріг — вона погіршується. Нині, поряд із домінуючими схвальними і навіть захопленими оцінками здобутків демократії в Україні, від мігрантів можна почути й таке: «Скінхеди лише зараз стали численними. За Кучми таких людей не було». Як наслідок, за наведеними спостереженнями, навіть у найбільш толерантному з зазначених міст — Одесі поява мігранта на вулицях у нічний час прирівнювалася до лотереї. Страх за своє життя, відсутність почуття безпеки в українських містах — ось відносно нові та неприємні для країни явища останнього часу. Підтвердження тому — випадки насильства та навіть вбивств на расовому ґрунті в Києві — тут ставлення до мігрантів виявилось найскладнішим.

Українські скіни не лише стають дедалі агресивнішими, вони навіть почали говорити, ніби зазнають утисків влади. Йдеться про відому акцію на Софійській площі столиці, яка в листопаді 2006 року зібрала близько 30 adeptів Українського руху проти нелегальної міграції. Молодики протестували проти затримання пана Скрипця — скіна, підозрюваного в убивстві громадянина Нігерії Куноума Мієбі Годді, який прожив у Києві майже 20 років. А вже в січні 2007-го під гаслами «Захистимо наш футбол» скінхеди разом із фанатами вимагали змінити ставлення держави до українських футбольних уболівальників.

Утім, громадяни України могли цілком справедливо стверджувати: усе це свавілля — проблема не лише мігрантів. Як з'ясувалося, останні також не схильні перекладати провину на своє українське оточення. Більше того, мігранти навіть співчували громадянам України. На думку одного з опитаних прибульців, у мешканців України «...більше проблем з вашою державою, аніж у нас із нашою. Ми можемо повернутися додому й жити там, а от ви живете тут, і це ваша країна. Ті, хто при владі, не поважають вас — громадян, що народилися вчій країні. То що вже говорити про нас?»⁴⁶. Справді, коли доводиться стикатися з хамським ставленням та неповагою до людської гідності ледь не щодня, говорити нема чого. Отже, порушена автором вищезгаданого видання тема насправді не обмежується проблемами мігрантів у сучасній Україні.

Таким чином, в Україні почала простежуватися тенденція до посилення нетерпимості, та ще й за умови доволі індивідуального, а подекуди непрофесійного ставлення до цієї проблеми представників держави, передовсім правоохоронних органів.

Оскільки в кожному суспільстві присутнє латентне, непублічне відчуття ворожості до певних національних груп, у деяких сил виникає спокуса розіграти свою гру під назвою «виключний патріотизм», підвівши під неї «теоретичний» фундамент. Переконливою ілюстрацією цієї тези став вихід з друку книжки «Українська ідея як мірило расового розуму», що її 2009 року видали козаки спільно з фермерами та Міжрегіональною академією управління персоналом. Автор публікації у цілком

⁴⁶ Див.: Бойко В. Право на місто // День. — 2009. — №24. — 13 лютого; Карпюк Г. Скінхеди б'ють першими // Дзеркало тижня. — 2007. — № 11 (640). — 24–30 березня. — С. 11.

примітивному, місцями ксенофобському тексті концентрує увагу на обраності «української раси», спекулюючи на давніх теоретичних конструкціях Юрія Липи, і конкретно пропонує одне — писати латиною назву нашої столиці саме так: «Kyiv», через «велике та славетне» українське «І».

«У деяких політиків я бачив «списки прихованих євреїв» у Верховній Раді, — розповів академік НАН України Мирослав Попович, коментуючи факт появи згаданої публікації. — Це з репертуару манії переслідування, доказ того, що політична психіка може бути параноїдальною». Відомий філософ порадив хоч би час від часу відмежовуватися від цих «комплексів», щоб людство бачило, що, крім ідіотів та людей із психікою радикального ксенофобського ґатунку, в цій країні є нормальні люди. «Та, зрештою, «закомплексованих» ксенофобією людей приблизно рівна кількість в усіх країнах, — і це маргінес. І немає нічого дивного, що вони часом навіть збирають певний електоральний урожай», — підвів ризику М.Попович⁴⁷.

Попри те, що в Україні не спостерігалось масових виразних проявів ксенофобії, загальний психологічний клімат у міжетнічних відносинах суттєво ускладнився, особливо у період економічної кризи. Втім досвід країн стабільної демократії незаперечно свідчить: шлях до успіху лежить в іншій площині — подобається це комусь чи ні, але в умовах глобалізованого світу зв'язок між сталим розвитком аборигенів та наявністю у мегаполісах різних за традиціями культур є неминучим. Питання стоїть лише так: чи зуміємо ми, як належить цивілізованій спільноті, використати цей капітал різноманітності, а чи втратимо таку перевагу, розтринькуючи важливі й справді унікальні ресурси.

Загалом позитивний досвід регулювання міжетнічних відносин допоміг Україні потрапити до категорії вільних країн світу: на початку 2009 року неурядова організація «Фрідом Хауз» (США) склала рейтинг країн, які найчастіше порушують політичні та громадянські свободи. Експерти «Фрідом Хауз» оцінювали країни за 7-бальною шкалою, де 1 бал — максимальний рівень свободи, а 7 — максимальні обмеження прав людини. Україна отримала 3 бали за політичні свободи і 2 бали за громадянські. Після України з країн колишнього СРСР найбільш

⁴⁷ Кириченко І. Українство без «комплексів»? // Дзеркало тижня. — 2009. — № 11 (739). — 28 березня — 4 квітня. — С. 51.

вільною експерти визнали Грузію, натомість Росію, Білорусь, Азербайджан віднесено до категорії країн, де грубо порушують? ся права і свободи⁴⁸.

На противагу оптимістичним висновкам заокеанських фахівців близько чверті громадян України зазначили, що протягом 2007 року їхні права порушувалися, при цьому головними винуватцями люди називали кримінальні структури, місцеву владу і правоохоронні органи. Це — результати соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова та Міжнародної громадської організації «Дім свободи Україна». Значна частина громадян традиційно переконана в тому, що допомагати у захисті прав повинні міліція та юристи. Водночас і громадяни, і експерти досить низько оцінювали їхню діяльність. Лише зусиллям уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та міжнародним організаціям, що працюють у цій сфері, українцям поставили «трійку», інші структури, зокрема прокуратуру, оцінили ще нижче⁴⁹.

* * *

Досвід країн розвиненої демократії засвідчує: у тих випадках, коли органи державної влади не можуть (або не хочуть) повною мірою йти назустріч людям і вирішувати їх проблеми, до справи стають неурядові громадські організації (НУО). Особливу роль у таких ситуаціях відіграють, насамперед, ті з них, котрі лобюють і захищають перед владою різних рівнів, зокрема й найвищого, спільні інтереси різноманітних груп та асоціацій громадян, у тому числі широкий спектр прав людини, моніторять вибори, захищають довілля, викривають корупційні дії, відстоюють гендерну рівність тощо. Однією з численних ілюстрацій цієї тези є вже традиційний підхід до розподілу бюджетних асигнувань на дослідження та розробки у США. Відомо: як такого «наукового» бюджету в країні немає. Він складається з витрат на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) 23 відомств і державних агенцій. Відсутній в країні також і спеціальний сенатський комітет з науки, але питання розподілу бюджетних коштів вирішують відразу кілька різних

⁴⁸ [http:// ictv.ua](http://ictv.ua) — березень 2009 р.

⁴⁹ www.razumkov.org.ua

комітетів вищого органу законодавчої влади США. Крім того, там існує унікальна система лобювання інтересів наукового співтовариства в особі декількох сотень професійних організацій учених. Особливе місце в цій системі посідає Американська асоціація сприяння розвитку науки (AAAS), що видає науковий журнал *Science* (наклад понад 2 млн примірників). Асоціація має бюджет близько 80 млн дол. США на рік. Саме вона координує діяльність різних організацій з відстоювання інтересів учених і наукових організацій, проводить незалежну експертизу наукового бюджету, різні конференції та семінари з проблем розвитку науки, організує інформування законодавців про стан справ у сфері НДДКР і т. ін. Ігнорувати думку декількох мільйонів освічених і впливових виборців (таку значну групу становлять наукові та інженерні працівники і члени їх родин) не може собі дозволити жодна американська адміністрація. Позитивний вплив AAAS позначається і на формуванні державних витрат на НДДКР, які зростають з року в рік⁵⁰.

До сказаного варто додати, що 2003 року Рада Європи офіційно закріпила роль свого «четвертого стовпа» за Конференцією міжнародних неурядових організацій (НУО), надавши їй партнерського статусу в структурі РЄ (разом із Комітетом міністрів, Парламентською асамблеєю і Конгресом місцевої та регіональної влади)⁵¹.

За деякими даними, в нашій країні є понад 38 тисяч офіційно зареєстрованих Мін'юстом України НУО. На думку Євгена Бистрицького, виконавчого директора Міжнародного фонду «Відродження», справді суспільно активних, а не створених політиками чи владою «під себе», можна нарахувати близько двох тисяч, оптимістично — 2,5 тисячі, що зовсім не багато для сучасної європейської країни з відповідним населенням⁵².

Саме до таких дієвих, не бутафорних громадських організацій, люди все частіше зверталися за допомогою, не маючи можли?

⁵⁰ Національна Академія наук України: Проблеми розвитку та входження в європейський науковий простір (За редакцією академіка НАН України О. С. Онищенко, д-ра екон. наук, професора Б. А. Маліцького) // Київ. — 2007. — С. 54–55.

⁵¹ Приходько О. Європейським НУО — київський імпульс // Дзеркало тижня. — 2007. — № 46 (675). — 1–7 грудня. — С. 31.

⁵² Бистрицький Є. Вказана праця.

вості знайти захист своїх прав в інституціях державної влади. Серед них, зокрема, Українська Гельсінська група. Співголова Харківської правозахисної групи Євген Захаров в газетному інтерв'ю зазначив, зокрема, що в Україні державна політика у галузі захисту прав людини фактично відсутня: «Всупереч конституції, щодо захисту прав своїх громадян держава залишається бездіяльною, а якщо і робить щось, то вельми хаотично та неефективно. До того ж, можна навести надто багато прикладів, коли сама держава стає джерелом порушення базових прав людини».

Відповідно до статті 59 Конституції України, кожен її громадянин має право на правову допомогу. В реальному житті навіть ті категорії людей, які за законом мають право на безкоштовну правову допомогу від держави (неповнолітні, чорнобильці), дуже часто її не отримували. Причина цілком банальна: послуги приватного адвоката коштували вельми дорого, система роботи в кримінальних справах за призначенням абсолютно незадовільна. На ці потреби з держбюджету виділялося два мільйони гривень — кошти, по суті, мізерні. Таким чином, робочий день адвоката коштував 15 гривень, та щоб їх отримати, юрист мусив оформити три довідки. Зрозуміло, жоден адвокат не прагнув гаяти час на подібне⁵³.

Цей висновок підтвердили дані анкетування 363 суддів Харківської, Донецької, Полтавської, Луганської областей (як місцевих, так і апеляційних судів), яким запропонували дати загальну оцінку організації та діяльності судівництва на сучасному етапі, визначити основні чинники, які впливають на доступність суду для громадян. Лише 16,2% опитаних служителів Феміди зазначили, що сучасний стан справ у цій сфері повністю відповідає вимозі доступності правосуддя⁵⁴.

Поряд з цим був задіяний пілотний проект надання безкоштовної правової допомоги за рахунок залучення донорських внесків від недержавних організацій. Такі центри вже успішно працювали у Харкові, Хмельницькому, Львові, Білій Церкві. Однак, наголосив Є.Захаров, «забезпечити громадянам доступ

⁵³ Морозова О. Євген Захаров: Державна політика в галузі прав людини в Україні фактично відсутня // День. — 2007. — 11 грудня.

⁵⁴ Мариненко О. Доступність правосуддя очима служителів Феміди // Дзеркало тижня. — 2008. — № 27 (706). — 19 липня — 1 серпня. — С.31.

до правосуддя повинна держава. Це важливий непростий процес, який потребує великих коштів, проте він необхідний».

Дозволю собі навести жахливу цитату з відомої газети: «в Україні склалася типова ситуація розкриття тяжких злочинів. Дуже часто так звані правоохоронні органи не шукають винних, а навішують убивство на тих, хто трапляється їм під руку. А суд слухняно штампує відверто незаконні рішення. В тому числі і Верховний Суд. Якщо засудженим пощастить і найвища судова інстанція відправить справу на дослідження, то це саме дорозслідування триває і триває. Тим часом, людина сидить. Це відбувається тому, що всі чудово розуміють: засуджений не винен, але у випадку його виправдання хтось повинен відповісти. А в правоохоронній системі рука руку мие, як ніде. Ніхто нікого не бажає підставляти...»⁵⁵.

Засоби масової інформації постмайданного періоду неодноразово повідомляли про замах на життя тих, хто намагався захищати свої права або права інших людей. Як правило, подібне траплялося з тими людьми, які наважилися викривати неправомірні дії місцевих органів прокуратури і міліції. Один з тих, хто потрапив під приціл кілера — керівник Кременчуцького міського відділення Української секції Міжнародного товариства прав людини Сергій Лазарєв, відомий своєю принциповою непримиренною позицією у численних резонансних справах, які розслідував за зверненнями громадян. Шостого червня 2007 року після опівночі С.Лазарєв разом зі своїм колегою Сергієм Мінняйлом ще працювали в офісі на вул. Першотравневій, 3, коли один за одним прогриміло вісім пострілів із помпової рушниці. Молодих чоловіків врятували лише блискавична реакція та по? двійне скло вітрин колишнього гастроному. Вони встигли зачинити заґратовані двері й, маневруючи під вогнем дробовика, зуміли заскочити у підсобку. Сергій Лазарєв отримав легке поранення у підборіддя.

Після появи міліцейського патруля злочинець зник. Газета «Кремійнь» повідомила: «Свідки стверджують, що патрульні за? мість того, щоб затримати кілера, самі втекли з місця пригоди, коли той наставив на них рушницю, пояснюючи свій відступ тим, що нібито побігли за бронезилетами...». Після інциденту

⁵⁵ Луканов Ю. Жертви міліцейської сваволі об'єднуються // День. — 2009. — №78. — 14 травня.

з'ясувалося, що стрілянина велася дробом №3, тобто картечю, за допомогою якої можна звалити й слона. У віконному склі сантиметрової товщини глибочили великі дірки. Потерпілим повідомили, що міліція відразу порушила кримінальну справу за фактом замаху на їхнє життя, але згодом прокурор Кременчука В.Павлійчук «підправив» колег-правоохоронців, і на світ народилася постанова старшого дізнавача Автозаводського райвідділу міліції Кременчука Ю.Скорика ... про порушення кримінальної справи за фактом хуліганства. У документі зазначалося: «Невідома особа грубо порушила громадський порядок, розбила скло в офісі Кременчуцького відділення МТПЛ-УС, чим спричинила матеріальні збитки на суму 3000 гривень». Симптоматично, що про постріли з дробовика у постанові — ні слова, ніби злочинець бив вікна дрючком⁵⁶.

Правозахисні організації приділяли значну увагу і проблемі жорстокого поводження у системі виконання покарань, катувань та побиттів у міліції, яка у досліджуваній період стояла дуже гостро. Дані соціологічних досліджень засвідчили, що правоохоронні органи держави Україна щороку піддають катуванням близько півмільйона українців. Нерідко інформація про знущання в стінах пенітенціарних закладів надходить від самих ув'язнених. Попри те, що це заборонено законом, ув'язнені часто мають мобільні телефони і повідомляють про порушення прав людини. Тож приховувати факти насильства, до якого вдаються працівники виправних установ, стало значно складніше.

Наявність «певних проблем у частині виконання міжнародних зобов'язань України в галузі прав людини» визнав і Микола Оніщук. За його словами, вже протягом двох років, що пройшли з моменту набуття чинності Факультативним протоколом до Конвенції ООН про запобігання катуванням, в Україні до цього часу (йдеться про грудень 2008 року — *О.М.*) вирішується питання про створення превентивного механізму запобігання катуванням. «Створення такого превентивного механізму дозволило б нашій країні не тільки виконати міжнародні зобов'язання, але й зробити перші кроки для викорінення цього ганебного явища», — констатував міністр.

⁵⁶ Кучеренко Л. Відстріл правозахисників? // Дзеркало тижня. — 2007. — № 25 (654). — 30 червня — 6 липня. — С. 51.

Коли йдеться про дотримання прав людини в Україні, необхідно згадати і міжнародні зобов'язання нашої країни в цій сфері, які потребують постійного контролю з боку державних органів з метою уникнення порушень. Майже 12 років Україна є стороною Конвенції про захист прав і основних свобод людини, яка є регіональним, європейським втіленням Загальної декларації прав людини і, на відміну від рекомендаційного характеру Загальної декларації, має обов'язковий характер та власний контрольний механізм — Європейський суд з прав людини. Варто зазначити, що Україна стала першою державою в Європі, яка на законодавчому рівні визначила алгоритм кроків держави на виконання рішень Європейського суду. Ухвалений 2006 року Верховною Радою України закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» закріпив положення ключових документів Комітету міністрів Ради Європи з цих питань. Закон прямо визначив обов'язок держави вживати заходів щодо усунення системної проблеми, яка лежить в основі констатованого Європейським судом з прав людини порушення, а також робити кроки для запобігання новим порушенням конвенції. У зв'язку із цим в Україні склалась унікальна ситуація: констатація Європейським судом порушення з боку держави має й позитивне значення — і не тільки для заявника, а й для держави, яка виправляє власне законодавство завдяки висновкам Європейського суду. Одним із найбільш позитивних моментів цього закону є запровадження обов'язкової експертизи всіх проектів нормативних актів щодо їхньої відповідності Конвенції про захист прав і основних свобод людини та практиці Європейського суду з прав людини.

Не менш проблемним було виконання державою Україною свого зобов'язання, що його було взято ще 1995 року під час вступу до Ради Європи: протягом одного року з моменту вступу прийняти відповідно до принципів Ради Європи рамковий документ про правову політику щодо захисту прав людини. Аналіз тогочасного стану законодавства України дозволяв знайти низку документів, які регулювали напрями дії держави в різних сферах — від культури до забезпечення житлом. Проте не було єдиного документа, в якому містився б аналіз сучасного стану дотримання прав людини в Україні як на законодавчому рівні, так і в частині практичного застосування цього законодавства.

На думку М.Оніщука, такий документ важливий не тільки з погляду виконання міжнародних зобов'язань. Він є життєво необхідним для реалізації принципу, закріпленого в статті 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави»⁵⁷.

Згідно з констатацією представників Української Гельсінської групи, за постмайданні роки покращилася ситуація з низкою прав людини. Те ж саме зафіксували і соціологічні дослідження: в нашій країні реально існують чимало прав, оскільки це визнають їх «користувачі» — громадяни України. Серед таких прав, що існують не на папері, а у реальній дійсності, — право об'єднуватися в політичні партії, право створювати громадські об'єднання, право на свободу віросповідання, свободу слова, право брати участь у мітингах і демонстраціях протесту, рівноправність національних меншин і рівноправність чоловіків і жінок. Разом з тим позитивні поступки в цій сфері не настільки значні, аби суттєво вплинути на поінформованість суспільства щодо діяльності наших владних установ. Натомість, почалися утиски політичних прав, зокрема права бути обраним. На останніх позачергових виборах до національного парламенту позапартійних кандидатів у депутати відмовлялися включати до фракційних списків. Відомий факт: у фракції «Наша Україна» їх наполегливо запрошували вступити до лав партії, причому багато з кандидатів так і зробили. Представники правозахисних організацій були категорично проти і домоглися відміни цього рішення, адже у жодній демократичній країні партійність не є обов'язковою умовою для балотування в парламент. Відтоді, констатували правозахисники, почали вимагати імперативний мандат, який, по суті, є запорукою залізної фракційної дисципліни. Варто лише подивитися на голосування депутатів, коли є «смотрящий», якому вони показують, як заповнили бюлетень перед вкиданням його в урну. Правозахисники наголошували: політична ситуація створює фон для здійснення політичних і громадянських прав людини. З політичної ситуації випливає можливість тиску на суди, що є абсолютно неприпустимим, а цим грішать всі. Тут можна згадати і введення

⁵⁷ Оніщук М. Вказана праця.

нових закордонних паспортів із генетичною інформацією, й іден-тифікаційний податковий номер, який поступово стає єдиним універсальним кодом особи. «У країні без нього уже не можна й кроку ступити. Виходить так, що дані про особу, доступ до яких захищається Основним законом України, зібрані в одному місці: це не лише податковий номер, це і паспортні дані, і поїздки, і інформація про податки та внески до пенсійного фонду. Ці відомості можна буквально за кілька секунд «дістати» у державному реєстрі, що є брутальним порушенням права на приватність»⁵⁸.

Щоб зрушити з мертвої точки наболілі проблеми, вирішення яких повністю ігнорують влада, правоохоронні органи чи суди, людям доводилося організовувати локальні майдани. Численні приклади такого способу боротьби за свої права наводили національні та регіональні ЗМІ, а також правозахисні організації. Один з них відбувся в квітні 2007 року в районному центрі Іршава, що на Закарпатті, де людям довелося організовувати акцію протесту й погрожувати актом самоспалення⁵⁹.

Водночас окремі сегменти громадянського суспільства акти? візували свої зусилля у захисті прав людини, намагаючись поширити сферу контролю за судовою владою. З листопада 2008 року Херсонська обласна організація Комітету виборців України приступила до реалізації проекту «Моніторинг доступності та відкритості судів у Херсонській області». Робота виконувалася за фінансової підтримки Проекту «Україна: верховенство права» Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Моніторинг проводився шляхом анкетування відвідувачів судів, суддів та працівників суду, а також через телефонне опитування. Для проведення цієї роботи підготовлено 19 волонтерів з-поміж студентів юридичних факультетів; залучено також активістів Комітету виборців України. Отже, опитування здійснювали не випадкові люди, а підготовлені фахівці з достатньою мотивацією. Проект охопив три районні суди м. Херсона та Цюрупинський, Білозерський і Голопристанський суди Херсонської області. Аналіз реакції, що її викликало у відвідувачів суду прохання відповісти на запитання анкети, засвідчив: люди практично не відмовлялися відповідати на питання інтерв'юерів; якщо і були

⁵⁸ Морозова О. Вказана праця.

⁵⁹ Мартин В. Майдан для жертв правосуддя // Дзеркало тижня. — 2007. — № 14 (643). — 14–20 квітня. — С. 1.

відмови, то виключно через брак часу опитуваних. Значна кількість відвідувачів суду констатувала, що не мала проблем всуді. Поряд з цим траплялися скарги на необ'єктивність суддів та неоднакове ставлення до обох сторін конфлікту в окремих випадках. Головна проблема, на яку найчастіше вказували опитувані, полягала у занадто високих розмірах судових витрат. Люди також не задоволені наявними в судах умовами, які, на їхню думку, важко назвати цивілізованими. Якщо в Херсоні це пояснювалося проведенням ремонту, то в районах області — його відсутністю. Приміщення районних судів не пристосовані для перебування в них відвідувачів. Так, за словами одного з опитуваних у Білозерському суді, він був змушений шукати туалет за територією суду під час перерви всудовому засіданні. «Справа в тому, що туалет знаходиться у внутрішньому дворі, доступ до якого відділяють двері з табличкою «Вхід заборонено», — записав в анкеті один з учасників опитування. Відвідувачі та волонтери, за винятком деяких поодиноких випадків, констатували в основному толерантне поведіння суддів; скарг на образливу поведінку з боку суддів не було, проте спостерігалось не завжди однакове ставлення суддів до двох сторін конфліктів: відвідувачі заявляли про залежність ставлення служителів Феміди від соціального та матеріального стану учасників процесу.

Паралельно з опитуванням відвідувачів судів Херсонщини проводилося також опитування суддів. Ці важливі, змістовні дослідження стали можливими завдяки розумінню і підтримці голови Апеляційного суду в Херсонській області Анатолія Іванищука, який допоміг Комітету виборців України налагодити ділові контакти з головами обраних судів. Попри цю обставину організатори опитування зазначили, що не завжди вони стикалися з розумінням і прихильністю з боку служителів Феміди. Частина з них скептично поставилася до самої ідеї проекту, вважаючи його завдання нереальними, деякі з представників суддівського корпусу відмовилися заповнювати анкети. Свою позицію вони пояснили такими міркуваннями: безперспективністю судової реформи за існуючого рівня правової культури населення, неприпустимістю «втручання» громадськості в роботу судів, нездатністю громадських експертів виробити компетентну оцінку роботи суддів. Проте, не зважаючи на ці та подібні

їм факти, організатори дослідницького проекту дійшли висновку: головний позитив полягав у тому, що живе спілкування, відверта бесіда представників громадськості із суддями в судах Херсонщини відбулась. Отже, більша частина суддів (крім суддів Цюрупинського суду) заповнили анкети, з яких видно, зокрема, що судді міста Херсона вкрай незадоволені умовами своєї праці: вони нещодавно змінили місце розташування і змушені робити ремонт в нових приміщеннях. «Ремонт кабінетів робимо за власні кошти, держава не виділяє жодної копійки, про це в першу чергу повідомляйте в Київ», — цитата з анкети, заповненої суддею.

Крім того, судді акцентували увагу і на проблемі власної безпеки: навіть під час засідань вони постійно стикаються з погрозами та образами на свою адресу з боку сторін процесу. Так, виконувачка обов'язків голови Цюрупинського районного суду Наталія Засланець розповіла про випадок, коли до неї в кабінет зайшла представниця однієї зі сторін з цивільної справи і з погрозами вимагала вирішення справи на свою користь.

Змістовну інформацію отримали організатори проекту через таку форму моніторингу, як телефонне опитування працівників суду. Одним із завдань дослідників було з'ясувати, чи можна здобути певну інформацію про діяльність суду за допомогою телефону, адже існує певна група громадян, яким важко прийти до приміщення суду; до того ж є чимало простих запитань, які можна з'ясувати по телефону.

Згідно з процедурою дослідження волонтер дзвонив до канцелярії певного суду від імені заявника — інваліда, ставив прості запитання на кшталт: чи може людина на інвалідному візку потрапити до суду, в який кабінет здати заяву, яка адреса суду, на якому поверсі кабінети суддів і т.п. Вичерпні відповіді дослідники отримали в Дніпровському, Суворовському та Голопристанському судах. У Цюрупинському суді відповіді були нетактовними, а в Білозерському та Комсомольському працівники фактично відмовилися відповідати на запитання волонтерів. Опитування показало, крім того, що технічні працівники судів намагались залишатися анонімами, деякі розмовляли з абонентами по телефону грубо. В більшості випадків отримати по телефону необхідну інформацію в повному обсязі в районних судах виявилось неможливим. Єдиний виняток — Апеляційний суд в Херсонській області, який надав дослідникам повну

інформацію без зауважень. В рамках дослідження обстежувалися також і приміщення судів. Тут картина досить сумна: приміщення всіх судів, що вивчалися, не досить зручні, темні, бракує туалетів для відвідувачів, вкрай обмежена кількість столів та стільців для відвідувачів у коридорах.

Таким чином, на першому етапі реалізації організатори опитування дістали переконливі приклади того, що проєкт був корисним і мав позитивні перспективи. Дослідження засвідчило: і представники громадськості, і представники судової влади усвідомлюють спільну відповідальність і необхідність співпраці. Більшість суддів виявили готовність йти на контакт, розповідати про свою діяльність, не намагаючись відгородитися від пильного ока громади. Херсонська обласна організація Комітету виборців України продемонструвала готовність об'єктивно оцінити роботу суддів, надати суспільству неупереджену інформацію про їхню діяльність, виходячи з того, що перші кроки на шляху до відкритості і прозорості судової системи, без сумніву, матимуть добрий вплив і на суд, і на суспільство, приведуть до позитивних змін, підвищать довіру до суду з боку громадян⁶⁰.

* * *

Досвід країн «золотого мільярда» переконливо засвідчує: важливим фактором становлення громадянського суспільства, загалом демократичного розвитку країни, є вільний доступ громадян до інформації. Лише поінформоване суспільство спроможне здійснювати контроль за діяльністю влади з метою примусити її служити громадським інтересам. Безпорадна влада потребує таємності, щоб поховати власну неефективність, непрофесіоналізм, марнотратство і корупцію. Тому відкритість влади, оприлюднення інформації про те, що саме і як вона засекречує, незмінно залишається актуальним питанням формування громадянського суспільства, лакмусовим папірцем, що свідчить про реальні наміри і плани очільників держави, області, району і т.ін. Стаття 19 Загальної декларації прав людини ще 10 грудня 1948 р. визнала право інформувати і бути поінформованим одним із фундаментальних прав людини. Воно

⁶⁰ http://www.khpg.org/index.php?r=a1b6c6_26.02.2009. Право на спра? ведливий суд — автор: Наталія Богренцова Моніторинг судів у Херсонській області: перші результати

— з-поміж найважливіших засад демократичного суспільства та одна з основних умов його прогресу. У багатьох документах Ради Європи робиться акцент на тому, що влада не може розглядати себе власником інформації. За будь-яких обставин влада має діяти так, аби забезпечити плюралізм мас-медіа та свободу висловлювань думок, як цього вимагає Декларація про свободу висловлювань та інформації, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 29 квітня 1982 р.⁶¹

Україні дістався у спадок важкий тягар тоталітарного минулого, коли протягом багатьох десятиріч практично вся державна діяльність була засекреченою, при цьому намагання дістати хоч якусь інформацію про діяльність держструктур і розповсюджувати її трактувалося як антидержавна, антинародна діяльність. Втім, радянська влада ховала свої злочини, розвал економіки, власні доходи, пільги і привілеї тощо. Певною мірою ця сумна спадщина залишається і в незалежній Україні.

Один із засобів здійснення корупційних дій — приховування інформації шляхом використання незаконних грифів обмеження доступу до рішень, які приймалися державними органами (укази і розпорядження Президента, постанови, інструкції, накази Кабінету Міністрів, інших органів виконавчої влади тощо) грифами «опублікуванню не підлягає», «не для друку», «для службового користування». Документи з такими грифами мали тільки номер і дату прийняття, навіть їх назви були й лишаться утаємниченими. Громадські правозахисні організації переконані: ці грифи є самочинними й незаконними, тоді як законними можна визнати лише такі грифи секретності, як: «особливої таємності», «цілком таємно», «таємно», тобто ті, що відповідають встановленому ступеню секретності згідно із Законом України «Про державну таємницю».

Втім, навіть якщо на документи ставляться грифи: «опублікуванню не підлягає», «не для друку» тощо, то мають існувати відповідні процедури надання та зняття (відкликання) цих грифів, повинні визначатися підстави для таких дій. Вочевидь потрібним є також регламент організації доступу до таких документів. Однак здійснений правозахисниками пошук відповідних нормативних актів не був успішним. Виявилось, що офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції нормативних

⁶¹ <http://www.khpg.org/index.php?id=1248942993>

актів щодо порядку роботи з документами, які мають грифи «опублікуванню не підлягають» або «не для друку», взагалі не існувало. Що ж до порядку роботи з документами, які мали гриф «для службового користування» (далі ДСК), то він був схвалений Кабінетом Міністрів України у постанові № 1893 від 27 липня 1998 р. «Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави». Схоже на те, що саме за іронією долі ця постанова, легітимність якої викликає чимало запитань, була надрукована в газеті «Урядовий кур'єр» 10 грудня, в день 50-ліття прийняття Загальної декларації прав людини. За наявності такої інструкції гриф обмеження доступу ДСК залишається незаконним, адже у статті 34 Конституції України вказано, що обмеження свободи інформації має бути встановлено законом, а не інструкцією — нормативним актом Кабінету Міністрів України.

Важливо наголосити, що громадська кампанія, зорганізована Харківською правозахисною групою (ХПГ) у співдружності з Альянсом «Майдан» і спрямована проти безпідставної, нелігітимної практики засекречування інформації, мала успіх: Міністерство юстиції визнало таку практику державних органів незаконною і заборонило використовувати грифи обмеження доступу «опублікуванню не підлягає» та «не для друку». У березні 2008 року уряд прийняв рішення про зняття позначки «не для друку» з 1410 актів, виданих протягом 1991–2005 рр. Міністерство юстиції України розсекретило 1015 документів з них, а решті надало гриф ДСК.

Аналіз зазначених нормативних актів, як можна переконатися, засвідчив, що серед них була певна кількість документів, пов'язаних з оборонною тематикою. Проте щодо більшості документів у правозахисників виникли серйозні підозри і стосовно обґрунтованості їхнього засекречення, і щодо законності здійснення дій, які вони передбачали. Такі документи ініціатори громадянської акції розділили на чотири групи: корупційні дії; різноманітні пільги та преференції для вищих посадових осіб; кулуарні політичні домовленості; перспективні плани розвитку різних галузей економіки чи інші документи, які стосуються державних інвестицій. Прибічники здійснення експертизи

ставили очевидне і просте запитання — якщо в тих актах немає нічого незаконного, то для чого їх приховувати?

На сайті Харківської правозахисної групи наведено приклади назв лише деяких документів:

Про пенсійне забезпечення окремих категорій посадових осіб (27.06.2001)

Про перерахунок пенсії колишнім заступникам керівників центральних органів виконавчої влади (13.09.2001)

Про передачу автомобілів (19.08.2002)

Про умови оплати праці вищих посадових осіб України та членів Кабінету Міністрів України (21.11.2003)

Про вдосконалення умов праці працівників закордонних дипломатичних установ України (20.08.2003)

Про реєстрацію автомобіля марки BMW-730 (16.05.2002)

Про митне оформлення та державну реєстрацію транспортних засобів (24.01.2002)

Про відрядження генерала внутрішньої служби Кравченка Ю.Ф. до Міжрегіональної академії управління персоналом (31.08.2001, 13.06.2002)

Деякі питання оплати праці суддів (20.01.2004). Деякі питання оплати праці прокурорів і слідчих органів прокуратури (20.01.2004)

Про передачу Державному управлінню справами повноважень з управління пакетом акцій ВАТ «Готель «Дніпро»» (31.03.2004)

Про передачу конфіскованих за рішенням суду транспортних засобів (18.06.2004)

Про передачу об'єктів оздоровчого призначення (08.10.2004)

Звернення громадськості до Секретаріату Президента наразилися на відмову розкрити хоча б назви нормативних актів з грифом «опублікуванню не підлягає», ухвалених до 2005 року (35 з 44 актів Президента України з грифом «опублікуванню не підлягає», ухвалених 2005 року, були розсекречені, решті наданий гриф ДСК). Не поспішали розкривати зміст своїх документів з незаконними грифами також і посадовці секретаріату Верховної Ради України. Саме парламентськими актами затверджувалися державні програмні документи, які визначали стратегію розвитку паливно-енергетичного комплексу України, тоді як зміст деяких з них так і залишився невідомим. Подібна

практика мала місце у той час, коли ці питання викликали дедалі жвавіший інтерес громадськості, ставали темою численних резонансних публікацій у ЗМІ та передвиборчої політичної полеміки, оскільки держава не створила механізмів достатньої відкритості та громадської участі у розробці базових стратегічних рішень з розвитку паливно-енергетичного комплексу та гарантування енергетичної безпеки України.

Правозахисні організації констатували: уряд відмовився повідомити назви актів з грифом ДСК, виданих, починаючи з 2005 року, що унеможливило належний громадський контроль. Разом з відсутністю зведення відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави, це призводило до непередбачуваності у відповіді на питання: чи належать певні відомості до категорії інформації з обмеженим доступом. На думку активістів ХПГ, це означало фактичну наявність цензури, що могло породжувати обґрунтовані побоювання журналістів дістати відповідне покарання за оприлюднення якихось відомостей. За таких обставин ХПГ вирішила отримати переліки відомостей, для яких у відповідності з урядовою інструкцією №1893 застосовується гриф ДСК. З цією метою було надіслано відповідні інформаційні запити до 27 крайових органів державної влади (обласні державні адміністрації, Київська міська державна адміністрація, Севастопольська міська державна адміністрація, уряд Автономної Республіки Крим) та до 79 міністерств і відомств, кваліфікованих на офіційному сайті Кабінету Міністрів як «органів виконавчої влади», а також до самого Кабінету Міністрів України, до Секретаріату Президента України, до Верховної Ради України та Державного управління справами. Як наслідок, 69 органів влади надали складені ними переліки, 14 — відмовилися. Серед останніх — Кабінет Міністрів України, Держкомтелебачення, Генеральна Прокуратура, Міністерство охорони здоров'я, Державна податкова адміністрація, Рахункова палата, Міністерство аграрної політики, Міністерство транспорту, Міністерство палива та енергетики, Держспоживстандарт, Національне космічне агентство, Національний банк, Державне управління справами (останнє також відмовило у наданні повного і актуального тексту положення «Про державне управління справами», затвердженого указом Президента України Л.Кучми з незаконним грифом «опублікуванню

не підлягає»). Водночас правозахисники констатували, що переліки конфіденційної інформації, які діють в Генеральній Прокуратурі, Міністерстві палива та енергетики та Міністерстві аграрної політики, були доступними в комп'ютерній правовій системі «Ліга: Закон». До слова, відмова Кабінету Міністрів України надати зазначену інформацію порушувала, окрім іншого, і вищезгадане власне розпорядження, в якому міститься положення про відкритість та прозорість забезпечення органами виконавчої влади доступу до інформації інститутів громадянського суспільства⁶².

У зв'язку з відмовою вищезгаданих держустанов надати інформацію правозахисниками подано відповідні позови до Окружного адміністративного суду м. Києва. В рамках проекту «Сприяння активній участі громадян у протидії корупції в Україні — «Гідна Україна» ХПГ розробила законопроект про зміни та доповнення до Закону України «Про інформацію», який у разі його ухвалення зробить неможливими названі порушення свободи інформації. Правозахисники акцентували увагу на таких моментах: у демократичній країні уряд перебуває у жорстких рамках регулювання і чітко знає, що йому можна робити, а що — ні. В Україні ж «увійшов у моду» інший сценарій, коли легітимізовані через доступ до владних посад групи інтересів конкурують між собою за право доступу до суспільних ресурсів без будь-яких обмежень правилами або процедурами. Як наслідок, в умовах повної відсутності контролю, регулювання й обмеження лобіювання державний апарат потопає у корупції.

Представники владних структур продовжили практику ігнорування вимог громадськості. В серпні 2009 року стало відомо про ще три правові акти, заховані під грифом обмеженого доступу ДСК. Йшлося про такі: 1. Наказ Служби безпеки України від 26 березня 2009 року № 173/ДСК. 2. Наказ Служби безпеки України, Генеральної Прокуратури України від 15 квітня 2009 року № 230/33/ДСК. 3. Наказ Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Служби зовнішньої розвідки України від 15 квітня 2009 року №42ДСК/80ДСК.

⁶² http://www.dkrp.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=1F0BE764596A0240DA21C75C303FDD3D?art_id=74658&cat_id=33200

Ніхто зі здоровим глуздом не став би заперечувати права держави на таємницю, тим більш, якщо йдеться про діяльність таких специфічних органів. Проте, по-перше, для цього існує Закон України «Про державну таємницю», а по-друге, якщо вже вдаватися до застосування «підзаконного» (а вірніше — незаконного) грифу ДСК, ніщо не перешкоджало повідомляти принаймні назви відповідних актів, бодай і формулюючи їх вельми загально (для прикладу — «Про кадрові призначення» чи то «Про питання технічного забезпечення» або «Про окремі питання захисту державної таємниці» тощо). Такий підхід — як мінімум — дозволив би суспільству скласти уявлення про загальний напрям відповідної діяльності. Проте домогтися від державних структур розуміння цього не вдалося. На загал від початку 2009 року органи державної влади видали щонайменше 26 правових актів під грифом «для службового користування»⁶³. Тим часом Держкомстат України з невідомих причин вирішив перейти на нову форму звітності. Про показники економічного стану держави її громадяни зможуть довідуватися один раз на квартал із відстрочкою в 90 днів, тобто — через півроку⁶⁴.

* * *

2005–2009 роки позначилися цілою низкою екологічних катастроф різних масштабів і різної інтенсивності у багатьох регіонах України і, як наслідок, посиленням уваги громадськості до проблеми діяльності або бездіяльності державних структур у царині запобігання екологічним ексцесам та ліквідації їх наслідків. В інтерв'ю радіостанції «Німецька хвиля» (січень 2009 р.) керівник громадської екологічної організації «Зелений світ» Олександр Степаненко виклав стислий аналіз діяльності уряду України, зокрема, щодо виконання положень Орхуської конвенції ООН, яка зобов'язує державні органи країн-підписантів конвенції надавати населенню всю інформацію стосовно будь-яких екологічних інцидентів та екологічно небезпечних об'єктів і ставить вимогу до уряду залучати суспільство до розв'язання проблем екології.

⁶³ <http://www.khpg.org/index.php?r=a1b6c14d2>; <http://razumkov.org.ua/polls.php?item=41>

⁶⁴ Шангіна Л. Після свят, або Про допомогу рідній державі // Дзеркало тижня. — 2009. — № 6 (734). — 21–27 лютого. — С. 21.

Фактично Київ не виконав рекомендації двох нарад сторін Орхуської конвенції: в Алмати (2005 р.) та у Ризі (2008 р.), наго? лосив еколог. За його словами, міжнародні партнери акцентува? ли увагу на тому, що Україна має нарешті привести національ? не законодавство та практичні дії у відповідність до положень конвенції, яку Верховна Рада ратифікувала ще 10 років тому; що План дій, розроблений урядом, має реалізовуватись у взаємодії з організаціями громадянського суспільства. О.Степаненко повідомив, що жодної процедури обговорення Плану дій Кабмін не запропонував, та й у самому Плані навіть згадки про участь громадськості немає. Представник «Зеленого Світу» наголосив — вітчизняне законодавство донині не приведено у відповідність до конвенції, національних звітів про стан довкілля в Україні не оприлюднюють роками, Кабмін лише імітує виконання цього поважного міжнародного документа, тим часом Мінприроди продукує накази, що відверто суперечать нормам Орхуської конвенції⁶⁵.

* * *

Доведено, що основним середовищем зародження громадянської активності, отже, і громадянського суспільства є середній клас — малі та середні підприємці, фермери і висококваліфіковані робітники, урядові чиновники та інженери, учителі, медики, науковці і представники так званих вільних професій, військові та охоронці правопорядку — ряд можна про? довжувати. Саме середній клас як носій культури, науки та інновацій є основною виробничою силою суспільства, створює нову еліту, формує нові відносини між людьми, сприяючи зростанню суспільного багатства. Малий та середній бізнес сплачує податки, створює робочі місця, за рахунок чого, власне кажучи, й існують суспільство і держава. Безперечно, це дає право бізнесу порушувати питання про взаємодію з органами влади та відповідальність влади перед суспільством і законом.

Ця частина українського суспільства як найбільш активна здатна поставити неприємні запитання керівництву країни, на? приклад: з погляду здорового глузду, яким чином, володіючи істотним кадровим, виробничим, географічним, науково-технічним потенціалом і серйозними природними багатствами,

⁶⁵ <http://www.khpg.org/index.php?id=1245856231>

можна вже стільки років поспіль продовжувати провалюватися в безодню убогості й стагнації. І з кожним роком все глибше.

Традиційно українська влада цілком індіферентно ставилася до проблеми підтримки середнього класу, не поспішаючи розв'язувати її у практичній площині. Про необхідність здійснення реальних кроків щодо створення умов для розвитку середнього класу в Україні йшлося в одному з послань Президента України Леніда Кучми до Верховної Ради. У серпні 2006 року ця проблема знайшла своє відображення упроекті документа державного рівня. В Універсалі національної єдності (пункт 14) прозвучало завдання: «Становлення середнього класу через підвищення доступності та якості освіти, трансформацію політики доходів населення, гарантування гідної оплати праці, розвиток підприємництва та стимулювання створення нових робочих місць»⁶⁶.

Потрібно, однак, брати до уваги ту обставину, що серед інструментарію, з допомогою якого автори універсалу мали намір розвивати середній клас, не було, мабуть, головного — дотримання органами державної влади законності у ставленні до представників українського середнього і малого бізнесу, що становлять кістяк частини суспільства, про яку йдеться.

Серед улюблених прийомів порушення прав підприємців органами контролю на місцях — застосування законів, які ще не забезпечені механізмом реалізації. За даними Асоціації платників податків Львівської області (АППЛО), Комітету підприємців Львівщини (КПЛ) і Громадського форуму міста Львова (ГФМЛ) протягом усіх років незалежності міліція перевіряла підприємців Львівщини, не маючи відповідної форми порядку та проведення перевірки. У січні 2005 року було внесено зміни до Закону України «Про міліцію», якими встановлено, що Кабінет Міністрів України мав розробити відповідний порядок перевірки підприємців органами боротьби з організованою злочинністю, а МВС України — форму направлення на перевірку (із вказівкою, що перевіряти, як перевіряти, в які терміни, з якого приводу, на яких підставах). Минуло півтора року, проте ані порядку, ані форми не розроблено. Внаслідок чого в регіонах працівники управління боротьби з економічними злочинами МВС

⁶⁶ Гуцул Є. Середній клас — у перший клас // Дзеркало тижня. — 2006. — № 30 (609). — 5–19 серпня. — С. 31.

України здійснювали перевірки бізнесу за «саморобними» формами, тобто як Бог на душу покладе.

У більшості випадків таке свавілля тривало в усіх регіонах понад два роки. Винятком стала хіба що Львівська область, де АППЛО, КПЛ і ГФМЛ доклали чималих зусиль, щоб переконати міліцейське керівництво області привести у відповідність до вимог чинного законодавства наявну форму направлення на перевірку. Певна річ, міліція довго не здавалася, тому об'єднання підприємців змушені були погрожувати правоохоронцям судовим процесом. Проблему, зрештою, уладнали: у формі направлення на перевірку з'явилися конкретні пункти. Так, пункт «Підстави» передбачає, що для перевірки має бути відкрита оперативно-пошукова справа або дано письмове доручення МВС. Пункт «Мета» передбачає не більше трьох запитань, за якими дозволяється перевіряти підприємство. Питання, не зазначені в цьому пункті, перевіряльники ставити не мають права. Пункт «Терміни» передбачає, що тривалість перевірки не має перевищувати трьох–п'яти днів. Пункт «Відповідні висновки» орієнтує міліціонерів на чіткі правила оформлення результатів перевірки тощо.

Підприємцям Львівщини, за словами їх речників, хотілося б, щоб проблеми розвитку українського середнього класу вирішувалися «нагорі». На випадок, якщо б цього не сталося, учасники АППЛО, КПЛ і ГФМЛ передбачили детально розроблену програму роботи «із низами». Для початку вони організували свою прес-службу, котра через місцеві ЗМІ доводила до широкої місцевої громадськості всі разючі факти утисків з боку контролюючих органів. Об'єднання підприємців задекларували свій намір виходити з проблемами на мітинги та інші політичні заходи, на засідання органів місцевого самоврядування, куди об'єднаним львівським підприємцям вдалося провести багатьох своїх представників.

Підприємці-просвітителі наполегливо проводили думку про те, що добробут простої людини безпосередньо залежить від успіхів підприємництва як основного ядра середнього класу. Воно (підприємництво) — основний роботодавець і бюджетонаповнювач, отже, від нього залежить не тільки економічна, а й політична стабільність суспільства. Якщо український середній клас у нашій країні набере критичної маси, говорили просвітителі,

то контролюючі органи не зможуть диктувати «всім іншим» свою корисливу волю і будуть підконтрольні середньому класу, отже, всьому населенню.

Необхідність підтримки малого та середнього бізнесу з боку населення лідери АППЛЮ, КПЛ і ГФМЛ обґрунтовували також тією обставиною, що представники першого ближче, ніж інші, стоять до всіх проявів свободи — до «свободи висловлювань і суджень», «свободи позиції», «свободи поведінки» (природно, в межах законодавства). До відома населення активно доводиться думка, що свобода — це передусім економічна незалежність.

У цій пропагандистській кампанії чимало уваги приділялося природі українського чиновництва. Зокрема, підприємці «сурмили на весь галицький світ», що існує очевидний союз (змова) чиновників від контролюючих органів. Це «об'єднання» не формалізоване (чиновництво і держоргани не тотожні), але — глибоко інтегроване по горизонталі та вертикалі. Інтеграція контролюючих органів включає і судову систему. Це «об'єднання» не має ані партійного, ані релігійного, ані національного, ані расового характеру. Деструктивна діяльність контролюючих органів України не управляється ззовні ані «рукою Москви», ані масонами. Жодних хитромудрих ідеологій під цим об'єднанням немає — воно керується простим бажанням усе тримати під своїм контролем і «щось» з цього мати. Ця сила піднесла себе над рештою населення країни, включаючи підприємців, громадські та політичні організації.

З належним терпінням населенню пояснювалися «класові відмінності» між «підприємцями» і «контролерами». Бізнесмен, підприємець домагається незалежності, певного становища у своєму середовищі та у суспільстві загалом завдяки власній праці, завдяки насамперед реалізації свого таланту, енергії і кваліфікації. Перевірять робить кар'єру, спираючись головним чином на конформізм, нерідко — на аморальність. Зрештою, така позиція чиновництва від «контролю» сприяє формуванню кланово-олігархічної системи влади.

У Львівській області, де збереглася висока політична активність населення і де в пам'яті старшого покоління ще не стерлися уявлення про приватників дорадянського періоду, така аргументація, вочевидь, знайшла розуміння. Поряд з цим численні факти порушення прав власників дрібних і середніх

підприємств з боку правоохоронних і контролюючих органів у більшості регіонів України свідчили про небажання (чи невміння) влади вести конструктивний діалог з цією частиною суспільства. Наслідком такої політики держави стало скорочення робочих місць на підприємствах малого бізнесу. У 2007 році середньорічна кількість найманих працівників на малих підприємствах (включаючи штатних та позаштатних працівників) становила 1674,2 тис. чоловік проти 1928,0 тис. чоловік у 2004 році⁶⁷.

Тим часом в Україні існувала система зворотного зв'язку між владою і суспільством, хоча надійною та ефективною цю систему назвати важко. Так, після протесту автомобілістів навесні 2009 року у Верховну Раду були досить оперативно внесені 13 законопроектів, що передбачали зниження ставки автотранс?портного збору. Цікаво, що авторами згаданих документів були і представники влади, і опозиція⁶⁸.

Вочевидь влада ще не навчилася цілком адекватно реагувати на вимоги громадян. Дії урядової команди в цій ситуації асоціювалися радше з умовним рефлексом за академіком Павловим: є вимоги — необхідно вислухати громадян і розв'язати проблему. Владні рішення приймалися без попереднього аналізу проектів власних рішень, які спричинили названі акції протесту, без кропіткої, щоденної роботи на випередження.

Значним внеском у розвиток громадянської самосвідомості стало недопущення з боку суспільства реалізації підклимного союзу Партії регіонів і БЮТ. Людей обурював не сам факт консультацій двох політичних сил щодо створення коаліції, а їхні спроби таємно переписати Конституцію України, що, зрештою, і примусило лідерів двох найпотужніших політичних сил перервати переговори.

Традиційна відсутність прозорих і постійних правил гри, стабільного регуляторного та податкового законодавства, безсистемні, часом непрофесійні дії влади зумовили формування ситуації, за якої більшість українських малих і середніх підпри?

⁶⁷ Статистичний щорічник України за 2004 рік. — Київ, Видавництво «Консультант». — 2005. — С. 329; Статистичний збірник «Регіони України» 2008 рік. Частина II. — Київ, 2008. — С. 98.

⁶⁸ Жданов І. «Голодні» бунти в Україні: чи стануть вони реальністю? // Дзеркало тижня. — 2009. — № 7 (735). — 28 лютого — 6 березня. — С. 21.

емств не змогла протистояти «екзотичній» економічній політиці уряду, отже, була змушена працювати у тіні. Особливо страждала від такої ситуації молодь, яка просто боялася зробити свій перший крок у бізнес, розуміючи, що робота у тіні вимагатиме від неї протистояти закону.

За усі минулі роки самостійного розвитку Україна ще не встигла наростити критичну масу підприємницького корпусу. За даними Ярослава Месяца, одного з лідерів підприємницького руху, у нас малий і середній бізнес виробляє 4–5% ВВП, у Росії 15–17%, у цивілізованих країнах — до 70%⁶⁹.

Під впливом кризи 2008–2009 років в Україні на третину скоротилося промислове виробництво, загальна кількість безробітних у вересні 2009 року досягла позначки у майже 3 млн чоловік. Обсяг роздрібного товарообігу, включаючи сферу громадського харчування, в першому півріччі 2009 року «всохнув» майже на 20%, ще більше постраждала оптова торгівля. Велика «утруска» сталася і на транспорті. Оскільки саме в цих галузях сконцентрувалася більшість дрібних і середніх підприємців — тих, хто потрапив під кризу першими, соціальне самопочуття людей, які уявляли себе середнім класом, суттєво погіршилося. Наприклад, у грудні благополучного 2007 р. до середнього класу зарахував себе 61% громадян країни — більшість — як середньому класу й годиться. У грудні 2008 р. до середнього класу зарахували себе тільки 47% громадян, а до нижчого — 45% (проти 34% у грудні 2007 р.)⁷⁰.

* * *

Загальний контекст досліджуваної проблеми вимагає принаймні коротко відзначити, що Україна протягом останніх років своєї незалежності фактично складає іспит на можливість бути державою. Вона його складає, проте ще не склала. «Ми живемо на початковому етапі цивілізаційного процесу і часто чинимо, як першокласники», — констатував свого часу Іван Драч⁷¹.

⁶⁹ http://dialogs.org.ua/print.php?part=project_ua&m_id=15963; Княжанський В. Державою не захищені // День. — 2009. — № 157. — 5 вересня.

⁷⁰ <http://razumkov.org.ua/polls.php?item=41>

⁷¹ Драч Іван. Від Форуму до Форуму. — Київ. — 2006. — С. 207.

Аналіз актуальних соціально-економічних, політичних та етнокультурних реалій в Україні, які дають підстави для дослідження проблеми становлення інститутів громадянського суспільства, засвідчує: за постмайданні роки інтереси українського суспільства, яке звикало жити в ситуації стабільної нестабільності, концентрувалися головним чином на проблемі «виживання» з використанням в основному традиційних механізмів соціальної підтримки, вироблених ще у тоталітарні часи у соціальному мікросередовищі. Ця обставина аж ніяк не сприяла нормальній еволюції громадянського суспільства, яке щойно досягло свого повноліття. За 2005–2009 роки процес розвитку його ключових інститутів був суттєво деформований і загальмований головним чином через руйнування судової системи, а також блокування шляхів становлення середнього класу спільними зусиллями і «помаранчевих», і «біло-блакитних». Час переконливо довів: рівень об'єктивності та справедливості судочинства, що ґрунтується виключно на законі, є одним з основних показників стану демократичності суспільства. Останнє можливе лише за наявності незалежної, сильної та об'єктивної судової влади, яка спроможна забезпечити реальну недоторканність суддів як носіїв цієї влади.

Ці процеси супроводжувалися суттєвим загостренням ситуації в етнополітичній сфері, що стало наслідком невважених, непрофесійних дій влади, її небажання враховувати настрої суспільства та рекомендації науковців.

Попри той факт, що в Україні масові акції протесту стали звичним явищем, не спостерігалось підвищення суспільно-політичної активності мешканців країни, зростання їх упевненості у можливості брати реальну участь в управлінні державою, здійснювати контроль за діяльністю носіїв влади, — лише останнє могло би зробити незалежність України життєздатною.

Через участь у виборах мешканці країни довіряли владу політичним партіям та їх лідерам, водночас не довіряючи політикам у процесі виконання ними владних повноважень, до того ж часто не вміючи знаходити легітимні шляхи впливу на державну машину, щоб контролювати її та примусити служити громадським інтересам.

З іншого боку, завдяки підтримці таких культурних заходів, як етнофестивалі, відбудова історичних пам'яток, вшану-

вання історичних героїв тощо, український народ поступово повертав собі історичну пам'ять. І тут маємо віддати належне Президенту Віктору Ющенку, який протягом останніх п'яти років зробив чимало в цьому напрямі. Завдяки таким зусиллям громадяни змінювали своє ставлення до історії і до себе, а як наслідок — і до будови власної держави. На початку 90-х років 20% українців вважали себе громадянами колишнього Радянського Союзу, тепер таких близько п'яти відсотків. Тих, хто вважав себе громадянами України, було близько 30%, на сьогодні — переважна більшість⁷².

⁷² Вісімнадцятий крок зроблено... Завдяки створенню «мікросфер» українці змінюють своє ставлення до держави // День. — 2009. — № 147. — 21 серпня.

РОЗДІЛ 2 ЕТИКА МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

2.1. Діалектика інтересу і моралі у міжетнічних відносинах

Усталена система цінностей і політична поведінка кожної спільноти регулюється сумою певних моральних істин, закорінених у глибинних пластах свідомості. Уявлення про доброту, справедливість, свободу, правила співжиття й способи самозахисту прищеплюються молодій людині її найближчим оточенням у процесі соціалізації. Парадоксально, але факт: у більшості народів моральні норми розходяться із раціоналістичним уявленням про доцільність. Приміром, християнська мораль («якщо тебе вдарять по одній щоці, підстав другу») слабо узгоджується з моральними принципами, якими люди керуються у своїй повсякденній поведінці. Але у цій моральній заповіді закладено глибокий зміст: насильство породжує насильство, і найменший шанс розірвати зловісний ланцюжок має бути використаний. Мораль тому і є сильнодіючим виховним чинником, що вимагає відмови від утилітарних поведінкових стереотипів. Але її приписи незмінно ставлять людину перед дилемою: керуватися власним інтересом чи моральними нормами?

Якщо такий вибір складний для окремої людини, то стократ складнішим він є у сфері міжетнічних стосунків. Тут кожен народ керується своєю «правдою», виходячи із власних смислотворчих імперативів і моральних ідеалів. Оскільки ж історія народів переобтяжена династичними угодами, завоюваннями, примусовими й добровільними переселеннями, справедливі ви? моги одного народу дуже часто зачіпають інтереси іншого. Вре? гулювання цієї суперечності, яка завжди виступала як фактор нестабільності, виявилось не під силу не лише моральним, але й міжнародно-правовим нормам. Право народів на самовизначення, приміром, так і не вдалося узгодити з презумпцією недоторканності існуючих державних кордонів. Безсилим перед подвійними стандартами виявилися і світові релігії: жодна з них не стала надійним гарантом моральності її адептів.

Причину конфліктності у міжнародних відносинах часто вбачають у невідповідності між прагненням кожної етнічної спільноти до свободи самовиявлення і обмеженням цієї свободи самим фактом існування поліетнічних держав. У таких міркуваннях є певний сенс, особливо якщо врахувати, що більшість великих держав виникла внаслідок завоювань одних народів іншими. Право кожного з них на самовизначення визнається беззастережно. Але якщо кожна етнічна спільнота прагнучим до створення власної держави, процес дроблення держав може спричинити череду безкінечних конфліктів і війн.

Глобалізація потягнула за собою й іншу небезпеку, яка поки що слабо усвідомлюється: під загрозою опинилася здатність національних держав забезпечити громадянам стабільність і безпеку. Надії, пов'язані з наднаціональними структурами, теж поки що примарні. Чи може у цих умовах людство розраховувати на формування якоїсь цілісної ціннісної системи, яка відповідатиме одвічному прагненню до спільного блага? Польський філософ Х. Рарот формулює цю проблему таким чином: «Чи може так сильно змінитися людська природа, щоб згасло прагнення до спільного блага (і, отже, збереглися лише одиничні, часткові інтереси й мотивації)?» Її висновок, зроблений у тому числі і на основі аналізу мікротивів людської поведінки, доволі песимістичний. Протиріччя між індивідуальним благом і благом груповим, на думку дослідниці, не тільки створюють дефіцит надії на одностайне визнання якоїсь універсальної цінності (чи то буде мир, охорона довкілля або визнання універсального характеру прав людини), але й змушують замислитися над фактом прогресуючого занепаду соціальності у глобалізованому світі¹.

Справді, неймовірна динаміка реальних і очікуваних змін змушує людство дивитися у майбутнє з тривогою і острахом. Процеси глобалізації не лише розмивають національний суверенітет, але сприяють появі на авансцені політики нових політичних акторів з чималим потенціалом агресивності — кримінальних кланів, праворадикальних націоналістичних угруповань, міжнародних терористів. Навіть сам принцип національного

¹ Рарот Х. Общее благо глобального мира. Глобализированный (унифицированный) мир и общее благо // Социология (Москва). — 2007. — №2. — С. 5, 15.

самовизначення, як показує досвід, у разі його послідовного дотримання здатен розхитувати підвалини міжнародної безпеки, збільшуючи число недієздатних державних утворень з амбіційними елітами. Якщо додати до цього доволі спірні методи «гуманітарної інтервенції» чи «примушування до миру», посилені нарощуванням торгівлі зброєю, то ніхто у сучасному світі не може навіть за наявності дієздатних урядів почуватися у безпеці.

Американський сенатор Д.Мойніхен, який виявився ще й талановитим публіцистом, назвав свою книгу, написану під враженням відвідин охоплених «етнічними чистками» Боснії й Хорватії, «Пандемоніум. Етнічність у міжнародній політиці». Складну латинізовану назву можна було б перекладати як «сум'яття», але автор пояснив, що вкладає в неї гостріший смисл — Югославія стала «житлом демонів». Закінчувалася книга промовистими рядками: «Пандемоніум населений істотами, переконаними, що Сатана плекає усвоєму серці їхні інтереси. Відні маленькі дияволята»².

Над причинами того, чому так швидко й стрімкоподібно розгоряється полум'я взаємної ненависті, багато розмірковував С.Гантінгтон. Конфлікти, що виникають на ґрунті незбігу цінностей, доводив він, мають тенденцію жити власним життям і розвиватися за моделлю: стимул — реакція. «Війни ідентичності» виникають на основі «динаміки ненависті», а далі виникає щось на зразок ланцюгової реакції: «страхи, недовіра і ненависть з кожного боку живляться за рахунок одні одних. Кожна сторона драматизує і перебільшує різницю між силами добра і зла і врешті намагається перетворити цю відмінність на остаточну відмінність між живими і мертвими». Коли етнічна спільнота обирає для себе стратегію радикального націоналізму, «у своїй локальній війні вона сприймає себе не лише як борця з іншою локальною етнічною групою, але і як борця з іншою цивілізацією». А далі кожна сторона демонізує свого противника, змальовує його як нелюда і таким способом узаконює його вбивство»³.

² Moynihan D.P. Pandaemonium. Ethnicity in International Politics. — Oxford Univ. Press, 1993. — P. 173–174.

³ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. — Львів, 2006. — С. 342–349.

У літературі часто наводяться дані про те, що у світі існує близько 5 тисяч етнічних спільнот, а кількість держав коливається у межах 200. І якщо за цих умов світ ще не поринув у безодню хаосу, спричиненого «справедливим» поділом територій, то не лише внаслідок наявності у соціумів правових і моральних гальм, але й тому, що потреба у самовизначенні на основі етнічної належності у різних народів далеко не однакова. У сучасній етнології відоме поняття етнічної афіліації, яким вимірюється рівень потягу представників того або іншого етносу до ідентифікації з власною етнічною групою. Існує тип особи, для якого етнічність не має істотного значення — його визначають як ідеоцентристський. Навпаки, олоцентричний тип особи не тільки гостро потребує етнічної належності, але й постійно виявляє готовність дотримуватися звичаїв, настанов та цілей своєї етнічної групи і апелює у їх захисті і до юридичних, і до моральних норм. Дуже часто такий тип особи домінує у тих соціумах, які упродовж тривалого часу зазнавали дискримінації.

Якщо говорити про вітчизняні реалії, то доводиться визнати правомірною оцінку ситуації в Криму як стан етнічної анізотропії, спричинений насамперед виразним афіліаційним мотивом в орієнтаціях кримських татар⁴. Зазнавши надзвичайно болісної для національної свідомості травми, пов'язаної з депортацією 1944 року, кримські татари у пошуках відновлення історичної справедливості апелюють і до права, і до моралі: «те, у що ми віримо — те ще не втрачено»⁵. Діставши те, чого не мають інші етноси — особливий політико-культурний статус зі своїм Курултаєм і меджлісом, кримські татари виразно виявляють претензії на статус нації або «корінного народу» і цим обумовлюють своє прагнення до створення етноорієнтованої державності. Природно, що це прагнення входить у гостру суперечність з інтересами російської та української етнічних спільнот півострова

⁴ Прозорова Н.М. Особливості кримського регіоналізму // Віче. — 2003. — №2. — С. 31–36; Ларченко М. Ігнорування інтересів кримсько-татарського народу було б нераціональною стратегією держави // Віче. — 2003. — № 9. — С. 76.

⁵ Ібрагімова Т. Депортація етносів Криму: історія і наслідки // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. — К., 2004. — С. 195–203.

і створює в Криму ситуацію постійної латентної конфліктності, яка стократ посилюється боротьбою за земельні ділянки.

В основі кримського конфлікту, як і будь-якого з тих, що мають у своїй основі боротьбу за ресурси, лежать інтереси, і ніякі моральні імперативи з апеляцією до справедливості розв'язати його не допоможуть. І все жуявляється доречною розмова про те, наскільки засобами моралі можна пом'якшити градус конфліктності. Тут навряд чи вдасться обійтися без екскурсу у віддалене минуле: адже співвідношення політики й моралі належить до числа «вічних» проблем, і турбували вони мислителів усіх часів і народів.

Уявлення про моральний вимір міжгрупових відносин виникло разом з поділом на «своїх» і чужих» і появою міжплемінних чвар. Пам'ятки вавілоно-асирійської культури (II тисячоліття до н.е.) донесли до нас сентенції такого типу: «немає більше сорому у людей, кожен захоплює добро у сусідів», «зникають праведники, землю населяють лише творці зла». Проте мало минути чимало століть, перш ніж невизначений протест проти несправедливості вилився у форму морального несприйняття несвободи і рабства. Стоїки стародавньої Греції були першими мислителями античності, що засуджували завойовництво, заговорили про рівність греків і варварів. Намагаючись зрозуміти логіку ворожнечі, люди уже в ті далекі часи замислювалися над розмежуванням понять вигоди й морального обов'язку, узгодженням доцільності й корисності. Антична етика вже реєструє той факт, що у суперництві вигоди й моралі друга часом програє.

Протягом віків поняття вигоди поступово трансформувалося у поняття інтересу. І Руссо, і Гольбах, і Кант виходили з уявлення про егоїзм як домінанту людської поведінки і кожен по-своєму відшукували шляхи подолання суперечності між інтересом і мораллю. До традицій стоїцизму апелювали французькі мислителі XVIII ст., обстоюючи і водночас ставлячи під сумнів суверенне право індивіда і спільноти на задоволення своїх потреб. Кожний народ, доводив К.Гельвецій, вважає добродійними, великими й героїчними тільки корисні для себе дії. Одні й ті самі погляди розглядаються як істотні або хибні залежно від того, становлять вони для нас інтерес чи ні. Якби геометричні аксіоми зачіпали інтереси людей, вони б оспорювалися.

Гельвецію належить пріоритет у чіткому формулюванні діалектики відносин між політикою, мораллю і правом. Моральні норми, доводив він, не бувають ані африканськими, ані європейськими, ані азійськими, вони бувають добрими чи поганими, залежно від форми правління й законодавства. Вільний народ, який був гордим і сміливим, може стати слабким і малодушним під впливом законів, які поневолюють людину. Щоб змінити моральні підвалини у такому суспільстві, треба міняти закони. Завжди є можливість організувати суспільство так, щоб у ньому було соромно бути поганим⁶.

Межі морального впливу на суспільний порядок намагалися осмислити філософи-позитивісти. О.Конт вважав, що позитивна філософія, сполучена з пропагандою альтруїзму й терпимості, здатна внести порядок у сферу суспільних явищ і створити перепони войовничій, егоїстичній моралі. Його послідовник Г.Спенсер вже прямо виводив характер моральних норм із способу життя людських спільнот. Війна, доводив він, пробуджує в людях хитрість, жорстокість, підступність і водночас — готовність коритися, вірогідданство. І навпаки, мирна взаємодія ґрунтується на дружелюбності, відвертості, вірності слову. Соціальні й міждержавні конфлікти, за Спенсером, легко пояснити зіткненням цих двох моральних настанов, двох психологічних типів, пристосованих до різних умов життя. Географічне середовище, історичний фон, культурні особливості диктують людям різні — мирні чи войовничі — стереотипи поведінки, причому «у людей теорія скрізь і всюди відповідає їхній практиці»⁷.

Спроби з'ясувати причини міжнаціональної ворожнечі й воєн породили безліч теорій — біологічних, географічних, психологічних, соціально-етичних та інших. Міжетнічні конфлікти виводилися або з перенаселеності Землі й боротьби за існування, або з одвічної агресивності людини як суспільної істоти, або з поділу на «повноцінні» й «неповноцінні» раси. Серед авторів цих теорій були й ті, хто бачив у війнах і міжетнічних зіткненнях засіб оздоровлення, запобігання застою. Гегель, приміром,

⁶ Антология мировой политической мысли в 5 тт. — Т. 1. — М., 1997. — С. 447–459.

⁷ Спенсер Г. Основания этики // Сочинения. — Т. V. — Ч. 1. — СПб., 1899. — С. 64.

вважав, що « війна зберігає здорову моральність народів ... так само як рух вітру уберігає озера від гниття, яке загрожує їм при тривалому затишші »⁸.

Як бачимо, причини конфліктності у міжетнічних стосунках різні мислителі відшукували як у сфері зіткнення інтересів, так і у площині моралі. В обох цих сферах ішов і пошук ідей, здатних мінімізувати міжетнічні тертя. Однією з фундаментальних підвалин світової культури стала етика ненасилля. Гандізм, толстовство, різні релігійні вчення пропагували моральне самовдосконалення та психологічну орієнтацію на компроміс як інструмент ненасильницького розв'язання соціальних конфліктів, у тому числі й тих, що мають етнічне підґрунтя.

На основі врахування уроків двох світових і численних локальних війн помітний крок в осмисленні морально-етичних основ міжетнічного спілкування був зроблений у працях членів Римського клубу. На думку М.Зібкера, дослідження планети не повинні обмежуватися проблемами біосфери. Зрозуміти світ у його багатогранності можна лише осмисленням екосфери, тобто всього того, що визначається складним переплетенням цінностей, культурних традицій і їхнього співвідношення. Можливість виживання людської цивілізації члени Римського клубу прямо поставили у контекст пошуку нових етичних принципів, що мають регулювати міжнародні відносини. Автори доповіді «Цілі для людства» декларували необхідність створення «нового світового суспільства» на основі « нової етики гуманізму і взаємної солідарності ». Досягнення цієї мети мислилося на основі реформування існуючих політичних інститутів і створення «горизонтальних агентств», які б виробляли гуманістичні цілі на корпоративному, національному й регіональному рівнях⁹.

Надалі ідеї « нової етики гуманізму » неодноразово зринали у контексті «глобального ноосферизму» із притаманною йому проповіддю принципів всеєдності, діалогу культур і цивілізацій, пошуком альтернатив технологічному інструменталізму.

⁸ Гегель. О научных способах исследования естественного права, его месте в практической философии и его отношении к науке о позитивном праве // Политические произведения. — М., 1978. — С. 229.

⁹ Див.: Лейбин В.М. «Модели мира» и образ человека. — М., 1982. — С. 110, 242.

Самокритичні етичні переживання з приводу минулого європейської цивілізації, яка ввергла світ у дві світові війни, зрештою поступилося місцем уявленням про його «подолання» і «ви?тіснення» поза простір європейських демократій. «Критична рефлексія з приводу власної моральної сутності трансформувалася у відчуття вищості щодо сусідів...ЄС у власних очах перетворилося у «зразковий етичний простір». Але відчуття моральної самодостатності об'єднана Європа компенсує створенням уявних загроз з боку сусідів¹⁰.

Доводиться, отже, констатувати, що нові моральні еталони, на які покладалося багато надій, не наблизили людство до винайдення надійних регуляторів, здатних «врівноважити» інтерес і мораль. Більше того, крах двополюсного світоустрою наприкінці ХХ століття супроводився справжнім «дев'ятим валом» політичного екстремізму, агресивного націоналізму, релігійної нетерпимості. Хоча фактом став і своєрідний «етнічний ренесанс», який потягнув за собою зростання національної самосвідомості й переоцінку значення нації-держави як основної форми сучасної політичної організації, градус етноконфліктності не лише не зменшився, але на порядок зріс. Культурне відчуження посилюється міграційними процесами і явно вираженим небажанням іммігрантів-мусульман ставати об'єктом асиміляції.

Як можна оцінити наслідки «етнічного ренесансу» з позицій моралі? Ніяких універсальних, загальнозначущих відповідей на це запитання дістати неможливо. Одна правда, одна система оцінок у тих народів, які вважали себе ущемленими у поліетнічних державах і, зрештою, добилися реалізації свого права на самовизначення. Інша правда, інші критерії моральних оцінок у держав, чії інтереси «етнічним ренесансом» істотно ущемлювалися. Не в останню чергу внаслідок цього утопічними видаються спроби знайти спільні точки дотику в оцінках непростих колізій українсько-російських відносин.

З позицій науки етнічну політизацію слід розглядати як закономірний, однак дуже суперечливий процес. Як форма реалізації інтересів у чомусь ущемлених етнічних спільнот, вона збільшує потенціал активізму у їхній політичній культурі, створює процеси національної самоідентифікації, створює ґрунт

¹⁰ Морозов В. Европа: ориентация во времени и пространстве // Россия в глобальной политике. — 2008. — Т. 6. — № 3. — С. 79–81.

для кристалізації інтересів у формі політичних програм. Раніше дискриміновані етноси стають суб'єктами політики, дістають можливості для створення власних національних держав. Але цей процес навіть в ідеалі не може бути безконфліктним; навпаки, він здатен створити чимало нових «больових точок» у різноетнічному, поляризованому середовищі. Адже всі території і всі ресурси давно поділені, і благо одних народів обертається важкими випробуваннями й бідами для інших. Розвиваючись за законами ланцюгової реакції, процес політизації етнічності здатен загострювати боротьбу за владу, статус, ресурси, а відтак і розбалансовувати міжетнічні відносини. На цій основі виникають явища партикуляризму — у формі регіональної або етнічної відособленості, сепаратизму, іредентизму.

Надії, пов'язані з процесами демократизації як чинником мінімізації конфліктності, виправдуються далеко не завжди. Деякі авторитетні політологи, як, приміром, Т.Карозерс, взагалі ставлять під сумнів тезу про «поетапну, стадіальну демократизацію» як таку, що гарантує виключно позитивні зміни. У не досить підготовлених до сприйняття демократичних ідеалів країнах спроби демократизації часто призводять до негативних наслідків: при владі опиняються екстремісти, розквітає крайній націоналізм, посилюється етноконфліктність¹¹. Глобалізаційні процеси стимулюють поглиблення прірви між місцевими елітами, які здебільшого орієнтуються на зарубіжні центри сили, і власними народами. У соціумах з недорозвиненим громадянським суспільством слабка демократія має тенденцію до переродження у неопатрімоніалізм, коли мережеві зв'язки на основі клієнт-патрональних відносин повністю девальвують систему права.

Впливати на перебіг етнічних конфліктів надзвичайно складно: відповідно до існуючих міжнародно-правових норм вони розглядаються як внутрішня справа тієї чи іншої країни. Навіть пряме застосування зброї проти власного народу з боку міжнародної спільноти у більшості випадків піддається хіба що моральному осуду. Що ж до зовнішнього втручання в етнічний конфлікт, то воно однозначно кваліфікується як агресія, і це загалом справедливо. Утім, «право сили», як правило, торжествує,

¹¹ Карозерс Т. Ошибка теории «поэтапной демократизации» // Pro et Contra. — 2007. — № 1.

що наочно продемонстрували події 2008 р. на Кавказі. Інша річ, що навіть внаслідок часткового коригування кордонів градус етноконфліктності не зменшується — замість одних проблем виникають нові. А силові методи розв'язання конфліктів провокують ескалацію напруженості і в інших регіонах.

Активізація геополітичного типу свідомості, коли всі світові проблеми розглядаються з позицій загальної недовіри, а нормаль? не співробітництво підмінюється маніхейськими опозиціями і логікою агресивності, становить одну з головних небезпек сучасного світу. Досить придивитися до того, як вправно відроджується в Російській Федерації ідеологема імперії і як вона співвідноситься із бажаним майбутнім. Те, що різні політичні сили в Росії розглядають символ «імперії» як цінний ресурс і що смисл його відродження вбачається в обґрунтуванні тези про тимчасовість сучасного стану і потребу в розширенні існуючих кордонів, визнають найменш упереджені російські науковці. Вони ж констатують, що «російський імперський проєкт потребує *небезпечного* Іншого», і що саме в такій ролі він виявляється зручним для мобілізації підтримки¹².

Оскільки міжнародне право сьогодні не в змозі поставити ефективний бар'єр геополітичним амбіціям, лишається покласти надію на норми моралі, яка завжди — більшою або меншою мірою — стримувала ескалацію насильства. Адже хоч яким агресивним і аморальним є той чи інший політик, він діє у певному політичному полі і має бодай зовні відповідати іміджу добротності. П.Бурдье, висуваючи гасло «за політику моралі в політиці», якраз і розраховує на здатність соціуму вимагати від політиків бодай відносної відповідності тим офіційним образам, які вони для себе формують. Політична мораль не може впасти з небес, але вона вписана в систему загальної культури нації, і справа інтелектуалів — підтримувати її усіма доступними засобами, доводить він. Щоб у моралі були якісь шанси увійти у світ політики, потрібно створювати інституційні засоби для *політики моралі*¹³.

¹² Див.: Малинова О.Ю. Дискусии о государстве и нации в постсоветской России и идеологема «империи» // Политическая наука (Москва). — 2008. — № 1. — С. 31–58; Миллер А.И. Дебаты о нации в современной России. — Там же. — С. 30.

¹³ Бурдье П. Социология политики. — М., 1993. — С. 323–328.

Необхідність такої політики моралі, а точніше, глобальної етики, яка ґрунтувалася б на цивілізаційному типі свідомості, на дотриманні взаємоузгоджених принципів співжиття народів, усвідомлюється дедалі більше в міру того, як людство опиняється перед новими викликами й загрозами. Досить вдуматися у такі факти: загальні воєнні витрати США у 2007 р. становили близько 700 млрд доларів¹⁴, до 2020 р. у світі може з'явитися від трьох до шести нових ядерних держав, у загальносвітову небезпеку перетворилося глобальне потепління, небачена за своїм розмахом світова фінансово-економічна криза поставила під загрозу життєздатність створюваного уздовж кількох століть типу світоустрою. Ставка на силу у таких умовах є самобивчою — планета просто не витримає масованого збройного натиску. Такою ж мірою самобивчою може стати і стратегія бездумного споживацтва, безкінечного задоволення все зростаючих потреб. Коли нормою стає етика гедонізму, що утверджує насолоду як найвище благо і критерій добробуту, це загрожує руйнуванням самих основ моральності. Вичерпність ресурсів планети уже сьогодні очевидна, і їхній нерівномірний розподіл і бездумне витрачання загрожують не лише локальними соціальними збуреннями, але й катастрофічними наслідками плачевного масштабу.

Тільки такий тип свідомості, який виходить із розуміння світу як структурованої цілісності, всі елементи якої перебувають у тісній взаємозалежності, здатен протистояти викликам ХХІ століття і пов'язаними із ними ризиками. Йдеться насамперед про самообмеження у потребах, яке повинне стати імперативною моральною нормою. А також про рішучу протидію геополітичному месіанізму, у тому числі й спробам використання «етнічного протекціонізму» для маскування гегемоністських цілей. Незалежно від того, усвідомлюють це «сильні світу цього» чи ні, виживання людства величезною мірою залежить від їхнього вміння керуватися у своїх діях принципами універсалистської політичної етики.

¹⁴ Кортунов С.В. Диалектика национальной и международной безопасности: некоторые методологические проблемы // Полис. — 2009. — № 1. — С. 13.

2.2. Універсалістська етика й етноетика

Протягом віків людство виробило теорію моралі, яку ще Арістотель назвав етикою. Він же застосував теорію справедливості до аналізу політики, поклавши, по суті, початок політичній етиці. Утім, сама ця категорія має значно пізніше походження; її покликано до життя суспільна потреба у виробленні системи загальноприйнятих моральних вимог. Сьогодні політична етика розглядається як різновид прикладної етики, сукупність норм, дозволів і заборон, які виступають у ролі політичних орієнтирів для політичних акторів¹. Інакше кажучи, це внутрішній компонент політики, що визначає ступінь її відповідності нормам моралі і відповідальності учасників політичного процесу за наслідки своїх дій. Цим терміном позначається також науковий напрям, що виник «на стику» політології та етики. Його завдання є осмислення принципів і норм політичних відносин з позицій моралі, а також визначення критеріїв добра, чесності, справедливості, морального обов'язку та їхніх антиподів.

Як узагальнююча філософська наука, етика має багато відгалужень, грані між якими проводяться насамперед по лінії розмежування теоретичного знання і практичних моральних настанов. Філософська теорія моралі — метаетика — зайнята упорядкуванням широкого спектра моральних категорій (добро і зло, справедливість і несправедливість, честь, гідність тощо) та їхніх вербальних версій. Практична, нормативна етика концептуалізує нормативно-ціннісний підхід до моральності, узагальнює моральні оцінки й постулати. Найбільш близькою до завдань, які розв'язує політологія, є описова (дескриптивна) етика, яка досліджує реальні прояви моральності/аморалізму у їхньому соціальному, історичному, етнічному та іншому контекстах. Природно, що у полі її зору перебуває все те, що вкладається у поняття етноморалі — звичаї, традиції, історична пам'ять, специфічні моральні норми.

Політична етика виробляє критерії моральності, за яких індивідуальні інтереси і спільні цілі мають перебувати у стані рівноважного взаємозв'язку. Погляд на мораль як на форму суспільної свідомості у наш час набув значного переосмислення.

¹ Докладно див.: Оболонский А.В. Мораль и право в политике и управлении. — М., 2006. — С. 50–52.

Мораль — це ще й соціальний інститут, який виконує в суспільстві не лише регулятивну, але й пізнавальну, комунікативну, виховну та інші функції. В ідеалі вона має підказати людині саме ті варіанти вибору, які не суперечать голосу совісті.

Як добитися того, щоб мораль не ставала на заваді свободі самореалізації індивіда і водночас створювала перепони для перетворення свободи волі у вседозволеність чи анархію? Відповіді, які дає на це складне питання політична етика, загалом зводяться до обґрунтування свободи морального вибору, детермінованої суспільними потребами. Згідно з її вимогами право й політичні інститути не повинні обмежувати прагнення людини до саморозвитку й самовиявлення, але вони мають виховувати її таким чином, щоб вона сама керувалася ідеями загального блага. Комплекс моральних засад людського буття, якими регулюється поведінкова сфера життя соціуму, являють собою національний етос — культурне тло і визначальний елемент національного характеру. Основу етосу складають імперативи — безумовні вимоги до людської поведінки. Тільки дотримуючись їх, суспільство здатне зберегти не лише належний рівень моралі, але й той мінімум духовності, втрата якого обертається деградацією соціуму. Саме за ознакою наявності чи відсутності у політиці морального компонента фахівці визначають межі між політикою й політиканством, ототожнюючи останнє з політичним інтриганством.

Проблема етизації політики існує, отже, як на рівні індивіда, так і на рівнях колективного суспільного розуму. Функції політичної етики зводяться до того, щоб, ґрунтуючись на осмисленні можливих наслідків політичних рішень і політичної поведінки, утримувати етносоціальні спільноти у рамках цивілізованих способів обстоювання своїх інтересів. Вихідну тезу політичної етики можна було б сформулювати таким чином: політика завжди має відповідати етичним нормам, але не може визначатися лише ними; непередбачуванню її робить зіткнення взаємовиключних інтересів.

Побутує поширена думка (на жаль, вона підтверджується й нашими вітчизняними реаліями), що політика не робиться «у білих рукавичках», що сама по собі вона є «брудною», «жорстокою» справою. Говорять також, що критерії моралі взагалі незастосовні у політиці, що це некоректне перенесення оцінок

з одного рівня на зовсім інший. Спроби вимірювати політичні дії еталонами моральності й справді майже завжди зазнають невдачі. Політик орієнтується на реальність, мораліст — на абстрактний ідеал. Політик обирає мову інтересу, мораліст використовує владу слова для конструювання привабливих «абсолютних істин». І хоч вони завжди йдуть поруч, живуть, по суті, у паралельних світах.

І все ж між політикою і мораллю існує настільки тісний зв'язок, що цілковите звільнення політики від моральної відповідальності вже само по собі було баморальним. У будь-якій, найкритичнішій ситуації хтось із політиків мусить взяти на себе моральну відповідальність і ризикувати, інакше соціум втратить стрижень, що його скріплює, і поставить себе на грань самознищення. У цьому розумінні мораль для політики виступає у ролі структуротворчого чинника, задає їй певний онтологічний рівень.

Інша річ, що недоречно пред'являти до політики надмірні моральні вимоги, а моральну свідомість перевантажувати нав'язливим наставництвом політики. Німецький політолог Б.Сутор мав рацію, коли гостро критикував своєрідний моральний фундаменталізм — уявлення про те, що досить повернути до добра злостивих і бездарних політиків, щоб у світі запанував порядок. Політична етика не може поставити міцну перепону підступності, але вона може сприяти внесенню культури у політичне протистояння. Вона допомагає визначити ту межу, яку не можна переходити, щоб політика ще якось вписувалася у рамки існуючих у суспільстві уявлень про добро та зло. Водночас політична етика намагається відшукати грань, за якою моралі? заторство і жорсткий етичний пресинг у політиці здатні гальмувати прийняття непопулярних, але потрібних рішень.

Теорія політичної етики виписана у Сутора настільки рельєфно, що доречно детальніше зупинитися на її основних підвалинах. Основою політичної етики виступає у нього розуміння політики як «посередницької інтеракції» — багатогранної діяльності великих груп людей з численними ланцюжками відносин представництва. Предмет політичної етики він розміщує між сферою прав людини й інституційним виміром політики. «Політика, — доводить він, — завжди має також моральну сторону і тому повинна відповідати етичним масштабам. Однак

політика не може складатися тільки з моралі і не може визначитися тільки виходячи з етичних міркувань»².

Раціональність етичних схем Сутора базується на розумінні антропологічної основи політичних рішень і сполученні традиційних і сучасних підходів до дослідження етосу. Основа поєднання індивідуальної й суспільної етики у баченні Б.Сутора — це відхід від усталених трактувань політичної добродетності. Звертатися до категорій совісті у політиці малопродуктивно, вважає він. Більше того, політичний порядок по можливості не повинен торкатися внутрішніх політичних переконань людини.

Чи означає це, що Сутор виводить категорію совісті поза межі політичної етики? Ніякою мірою. Совість, доводить він, вступає у конфлікт з політикою й державою, коли вони не виконують свій моральний обов'язок збереження права й миру, тобто тоді, коли держава стає тією чи іншою мірою неправовою. Для уникнення конфлікту треба «у політиці обходитися із совістю так, щоб це відповідало смислу інститутів вільної конституційної держави».

Політична етика є частиною соціальної етики, яка розглядає процеси моральної нормативності у сфері суспільної взаємодії. Практична істина — те, що іменують «правдою» — має комунікативну структуру, вона повинна бути знайдена у розумному спілкуванні. Тотальні режими намагалися розв'язувати моральні проблеми політики шляхом «соціальної інженерії». Сучасні теорії політики ґрунтуються на впевненості у можливостях політичних інститутів забезпечити «моральний порядок». Задля цього кожен інститут має дбати про обмеження простору свободи особи заради зміцнення гарантій свободи як такої.

Нормативна етика — етика цілей і цінностей — розглядається Сутором як ядро політичної етики. Цілі й цінності суспільства визначаються рівнем його політичної культури. Базовою тріадою політичних цілей є мир, свобода, справедливість. Найскладніша проблема нормативної етики — суміщення принципів справедливості й рівності.

Ступенем реалізації в політиці фундаментальних цілей свободи, справедливості, суспільного блага визначаються параметри притаманної тому або іншому соціуму інституційної

² Сутор Б. Политическая этика // Политическая и экономическая этика. — М., 2001. — С. 31, 34.

етики. Принципами, які задають вимір етичної кваліфікації суспільства, є солідарність і субсидіарність. Солідарністю іменується рівень внутрішньої інтегрованості соціуму, субсидіарність (з прийняттям рішень на найнижчому з можливих рівнів) визначає взаємну ієрархічність, підпорядкованість суспільних структур. Структурні механізми ієрархічності, поділу влад, прозорості й підконтрольності у діяльності інститутів мають створювати інструменти забезпечення етичних вимірів політики³.

Із сказаного можна зробити висновок: суспільна мораль, яка є головним предметом вивчення політичної етики, слугує в політиці потужним стимулом і водночас реальним обмежувачем. Вона пропонує власну, відмінну від пропонованих іншими регуляторами поведінки (правовими нормами, декретами держави, управлінськими інструкціями тощо) систему норм, принципів, правил, оцінок, покликаних узгоджувати суспільні й особисті інтереси. У моральній свідомості закладено певний алгоритм, який в ідеалі приймається суспільством як оптимальний. Моральні стереотипи ніким не декларуються і не вводяться; на відміну від правових норм і урядових декретів вони складаються здебільшого стихійно, природно-історичним шляхом, і являють собою концентрацію суспільного досвіду, вияв колективного світобачення. Моральна відповідальність, на відміну від правової, має не матеріальний, а духовний вимір.

Хоч політика далеко не завжди керується моральними нормами, вона завжди апелює до моралі. Це пояснюється насамперед тим, що моральний спосіб регуляції суспільних відносин не потребує організаційного підкріплення. Дієвість моральних норм визначається тільки їхньою закоріненістю у суспільній свідомості. Моральні регулятори поведінки — найнадійніші, але далеко не просто їх створити. Здебільшого мораль виступає як набір ідеальних норм, які істотно трансформуються у процесі наближення до життєвих реалій.

На практиці взаємодія політики й моралі виявляється значно складнішою, ніж у теоретичних побудовах. За точним спостереженням С.Микитенко, досягнувши таїну влади й поринувши у політичні баталії, політики поступово переселяються у віртуальний світ, перетворюючись у «політичних наркоманів».

³ Сутор Б. Политическая этика. — С. 44–45, 80–82.

«Тож коли журналісти, моралісти чи політологи намагаються нагадати державним мужам про аморальність таких речей, як брехня, нерозбірливість у засобах, несподівано «втрачена» пам'ять чи відсутність логіки, то їхні зусилля марні, бо *існує нездоланна віра можновладців у свою винятковість, корисність, непереборне бажання пригнітити, занепокоїти опонентів і ще міцніше вхопитися за владу*». На пострадянському просторі ця вада особливо помітна, бо тут домінують східні традиції ставлення до керівників. В Україні парламентарій чи державний службовець може бездумно розпоряджатися народним добром, продавати державні таємниці, зневажати державну мову і роками лишатися на посаді, спираючись на кланову й групову підтримку. Отже, з боєм констатує авторка, «що може обіцяти політична кар'єра порядній людині, окрім втрати порядності?»⁴.

У «постпомаранчевій» Україні значення політичної етики зростає в міру того, як падає авторитет права. Якщо право не втілюється в реальних правовідносинах, відбувається його девальвація. Той правовий нігілізм, який заохочується в Україні зусиллями політичної еліти, починаючи з її верхніх щаблів, прирікає багато законів і норм на невиконання. Відтак і «попит на право» з боку суспільства неухильно падає. Нестабільність і непередбачуваність — обставини, за яких право перестає бути надійним регулятором суспільних відносин, перетворюється на «квазіправо». За таких умов лишається уповати лише на здоровий глузд громадян, на глибоко закорінені в суспільній свідомості цивілізовані норми співжиття.

На жаль, категоріальний апарат етнополітичної науки в Україні хвибує на відсутність основоположної категорії, що відображає моральні потреби суспільства. Йдеться про введену німецькою класичною філософією категорію *Sittlichkeit* (рос. *нравственность*). Немає в українській мові і належного відповідника російському поняттю «нравы». Його зміст дуже приблизно передається поняттям «звичаї», а словосполучення «обычаи и нравы» взагалі не піддається адекватному перекладу. Адже одна справа — закорінені в минулому стереотипи поведінки, а інша — загальний стан моральності у суспільстві.

⁴ Микитенко С. Енігма лідера, або Що може обіцяти політична кар'єра порядній людині, окрім втрати порядності. — К., 2001. — С. 12–19.

Обмеженість українського політико-морального лексикону надзвичайно утруднює аналіз етичної сфери міжетнічного спілкування, оскільки українською мовою важко передати специфіку моральних потреб суспільства, його, якщо застосувати російський відповідник, «нравственных основ». Уведений редакцією журналу «Політична думка» термін «моральність»⁵ (моральність) не приживається, бо є громіздким і не відповідає у першому варіанті правилам української мови. На наш погляд, зарадити справі може не введення ускладненого терміна (хоч пошук тут не виключений), а більш чітке розведення понять «мораль» і «моральність». Йдеться про вживання другого поняття лише як відповідника російському «нравственность», що ми й намагаємося тут робити.

Недостатність понятійного інструментарію для визначення моральних проблем суспільства — проблема не лише українська. В англійській мові російське поняття «нравственность» також перекладається доволі приблизно, за допомогою словосполучення «social custom», близького до понять «народний звичай», «традиція». А отже, й англomовним громадянам не дано відчутти виразну грань між станом духовності соціуму і традиціями соціонормативної культури. Утім, англomовний світ може собі дозволити «жити за звичаями», оскільки апробована віками традиція тут передбачає освячені правом і мораллю норми людських взаємин і розумне самообмеження у потребах.

Моральність індивідуальна й суб'єктивна, на відміну від принципів моралі, які в ідеалі є універсальними. Хоча чіткої межі між мораллю й моральністю не проводить жодна з європейських мов (не існує неперехідної грані між «мораллю» й «нравственностью» і у російській мові), все ж тут усталилися певні критерії розмежування. Поняттям «мораль» зазвичай позначають специфічну форму суспільної свідомості, своєрідний кодекс високих ідеалів і суворих імперативів поведінки, а також предмет вивчення етики. У поняття «моральність» вкладається більш буденний, дещо «приземлений» зміст: ним лімітуються принципи реальної практичної поведінки людей і людських спільнот, закорінені в минувшині норми, якими люди керуються

⁵ Див. примітку до українського перекладу статті К.-О.Апеля «Етнoетика та універсальська макроетика: суперечність чи доповнюваність?» // Політична думка. — 1994. — № 3. — С. 117.

у повсякденному житті⁶. Дещо інший критерій розрізнення пропонує О.Оболонський: якщо мораль — це насамперед засіб підтримання суспільної дисципліни шляхом реального чи потенційного впливу громадської думки, звичаїв тощо, то моральність — це сфера внутрішнього контролю й саморегулювання, «галузь відповідальної перед самою собою автономії людського духу»⁷.

У будь-якому разі мораль як система усталених норм і поведінкових стандартів фіксує у собі те загальне й особливе, що властиве певному соціуму і обумовлює правила його внутрісупільних і міжсупільних відносин. Незалежно від того, що кладеться в основу моралі — біблійні приписи чи прагматичні інтереси — вона виступає як своєрідний кодекс універсальних правил і норм поведінки. Філософія Просвітництва поставила мораль на досить високий п'єдестал, наділила її рисами регулятора суспільних відносин. Твердження на зразок того, що культ Розуму може протистояти безодні Зла, не зупинили війни, але наповнили смыслом людське існування.

Криза дискурсу Просвітництва, з одного боку, і «етнічний ренесанс» кінця ХХ століття, з другого, поставили у практичну площину проблему співвідношення двох орієнтацій — на загальнолюдські культурні цінності й міжкультурний діалог, з одного боку, і на відродження й примноження етнічних цінностей, з другого. Дискусії з цього приводу набули надзвичайної гостроти після того, як постструктуралісти та постмодерністи почали засуджувати етичний універсалізм як такий, що, мовляв, становить загрозу для культурної автентичності не меншою мірою, ніж єдина техніко-економічна цивілізація загрожує розмаїттю біологічних видів. Відповідаючи їм, К.-О.Апель зауважив: досить лише зачепити питання про права людини, і стане зрозуміло, що етичний універсалізм у перебігу історії відіграв вирішальну роль у захисті права на індивідуальну самореалізацію. Саме етичний універсалізм справедливості має розглядатися як умова співіснування різноманітних культурних життєвих форм⁸.

⁶ Див.: Социальная философия /Под. ред. В.Н. Литвиненко. — М., 1995. — С. 168.

⁷ Оболонский А.В. Мораль и право в политике и управлении. — С. 47.

⁸ Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К., 1999. — С.423.

На практиці, як показав вітчизняний досвід, виявилось не так просто поєднати певний ірраціоналізм і самозаглибленість національного почуття з раціонально-прагматичними критеріями вибору власних економічних і геополітичних пріоритетів. Адже, за С.Белкіним, під масками праведності й добродесності можуть приховуватися підступні цілі. «Рух «моральнісної нори» — не різновид броунівського руху і не стихійний відгук частини суспільства на зовнішні подразники. Це наслідок цілеспрямованих дій»⁹. Етнічні спільноти, незадоволені своїм «місцем під сонцем», вважають, що керуються високими моральними принципами справедливості, домагаючись вищого статусу або якихось преференцій. Але майже завжди дуже скоро виявляється, що рівноважну модель співіснування спільнот з різними інтересами й цінностями на новому фундаменті вбудувати важко. На новому витку свого розвитку цивілізація відтворила дилему, яка становила суть спору між Кантом і Гегелем: проблему співвідношення між універсалістською метаетикою та етноетикою.

Оскільки термін «етноетика» має кілька трактувань, варто наголосити, що у цьому разі він вживається у тому ж сенсі, у якому Гегель писав про «субстанційну моральність» народного духу. На відміну від Канта, який над усе цінував дух свободи, Гегель тонко відчував владу успадкованих від минулого приписів, ідеологій, прийнятих у суспільстві норм. Згідно з гегелівською схемою «дух» прокидається в людині з усвідомленням нею ролі слова, мови, мовлення. Саме через них індивід пізнає себе і оточуючий світ. Оголошуючи мислення суб'єктом, творцем народного багатства, Гегель доводив, що кожен народ має право застосовувати етичні норми, які випливають із притаманної йому культурної традиції. Саме зміни у духовному житті народів зумовлюють плин історії, «поступ в усвідомленні свободи».

Хоч Гегель одним з перших чітко усвідомив протилежність між етнічно зорієнтованою субстанційною етикою і універсалістською налаштованою філософією моралі, йому не вдалося запропонувати ключ до їх узгодження. Грань між ними уявлялася йому неперехідною й безальтернативною. Універсалістський

⁹ Белкин С. Общественная нравственность сегодня: куда и почему движутся нормы? // Политический класс (Москва). — 2008. — № 6. — С. 99.

принцип етики Просвітництва з його постулатами необмеженої суб'єктивної свободи та рівноправності індивідів, доводив він, може бути лише «знятий» у тій формі субстанційної моральності, яка завершує процес історичних втілень народного духу (*Volksgeist*). Тільки сильній державі, яка у Гегеля виступає як еталон моральності, під силу розв'язати трагічний конфлікт між мораллю та правом, аж до застосування засобів війни, яка, за Гегелем, могла мати і оздоровчий ефект.

Легко помітити, наскільки гегелівські підходи відрізняються від кантівських. Для Канта мораль є невід'ємна риса чесної політики, а ідеальним політичним станом суспільства він вважав мир між окремими особами й державою. Останні, доводив Кант, «мають відмовитися від своєї дикої (не заснованої на законі) свободи», їхнє завдання — пристосуватися до публічних примусових законів і утворити в такий спосіб державу народів (*civitas gentium*), яка, зрештою, охопить усі народи землі¹⁰. Зміст сформульованого Кантом загального морального закону, який він назвав категоричним імперативом, становлять два взаємозв'язані постулати: роби так, щоб максима твоєї волі набула сили загального закону; ніхто не має права розглядати іншу людину як засіб — тільки як мету.

Отже, основним правилом універсалістської етики є узагальнена взаємність прав та обов'язків усіх індивідів і усіх локальних співтовариств. Те, що суперечить «золотому правилу моралі», розглядається як зло. Універсалістська макроетика (етика справедливості) диктує рівні для всіх правила гри і вбаचाє в них запоруку миру у суспільстві. Щоправда, вона не дає конкретних відповідей на те, як забезпечити практичне втілення її постулатів.

Вододіл між прихильниками універсалістських та етноетич'яких підходів значно поглибили свідомі чи несвідомі послідовники Гегеля. За О.Шпенглером, політика і мораль розведені назавжди і обертаються на паралельних орбітах; це «два світи, вічно нездатні зрозуміти один одного»¹¹. А.Тойнбі предметно пояснив, чому стали можливими такі «згущення соціальних

¹⁰ Кант І. К вечному миру // Сочинения в 6 тт. — Т. 6. — М., 1965. — С. 275.

¹¹ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — Т. 2. — М., 1998. — С. 222.

емоцій у національних групах», які фактично призвели до відмови від універсальності в історичному пізнанні: тут відігравали роль умови виховання, психологічні настанови і просто дух часу¹². Представники т. зв. «історизму-релятивізму» надали невиразній гегелівській ідеї чіткої форми буттєвого та пізнавального пріоритету окремих культур чи культурних традицій («форм життя») і на цій основі взагалі заперечували існування універсального (позакультурного) масштабу пізнання чи оцінки суспільних явищ.

Позицію «комунітаристів» (А.Макінтайра, Р.Порті), які взагалі позбавляють філософію можливості вийти поза межі тієї або іншої етнічної традиції, К.-О.Апель вкладає в формулу абсолютизованої етнетики¹³. За Апельом, етнетика — це вчення про благо *для нас* (етика добродійності), а універсалістська етика — це вчення про справедливість *для всіх* (етика справедливості). Суспільство здорове, якщо між універсалістською макроетикою і етикою відповідальності (комунікативною етикою) встановлюються відносини формальної доповнюваності і коли існує нормативний пріоритет першої перед другою.

У сучасному постмодернізмі логічний розвиток цих ідей іде по лінії радикальної деконструкції філософського знання і відмови від пошуків універсального й достовірного; ідея справедливості оголошується надто відносною й залежною від власної культурної традиції, щоб претендувати на всезагальність. У дискусіях, що їх ведуть «ліберали» й «комунітаристи», вододіл між універсалістською етикою та етнетикою найчастіше визначається як альтернатива, за принципом «або — або». Або етика належності до «сильної» системи культурних цінностей, або етика автентичного самостійного вибору.

Крах тоталітарних систем і падіння впливу ряду універсалістських світоглядних підходів (насамперед марксизму) зумовлює тенденцію до розмивання принципів універсалістської етики. Більшість нових незалежних держав, що виникли наприкінці ХХ ст., відають перевагу етнонаціональним цінностям і, відповідно, етнетиці.

¹² Тойнбі А. Постигание истории. Избранное. — М., 2001. — С. 22–23.

¹³ Апель К.-О. Етнетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнюваність? — С. 116.

Навряд чи можна вважати такий підхід однозначно продуктивним, хоч, зрозуміло, потреби утвердження незалежності вимагали акцентування національних цінностей і традицій. Але заикнення на пошуках «коренів» автоматично призводило до ритуалізації політичного життя і зосередження на архаїчних цінностях, зумовлювало етнічну селекцію, люстрації, як, приміром, у країнах Балтії. Україні вдалося зупинитися за півкроку від сповзання у вир етнократії, але навіть на рівні риторики прояви етнотетичних підходів дратують і поляризують і без того «розщеплений» соціум. Життя вже переконливо довело, що зміна класової парадигми етнічною не тільки не веде до примирення «розведених» сегментів суспільства, а навпаки, посилює розмежування. Апеляція до «голосу крові» живить однаковою мірою і національну мегаломанію, і комплекс меншовартості. Навряд чи здатне поліпшити атмосферу в державі і введення в навчальний процес релігійного компоненту. Прищеплення молодому поколінню вузькоетнічної чи конфесійної самосвідомості зменшує питому вагу загальногромадянських пріоритетів.

Базувати будь-який сучасний «український проект» на символіках, що експлуатують знакові символи етнічності — значить не розуміти сутність викликів, які постають перед молодими державами в епоху глобалізації. Більшість серйозних вчених і аналітиків переконані, що хоча сценарій С.Гантінгтона про зіткнення цивілізацій виключати не можна, він все ж менш вірогідний, ніж альтернатива мирного співіснування й позитивного крос-культурного запліднення. Майбутнє поліваріантне, спектр можливих шляхів розвитку світового співтовариства доволі багатоманітний для того, щоб за певних зусиль можна було б уникнути одного з них і віддати перевагу іншому. Провідні вчені-конфліктологи вважають, що «зіткнення цивілізацій» — не більш як метафора, «художній образ», який відбиває дефіцит пояснювальних наукових категорій. Але неможливо заперечити, що С.Гантінгтону вдалося вчасно побачити тривожні передвісники нових зіткнень і конфліктів. Гострі конфлікти систем цінностей, норм, традицій — це вже наша повсякденність, і, отже, проблема вирівнювання рівнів життя і взаємодії цивілізацій постає перед людством як нагальна¹⁴.

¹⁴ Авксентьев В.А., Аксюмов Б.В., Хоц А.Ю. Конфликт цивилизаций: pro et contra (Мнение экспертов) // Социс. — 2009. — № 4. — С. 73–81.

Серед тих базових нормативно-інституційних вимог, які здатні запобігати вибуховим внутрішнім конфліктам і добиватися розумного ступеня довіри між «громадянами світу», фахівці на перше місце ставлять загальнолюдську, універсалістську етику. Корені зростання її впливу вбачаються у міцніючому усвідомленні спільної долі, загальних інтересів, спільної вразливості перед глобальними екологічними, соціальними й політичними кризами. Загальнолюдська етика вибудована навколо базових спільних цілей — миру, гідності людей, соціальної справедливості, свободи особи, культурного плюралізму. За А.Мартінееллі, саме вона розвиває установку на контекстуальний універсалізм, «зустріч культур», діалог цивілізацій. На його думку, умовами утвердження плідного міжкультурного діалогу можуть бути два базові постулати: послаблення зв'язки етос? етнос та поширення саморефлексивного мислення й дії¹⁵.

Подібні звернення до критичного розуму і взаєморозуміння, які доволі часто сполучаються із закликами до деполітизації етнічності і деетнізації політики, ніякою мірою не рівнозначні нівелюванню множинних ідентичностей, у тому числі локальних і етнічних. Єдності й гомогенності неможливо досягти на шляхах уніфікації й директивного спрощення усього того, з чого складається розмаїття. Йдеться лише про те, що оскільки етнокультурні конфлікти стали, за В.Кімлічкою, найбільш поширеним джерелом насильства у світі і «немає простих відповідей і чудодійних рецептів», щоб їх пом'якшити, саме на ґрунті захисту прав людини і громадянина належить зробити все для того, щоб долю етнічних і національних груп не вирішували націоналісти-ксенофоби, релігійні екстремісти чи військові диктатори¹⁶. В українському контексті це означає насамперед орієнтацію на таку стратегію націєбудівництва, яка дасть у підсумку ефект мінімізації культурних розмежувань і появи політичної, поліетнічної нації громадян.

¹⁵ Мартінееллі А. От мировой системы к мировому обществу? // Соц. — 2009. — № 1. — С. 10.

¹⁶ Кімлічка В. Лібералізм і права меншин. — Харків, 2001. — С. 15, 149.

2.3. Виховання толерантності й етики відповідальності як моральний імператив

XX століття стало часом парадоксів і несправджених надій. Ніколи до цього людство не докладало стільки зусиль, щоб звужити простір насильства і мирно залагоджувати виникаючі конфлікти. Але сам стиль конфронтаційного мислення із постійною «боєготовністю» й пошуком ворогів паралізував ці зусилля, робив їх неефективними. Наслідком боротьби між правом і беззаконням стали дві світові і безліч локальних війн, знехтувані міжнародні угоди, недієздатні наддержавні структури. Блискучий задум — проголосити 2000 рік роком «культури миру» — був перекреслений війною в Югославії.

Надії на спонтанний розвиток тенденцій мирного співіснування під впливом глобалізаційних процесів теж виявилися оманливими. На рубежі тисячоліть стало очевидно, що, утверджуючи новий тип техногенної цивілізації, глобалізація не супроводиться прогресом у сфері моралі, радше навпаки. Технологізація, раціоналізація, комерціалізація пронизують і сферу духовного життя, наслідком чого стає втрата критеріїв «абстрактного добра». Викривлений ідеал «свободи без берегів» у поєднанні із прагматичним розрахунком тягнуть за собою наростання відчуження, збільшення соціальної дистанції у міжособистісному спілкуванні, епідемію споживацтва, байдужості, а то й агресивної налаштованості до інтересів і потреб інших людей. Викривлені уявлення про успішність («вміння жити»), які тиражують література і ЗМІ, антицінності «гламуру», пропаговані шоу-бізнесом та індустрією розваг, до невпізнання спотворюють культурно-генетичні коди етнічних спільнот, усереднюючи шкалу моральних цінностей і перетворюючи у товар все те, що має становити опору духовності. Якщо додати до цього падіння рівня доступності освіти і катастрофічне звуження мережі закладів культури, можна впевнено констатувати кризовий стан ціннісних основ організації життя суспільства. А це тягне за собою зростання рівня немотивованої агресивності, жорстокості, ксенофобії та безліч інших негативних явищ.

Україна, чия поява на політичній карті світу в кінці XX століття стала ілюстрацією можливостей, пов'язаних з «етнічним ренесансом», досить довго зберігала потенціал толерантності,

набутий в руслі радянської виховної системи. Вона не пред'явила ні до кого територіальних претензій, задекларувала власний позаблоковий статус, добровільно відмовилася від ядерної зброї. Попри величезну напругу конфронтаційності, що стала спадком вибухонебезпечного ХХ століття, країна уникла гострих міжетнічних зіткнень, зуміла цивілізовано вирішити проблему кримського сепаратизму. Її авторитет на міжнародній арені значно підняв безпрецедентно мирний характер «помаранчевої революції».

На жаль, лідери, який Майдан привів до влади, виявилися не на висоті тих завдань, які перед ними постали. Замість ефективної агрегації політичних інтересів і переведення незбігу орієнтацій Заходу і Сходу у площину регламентованих формальними процедурами й законом парламентських дебатів вони обрали лінійну поведінку за принципом «переможець дістає усе». В атмосфері романтичних настроїв і пробуджених надій не так вже й важко було відшукати об'єднувальний стимул для формування громадянської ідентичності, паростки якої виразно виявилися у ході «помаранчевої революції». Однак замість пошуку загальноприйнятних політичних та культурно-ідеологічних параметрів організації суспільства й держави стратегія владних структур будувалася на фундаменті «негативної солідарності» й «дружби проти», жорсткого поділу на «наших» і «не наших», ранжування і надання портфелів за принципом «революційних заслуг». За цих умов політична криза виявилася неминучою, а соціальні ризики небачено зросли.

Хибна стратегія потягнула за собою і украй примітивну тактику, і позбавлену елементарного здорового глузду риторику. Якщо спробувати коротко визначити особливість вітчизняних «постмайданних» дискурсів, доведеться, очевидно, говорити не лише про вади стратегічного мислення, але й про брак уміння домовлятися й передбачати наслідки своїх дій. Кожна політична сила із завзяттям, гідним кращого застосування, обстоює власне політико-стратегічне бачення ситуації і шляхів виходу з системної кризи. Переваги власної системи думання її представникам уявляються самоочевидними. Ніхто навіть не намагається поставити себе на місце опонента, знайти раціональне зерно у системі пояснень, сформованих як несхожістю локальних культурних світів, так і новими викликами часу. Бракує

усвідомлення того, що майбутнє формують не міфологеми, а реальні суспільні процеси, а логіка розвитку останніх задається конкретним співвідношенням інтересів і ресурсів.

Чому так трапалося? Тут може бути безліч пояснень, але корінь проблеми, як уявляється, у серйозному порушенні алгоритму суспільної взаємодії внаслідок викривлених уявлень еліт про обов'язок і відповідальність. У цивілізованих соціумах влада змушена уважно прислухатися до думки громадян — бодай для того, щоб не втратити важелі впливу. Жорсткий суспільний контроль і відповідна система моралі диктують норматив поведінки, в якому раціоналізм і прагматизм сполучаються з етикою відповідальності. За порушення етичних норм нікого не доводиться карати — політик сам відчуває грань, перейшовши яку він втрачає право не лише на повагу, але й на посаду.

В Україні катастрофічне падіння ваги суспільних норм реєструється з середини 90-х рр. минулого століття, від того часу, коли у тезаурусі політики уведене Р.Мертоном поняття «аномія» стало застосовуватися як діагноз стосовно всього соціуму. Аномія — серйозна хвороба, яка вражає суспільства, позбавлені надійних моральних орієнтирів і впевненості у завтрашньому дні. Стан аномії супроводиться «апатичною депресією», втратою ідентифікаційних координат, маргіналізацією, розмиванням почуттів соціальної солідарності, нахилами до навіювання і агресивної поведінки. На масовому рівні він супроводиться посиленням політичного екстремізму та ксенофобією, на елітному — виявом авторитарних настроїв та етноцентризму. В атмосфері моральної безнормативності влада швидко втрачає відчуття реальності, забуває про власні обіцянки, керується правом сили.

Доводиться лише дивуватися метаморфозам у риторичній політичній поведінці, неодноразово демонстрованих на найвищому владному рівні. У Зверненні до українського народу 23 січня 2005 р. Президент В.Ющенко проникливо говорив про те, що народ обрав свободу і що «кожен має право обирати ті політичні кольори, які йому близькі». Він брав на себе відповідальність за те, «щоб працювали шахти Донбасу і Придніпров'я, порти Чорного моря і галицькі торгові шляхи», щоб «українці, всі без винятку, повірили у власні сили, повірили у свою країну»¹.

¹ Віктор Ющенко. 100 днів президентства: пряма мова. — Харків, 2005. — С. 93–98.

Але вже через три тижні зовсім інша тональність, аж до відвертої брутальності, була продемонстрована Президентом у Донецьку. Приміром, про федералізм говорилося водному ряду із сепаратизмом — як про патологічну ідею, за сповідування якої «хворі» люди «мусять відповідати перед судом»². Президент чітко висловив власне переконання: «якщо страждає єдність світоглядних цінностей», влада має бути непримиренною.

Отже, як слушно констатувала О.Донченко, «із доброї архе? типової казки Майдану люди потрапили під новий психологічний прес», і у цих умовах навіть демонстрована лояльність і патріотизм перетворилися у форму психологічної інфляції³. В умовах гострого політичного протистояння стереотипи «боротьби», немовби запозичені із радянського арсеналу, заповнили політичний простір настільки, що будь-який прояв самостійної думки або ж коригування власної позиції під тиском нових обставин однозначно кваліфікувався у термінах «зради» з відповідними оргвисновками. Парламентські фракції на очах перетворювалися у секти, де думка лідера сприймалася як абсолют. А оскільки коаліції, що створювалися, не мали потрібної більшості голосів, відверте ошукування виборців шляхом голосування чужими картками уже не сприймалося як неправове й аморальне. Парламентаризм втрачав обличчя, ставав не? дієздатним у розв'язанні найнасуцніших для країни проблем.

Дуже скоро український соціум, якому вкотре пообіцяли «все й відразу», відчув себе ошуканим і деморалізованим, і ніякі запевнення лідерів про вірність переконанням не могли зупини? ти процес катастрофічного падіння рівнів довіри громадян до всіх владних інститутів. Бо знехтуваною виявилася етика відповідальності, яка за будь-яких умов повинна бути у політиків на першому місці. У свій час ще М.Вебер у статті з промовистою назвою «Політика як покликання і професія» зазначав, що етика відповідальності політика має стояти вище за етику переконань. Хоча обидві вони «не є абсолютні протилежності, а взаємодоповнення», і рівною мірою мають бути притаманними людині, що відчуває в собі покликання до політичної діяльності⁴. Тому що довіра винаикає лише на ґрунті відповідальності, і більше ніде.

² Віктор Ющенко. 100 днів президентства: пряма мова. — С. 124.

³ Донченко О. Колективне психічне у соціальному повсякденні // Соціальна психологія. — 2008. — № 1. — С. 3–14.

⁴ Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 705.

Зрештою, сталося те, що мало статися: за умов світової фінансово-економічної кризи, у протидії проявам якої українська влада виявила подиву гідну бездіяльність, суспільна свідомість опинилася у полоні масового синдрому безпорадності, правового нігілізму, вульгарного цинізму, дифузної агресії. Усвідомлення того, що ніхто з політичних лідерів не може дати народові «все й відразу» — «все і відразу у народу можна тільки відняти»⁵, прийшло запізно. Коли влада замість концентрації суспільної енергії вже вкотре не знайшла нічого кращого, ніж запропонувати соціуму принизливу стратегію виживання, це обертається такою мінімізацією запитів і розмиванням ціннісних критеріїв, за яких сама постановка питання про стратегію й ідеали стає безмістовною. Людина втрачає орієнтири, не довіряє нікому, сподівається хіба що на чудо.

Вичерпаність загального оптимізму — серйозна небезпека, яка за І.Валлерстайном, загрожує зруйнуванням центрального стабілізатора світосистеми. Із втратою віри в прогрес і ефективність раціональних підходів рівень довіри до влади, до політики взагалі падає до критичних меж. Коли громадяни переконуються у тому, що держава не в змозі подбати про їхню безпеку і їм доводиться розраховувати лише на себе, «це всіх нас колективно відсилає на п'ятсот років назад»⁶.

У ситуаціях зневіри й фрустрації активізуються радикали різних мастей, для яких поділ на «своїх» і «чужих» є головним інструментом маніпулювання свідомістю, а також різні «пророки» й цілителі. Саме цей поділ стає основою негативної мобілізації й експлуатації приземлених інстинктів. Цинізм є тим живильним ґрунтом, на якому стають можливими загальна примітивізація мотивацій, приписування «іншому» усіх можливих і неможливих провин, позірні об'єднання не навколо чогось, а «проти всіх». Такий суспільний аморалізм, зрештою, веде до відродження традиціоналізму найгіршого зразка — зі ставкою на силу і підклимні угоди.

⁵ Головаха Е.И., Панина Н.В. Постсоветская anomия: особенности выхода из состояния anomической деморализованности в России и на Украине // *Общественные науки и современность*. — 2008. — № 6. — С. 9–10.

⁶ Валлерстайн И. Социальная наука и коммунистическая интерлюдия, или К объяснению истории современности // *Полис*. — 1997. — № 2. — С. 11–13.

Захист свободи й демократії — єдино можливий шлях поліпшення небезпечного стану суспільної свідомості, пов'язаного з «відсутністю моральної ясності». Якщо соціум не навчиться розрізняти прийнятне й неприпустиме, у нього не залишиться шансів на самоствердження. Подолання масового стереотипу неспішності, комплексів жертви, правового невігластва мислиме лише на шляхах обстоювання свободи самовиявлення індивіда, його права на власну думку і на несхожість щодо інших. Тільки так можна наблизитися до формування громадянсько-колективістського типу етики, ґрунтованої на поєднанні принципів персоніцентризму з тими кращими рисами, що їх виховує усвідомлений колективізм.

Кілька років тому автором цих рядків було запропоновано, за аналогією з усталеними поняттями «екологія культури» та «екологія мови», увести у політичний контекст метафору «екологія політики» як інструмент привернення уваги громадськості до політичної етики⁷. Здавалося, що тією самою мірою, як екологія базується на захисті природи від нерозумних людських вчинків, екологію політики мають цікавити насамперед можливі негативні наслідки впливу незважених політичних рішень і дій на власне «довкілля». Інакше кажучи, предметом пріоритетної уваги «екології політики» повинна стати «чистота» у політичному домі, дотримання норм політичної етики на всіх рівнях — владних структур, політичних об'єднань, окремих можновладців. Виразного відгуку пропозиція не мала — очевидно, що вона відлунує певним ідеалізмом. Політики глухі до інтелектуальних ігор, а соціум давно переконався, що в світі майже безмежного цинізму політиків, зайнятих грою у популізм, «свіжі» метафори «працюють» гірше за традиційні.

Зрештою, справа не в словах, хоч у сфері політичної етики «нестача термінів» відчувається гостріше, ніж в інших галузях соціогуманітарного знання. Але задля мінімізації ризиків, створюваних багатоскладовістю українського соціуму, конче необхідно вписати проблему етичного універсалізму у загальноприйняте в науковому світі розуміння наявності спільних для живої і неживої природи технологій цілепокладання, що виходять із універсальної логіки інформаційних обмінів. Адже, за

⁷ Нагорна Л. Екологія політики: метафорична модель чи операційне поняття // Політичний менеджмент. — 2006. — № 1. — С. 3–10.

М.Розумним, кричуща інтелектуальна безпорадність українсь? кого суспільства пояснюється не браком талантів чи інформації, а відсутністю цілісної системи інформаційного обміну між різними сферами і різними щаблями суспільства. Безпрецедентний рівень закритості, непрозорість дій влади живить тіньову економіку, клановість, кулуарність, корпоративність у політиці, хворобливий потяг до атрибутів «елітарності». Змучений стресами соціальний організм «оживе» лише тоді, коли набуде властивостей соціальної чутливості (відчуття чужого болю), створить потужний шар громадської думки, усвідомить спільність громадських інтересів і потреб. Лише у цьому разі можна буде говорити про нормальний інформаційний обмін і про метасистему самоорганізації⁸. Розв'язання цих невідкладних завдань неможливе без здійснення великої роботи у напрямі очищення й оздоровлення усїєї політичної сфери. А яким поняттям позначатиметься філософія «чистих рук» у політиці, не? рекладена на мову повсякденного життя — не так вже й важливо.

Що ж до застосування у сфері політичної етики метафор «очищення», то воно уявляється доречним з огляду на поширену практику інструментального використання політичних кліше з метою маскування справжнього змісту гасел і програмних настанов. Політичне поле, якщо виходити із кваліфікації П.Бурдьє, існує на перетині цілого ряду інших полів — правового, наукового, культурного, етичного тощо; кожне з цих полів можна представити у вигляді своєрідного ринку, де зустрічаються виробники й споживачі символічних товарів. Відносини у політичному полі напруженіші, ніж в інших полях. На відміну, приміром, від наукового поля, в якому домінує логіка «істинного/неістинного», у політичному полі взаємовідносини будуються за принципом «друг/ворог». У складі політичного продукту — програмах, відовах, політичній рекламі, публічних виступах політиків — дуже великий вміст субстанцій, розрахованих на маніпулювання масовою свідомістю. Як правило, те, що говорить політик, треба просіювати через густе сито неупередженої аналітики, особливо стежачи за тим, щоб часто застосовуване маскування політичної мови «під наукову» не затемнювало суті справи.

⁸ Розумний М. Україна: колективний інтелект і шляхи його реалізації // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Вип. 7. — К. — Миколаїв, 2005. — С. 94–96.

Варто також мати на увазі, що світ політики — це складна символічна система, в якій індивідуальні й групові інтереси часто досить вдало маскуються захистом колективності. Коли політики апелюють до народу, класу, нації, вони зазвичай використовують у своїх цілях символи й коди, зрозумілі як елітним прошаркам, так і масовій аудиторії. Але якщо для перших це лише «бренди», для мас такі апеляції за сприятливих умов можуть стати ціннісними компонентами свідомості. Це можна було наочно бачити у дні «помаранчевої революції», коли досить-таки примітивні символи, посилені елементами карнавалу, викликали невідомий екстаз великої маси людей.

Можна по-різному ставитися до «помаранчевої революції»; в усякому разі вона «не вписується» у звичну шкалу «справжніх», соціальних революцій. Але те, що вона, нехай і на короткий час, створила для багатьох ілюзію «свята свободи», уже саме по собі становить непересічну цінність. «Помаранчева» (як, до речі, й «біло-синя») хвиля засвідчила наявність у суспільстві стиснутого до стану пружини потенціалу невдоволення системою корумпованої і тому наглухо закритої влади. Незалежно від кольорових символів, такі сплески соціальної творчості продукують енергію очищення.

Інша річ, що несправжня, «карнавальна» революція виявилася безпорадною перед шквалом демагогії, захлинулася уславлів'ї. Ті несміливі форми взаємодопомоги, які народилися на Майдані, потонули у зливі «чужих мільйонів», вони просто виявилися непотрібними. Пробудженим масам не дали усвідомити силу самоорганізації, а тому й ідею реального самоврядування вони не розпізнали у досить-таки недолугих урядових «адміністративно-територіальних» проектах. Можливо, тому, що там знов була лише її імітація. Поки що ані територіальні громади, ані партії, ані інші демократичні організації й рухи (профспілкові, жіночі, екологічні, споживачів) не стали реальними суб'єктами регулювання суспільного життя. А отже, прір? ва між владою і соціумом не стає вузкою.

І все ж один той факт, що «свято пробудження» не стимулювало в Україні руйнівні інстинкти (яких у незрівнянно кращій економічній і соціальній ситуації не уникла цивілізована Європа), вселяє оптимізм і надію. Паростки єднання і нові форми співучасті й взаємодопомоги, народжені на Майдані, можна

розглядати як елементи асоційованої соціальної творчості. Аті гостро критичні ноти на адресу влади, які виразно артикулюються суспільною думкою в останні роки, засвідчили, що суспільство уже дозріло до розмови з владою «на рівних» і пред'являє їй досить високі вимоги, не сприймаючи фальші й некомпетентності.

Раціональна влада ґрунтується на компетентності, нераціональна — на посадовому статусі. Остання, як правило, слабо володіє здатністю до критичного мислення, тяжіє до імітаційного стилю поведінки й пристосуванства. Так виникає значний прошарок ерзац-еліти, яка свідомо чи підсвідомо блокує канали зворотного зв'язку із суспільством. А отже, і те найближче середовище, в якому вона обертається, стає нерівноважним і нездатним до продуктивної роботи. Як це часто буває й у природі, виникає стан блокування, перекриття каналів соціальної мобільності, а природний відбір кадрів набуває неадекватного, навіть злочинного характеру. А головне — викривлені механізми розподілу благ ставлять під загрозу соціальну стабільність. Порядок і безладдя постійно й безуспішно змагаються між собою.

Якщо подивитися на цю ситуацію з погляду синергетики, неважко прийти до висновку, що в суспільстві з домінуванням ерзац-еліти грубо порушується основне правило людського співжиття — правило досягнення свободи через самообмеження. «Свобода волі полягає у тому, щоб обрати мету розвитку — особистісного й суспільного. Вибір мети визначає межі поведінкового коридора, які досить точно задаються принципами не лише соціального буття, але й усієї світобудови»⁹. Недотримання цього принципу перетворює свободу волі усвободу сваволі, а наслідком останньої стає стан «соціального безкультур'я», який обертає на свою протилежність усі реформаторські наміри. Саме еліта повинна трансформувати регулятивні властивості соціуму у етичні норми, якими мають керуватися його члени. Тому суспільство, нездатне просувати «нагору» кращу частину мислячої еліти й підтримувати у суспільстві певний рівень політичної культури й моралі, неспроможне виконувати свою соціально-біологічну функцію і в історичній перспективі приречене.

Поки що системне очищення політики в Україні ще можливе на еволюційних шляхах, без руйнівних потрясінь і соціальних

⁹ Васильєва Л.И. Теория элит (синергетический подход) // Общественные науки и современность. — 2005. — № 4. — С. 84.

катаклізмів. Тому уявляється своєчасною запропонована правниками ідея новітнього просвітництва — аж до прийняття «Плану розвитку соціальної культури громадян України»¹⁰. І хоч повернення до «плановості» відлунює «повторенням пройденого», справжніх патріотів воно не повинне лякати, бо антикультурний вірус сваволі й ілюзій уже вразив усе суспільство — згори донизу. Величезне поле ризику становить очевидна реальність: люди звикають жити у ситуації безладу і діяти за логікою гри — виграє той, хто ризикує, зневажає правила й норми раціональності, а то й елементарної пристойності.

Лише істотне підвищення рівня соціонормативної культури громадян здатне створити сприятливий політичний клімат для виявлення соціальності і зробити нарешті реальним прокламоване гасло свободи — як можливості для кожного «бути самим собою» (Е.Фромм). І для влади, і для пересічного громадянина головне у свободі — розуміння необхідності самообмеження і постійний самоконтроль, орієнтація на життя у згоді з іншими і з довіллям. Власне, це єдиний шлях до створення у суспільстві атмосфери «поліфонування» і співтворчості, своєрідної «креатосфери», де відкритий діалог суб'єктів стає головним полем суспільних відносин. Подолання відчуження влади від людини можливе лише на шляхах широкого суспільного діалогу, підкріпленого засобами прямого тиску на владу. Однаково згубними тут можуть бути і надмірний «активізм» з екстремістським ухилом, і така звична для української ментальності стратегія невтручання.

Сучасна політична етика не вимагає абсолютної стерильності і відмови політичних партнерів від сповідуваних ними ідей і цінностей. Ані поняття «діалог», яке набуло виразної етичної конотації, ані поняття «взаєморозуміння» не передбачають орієнтації на обстоювання єдиної, універсальної істини. Будь-який монолізм — ворог консенсусу. У політичних дебатах мова може йти лише про реабілітацію принципу «не зациклюйся на непоступливості, частіше сумнівайся у власній правоті». «Комунікативна компетенція» людини, за М.Бубером, полягає у здатності створити сферу взаємної відповідальності між Я і Ти. Культура полеміки починається із вміння кожного

¹⁰ Костенко О. Культура — мати порядку // День. — 2009. — 30 травня.

з її учасників поставити себе на місце опонента, обмінятися з ним «ролями», відчутти його систему аргументів як свою власну.

Резерв взаєморозуміння — у прагматичці, і саме тому так важливо «реабілітувати» саме поняття компромісу, очистивши його як від ярликів, нав'язаних політикою («безпринципне угодовство»), так і від надмірного моралізаторства («зрада ідеалам»). Компроміс завжди є зоною політичного й морального ризику, але без компромісів нормальна політична діяльність неможлива. Отже, існує необхідність як теоретичної розробки орієнтації на компроміс у політичній етиці, так і моделювання технологій і механізмів компромісів у політичному менеджменті.

Проблема формування толерантності у ставленні до інакшості — одна з першочергових в умовах того зниження порогу терпимості у суспільстві, яке реєструє соціальна психологія. Люди по-різному, констатує Л.Орбан-Лембрик, реагують на зміну ієрархії цінностей, моральний вакуум, по-різному переживають культурний шок від зіткнення різних культур. У поліетнічному середовищі надзвичайно багато важить соціальна, комунікативна толерантність, формування атмосфери доброзичливості у міжособистісних стосунках. Адже саме у сфері ділового спілкування, безпосередньої трудової взаємодії найкраще виявляється зближення соціонормативних характеристик культурних розходжень¹¹.

У цивілізованому світі толерантність, повага до інакшості розглядаються поряд із вільним обміном ідеями як одна зоснованих засад культури демократії. При цьому толерантність трактується не просто як терпимість до відмінних ідей, звичаїв, віровчень, а як усвідомлення різноманітності й різномислення як суспільних цінностей. За О.Гьоффе, «йдеться не про звичайну інтелектуальну цікавість до іншого, йдеться про готовність зжитися з чужими власністю, поглядами та способом життя»¹². Нині стає дедалі очевиднішим, що брак толерантності є ознакою слабості, навіть недолугості. Адже те особливе, що вносить у цивілізаційну скарбницю кожний етнос, кожний регіон, кожна суспільна група, створює «різницю потенціалів»,

¹¹ Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі // Соціальна психологія. — 2008. — №4. — С. 73–85.

¹² Гьоффе О. Індивід і почуття солідарності // Політична думка. — 1997. — №4. — С. 11.

яка вже сама по собі є рушієм прогресу. У такому трактуванні толерантність виступає і як етичний, і як естетичний принцип. У вмінні жити разом — основа нового «морального імперативу», що ґрунтується на повазі до інших життєвих стандартів, пошуках компромісів, відчутті загальнопланетарної спільності й відповідальності.

Толерантність, констатує згадувана вже Х.Рарот, вимагає від людини доброзичливості й відкритості, навіть щодо діаметрально протилежних, культурно чи расово відмінних культур. Здебільшого ми засвоюємо зразки пасивної толерантності, і навіть це вже ставимо собі в заслугу, оскільки існує й як мінімум два різновиди нетолерантності — пасивна (неконтактність, замкнутість, нездатність до діалогу) і активна (нездоланне бажання до ? водити свою правоту). Дійовою може бути лише толерантність, ґрунтована на довірі, «здатна пробуджувати волю людини до дії, віри у гідність і автономію кожної окремої людини, у тому числі й тієї, яка викликає у нас почуття неприязні... Значна частина представників західної цивілізації сьогодні вважає, що толерантність у світі, що глобалізується, в якому змішуються народи й культури, є суспільною необхідністю, що не підлягає обговоренню і потребує безумовної поваги. Щоб пристосуватися до неї, варто заздалегідь розрахувати свою поведінку, встановити орієнтири й критерії, які визначатимуть наші дії щодо радикальних культурних, расових чи статевих відмінностей»¹³.

Толерантність, отже, виховується не закликами «жити друж? но», а всією системою культурного спілкування й культурного споживання. Панівна у певному соціумі культурна система дик? тує індивіду стиль поведінки, який виступає для нього як габітус — цим терміном П.Бурдье окреслив коло життєвих настанов, який змушує людину чинити так, як диктують їй життєві умови і минулий досвід. Очевидно, що габітус більше залежить від відмінностей у стилі життя, наявності відповідного «культурного капіталу», пануючих уявлень про престиж і соціальну справедливість, ніж від суб'єктивної налаштованості індивіда. Тому для кожного соціуму турбота про визначальну для нього систему цінностей і моделей поведінки належить до числа першо? чергових. Саме архетипи культури, якщо їх поділяє більшість

¹³ Рарот Х. Общее благо глобального мира. — С. 7–8.

громадян, виступають константами, які впорядковують світовідчуття мільйонів людей.

Вироблення критеріїв для розрізнення толерантних і нетолерантних вчинків на практиці виявляється непростою справою. Орієнтуватися у таких випадках доводиться хіба що на почуття «здорового глузду». Але за умов гострого змагання ідеологій навіть поняття нормальності не обов'язково відповідає унормованості. Латинське поняття *sensus communis* з плином часу трансформувалося у англійське *common sense*, і тепер воно означає не лише вміння міркувати, але і вміння співпереживати й співдіяти, беручи до уваги насамперед громадській резонанс власних вчинків. Саме в такому сенсі поняття здорового глузду протистоїть нетолерантності як основі усякого фундаменталізму — релігійного, політичного, етнічного чи якогось іншого.

Ось чому, переконливо доводить Є. Бистрицький, тема толерантності не належить лише до сфери теоретичних описів. Усі її формулювання — це обов'язково ще й практичний припис. «Толерантність передбачає практичну дію для стримування ідіосинкразії щодо чужого... *Сучасна толерантність є терпимістю в ситуації паралельного існування з усім культурно та суспільно інакшим без насильницького уподібнення або ототожнення*». І зовсім не випадково політика толерантності вважається регулятивним ідеалом герменевтичної філософії. Її приписи спрямовані на те, щоб досягнути шляхи подолання непорозумінь, запропонувати на основі різних методів, у тому числі самообмеження й самокритики, спільні культурні підходи, зрозуміти іншого навіть краще, ніж він розуміє сам себе, і тим самим подолати конфлікт різних інтерпретацій¹⁴.

Принципові орієнтири для визначення толерантності як основи раціональних дій можна відшукати у Загальній декларації прав людини, яка вважає розум і совість запорукою свободи людини і рівності у гідності і в правах. Керівництвом до дії може бути запропоноване ліберально-модерністською культурою розумне бачення компромісу як ефективної соціокультурної технології, так само як і послідовне дотримання принципу ставлення до інакшості на основі визнання цінностей іншої думки і поваги до неї. Йдеться насамперед про відмову всіх суб'єктів

¹⁴ Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності // *І* (Львів). — 2002. — № 25.

політики від претензій на монопольне володіння істиною, утвердження принципу моральної рівноправності опонентів. Демократична культура громадянськості ґрунтується на відмові від принципів максималістської етики, які благословляли «безумство хоробрих», «щастя битви», оголошуючи «мудрістю вужа» зваженість і поміркованість.

Зрозуміло, що до такого розуміння демократії треба «дорос-ти», і кожний соціум проходить цей шлях у своєму темпі і зі своїми вадами. Український потерпає від того, що слабкою ланкою у вітчизняній «демократичній» міфології виявилася ідея свободи без берегів, поєднана з апологією «вірності ідеалам» і прокльонами на адресу «відступництва». У такій системі координат політики мають перетворитися на роботів-манекенів, які ні за яких умов не повинні коригувати свою позицію — щось переглядати, від чогось відмовлятися. Те, що така позірна безкомпромісність незмірно розширює зону політичних ризиків, доведення вже не потребує.

Постійні конфлікти на владних рівнях, вождистські амбіції, взаємні образи небезпечні не лише тим, що завдають величезної шкоди і без того не вельми привабливому іміджу України. Гірше, що вони перетворюють країну на випалений простір, де упродовж тривалого часу нічого, крім запеклої боротьби політичних еліт, не відбувалося. Україна виявилася нездатною відповісти на виклики глобальної економічної кризи, не зуміла вчасно виробити розумну стратегію взаємодії зі своїм головним стратегічним партнером — Російською Федерацією. Тим самим вона не тільки прирекла себе на продовження стану невизначеності у надто довгому перехідному періоді, але й позбавила дезорганізований соціум будь-якого уявлення про ризики, які відчутно загрожують його нормальному функціонуванню.

Автор книги про «суспільство ризику» У. Бек виявив цікаву закономірність: ризики здатні множитися за законами розширеного відтворення. Знання про ризики породжує нові соціальні потреби і навіть нову індустрію ризиків, що бурхливо зростає. Своєю ціною, інколи дуже високою, має і невизнання тих або інших ризиків. Політична вибухонебезпечність ризиків є наслідком їхньої синергетичної нелінійної взаємодії, інверсії одних ризиків в інші¹⁵.

¹⁵ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. — М., 2000. — С. 21–40, 95.

При цьому постійним випробуванням піддається не лише міцність інституційної системи, але й механізми взаємодії індивідів, груп, спільнот. Комунікаційний простір дедалі більше стає полем гостро конкурентних відносин, у суті яких важко розібратися пересічному громадянину. Як наслідок, зростає персоналізація політики; сам образ політичного лідера стає товаром, який продається й купується. Персоналізація перетворює електоральний процес на змагання гаманців. Одночасно дістають шанс більш широкої присутності у комунікаційному просторі різні протестні рухи, результат втручання яких у політичний процес важко передбачити¹⁶.

Небезпечне розширення простору соціального цинізму — ще один, мабуть, найбільш наочний результат імітаційності в політиці й віртуалізації її образів. Рафінований цинізм на масовому рівні виникає як реакція пристосування до умов, коли працювати з повною віддачею стало непрестижно і навіть невігідно. Руйнування ціннісно-нормативних порядків на фоні загальної деморалізації породжує настрої фрустрації, депресивні синдроми, явища «негативної мобілізації», прояви ксенофобії і навіть расизму. Орієнтація на примітив і «гламур» — лише побічні прояви типу поведінки, породженого наростанням явищ бездуховності й соціального інфантилізму.

Поки що важко прогнозувати, з яким рівнем політичних ризиків зіткнеться український соціум внаслідок тривалої системної невизначеності. Хотілося б, щоб конфлікт зупинився на рівні мікроризиків і не переріс у стадію макроризику, пов'язану із соціальними збуреннями чи відчутними політичними втратами. Поки що ж доводиться констатувати, що ступінь реагування вітчизняних еліт на наявні ризики неадекватний загрозам. На ускладнення, пов'язані зі світовою фінансово-економічною кризою, держави відгукувалися по-різному, але незмінним імперативом стала не лише концентрація фінансових ресурсів, але й стимулювання соціальної активності громадян, оптимізація відносин влади, громадянського суспільства і бізнесу. Не так важливо, якими поняттями передається така стратегія — *society empowerment* (наділення суспільства відповідними повноважен?

¹⁶ Castells M. Communication, power and counter-power in the network society // International journal of communication. — 2007. — № 1. — P. 238–266.

нями) чи, приміром, *distributive governance* (розподільче управління). Головне тут — людина повинна постійно відчувати свою включеність у суспільні справи, підтримувати відповідний рівень трудової етики, ощадливо ставитися до ресурсів. У кризових умовах обов'язком влади є не тільки постійна турбота про громадянський мир, баланс стримувань і противаг, але й культивування в суспільстві культури ощадливості, пошуку компромісів, ідеологічної й релігійної толерантності, етики відповідальності.

Спостерігаючи за тими неймовірними порціями бруду й «компромату», який виливають один на одного українські політики, якось незручно навіть порушувати питання про культуру конфлікту — тим більше, що саме це словосполучення «не прижилося» ані у науковому, ані у політичному дискурсі. Українській ментальності взагалі не притаманне цнотливе ставлення до норм конфліктної взаємодії — діяли або за принципом «моя хата скраю», або вдавалися до силових сценаріїв «розрубання» конфліктів. Компроміс традиційно розглядався як поразка чи наслідок зради. Європейська традиція у ставленні до конфліктів інша — їх часто розглядають як засіб підтримання рівноваги, механізм «випускання пари». Поняттям «культура у взаємодії» (*culture in interaction*) там позначають не лише принципи ділового й особистісного спілкування, але й колективні уявлення, символи, коди, що структурують простір взаємовідносин, у тому числі й політичних.

Якщо глибше придивитися до витоків протистояння вітчизняних еліт, то за банальним «перетягуванням каната» проглядатиметься не лише боротьба за ресурси і симпатії виборців. Країна опинилася у стані своєрідної «компресії» (термін О.Ахієзера), спричиненої насамперед взаємозапереченням елементів традиційної й ліберальної політичної культури. Коли одна частина соціуму обстоює пріоритети етноорієнтованої моделі з преференціями для титульної нації, а інша орієнтується на полікультурність і двомовність, досягнення консенсусу є аж надто проблематичним. У таких умовах ані правова система, ані суспільна мораль не стимулюють належним чином заінтересованість індивіда у розвитку громадянської культури, культури конкуренції, культури довіри й відповідальності у будь-якій сфері міжгрупових і міжособистісних взаємин. Усе разом перетворює

нашу політичну мову у різновид діалогу на комунальній кухні. Кожен бурхливо звинувачує опонента, не роблячи ні найменшої спроби адекватно оцінити ступінь власної відповідальності за стан справ. А неефективність і корумпованість судової системи взагалі виводить поняття «відповідальність» поза межі політичного поля.

Очевидно, що тягар такої «компресії» не під силу витримати навіть сильній державі. Українська ж традиційно слабка і, ніде правди діти, перебуває у стані значної економічної залежності і ще не подоланої до кінця політичної нестабільності. Тому і її символічна система має переважно захисний, оборонний характер. Несприйняття інакшості супроводиться постійним пошуком ворога. Політика надто довго перебувала у стані «гіперреальності» — захмарні обіцянки і «прориви» не діставали ніякого втілення в реальних діях. Як наслідок, відбувається те, що філософи називають «втечею від універсалізму» і переходом на позиції релятивізму. Універсалістська етика поступаєть ся місцем груповій — з постулатом незаперечної правоти «свого». Все це не тільки руйнує фундаментальний базис культури діалогу, але й становить реальну загрозу національній безпеці.

Чим слабшою є держава, тим вразливіша вона перед сторонніми втручаннями. Сучасні інформаційні технології, зокрема так званий «демонстраційний ефект» глобалізації, що виник завдяки Інтернету і супутниковим каналам, значно спростили завдання зарубіжних диригентів; не випадково неприродне словосполучення «гуманітарна інтервенція» уже міцно увійшло у тезаурус політики. Кожна держава існує сьогодні у полі високої напруги, градус якої визначається співвідношенням сили і слабості, з одного боку, і мудрості й зваженості політиків, з іншого. Очевидно, що в умовах глобальної фінансово-економічної кризи виграють ті з них, які радикально переглядають шкалу пріоритетів у бік відмови від орієнтації на симулякри й політичну риторіку і пропонують мобілізаційні моделі, ґрунтовані на прагматичних підходах. У першу чергу ця прагматика має виявлятися у розумному виборі партнерів — як стратегічних, так і тимчасових.

Запропонувати якусь дійову формулу культури конфлікту в українських умовах важко — баланси стримувань і противаг, що рівною мірою тримаються і на праві, і на етиці, зруйновані,

а для формування нових потрібен час. Здається, однак, що ще не втрачений евристичний потенціал фундаментальної категорії «культура миру», введеної у політичний обіг зусиллями ЮНЕСКО наприкінці минулого століття. У фундамент комплексних міждисциплінарних програм, спрямованих на її концептуалізацію, закладалася стара ідея ненасильства, підкріплена широким трактуванням миру як однієї з найважливіших цінностей, ґрунтованих на повазі до людини і її прав. При цьому в поняття миру вкладалися не лише відсутність війни, але й турбота про життя людини у ладах із природою, космосом, власною совістю. А також постійний діалог довкола цінностей, національних, державних, етнічних інтересів, продуктивна взаємодія різних гілок і рівнів влади і багато чого іншого. Як політика, культура миру спрямована на творення нових інструментів співробітництва і взаєморозуміння. Як правовий феномен, вона розглядається як знаряддя впливу на процеси міжнародної і внутрідержавної нормотворчості. Як моральний чинник, вона покликана мінімізувати вплив егоїстичних проявів — і тих, що закладені у природі людини, і створюваних амбіціями політиків.

Приймаючи рішення про оголошення 2000 року Міжнародним роком за культуру миру, Організація Об'єднаних Націй сподівалася розпочати новий етап боротьби за справедливе світовладштування. На жаль, війна в Югославії, якій ООН виявилася не в змозі протистояти, приглушила суспільний резонанс заклику до ненасильства й толерантності. Але в наступні роки людство мало можливість переконатися, що силові сценарії розв'язання конфліктів — це шлях у безодню. А отже, домовленостям на основі толерантності немає розумної альтернативи. При цьому важливо, щоб можливості інформаційного суспільства використовувалися не для стеження й маніпулювання суспільною свідомістю, а для ефективної взаємодії в усіх сферах життя людини.

2.4. Цінності — рефлексія — влада

Природність цінностей чи цінність природності?

«Цінність» (як спонукає думати етимологія) — це щось важливе для людини. Удаючись до синоніма, можна сказати, «вартісне». Та ж таки етимологія підказує, що «*цінність*» пов'язана з «*оцінюванням*». Тож уже сама мова наштовхує нас на два суперечливі судження. Перше: цінність — характеристика речі, що вказує на її особистісну значущість. І ця особистісна прихильність може переростати в уявлення про абсолютність речі, її непересічність, винятковість, унікальність. Друге: цінність — це характеристика відносної значущості речі щодо інших речей. І тут принципове значення мають критерії, за якими оцінюється річ, та еталон.

Тож цілком зрозуміло, що в неосяжній літературі, присвяченій питанням аксіології, є два відмінні теоретичні підходи: перший — виокремлення «абсолютних» цінностей і вибудова їхньої «об'єктивної» ієрархії; і другий — виявлення конвенціональних основ становлення та функціонування цінностей.

Згідно з першим підходом, цінності — вічні й природні. Одні й ті самі цінності притаманні людям усіх епох. Згідно з другим, цінності — це домовленості, досягнуті в рамках певної культури, а отже, вони мають історичний характер. Звісно, ці два підходи можна доповнювати шляхом виокремлення низки «абсолютних» цінностей (приміром, життя людини, безпека, соціальна справедливість тощо) і низки «історичних» цінностей, що функціонують у суспільстві в певний час. За такого розмежування, поняття «абсолютна цінність» корелює з поняттям «об'єктивна потреба» людини. А поняття «історична цінність» — з поняттями «соціальні норми» та «засоби діяльності». Такий дуалізм можна було б прийняти, але є одне «але»: як виокремити «абсолютні цінності»? Навіть якщо ми зведемо це поняття до «об'єктивних потреб», все одно залишається питання методу, за допомогою якого визначаються «об'єктивні потреби», вони ж «абсолютні цінності».

У літературі є чимало спроб ієрархізації цінностей і потреб. Мабуть, найвідоміша ієрархія потреб — сформульована американським психологом Абрахамом Маслоу. Але не бракує й критики на її адресу. До того ж, залишається питання понятійного

переходу: *завдяки чому об'єктивна потреба стає цінністю?* Напевно, засобом слугує *переживання* потреби, її перехід із ряду потенційних цілей діяльності до розряду цілей актуальних. *Однак і про переживання ми не можемо говорити як про достатню причину усвідомлення потреби як цінності.* Бо в такому разі ми не мали б культурного феномену аскетизму, радикальний прояв якого — чернецтво. Ченці не заперечують важливість для людини матеріальних благ, але не вважають, ніби здобуття цих благ — це все, що потрібне людині. Та не лише ченці годні контролювати переживання потреб. Цю здатність кожна людина проявляє в повсякденному житті. Еріх Фромм наводить простий приклад: згідно з дослідженням біхевіористів, обмеження простору спонукає до агресії; але елементарний досвід свідчить: мешканці великих міст усе ж тамують агресію, потрапляючи до метро й автомобільних заторів. Тож ототожнення об'єктивної потреби та цінності вочевидь є хибним. І в цьому контексті особливий інтерес становить праця Віктора Франкла «Людина в пошуках сенсу». Узагальнюючи досвід психоаналітичної роботи з колишніми в'язнями нацистських концентраційних таборів, Франкл показує: людина здатна вижити в екстремальних умовах лише тоді, коли вона має *сене життя*. Показово, що й висловлена Еріхом Фроммом критика теорії Маслоу обертається довкола понять «мотивація», «усвідомлення», «сене». Отже, слідуючи за міркуваннями Франкла та Фромма, маємо відзначити, що відношення «людина — потреба» завше опосередковане свідомістю: немає потреби як такої, потреби як жорсткої детермінанти, є лише потреба, що усвідомлюється як потреба з огляду на її сприйняття як цілі, сповненої сенсу діяльності та її вольової реалізації. Тобто і Фромм, і Франкл вводять до проблеми «об'єктивних потреб» тему соціального сенсу, а відтак і рефлексії.

Звернімо увагу також на те, що ціль діяльності, безперечно, є для людини цінністю. Адже задля реалізації цієї цілі-цінності людина виставляє пріоритети, приміром, нехтує певними потребами, відмовляється від низки благ. Водночас ціль-цінність має виразний соціальний вимір. Людина не може ставити собі цілі, котрі не мали б соціального підґрунтя. Навіть асоціальна діяльність є соціально акцентованою, бо жрозгортається як заперечення певних соціальних норм чи пріоритетів. Потрібно

наголосити й на тому, що й та цінність, котру ми умовно визначатимемо як «абсолютну», так чи так піддаватиметься оцінюванню. Тобто в ставленні до цінності матимемо її зведення до рангу цінності конвенціональної. Отже, слушно дійти парадоксального висновку: *визначення цінності як абсолютної є її перетворенням на конвенціональну в процесі самого визначення*. Так напрошується радикальний висновок: *немає жодних абсолютних чи вічних цінностей, є лише цінності, котрі ми умовно (конвенціонально, себто шляхом соціальної домовленості) вважаємо абсолютними чи вічними*. Однак запитання: за що ж тоді з таким запевзяттям борються моралісти та гуманісти? Хіба не є абсолютною цінністю життя людини, безпека дитини, материнство, особистісна гідність, свобода переконань — те, що будь-яка конституція трактує як невідчужувані права людини? Мені, людині, котра живе в культурі, що піднесла на п'єдестал свободу переконань і щастя материнства (і т. д., і т. п.), важко відповідати на це запитання. Зсуто апіорної позиції я повинен сказати, що обстоювання з піною на губах невідчужуваних прав людини — це наслідок сугестивного впливу культури. Але чи хотів би я жити в культурі, де ставлення до людини «плёвое»? Чи хотів би я, маючи машину часу, перенестися в українське село 1933 року? — звісно, ні. У Платона ми знаходимо приклад подібного влізання в шкуру ціннісного нігілізму: Сократ, вислухавши промову софіста, в якій той заперечив цінність кохання, завважив: який дивовижний людський розум, йому до снаги відкинути й те, без чого жодна людина не погодилася б жити. Відтак ми мусимо взяти до уваги й доцільність певного наукового агностицизму: одна справа — вчення про цінності (теорії та моделі), а інша — цінності, якими жити людині. І пріоритет, як здається, таки за життєвою практикою.

Та все ж я не відмовляюся від висловленої тези: *визначення цінності як абсолютної є її перетворенням на конвенціональну в процесі самого визначення*. Бо предметом цієї тези є не так сама цінність, як процес її визначення. Тобто йдеться про роль розуму в процесі осмислення цінностей. І роль розуму — нігілістична. І звідси я роблю цілком протилежний висновок, аніж висловлений в попередньому абзаці: *це не справа людського розуму встановлювати абсолютні цінності. Абсолютні цінності — ірраціональні. І саме прийняття їхньої*

іраціональності є умовою їхнього збереження. Бо в іншому випадку ми перетворюємося на Родіона Раскольникова, котрий, поміркувавши, дійшов висновку, що стара лихварка не має права жити, а його, Родіона Раскольника, особистісна гідність полягає в здатності переступити через необґрунтовані умовності.

Проблема цінностей присутньо пов'язана з проблемами антропології. Ми ж бо мовимо не про якісь відсторонені цінності, а про цінності людські. Відтак, за логікою, цінності як «абсолютні», так і «конвенціональні», мають визначатися людським еством. Утім, що ми можемо сказати про людське ество? Найбільше те, що людське ество дуалістичне. Людина живе в природному світі і є природною істотою. І як природна істота, вона народжується, сягає зрілості, старіє й помирає. Але свідомість людини не старіє і не помирає. Принаймні людина не живе з відчуттям смертності. Поготів, для людського Я ідея смертності незбагненна й неприйнятна. Людська свідомість — це вторгнення в природний світ чуття вічності. Тож саме в цім чутті, в людській свідомості можуть бути знайдені основи «абсолютних» цінностей. Що означають ці слова: в чутті вічності Я, в чутті, котре підказує людині самосвідомість, — вічні цінності? Адже свідомість нічого не каже про вічність. Вона лише підказує, що Я, котре приносить людині стільки самотності і страждань, — невмируще. Тож невже вічність — це самотність і страждання!? І кому потрібна така вічність!? І кому потрібне таке Я!?

Забагато запитань і замало відповідей... Можливо, брак відповіді і є відповіддю? І вся антропологія зводиться лише до констатації чотирьох фактів: перший — людина є частиною природного світу, другий — людина є соціальною істотою, третій — смертність є неприйнятною для людської свідомості, четвертий — жодних раціональних, неспростовних із наукового погляду аргументів, що підтвердили б вічність людської душі, немає. Тож, напевно, ці чотири «факти» й можуть бути основою міркування про цінності.

Епікур: вирок щастя

Насамперед звернімося до природних цінностей. Це ті цінності, які зумовлюються природністю людини. На цю тему

неможливо вигадати чогось нового, та й непотрібно. Згадаймо, бодай, учення Епікура. Той поділив потреби людини на три категорії: 1) нагальні й необхідні (це фізіологічні потреби, а також потреба в безпеці), 2) нагальні, але не необхідні (це ті ж таки фізіологічні потреби, котрі можуть удовольнитися за допомогою соціальних благ — вишукані страви, одяг, житло тощо), 3) не нагальні й не необхідні (їх можна визначити як «соціальне мар? нославство»). Згадаймо також, що Епікур відносив статевої потреби до необов'язкових. Щодо цього процитуємо Бертрана Рассела: «Статева любов як одна із найбільш «динамічних» насолод, звичайно, підпадає під заборону. «Статевої зносини, — заявляє філософ (Епікур. — В. Б.), — ще нікому не принесли добра, і то велике щастя, коли вони не завдали шкоди». Він любив дітей (не своїх), але, щоб задовольнити цю любов, очевидно, сподівався від інших людей, що вони не слухатимуться його порад»¹. Наша культура акцентована на сексуальності. І тому нам дуже важко збагнути зневагу Епікура до статевих потреб. Звісно, озброївшись психологічною фразеологією, можна пояснити, чому хворий Епікур саркастично ставився до сексуальних потягів. Але міркування Епікура, хоча й не позбавлені впливу особистого досвіду, все ж були загальним.

Але не вчення про потреби є найважливішим у спадщині Епікура. Найважливішою є його етика. За Епікуром, людське життя сповнене страждань. І жодні матеріальні блага не можуть дати людині насолоди життям, якщо цю насолоду людина не знаходить у самій собі. Саме з цієї тези випливає й відома максима: щасливим можна бути і підчас страти (звісно, власної, а не чужої). Епікур завважив: «Кому не здається верхом достатку те, що в нього є, той залишиться бідняком, навіть ставши хазяїном усього світу». Щодо цього Сенека пише: «Хто не вважає себе найблаженнішим, той нещасний, навіть якщо він володіє світом»². В іншому місці «Моральних листів до Луцилія» Сенека інтерпретує такий вислів Епікура: «Весела бідність — річ чесна». Сенека завважує: «Але яка ж це бідність, якщо вона

¹ Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. — К.: Основи, 1995. — С. 215.

² Сенека Л. А. Нравственные письма к Луцилию. — Переиздание / Перевод, послесловие и примечание С. А. Ошерова. — Кемеровское кн. изд-во, 1986. — Письмо LXXXIII, 20.

весела? Бідний не той, у кого мало чого є, а той, хто хоче мати більше. (...) Ти запитаєш, яка межа багатства? — звертається він до адресата. — Нижня — мати необхідне, верхня — мати стільки, скільки тобі досить»³.

Звідки ж береться це чуття блаженності, навіть у бідності, навіть у хворобі, навіть підчас страти? Епікур не дає відповіді на це запитання. Він лише вважав, що, вказавши на залежність щастя від настроєності людини, дав ключ од щастя, яким до снаги скористатися будь-кому. Здавало б ся, як просто: хочеш бути щасливим? — то будь. Але як мало людей змогли скористатися цим ключем! Наразі ж для нас важливим є інше: за Епікуром, ані матеріальні блага, ані фізичний стан людини, її здоров'я — це не абсолютні цінності, котрі людина не має права втрачати, бо втративши, мовляв, позбувається і смаку до життя, і його сенсу. Епікур зображує людину, котра приречена на щастя. Яка зобов'язана бути щасливою. Бо ж звісно, навіщо жити нещасливо, якщо можна жити у щасті!? Відкидаючи «динамічні насолоди», Епікур звільняє людину від залежності: од матеріальних благ (адже ті можна як набути, так і втратити, до того ж, прагнучи їх, людина потрапляє в рабство від обставин, зокрема примх інших людей); од симпатії й антипатії, передбачених словом «кохання»; од відчуттів власного тіла. Чому всі ці речі не були для Епікура цінностями? Відповідь проста: бо вони сторонні щодо людини, вони не залежать од її волі. Епікур відкидає все, над чим людина не владна. Людина не може по-справжньому володіти речами (вони старіють, псуються, трухлявіють, їх викрадають злочинці. Пригадаймо слова: не накопичуйте скарбів у цьому світі, бо до них підкопуються злодії. Накопичуйте скарби у вічному світі, де вони збережуться); людина не самодостатня в статевих стосунках (для цього потрібна принаймні ще одна людина. А що там, у тієї людини роїться у голові? — хіба збагнеш); людина не владна і над власним тілом (бо не вона його створила. І найдосвідченіші лікарі не вбережуть його від перетворення на фірмову страву підчас бенкету хробаків). По суті, максима Епікура — це вільна людина. І запропонований ним «ключ» відмикає щастя удва оберти: перший — ігнорування непідвладного, звільнення від

³ Сенека Л. А. Нравственные письма к Луцилию. — Письмо II, 6.

чужого, від наданих у користування речей, власного і чужого тіл, природи, епохи, культури; другий оберт — знаходження втіхи в самому собі, власних думках і почуттях. Адже лише думка і почуття — це те, що справді залежить од самої людини (якщо вона, звісно, годна думати й почувати).

Соціальні й абсолютні цінності: влада рефлексії

Перейдімо тепер до складнішої теми — соціальних цінностей. Тут одразу потрібно зауважити, що будь-які цінності так чи так — соціальні.

Та спершу повернімося до Епікура. Ми застаємо його в мідній ванні, наповненій гарячою водою (це допомагає йому тамувати біль). Епікур лежить і, зціпивши зуби, диктує листа такому-собі Ідоменею: «Писав я тобі вблаженний мій і останній мій день. Болі мої від проносу та мочеспускання вже такі великі, що більшими бути не можуть; але в усьому їм протистоїть душевна моя радість од спогадів про бесіди, котрі були між нами. І по тому, як з малих літ ставився ти до мене та філософії, личить тобі прийняти на себе піклування про Метродорових дітей»⁴. Запитання просте: чи влежав би філософ у ванні, якби поряд не було слухняних учнів? Чи зміг би він стерпіти біль і не проклясти весь світ, якби поряд не було тих, для кого він мусив бути взірцем етичної поведінки — зневаги до тіла, котре болить до запаморочення, і скрути, котру роками розраджували випадкові дарунки козячого сиру та сірих коржів? Згадана ситуація та зміст листа, якого диктує Епікур, описуються прос? тим психологічним терміном — демонстративна поведінка. Епікур не просто у ванні — він у позі філософа-епікурейця. Він не просто не може померти — він не може померти неетично. (Добре, що Метродор не був бездітним.) Згадаймо Сократа: наймудріший із людей чекає на отруту й міркує про вічне блаженство поряд з іншими наймудрішими, Солоном, чи там Орфеєм. Звідки така велич духу!? Чому Епікур не верещить од болю, а Сократ не стрясає ґрати? Чинник спостерігача, панове. За ними стежать. На них дивляться і запам'ятовують, і занотують на віки, задля повчання, задля прикладу, задля взірця, який образом перекочовуватиме із тексту до тексту і добереться

⁴ Гусейнов А. А., Иррилиц Г. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — С. 152.

до сторінок Валентина Бушанського. Ви думаєте Епікур любив Метродорових дітей? Ні, Епікур любив Валентина Бушанського, а тому й подбав про те, аби померти велично, так, аби бути вартим рядків Сенеки, Бертрана Рассела та Валентина Бушанського. Одне слово, позером був Епікур... і Сократ також. Як відомо, Платон не навідувався до Сократа у в'язницю. Чому? — запитують критики. А тому й не навідувався, що, ставши філософом, порвав із драматургією. Навіщо йому це реаліті-шоу? Він уже був на суді над Сократом і, написавши «Апологію», злетів білим лебедем зі старечих грудей учителя, як пророчо снилося тому. Платон уже був далеко.

Задля паралелі згадаймо інший образ-текст — оповідання Жана-Поля Сартра «Мур». З першими променями сонця Пабло Іббіета, Том Стейнбек і Хуан Мірбал мають бути розстріляні. А до того, ніч вони мусять провести в смердючій ямі під наглядом лікаря-бельгійця, котрому кортить вивчити стан людського тіла перед смертю. Що робить із людиною передчуття смерті? «Тендітний хлопчина» Хуан «перетворився на старого гомика, і я подумав, — міркує Іббіета, — що якби його навіть випустили б на волю, то він би на все життя залишився таким же»⁵.

«Матеріаліст» Том щось белькоче про те, як це «не природно помирати...

«— Пабло, я запитую себе... я весь час запитую себе: невже правда, що ми зникнемо безслідно?

Я звільнив руку і сказав йому:

— Подивися під ноги, свиня.

Біля його ніг розпливлася калюжа, краплі стікали по штанях»⁶.

Позірну людську подобу зберіг тільки Пабло. Він лише заливався потом у холодній ямі. А вибравшись на поверхню, зрадив товаришів по зброї та революційну справу, в ім'я якої (колись) ладен був померти.

У чому відмінність між учнями Епікура, учнями Сократа й лікарем-бельгійцем, котрий, слугуючи науці, мацає пульс напівпритомному Хуану? У тому, що учні були значущими

⁵ Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова / Пер. з франц. В. Борсука та О. Жупанського; Післямова Н. Білоцерківець. — К.: Основи, 1993. — С. 187.

⁶ Там само. — С. 192–193.

спостерігачами, а лікар — не значущий. Сартрові в'язні не мають потреби чогось навчати цього добродія. Він їм байдужий. Їм байдуже навіть те, що вони не байдужі лікарю.

Соціальність — це спостереження

Без жодних перебільшень, соціальне життя — це перебування в колі спостерігачів. Соціальність — це перебування в полі зору. Тут важко не згадати оповідання Фрідріха Дюрренматта «Доручення, чи Про спостереження за тим, хто спостерігає за спостерігачами». За міркуваннями персонажа цього твору, логіка Д., кожен є спостерігачем і кожен є тим, за ким спостерігають. Зрештою, ситуація, як стверджує логік Д., зводиться до того, що людина має потребу спостерігати за тим, як за нею спостерігають, коли вона спостерігає за тими, котрі спостерігають, як вона спостерігає за тим, як вони спостерігають за тим, як вона спостерігає... Бо інакше зникає сенс буття. Логік Д. каже: якби одного дня, зазирнувши у дзеркальний телескоп, я не помітив, що за мною спостерігають, то засмутився б і впав у депресію, бо відчув би себе не вартим уваги нікчемною. Інший персонаж твору, психіатр фон Ламберт, характеризує причину депресії своєї дружини такими словами: вона усвідомила, що вона усвідомила усвідомлення депресії. Це не тавтологія. Це формула рефлексивного процесу, котрий полягає в усвідомленні усвідомлення ... і так до безкінечності (якщо є бажання втратити глузд).

Епікур є Епікуром, бо є учні, котрі спостерігають, як Епікур слідує вченню Епікура, спостерігаючи, як учні спостерігають за тим, як Епікур спостерігає за учнями, коли ті спостерігають за тим, як...

Гра в рефлексію рефлексії є вельми спокуслива. Але від неї варто відмовлятися, коли є бажання поставити крапку в реченні. І суть цього речення не лише в іронії. Суть у тім, що *обмеження рефлексії встановлюється лише мовою*. В одному з творів Карла Юнга є така медитативна вправа: уявіть діамант із (здається) десятьма гранями; а тепер зосередьте погляд на одній із десяти граней, не втрачаючи з поля зору інші, й уявіть, як вона поділяється ще на десять граней; а тепер зосередьте погляд на одній із граней із цих десяти й уявіть, як вона поділяється

ще на десять... Чим має закінчитися медитація — не знаю. Бо на третьому поділі десяти граней я кинув книжкою і вже ніколи її не розгортав. Якщо Юнг таки припинив медитацію, то не тому, що в діаманті закінчилися грані, а тому, що мав написати в книзі ще про щось, а не лише про нескінченні відблиски. Мова (і книговидавець) вчинили насилля над Юнгом.

Образ Епікура, якого дотримувався Епікур перед своїми учнями; образ Сократа, котрий утілювався Сократом на суді та у в'язниці, — це не їхні примхи й не розваги. Це — соціальні образи, візії, котрі вони створювали для суспільних очей, зазираючи в які, бачили відображення власної досконалості. І якби ці соціальні очі зникли, вони впали б у депресію, можливість якої передчував логік Д. Чи залишався б і на самоті Епікур, таким самим Епікуром, про якого ми знаємо з текстів? Так, напевно. Бо очі Епікура — це також соціальні очі. Чи залишався б Сократ Сократом на самоті? На це запитання відповісти ще простіше, бо Сократ ніколи не залишався на самоті. За ним завше спостерігав демон. І тому логік Д. каже: проблема сучасності в тім, що особовий Бог помер, він перетворився на умоглядний принцип. А принцип, за всієї поваги, не годен спостерігати (якщо це не твій принцип і слідування йому ти не розглядаєш як особистий сенс).

Дружина психіатра фон Ламберта записує в щоденнику: він за мною спостерігає! Одягає червоне пальто * й іде з дому. Фон Ламберт каже журналістці Ф.: я думав, ніби вона втекла, уникаючи спостереження, а тому й не шукав її, гадав, що даю їй свободу, але я помилився; залишившись самотньою, вона пішла до пустелі, де її згвалтували й убили; і смерть її — моя провина. Пані Ламберт у червоному пальті; дівчинка пубертатного віку в червоному капелюшкові... Це — запрошення до агресії. Пані Ламберт розпочинає і виграє: доктор фон Ламберт мав шукати

* Про «червоне пальто», яке пані Ламберт накидає поверх джинсового костюма, йдеться у перекладі А. Репко (М.: Молодая гвардия, 1990). У перекладі Н. Фьодорової (М.: Радуга, 1990) — згадується «руда шуба», також накинута поверх джинсового костюма. Розбіжність майже комічна. Що ж саме, на думку Дюрренматта, одягала пані Ламберт? На жаль, мені не вдалося знайти німецькомовний текст оповідання. Переклад Фьодорової — кращий із погляду стилю. Але чуття образу, як здається, таки на боці Репко.

свою пані, доки не знайшов її «сірий вовк» **. Але «вовк» виявився прудкішим. (Чи то пані лже-Ламберт виявилися настирнішою.)

Ідеї Дюрренматта повторює американський психоаналітик Ролло Мей (унікаючи, звісно, чорного гумору Дюрренматта). Він згадує одну з перших своїх пацієнок, Прісциллу, котра «однією ногою була в шизофренії, а другою — на банановій шкірці». Це була пані, котра навіть не підозрювала, що є таке словосполучення «почуття гідності». Як наслідок, її використовували всі, кому не лінь. І Мей пише за Прісциллу (те саме, що й Дюрренматт за пані Ламберт): «Іноді здається, що такі люди просто запрошують скористатися ними — принаймні це дає їм відчуття причетності до стосунків і власної значущості»⁷. Прочитавши в газеті повідомлення, що якийсь хлопець у її містечкові вкоротив собі віку, Прісцилла сказала: «Якби бодай одна людина в нашому містечкові знала його, він не вчинив би самогубства». «Завважте, — пише Мей, — вона сказала не «якби *він* когось знав», а «якби *його* хтось знав». Я подумав, що тим самим вона намагається дати мені зрозуміти, що не стане зводити рахунки з життям, доки я ставлюся до неї зі співчуттям. (...) Це дає людині впевненість у тім, що вона чогось варта, що вона є частиною людства. Це також дає їй деяку опору, точку, в якій вона може знайти сенс у безглуздому світі»⁸. («Ну що, здавалося б, слова?». Натяк на самогубство, і «точку сенсу» отримали і Прісцилла, і її психотерапевт!)

Чоловіки поховали Бога і, як каже логік Д., позирають на зоряне небо: може, там таки є хтось, хто спостерігає за ними?; або влаштовують гонку озброєнь, аби спостерігати одне за одним; або подаються в терористи, щоб, підриваючи бомби, повертати до себе увагу: спостерігайте за нами! А їхні жінки, сказав би доктор Мей, убираються в червоні пальта, надівають

** В оповіданні Дюрренматта кинуте в пустелі тіло (котре, як з'ясується під кінець тексту, належить не пані Ламберт, а данській журналістці Ютті Сьоренсен) розривають шакали. Можливо, це й випадковість, але присутність архетипних образів із німецьких народних казок у тексті німецькомовного письменника очевидна. А що ж пані Ламберт? Награвшись у хованки, вона «повернулася в родину»: хеппі-енд.

⁷ Мей Р. Сила и невинность. — М.: Смысл, 2001. — С. 23.

⁸ Там само. — С. 26.

червоні капелюшки й ідуть до пустель шукати «вовків»: спостерігайте за нами!

Гротеск у тім, що спостережений покладає відповідальність за ситуацію і власну поведінку на спостерігача. Адже той усе мусить бачити! А той, хто бачить, той за все й відповідає. Позиція спостереженого інфантильна. Це позиція «невинності», за термінологією Ролла Мейя. Це позиція пасивної агресії: коячи дурниці (втікаючи, повсякчас озираючись; приміряючи червоне пальто; натякаючи на самогубство, як Прісцилла) спостережений спонукає спостерігача до агресії. Причому не до конструктивної, а регресивної агресії. Бо одна справа вступати в протиборство з сильнішим, відстоюючи власну свободу, але геть інша — зі слабшим, котрий тим самим отримує ерзац «причетності до стосунків» і перетворює агресора на skutого повинністю рабовласника. Яка відмінність між фразами, які протиставляє Мей: «якби *він* когось знав» та «якби *його* хтось знав»? Може здатися, що перша фраза характеризує активну соціальну позицію: ми когось знаємо, а тому й беремо участь у його житті; а друга — пасивну: мене хтось знає, а тому й мусить бути відповідальним за мене. Одначе, доктор фон Ламберт також знав пані Ламберт, але це не вберегло його від «помилки». А втім, напевно, фон Ламберт і не помилився. Він просто втомився бути спостерігачем, і тому терпляче дочекався гелікоптера, який приніс йому труну з пошматованим тілом. І, стоячи над сирою могилою, фон Ламберт, либонь, позирав у небо, міркуючи: тепер вона стежить за мною. Так спостерігач став спостереженим. Як завважував логік Д., вартовому страшно опинитися без полоненого. Звісно, бо без полоненого він уже не вартовий. Пан і пані Ламберти були щасливі, як вартовий і полонений, психіатр і пацієнт, наглядач і в'язень, рабовласник і раб — ідилія. Вони знайшли одне одного. І «сірий вовк» у пустелі став лише додатковим стимулом у їхній садомазохічній грі.

Коли Достоевський писав «Легенду про Великого Інквізителя», він мав на увазі саме таку ідилію: по один бік тандема — спостерігач-інквізитор, по другий — наївні, мов діти, але не по? дитячому грішні. Вони потрібні одне одному, як інь і янь. Ти приніс їм свободу? — запитує Ісуса Інквізитор. — Але їм не потрібна свобода, їм потрібна турбота, гріх і покарання. І судячи з упевненості Інквізителя (бо ж слабодухий не наважиться судити

свого небесного патрона) він знає, про що каже, має досвід і неабиякий.

Епікур пильно спостерігав за своїми учнями. Минули століття. Його школа проіснувала шістсот років. А в епікуреїстві, як відзначають Абдусалам Гусейнов і Герд Иррлітц, не змінилося жодного слова⁹. Епікур помер, а гра тривала. Страшний біль можна стерпіти лише завдяки ще страшнішій волі. Й Епікур мав цю страшну волю. Її вистачило на шістсот років! Шістсот років контролю над хворим тілом, власною свідомістю і свідомістю учнів! Марксизм — це не тема для дискусії, марксизм — це догма, мовив після тривалих роздумів В. І. Ленін. Догмою був й епікуреїзм.

Ні, я таки ніяк не можу вгамонитися!.. Перечитую листа Епікура, і мене бере злість. Лишень вчитаймося в рядки! Це, напевно, чи не найперший відомий нам приклад маніпуляції свідомістю. Епікур звертається до Ідоменея: «Личить тобі приї? няти на себе піклування про Метродорових дітей». Завважте, він не запитує: чи пам'ятаєш ти, давній мій друже, Метродора? Не запитує: чи є в тебе можливість подбати про малих дітей покійного Метродора? Ні! Епікур шантажує бідного Ідоменея власними стражданнями («болі мої більшими бути не можуть»): але при цьому я думаю про чужих дітей. Ставить його до муру власною смертю (це «блаженний мій і останній мій день»): але я думаю про чужих дітей. Використовує зичливість Ідоменея («з того, як ти до мене ставився»): не личить доброму чоловікові залиши попідтинню сиріт. Використовує інтерес Ідоменея до філософії: якщо ти таки філософ, то будь люб'язним..., бо якщо ти відмовишся, то значить ти, Ідоменею, нещиро ставився і до мене, і до філософії..., якщо ти відмовишся, то ти — фальшивка. Після такого морального трибуналу Ідоменея, звісно, прийняв дітей, але десь глибоко, можливо, навіть не усвідомлюючи цього, зненавидів їх (що не заважало йому почуватися вельми добродішним). Епікур помер 270 року до н. е. І вже 2280 років філософи милуються його моральною величчю. Це — контроль, панове. Епікур досі намагається нас контролювати, стежачи зі сторінок кожного підручника з філософії.

⁹ Гусейнов А. А., Иррлітц Г. Краткая история этики. — С. 151.

Спостереження — це влада

Тему спостереження розвивають і постмодерністи. Це улюблена тема Мішеля Фуко. У «Лекціях 1974–1975 років» він пише про асоціативний зв'язок між образами «злочинця» та «монстра», який був прокладений у суспільній свідомості ще у XVIII ст. Поняття причини та наслідку еволюціонувало. Спершу «злочинець» зображувався «монстром», бо «нормальній» особистості, начебто, немає сенсу ставати на слизький шлях. Однак згодом, закономірно, виник протилежний смисловий рух: «монстр» є «потенційним злочинцем». Звідси й запитання: як розпізнати «монстра»? Як з милого немовляти виростає «монстр»? Звідси і тема контролю: батьки мають стежити за психічним розвитком дітей. Бо несформована психіка таїть схильності до мастурбації та потяги до інцесту. Підсумком є те, що «перевірка простирадл» обернулася «підключенням родини до нової системи контролю та влади»¹⁰.

На підтвердження Фуко наводить судово-психіатричну справу 1867 року. У ній фігурує сорокарічний «сільський божевільний» Шарль Жюї та дівчинка Софі Адам. Маргінал Жюї був звинувачений у розбещенні. Прикметність цієї справи, як наголошує Фуко, в тім, що взаємини, які були між чоловіком і дівчинкою, до того, злочасного для фігурантів справи року, не сприймалися як «ненормальні». Софі Адам не розповіла батькам про взаємини лише тому, що остерігалася запотиличника. Але, передивившись білизну дівчинки, батьки не обмежилися лише запотиличником. Шарль Жюї потрапив спершу до жан-дармів, а потім — до психіатрів. Фуко цитує висновок психіатричного обстеження: «Він робив (...) те саме, що часто роблять у своїй компанії діти різних статей; ми маємо на увазі (завбачливо додають психіатри. — М. Ф.) тих невихованих дітей, погані схильності котрих не були (достатньою мірою. — М. Ф.) припинені спостереженням і напучуванням благих принципів»¹¹. Як наслідок, Шарль Жюї до кінця віку провів у божевільні. Але ще цікавіша доля Софі Адам. «Сільський голова, ознайомившись зі справою, подав її до прокуратури; авсе населення Люпкура (така назва села), дізнавшись про звіт

¹⁰ Фуко М. Ненормальные: Курс лекций, прочитанный в Коллеж де Франс в 1974–1975 учебном году. — СПб.: Наука, 2005. — С. 348.

¹¹ Там само. — С. 352.

психіатричних експертів, висловило бажання, щоб маленька Софі Адам була відправлена до виправного будинку до набуття повноліття»¹².

А тепер розставмо акценти в цій «брудній» справі. Шарль Жуї — загалом, нецікавий персонаж. Він — маргінал, який живе в конюшні. Він хотів «розважитися» зі старшими дівчатами, а не з малою Софі Адам, але ті висміяли його. Односельці, фактично, вже давно відкараскались од нього. Інша справа — Софі Адам. Не Шарль Жуї загроза для сільської ідилії, а — мала Софі Адам. Вона — малий «монстр». Її «погані схильності не були припинені спостереженням».

Невинність породжує Сфінкса

Що ми бачимо? Ми бачимо народження соціального страху перед дитинством. І страх цей легітимувала саме психіатрія. І згодом першою скрипкою в реквіемі дитинству зазвучав Зигмунд Фройд. Бо одна справа — перешкоджати дитячій мастурбації, аби дитина не перетворилася на «монстра» (що й описує Фуко). Але геть інша — дивитися на свою дитину й пригадувати вчені міркування Фройда про дитячу сексуальність, котрій дитина, з огляду на брак моральних навичок, не годна опиратися. І дитина (хоч це й дико звучить для слуху, незвиклого до психологічної мови) постає агресором. Не батьки — сексуальна загроза для дитини, а дитина — для батьків. Дійшовши таких висновків, культура фактично переклала відповідальність за інцест із батьків на дитину. Згадаймо вічний образ Едіпа!

Фуко пише про боротьбу, яка точилася в психіатрії, з приводу трактування зв'язку між психічним відхиленням й інфантильністю. Він зіставляє дві справи: вже відомому нам Шарля Жуї та більш ранню — Генрієтти Корньє, обвинуваченої в убивстві. І Жуї, і Корньє були визнані божевільними. Але психічна «ненормальність» Жуї обґрунтовувалася його інфантильністю (і Жуї, і Софі Адам — однакові за психічним розвитком; одне слово, вони не могли розминутися), а Генрієтта Корньє — божевільна, бо втративши притаманну їй колись дитинну безпосередність і життєрадісність, впала в патологічний депресивний стан, у якому й скоїла злочин. Інфантильність спонукала Жуї до злочину,

¹² Фуко М. Указ. соч. — С. 353.

а Корньє — рятувала (до пори, до часу). По дискусіях, погляд на інфантильність як відхилення почав домінувати. Але, наголошує Фуко, всі ми були дітьми і всі ми зберегли зв'язок із дитинством. Тож, під пильним оком психіатра будь-хто є підозрілим.

Ми любимо дітей. Ми любимо дитинство. Усе найкраще — дітям! Але чи не нагадуємо ми у своїх оспіваннях любові до дитинства Остапа Бендера? Проголосивши товариство «Меча йорала», той пропонував простягнути руку маленьким, безпомічним діткам. (Хитро, — подумав один із пайщиків товариства, — хотів допомогти дітям і баста.) Дослідники роману вказують на його присутню постмодерність (хоча про слово «постмодерн» автори роману й не здогадувалися). Але літературознавці, здається, мають рацію. Роман є постмодерний, бо автори пародіюють соціальний кітч. Любов до дітей — це і є кітч. Любити дітей — це морально. Це — вічна цінність (якою і скористався Епікур, аби, помираючи, спаскудити життя Ідоменею). Але, що ми бачимо на протилежному боці цієї вічної цінності? — оспіваний Фройдом «едіпів комплекс».

Нещирість проголошеної культурою любові до дитинства запідозрив і Ролло Мей. Він звертає увагу на той-таки міф про Едіпа: з року в рік Сфінксу, що жив за воротами Фів, приносять жертву — юних і невинних. З іншого міфу ми дізнаємося, що молодій плоті жадав і Мінотавр. За середньовічним епосом, дракони бавляться тим, що викрадають золотокосих принцес. Чому, запитує Мей, до раціону всіх цих потвор не входять мудрі й досвідчені, а виключно юні й невинні? Чому їх не ваблять си-вочолі старці? Мей цілком слушно робить висновок: усі ці Сфінкси, Мінотаври та дракони — це агресія, винесена на зовні, за межі міста Фів, тобто за межі соціальної норми. Усі ці потвори — це уособлення Іншого. Ні, кажуть фівіяни, це не ми чуваємо потяг до канібалізму, це — він, Інший, страшний і жорстокий, але завважмо, — і мудрий Сфінкс. Прикметність міфу про Едіпа й у тім, що саме Едіп відгадує згадки Сфінкса, звільняючи містян від повинності жертвоприношення. Усі відповіді на загадки були однакові — людина. Чому саме Едіп зміг збагнути відповіді? Бо Едіп — людина, котра вбила власного батька й одружилася з матір'ю, — знав, що жодного Сфінкса «за воротами Фів» немає: Сфінкс — у кожній людині. Й усвідомлення цього, того, де справді живе Сфінкс, є передумовою звільнення.

Мей пише: «Очевидно, що суспільство *заздирить* юним і невинним, у яких усе життя ще попереду. Ця заздрість загострюється, особливо в Америці, — обожненням юності — переконанням, що завжди краще бути молодим. Представники старшого покоління, котрі вже давно втратили невинність, оголошують війни, в яких потрібно воювати юним і невинним (Мей писав книгу під час війни у В'єтнамі. — В. Б.). *Заздрість і страх* — ось два мотиви жертвоприношення»¹³. Однак, вказавши, що «представники старшого покоління» — це сьогочасний Сфінкс, Мей аж ніяк не поспішає з апологією невинності. Бо Сфінкс живе й у невинних. Саме невинні екстеріоризують свою неусвідомлену агресію в Іншому. Водночас саме вони, вдавано невинні, приймаючи роль потенційної жертви, провокують апетит Сфінкса.

Мей показує, як «страх перед молодістю» спонукає до жертвоприношення. Фуко пише про репресивне ставлення до інфантильності. І в цьому погляді дослідників збігаються. Але є й відмінність: якщо Фуко фактично закликає до революції, то Мей, звертаючись до творчості Альбера Камю, доходить висновку, що будь-яка революційність — це втілення консервативного ідеалу. Фуко — філософ, Мей — психолог. Й інфантильність, така мила серцю мосьє Фуко, викликає лише щиру огиду в психолога Мейя. Звісно, Мей — представник тієї самої касти ментальних полісменів, котрі так дратують Фуко. Мей упереджений. Але його упередженість здається прийнятнішою й обґрунтованішою, аніж «лібералізм» Фуко. (Магія влади знання, завважив би Фуко, таки панує над висновками автора цього тексту.)

Такі ефектні студії Мішеля Фуко, безперечно, потрібно сприймати в історичному контексті, не відкидаючи, звісно, й загальних висновків про зв'язок знання та влади. Тут потрібно взяти до уваги й той факт, що популярність Фуко зросла саме на американському ґрунті. Америка бунтує. Бунтує проти пригнічення дитинства, пригнічення жінок, пригнічення «кольорових». Гаролд Блум у розпачі від того, що феміністична критика знищує елементарний естетичний смак, пропагуючи жіночу та «чорну» літературу¹⁴. А Ханна Арендт застерігає, що психологопедагогічне уявлення про існування «автономного світу дитин ст?

¹³ Мей Р. Сила и невинность. — С. 258–259.

¹⁴ Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / Пер. зангл. За заг. ред. Р. Семківа. — К.: Факт, 2007. — С. 11.

ва», в який дорослим, батькам і вчителям, зась пхатися зі своїм уставом, довело американську освіту до кризи, котра загрожує зруйнувати політичну традицію, без якої державно-політична систем немислима¹⁵.

Дві етики

Та наразі важливішим є етико-моральний і аксіологічний аспект питання. По один бік ми бачимо адвоката «монстрів» Фуко, по другий — Мейя, котрого дратує «псевдоневинність», і Арендт, з її обуренням політикою невтручання у «світ дитинст? ва». Але це — дві сторони медалі. Сфінкс і невинність завше поряд. Ми милуємося світом дитинства і водночас не гребуємо нагодою, мов Остап Бендер, використати це замилювання з корисливою метою. Це наптовхує на думу, що будь-яка соціальна цінність завше стає предметом маніпулювання. Бо поряд зі словом «цінність» завжди є й інше слово — «обов'язок». Ціннісне відношення об'єктивно породжує етичний дискурс. І тут дуже цікаво зіставити два типи відношень: відношення людини до природних цінностей і відношення до цінностей соціальних. Передусім потрібно уточнити: *природні цінності* — це завше матеріальні блага: життя людини, її здоров'я, її безпека, природне середовище, хліб щоденний. А соціальні цінності мають суто комунікативний характер. Простіше кажучи, це — стосунки між людьми. Таке розмежування є виразним, коли ми подивимося на первісні спільноти. Натомість, у сучасному світі природні цінності в їхньому чистому вигляді зникають, вони трансформуються в соціальні. Але при цьому ставлення до цінностей як природних поширюється і на цінності соціальні. Пригадаймо Епікура, якого я мучив на попередніх сторінках: людина не владна над благами, котрі потрібні їй для життя. Навіть здоров'я, ніби надається їй в оренду. А що вже казати про статки? (Навіть Сенека-стоїк, який за статусом мав зневажати Епікура, погоджувався, що володіння речами — спра? ва непевна.) Блага — це дарунки долі. Сьогодні вони є, а завтра... (Ані статків, ані тебе, — підказує мені з того світу Сенека, позираючи на свої порізані вени.) Пригадаймо слова: хліб наш насущ? ний дай нам щодня. Це і є приклад ставлення до матеріальних

¹⁵ Арендт Х. Між минулим і майбутнім / Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2002. — С. 189.

благ як дарунків. І ставлення це породжує своєрідну етику — нормою є очікування й удачність. Природа, доля, Бог, батьки, суспільство, наука, держава, вождь (перелік можна продовжувати) — *зобов'язані дати* людині блага: хліб щоденний, здоров'я, чисте повітря, безпеку. Й отримавши блага, людина — подякує. Обов'язок покладається не на вдячну людину, а на «інс» танції» з того переліку, який можна було продовжувати. Коли ж людина не отримує благ, вона ремствує. Ні, спершу вона показує «інстанціям» свої виразки, виявляючи смиренність, яка личить лише найщирішій дитині. А вже потім — ремствує, словами біблійного Йови, від якого відвернувся Бог. Та якщо вірити Сьорену Кіркегарду, саме в ремствуванні (в ремствуванні, а не смиренному стражданні!) найбільше й проявилася віра Йови.

Але геть іншої етики вимагають соціальні цінності. Кохання є доти — доки кохають, турбота — доки турбуються, справедливість — доки діють справедливо. У праці «Бути чи володіти» Еріх Фромм звернув увагу: з мови зникає фраза «я кохаю», дедалі частіше можна почути «я маю кохання». Взаємини, завважує Фромм, перетворюються на річ. Є рація у словах Фромма. Взаємини не покладеш на депозит. Соціальні цінності передаються за допомогою дієслів, а не іменників. І трансформація мови в цьому контексті є прикметною. Тож, яку етику передбачають соціальні цінності? — етику обов'язку, а не очікування та вдячності. Одна справа очікувати кохання, дружби, відданості, чесності, справедливості, але геть інша — кохати, дружити, бути відданим, чесним і справедливим. І тут відкривається неозоре поле для спостереження. Чи кохають мене? Чи віддає мені?... Відкриваються неозорі можливості для соціального позерства: спостереження за тим, як я кохаю, який я відданий, який я вірний друг, який я набожний! Аби Лев Толстой мав можливість висвітлити цю тему, для нього обскубли не один табун гусей. Скажімо, отець Сергій милується власною лагідністю, йому здається, що саме таким, тихим і кволим, має бути його голос, а жестикуляція — саме такою, млявою. Гордина все це, — каже Лев Толстой. Водночас, відкривається й інша тема — тема драми. Бо стосунки передбачають взаємність. А якщо немає взаємності? «Если друг оказался вдруг / и не друг, и не враг, а так?». Тоді розгортаються два інші дискурси, маркиза де Сада

та фон Захер-Мазоха, два полюси, із Заходу та зі Сходу Європи. Бо обов'язок, коли він пережитий як потреба, стає сліпим і глухим до взаємності. Саме чуття обов'язку породжує соціальний садизм, який філігранно розвинув у собі Епікур. Добре, коли особа, котрій властива етика очікування-вдячності, зустрічає особу, котра поділяє етику відповідальності. Не всім так щастить, як Прісциллі, що зустріла свого доктора Мейя. Чи, як пані фон Ламберт, котрій доктор фон Ламберт купить нове червоне пальто (згодом, коли втомиться виявляти пильність). Але, якщо вірити Платону, а йому ми вірити схильні, дві половинки однієї істоти блукають світом, сподіваючись на зустріч, і, за звичай, таки знаходять одне одного.

Чому природні цінності перетворюються на соціальні — зрозуміло. Бо вже немає можливості задовольнити жодну природну потребу, не озираючись на суспільство та державу. І, відповідно, комунікація, а точніше — політична комунікація, стає передумовою реалізації природних потреб. Її існування екологічних партій і розлогих соціальних розділів у політичних програмах є підтвердженням цієї тези. Але коли природні потреби реалізуються за допомогою комунікації — це породжує підозрілі, з морального погляду, феномени. Людина не повинна просити хліба щоденного. Їй повинні дати цей хліб. І природа (кажуть, був такий золотий вік) давала людині хліб. Людина не повинна просити чистого повітря. Вона повинна просто дихати. Не повинна просити права на життя, а жити і годі. Сонце, як пам'ятаємо, однаково світить і добрим, і злим. І морально-політична драбина, яка відкриває (але не всім) можливість доступитися до сонячного світла, — це річ і аморальна, і потворна. Аморальність у тім, що ми в Україні, просимо, подитячому кліпаємо оченятами, сподіваючись на хліб, воду й можливість дихати. Удаємося до підозрілої, з морального погляду, поведінки, намагаючись запобігти ласки вельможних. Це і є інфантильне, вдавано невинне ставлення до природних цінностей. Це — перенос природної етики на етику соціальну. Бо політика — це не матінка-природа й не Отець наш небесний. І коли політика присвоює собі прерогативи природи й Отця небесного — це потворність. (Тож втішайтеся грою в полоненого й вартового, — порадив би логік Д. — А перед наступними виборами вам подарують червоне пальто.)

Абсолютна ірраціональність цінностей

Предмет природних цінностей — блага. Предмет соціальних — взаємини. Тож який предмет абсолютних цінностей? Я не зовсім упевнений у відповіді (та й яка може бути певність у питаннях, котрі стосуються абсолюту?), але гадаю, що предметом абсолютних цінностей є самосвідомість. Це те, про що на початку тексту мовилося, як про чуття вічності. Складно міркувати на цю тему. «Матеріаліст» Том задумався й перетворився на «свиню». (Так Сартр помстився йому за зраду матеріалізму та марксизму-ленінізму.) Я не збираюся давати відповіді на вічні запитання, бо не знаю відповідей. Пригадую лише зауваження Льва Шестова з приводу Книги Буття. Шестов пише, що в ній поставленні найскладніші питання гносеології. Як, запитує він, народ кочівників, маючи бідний і обмежений світогляд, міг поставити такі питання? Річ у тім, пише Шестов, що походження цієї книги геть не те, яке може передбачити німецька гносеологія.

Якщо без патетики, то можна сказати дуже просто: лише релігія годна запропонувати абсолютні цінності. Це, зрештою, і єдине її завдання. На початку статті зазначалося, що абсолютні цінності завше перетворюються на конвенціональні в процесі їхнього прийняття. Щодо цього Шестов завважив би, що розум безсилий у пізнанні того, що розумом не створене. Коли ж щось потрапляє до вправних рук розуму, то стає йому подібним — раціональним, навіть якщо це щось посутньо ірраціональне.

Але наразі я хотів би повернутися до Сфінкса. Вище я назвав його Іншим, бо Мей відзначив, що в ньому уособлюються асоціальні схильності людини. Це цікавий персонаж. Він є асоціальним, але породжується соціумом. Він водночас виконує й соціальну функцію, бо якби не було Іншого, то Фівам не знадобилися б мур і брама. Інший — негативна причина існування соціуму. Потрібна мінімальна логічна вправність, аби довести, що Сфінкс є справжнім і єдиним творцем і володарем Фів; що Інший — це не негативна, а позитивна причина існування соціуму. Як бути з такою логічною еквілібристикою? Звісно, суспільству потрібен ворог. Але Сфінкс-Інший — це не сторонній ворог. Це, вдаючись до термінології Юнга, тінь ества. Тож і не дивно, що лише сліпий Едіп зміг збагнути тінь. Однак не кожен має досвід Едіпа. Едіп пізнав себе. Але для переважної

більшості людей — це недосяжний ідеал. Їм важко розпізнати Сфінкса. Їм простіше коронувати його й платити йому данину — юними та невинними, сподіваючись на власну неістивність. А скількох Сфінксів таки коронувала історія! А скількох Сфінксів можна побачити на телевізійних екранах! Та все ж, як позбутися Сфінкса, як повернути його в морок єства? Мей радить пізнавати себе й тим самим позбуватися псевдоневинності. Та чи всім до снаги скористатися цією порадою?

РОЗДІЛ 3 КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

3.1. Роль українських мас-медій у творенні національного історичного наративу

Одним із найважливіших аспектів ідеологічного впливу медійного дискурсу є творення й підтримування різноманітних ідентичностей членів аудиторії, перш за все національної. З одного боку, мас-медії відтворюють спільне для більшості читачів або глядачів уявлення про реальність існування національ? них та інших спільнот і належність кожної людини до якихось із них, з другого — підтримують і почасти накидають позитивне сприйняття такої належності. Дієвості такого підтримування та зміцнення сприяє потужність і водночас непомітність дискурсивних практик, у яких медії його здійснюють. Медійний дискурс робить чи не найбільший внесок у поширення так званого банального націоналізму, котрий просякає різноманітні інституції усталених націй і завдяки цьому натуралізує уявлення про національну структуру світу й безальтернативність національної ідентифікації індивідів. Як висловився автор цього поняття Майкл Біліг, банальний націоналізм увійшов у щоденне життя мільйонів людей саме завдяки тому, що «медії щоденно приносять громадянам додому [національні] прапори», тобто публічні практики сприйняття світу в національних категоріях»¹.

Дослідники медійного творення національної ідентичності звертали увагу насамперед на утвердження чільного місця національної ідентичності в структурі ідентифікацій членів аудиторії та суспільства, здійснюване за допомогою тематичних пріоритетів медійного дискурсу й способів представлення нації та її членів. Проте водночас із таким утвердженням медії активно впливають на, так би мовити, наповнення цієї ідентичності, тобто уявлення її носіїв про те, що саме означає членство в нації, чим вона є та чим не є. Одним з аспектів цього наповнювання

¹ Billig M. Banal nationalism. — London, 1995. — P. 94.

є асиметрія частоти та способу представлення інших країн/націй, яка пов'язує деякі з них зі своєю міцніше, ніж інші, вказуючи таким чином місце своєї країни в світі. Проте не меншу роль, ніж географія, в цьому наповнюванні відіграє історія: виділення певних періодів та постатей як ключових для національної ідентичності водночас із замовчуванням чи побіжним згадуванням інших. Медійні практики представлення минулого роблять важливий внесок у підтримування й оновлювання національного нарративу — дискурсу (точніше, конвенції дискурсу) про долю й сутність нації, що пов'язує різні славні й трагічні події як віхи на шляху до сучасного стану спільноти, котру нарратив завдяки цьому ідентифікує. Як і геополітичні орієнтири нації, історичні пов'язання її нинішніх членів є об'єктом явного та неявного змагання між речниками різних пріоритетів, у якому медіє є водночас тереном і одним із головних учасників. Останніми десятиліттями саме медіє, насамперед телебачення та кіно, стали для мільйонів громадян головним джерелом історичного знання, повернувши їхню увагу до багатьох тем і подій, які раніше цікавили лише науковців, — і водночас завдяки селективності своєї уваги популяризуючи певні епізоди та відповідні їм ідентичності коштом інших².

У сучасній Україні центральне місце в твореному/виборюваному історичному нарративі посідає ставлення до її радянського минулого: спрощено кажучи, тлумачення його як золотого віку чи як пропащого часу. Від перших років незалежності її легітимація спиралася на засудження радянського режиму, хоч у дискурсі постноменклатурної влади воно було далеко не таким рішучим, як в опозиційному націоналістичному за часів СРСР та після його розпаду. Тимчасом як права опозиція вимагала радикальнішого відкидання політичної та ідеологічної спадщини радянського ладу, комуністи й інші ліві партії виступали за повернення до того ладу та його нарративу. З плином часу незалежність стала спільною платформою майже всіх політичних сил, однак це не привело до одностайного відкидання радянської спадщини. Не лише ліві, але й пропрезидентські

² Baer A. Consuming history and memory through mass media products // *European Journal of Cultural Studies*. — 2001. — Vol. 4. — № 4. — P. 491–501
Hesling W. The past as story: The narrative structure of historical films // *European Journal of Cultural Studies*. — 2001. — Vol. 4. — №. 2. — P. 189–205.

«центристські» партії намагаються примирити й поєднати незалежну сучасність із радянським минулим, подаючи його як славу чи принаймні не ганебну сторінку національної історії. Відповідно до оцінки радянської доби минулого, різні політично-ідеологічні табори по-різному ставляться й до інших періодів минулого, від Київської Русі до УНР та УПА: апологети радянського ладу здебільшого зберігають його означення подій і постатей, а супротивники змінюють на протилежні³. Медії є одним із головних форумів, у якому відбувається змагання між різними версіями національного минулого, що їх можна спрощено назвати радянським та націоналістичним нарративами. Водночас медійний дискурс робить вирішальний внесок у перемогу радянського версії.

Як і інші ідеологічні розбіжності в суспільстві, ставлення до подій минулого є предметом явного обговорення в певних медійних практиках, як-от проблемних статтях та інтерв'ю в газетах і документальних фільмах та ток-шоу на телебаченні. Деякі з цих продуктів, особливо телевізійні, можуть збирати досить масові аудиторії та справляти великий вплив на суспільні уявлення щодо обговорюваних проблем — надто що виробництво й демонстрування медійних продуктів нерідко стає відповіддю на порушення цих проблем в інших дискурсах, насамперед політичному. Проте в медіях для масової аудиторії такі практики посідають дуже невелике місце. Тому головний внесок у творення ідентичності ці медії роблять іншими продуктами, які буцім? то лише інформують або розважають, але водночас неявно втілюють численні припущення про історію та сучасність.

Найпомітнішими з цих продуктів є газетні тексти й телевізійні програми, спеціально присвячені історичним подіям та діячам, але призначені не дискутувати про них, а інформувати — водночас більшою чи меншою мірою розважаючи аудиторію. Багато газет, у тім числі й виразно таблоїдних, уміщують матеріали на історичні теми з певною періодичністю та/чи з нагоди визначних дат. Часом такі матеріали представляють чітку ідеологічну позицію щодо події чи діяча, зокрема коли мають на

³ Див., наприклад: Гриневич В. Міт війни та війна мітів // Критика. — 2005. — Ч. 5. — С. 2–8; Портнов А. Упражнения с историей по-украински (Заметки об исторических сюжетах общественно-политических дебатов в постсоветской Украине) // Ab Imperio. — 2007. — № 3. — С. 93–138.

меті помістити її в свідомості читачів на місці іншої, котру автор вважає хибною. Частіше, однак, автори згадують спростовувані погляди лише побіжно або й не згадують узагалі, волюючи «розповідати» історії, в правдивості яких ця наративна структура та, не меншою мірою, саме розміщення текстів на сторінках історії, культури або новин (а не дискусій чи коментарів) спонукають не сумніватися. Безперечно, такі інституційно наділені статусом знання тексти втілюють певні ідеології, неявна присутність яких сприяє їх некритичному засвоюванню, надто якщо різні матеріали на історичних та інших сторінках багатьох випусків газети вочевидь не суперечать один одному. Читачі можуть усвідомити партикулярність і проблематичність пропонуваного наративу лише в тому разі, коли мають доступ до інших дискурсів, у яких тлумачення відрізняється.

Не надто помітною є й ідеологічність самого добору подій та постатей, про які йдеться на історичних сторінках і які складають, так би мовити, історичне наповнення національної ідентичності. Вказуючи події та людей, яких членам аудиторії та нації загалом належить пам'ятати, редактори водночас окреслюють пріоритетність різних історичних періодів і навіть самі межі національної історії. Аби продемонструвати відмінність утілюваних у різних газетах окреслень, порівняємо добір подій і осіб, про яких ішлося протягом перших трьох місяців 2008 року на присвячених історії сторінках двох масових газет: «Хронографі» в «Сьогодні» та «Історії» в «Газеті по-українськи» («ГПУ»). Попри певні відмінності в тематичних пріоритетах і стилях, редактори обох сторінок намагаються зробити тексти привабливими для масової аудиторії, тому по змозі вибирають «незаявлені» теми й подають цікаві подробиці важливих подій. Цими сторінками обидві газети — кожна по-своєму — творять зрозумілий для мас образ національної та світової історії. Головною різницею між цими двома образами є не форма представлення подій, а зміст того, що пропонується вважати історією.

В обох газетах історичні сторінки наповнено статтями про минуле не тільки України, а й інших країн. Однак співвідношення чисельності матеріалів про різні країни, яке неявно вказує на важливість і/або цікавість їхньої історії — та, в певному сенсі, сучасності, — дуже відрізняється (див. табл. 1). В «ГПУ» понад половину текстів присвячено Україні, а серед решти

приблизно половину становлять тексти про країни Заходу, третину — про (неукраїнську частину) СРСР, і всього кілька — про інші частини світу. «Сьогодні» про ті частини взагалі майже не згадує, про Захід пише значно рідше, ніж про СРСР та Росію, а головне — тексти на українські теми становлять тут менш як п'яту частину від загальної кількості. Тобто творений у цій газеті образ доречної для читачів історії не просто не обмежується Україною, а й відводить їй доволі скромне місце, що контрастує з пріоритетом українських матеріалів на всіх інших сторінках, крім хіба тих, де йдеться про культуру. Дуже різне місце посідає в двох творених історіях і Росія: в «ГПУ» її немає взагалі (крім продовження доль, що почалися в Радянському Союзі), а в «Сьогодні» їй присвячено майже чверть усіх текстів — стільки само, як і СРСР. Мало того, якщо на Заході газета воліє бачити передусім винаходи й курйози, то СРСР та Росія цікаві їй радше митцями, науковцями й державними діячами, котрих вона ще й представляє з більшою повагою та близькістю, ніж осіб з інших частин світу, справами яких вона пропонує читачам цікавитися, але не перейматися.

Таблиця 1

Співвідношення кількості матеріалів про різні країни на сторінці «Історія» «Газети по-українськи» та сторінці «Хронограф» газети «Сьогодні» (у відсотках від загальної чисельності текстів на цих сторінках протягом січня-березня 2008 року)

	Україна	Захід	СРСР + Росія	Інші
«ГПУ»	53,2	24,5	16,0	6,3
«Сьогодні»	18,6	32,6	46,5	2,3

Але ці два образи минулого відрізняються не тільки географічним розподілом чужоземного, а й хронологічним розподілом українського: переважним зосередженням на цілком різних періодах, які таким чином стають визначальними епохами відповідних версій національної історії та ідентичності. Як показує табл. 2, «Сьогодні» не лише мало пише про українську історію, а й локалізує її головню в періодах царської та радянської влади, тобто часах належності України до Росії, що постають не прот? то як легітимна, а як головна частина національного минулого,

легітимізуючи й саму ту належність. Цей ефект посилюється завдяки доборові представлених осіб та аспектів їх діяльності: в «Хронографі» взагалі немає відверто антиросійських чи антирадянських постатей, а сумнівних під цим оглядом персонажів знейтралізовано далеким від ідеологічних суперечок наголосом, скажімо, на місцях мешкання (Лесю Українку) чи споруджених пам'ятниках (Шевченка). Ба більше, для деяких персонажів (приміром, співака Александра Вертінського чи Пушкінової «музи» Анни Керн) зв'язок з Україною постає лише як факт біографії, цілком сумісний із культурною та політичною російськістю.

«ГПУ» теж присвячує радянським часам майже половину з тих матеріалів, де йдеться про Україну, хоча деякі персонажі цих часів (наприклад, Володимир Сосюра або Петро Шелест) по-стають не стільки функціонерами радянського режиму, скільки жертвами його боротьби проти самостійності чи навіть самого розвитку української нації. Проте не менше уваги ця газета пр и? діляє періодам, міцно пов'язуваним у суспільній свідомості з боротьбою проти російсько-радянського панування над Україною: насамперед Визвольним змаганням 1917–1921 років, а також УПА та Гетьманщині. Навіть у дореволюційній добі вона бачить не тільки підросійську Україну, ай підавстрійську, і в них обох виділяє людей виразно української ідентичності (зокрема, Володимира Антоновича та Івана Пулюя), в такий спосіб тлумачачи ті часи радше як чужинське панування над Україною, ніж легітимний зв'язок одного народу з іншим. Можна зробити висновок, що «Сьогодні» втілює радянський наратив спільної історії Росії та України, до того ж у досить радикально русоцентричній версії, де українського взагалі залишається небагато. Натомість «ГПУ» замінює його заснованим на схемі Грушевського націоналістичним наративом, важливе місце в якому посідає боротьба проти російського поневолення. Втім, у перетворюваному образі національного минулого ця газета зберігає чимало радянських рис. Головний редактор «ГПУ» Володимир Рубан пояснив таке поєднання нового та звичного, з одного боку, потребою балансу між різними темами й смаками та, з другого, бажанням не лише «йти за читачем», а часом ризикувати й «іти трохи попереду» в напрямі ідеологічних пріоритетів керівництва редакції (що їх Рубан схильний сприяти) мати як пріоритети розвитку всього українського суспільства),

сподіваючись на готовність більшості аудиторії зрозуміти й підтримати пропоновані зміни⁴.

Таблиця 2

Співвідношення кількості матеріалів про різні періоди української історії на сторінці «Історія» «Газети по-українськи» та сторінці «Хронограф» газети «Сьогодні» (у відсотках від загальної чисельності присвячених Україні текстів на цих сторінках протягом січня–березня 2008 року)

	Шляхта та козацтво	Російська та Австро-Угорська імперії	УНР та УПА	УРСР
«ГПУ»	8,0	16,0	32,0	44,0
«Сьогодні»	0	57,3	0	43,7

Іншою важливою практикою, що нею газети формують певний образ минулого, є тексти (статті, нариси, інтерв'ю тощо), які розповідають не так про самі історичні події, як про долі людей на тлі подій, що їх, відповідно, автори можуть не аналізувати або навіть докладно не описувати, а лише згадувати — втілюючи, однак, при цьому певні припущення про їхню суть і вплив. У таблоїдах одним із головних типів текстів є «історії» про видатних або ж пересічних, але в чомусь незвичайних людей. У багатьох таких історіях минулого немає: вони представляють одну недавню незвичайну подію з життя невідомої людини чи нинішній етап життя відомої. Проте якщо йдеться про життя й здобутки певної людини в цілому, найчастіше з нагоди її ювілею або смерті, то розповідь більшою чи меншою мірою стосується також минулого — але не дуже далекого, бо в більшості випадків обмеженого життям, яке ще триває або щойно скінчилося. Ще частіше розповідають про відомих або, на думку авторів та редакції, незаслужено забутих осіб «якісні» видання, зосереджуючися, однак, не на приватному житті, яким насамперед цікавляться таблоїди, а на професійних здобутках, що роблять тих людей вартими уваги.

На відміну від розповідей про події та діячів давніших епох, тексти про сучасні людські долі постають не стільки як історія, скільки як пам'ять: представляювані особи або самі діляться

⁴ Інтерв'ю з Володимиром Рубаном, 13.06.2008.

спогадами про пережите, або ж про їхні життя розповідає хтось близький чи принаймні обізнаний. Відповідно, автори пропонують ставитися до своїх героїв із захопленням, повагою чи бодай співчуттям, і це прихильне ставлення певною мірою переноситься й на режим, за якого вони жили — хіба що його зображено як джерело страждань тих людей. А оскільки тексти про незвичайних людей частіше зосереджуються на їхніх здобутках, аніж на стражданнях, то радянська доба, на тлі якої представлювано долі більшості з них, постає в таких розповідях радше привабливою. Може здатися, що цей ефект зумовлений лише властивістю людської пам'яті зберігати й висловлювати передусім добре, — проте, на мою думку, він є також наслідком медійної селекції, яка дозволяє пам'ятати головню тих, кому було не надто погано. Адже навіть видання, що в багатьох інших практиках недвозначно засуджують радянський режим, у текстах про людські долі частіше пишуть про загалом успішних (хоч, може, й не повністю зrealізованих) за того режиму письменників чи конструкторів, аніж про дисидентів чи «розкуркулених» селян, котрих він знищив або прирік на страждання. Звісно, в текстах про видатних людей за означенням має йтися головню про тих, що досягли якихось успіхів, — одначе в більшості видань таке зведення пам'яті про попередні покоління до яскравих доль успішних особистостей не компенсується постійними практиками представлення досвіду менш успішних людей, що водночас показало би менш привабливі аспекти ладу, за якого вони жили. Втім, це стосується не лише минулого, а й теперішнього.

Легітимацію радянського ладу через стимулювання пам'яті про видатних людей, які жили та творили за його умов, здійснюють не тільки ліві чи проросійські видання й не тільки таблоїди, схильні нормалізувати майже все, про що пишуть. У деяких газетах ця легітимація співіснує з досить критичним представленням радянського режиму на інших сторінках, зокрема історичних, що призводить до взаємодії в одному виданні радянського та націоналістичного наративів минулого. Приміром, у «якісному» й загалом ліберально та прозахідно налаштованому тижневику «Дзеркало тижня» можна помітити суттєву відмінність між сторінкою «Архіваріус», спеціально присвяченою історії, та матеріалами про видатних людей минулого,

публікованими на інших сторінках секції «Людина». Укладач «Архіваріуса» здебільшого запрошує до співпраці фахових істориків, тож друковані на цій сторінці тексти загалом утілюють панівний нині в українській історичній науці погляд на ту чи іншу подію та ієрархію важливості різних подій національного минулого — погляд, набагато ближчий до націоналістичного наративу, ніж до радянського. Натомість у матеріалах про визначних науковців, митців та громадсько-політичних діячів переважає позитивне представлення радянського ладу завдяки позитивному представленню радянського досвіду тих людей. Утім, проблематизаційний або й виразно полемічний характер багатьох матеріалів на історичні теми дає підстави сподіватися, що в цій «якісній» газеті взаємодія двох наративів вможливилює пошук компромісного тлумачення, на якому відтак ґрунтувалася б ідентичність більшості громадян незалежної України. Натомість у таблоїдах поєднання безоцінкових «історій» людей дуже різних позицій і досвідів сприяє радше нормалізації відповідних їм ідеологій та суспільних практик як, у принципі, однаково прийнятних частин минулого, не вартих жодного нормативного оцінювання з боку нащадків. Наслідком цього, гадаю, може стати не компроміс, а ідентифікаційна дезорієнтація й аномія.

Телебачення представляє минуле в своїх специфічних жанрах. У новинах чи не єдиним легітимним приводом для матеріалів на теми історії є більш чи менш «круглі» дати. Проте редактори українських теленовин більшість дат просто ігнорують, згадуючи насамперед ті, що їх відзначають політики, нерідко збурюючи цими відзначеннями суспільні пристрасті (як-от роковини більшовицької революції чи створення УПА). Втім, подеколи певні канали звертають увагу на дати, що інакше могли б залишитися для глядачів непоміченими. Приміром, на початку березня 2008 року «Інтер» аж тричі розповідав у новинах про чергову річницю від дня смерті та похорону Сталіна (зокрема й у підсумковому недільному випуску, що вийшов в ефір у день народження Шевченка, якому присвятили сюжети кілька інших каналів, але не цей). Утім, новинні сюжети були не єдиним способом телевізійного відзначання цієї річниці: «Інтер» показав також кілька документальних фільмів про Сталіна та його дітей. Саме документальні й художні фільми

є головними телевізійними жанрами для творення історичної свідомості аудиторії.

На зміну документальним фільмам пропагандистсько-просвітницького спрямування, що їх за успадкованою від радянських часів традицією продукували на початках незалежності державні та невеликі приватні студії, останніми роками прийшли більш сенсаціоналістські, драматичні й видовищні стрічки виробництва самих телеканалів чи нових продакшн-компаній. Тематика й стилістика перших робила їх не дуже цікавими для масової аудиторії, тож зорієнтовані на прибуток незалежні канали — на відміну від фінансованого з бюджету Першого національного — ставили й досі ставлять їх хіба що вночі: аби виконати вимоги ліцензій, що зазвичай вимагають певної частки «культурологічних» програм. Натомість фільми другого типу дедалі частіше потрапляють у денний чи навіть праймовий ефір, особливо на СТБ та «Інтері», що зламали поширений серед українських телевізійників стереотип документального кіно як нерейтингового жанру. Зміна стилістики супроводжується зміною тематичних пріоритетів, досить подібною до тієї, що відбулася в масовій пресі. Спрощено кажучи, замість «відкривати» глядачам невідомі внаслідок радянських замовчувань і фальсифікацій періоди історії України (зокрема, репресії більшовицького режиму та незалежницьку боротьбу проти нього), телевізійники заходилися приваблювати їх цікавими подробицями добре відомих епох, насамперед радянської та пострадянської. Хронологічна й психологічна близькість цих епох робить демонстрування подробиць легшим (завдяки доступності учасників і свідків, а також документів та відеоматеріалів) і водночас прийнятнішим для великої частини аудиторії.

Не менш істотним чинником є ідеологічні пріоритети російських виробників і телеменеджерів, продукти яких українські канали активно показують і продають їм свої. За президентства Путіна російське телебачення стало важливим чинником творення національної ідентичності й ностальгії за радянськими часами. Тому воно воліє розповідати про радянські здобутки та загадки, але не про незалежницькі змагання чи підрадянські страждання українців. Ці пріоритети істотно впливають і на теми та підходи присвячених минулому програм українських телеканалів. Ринкова непартитетність сумісних і несумісних

із панівним у Росії історичним нарративом продуктів (за відсутності державних механізмів її компенсування) суттєво посприяла маргіналізації спроб деяких українських каналів, зокрема «1+1», творити привабливі документальні фільми на основі незалежницького тлумачення історії, хай і вирозумілого до радянської доби як невилучної частини минулого. Обмежені українським ринком і, отже, здебільшого неприбуткові фільми про суперечливі моменти історичної свідомості громадян України на перейнятому передусім прибутками телебаченні були дуже нечисленними, та й показували їх здебільшого близько чи після опівночі.

Цей самий чинник великою мірою визначав і теми та ідеології художніх фільмів про події минулого. Тимчасом як відродження російського кіно від кінця 1990-х років ознаменувалося дедалі більшою кількістю фільмів на історичну тематику, започатковане в перші роки незалежності кінематографічне «пе? реписування» української історії з переходом каналів і студій на ринкові засади зійшло нанівець. Українські телевізійники не лише не намагалися представити в нових фільмах відповідну незалежницькому дискурсові версію історії, а й не обмежували обіг старої, радянської версії. Впродовж першого десятиліття незалежності вони активно показували стрічки радянського виробництва, зокрема й ті, що відверто вороже тлумачили українські незалежницькі прагнення часів Гетьманщини, УНР, УПА тощо. А від початку 2000-х в українському ефірі з'явилися нові російські фільми, що часом теж були ворожими до української самостійницької боротьби, але здебільшого просто ігнорували її, представляючи російські змагання та здобутки, нерідко за участю українців, котрих ця участь робила, по суті, частиною росіян.

Нарешті, коли за кілька років українські виробники почали творити власні художні фільми, вони теж не вважали невідповідність незалежницькому нарративові підставою відмовлятися від ринково перспективних тем зі спільної історії українців і росіян. Тож у цих продуктах українська ідентичність або не фігурувала взагалі, або поставала цілком сумісною з російською та радянською. Приміром, показаний навесні 2007 року на «1+1» мінісеріал «Смерть шпигунам!» представляв діяльність радянської контррозвідницької структури СМЕРШ на території

України, яку він (на відміну від раніших фільмів українських виробників) виразно ідентифікував. Проте не лише українських націоналістів, відверто ворожих радянському режимові та СМЕРШеві як його дієвому знаряддю, а й пересічних українців, що намагалися вижити поміж різними збройними силами, автори не показали (маю на увазі носіїв саме цієї ідентичності, а не просто прізвищ або акценту). Крім радянських людей різних національностей, у фільмі діяли тільки німці, до яких ті люди одностайно ставляться як до ворогів. «Мода на радянське ретро»⁵, що її цей фільм продемонстрував і певною мірою простимулював, робить великий внесок у нормалізацію радянського минулого та радянського ладу, зокрема й серед молодих поколінь українців. Такою нормалізацією телевізійний кінопоказ підважує дієвість незалежницького історичного наративу не менше, ніж практичною відсутністю фільмів на центральні для цього наративу теми.

Ще одним важливим засобом медійного впливу на історичну свідомість аудиторії є відзначення святкових і пам'ятних днів, яке встановлює перелік та ієрархію важливості таких днів, а отже, й ідеологій, що їх ці дні унаочнюють. Медійне відзначення свят і днів скорботи охоплює різноманітні практики, що їх можна звести до двох категорій. З одного боку, в такі дні з'являються присвячені їм спеціальні продукти: від згадок у реґулярних календарях до розлогих інтерв'ю в газетах та від новинних сюжетів до художніх фільмів на телебаченні. З другого, з нагоди особливо важливих днів медії ладні змінювати загальну структуру свого дискурсу: медії можуть наповнити шпальти чи ефір спеціальними продуктами, радикально зменшивши таким чином частку інших, або й узагалі відмовитися від деяких із них як невідповідних відзначуваному дню. Поєднання цих елементів робить випуск газети чи ефір телеканалу в святковий або скорботний дні не схожим на звичайні, що сприяє сприйняттю серед аудиторії самих цих днів як особливих, надто якщо незвичайними стають усі медії, що діють у певній спільноті — ідентичність якої таке солідарне відзначення водночас підтримує, а несолідарне підважує та, зрештою, змінює.

Як перехідне суспільство, Україна перебуває в процесі переокреслення цього й інших елементів ідентичності, коли різні

⁵ Кокотюха А. Слов'янську шафу вже продали / Телекритика. — 14.05.2007. — <http://www.telekritika.ua/telekino/2007-05-14/8857>.

групи мають дуже різні уявлення та беруть участь у різних, більш чи менш усталених практиках. Якщо говорити про календар, то дві основні суперечності стосуються змагання/поєднання світських і релігійних свят, з одного боку, та радянського й націоналістичного наративів історії, з другого. В першому випадку медіа, як і велика частина еліт і всього суспільства, намагаються просто поєднати атеїстичне старе з релігійним (насамперед православним) новим, тобто відзначати й світські, й церковні свята, часто в ті самі дні, не вважаючи, що для деяких людей це може бути неприйнятним. Утім, це поєднання непарицетне: жодне релігійне свято не є для медійників (тобто, як вони гадають, для більшості аудиторії) таким важливим, аби вимагати суттєвої зміни структури дискурсу, зокрема вилучення невідповідних елементів. Тому медіа намагаються звести відзначення навіть найбільших християнських свят до публікації спеціальних продуктів, не відмовляючися при цьому від усіх інших, зокрема й відверто розважальних та, за релігійними мірками, блюзнірських. Майже всі телеканали вводять у випуски новин святкові сюжети чи студійні тексти, деякі показують один-два документальні та/чи художні фільми, але тільки Перший національний на головні православні свята транслює богослужіння, вже бодай через це значно зменшуючи присутність інших програм і маркуючи ці дні як незвичайні. Водночас важливі світські свята, як-от Новий рік чи День Перемоги, телебачення відзначає наповненням ефіру багатьма святковими продуктами, що радикально змінює структуру мовлення.

Доброю ілюстрацією щороку стає ефір перших днів січня, в яких телевізійники бачать перш за все не різдвяні свята, а (після)новорічні — власне, канікули, довгі вихідні. Та й будь-які інші вихідні дні, коли глядачі, за припущенням телеменеджерів, мають багато часу й бажають передусім розважатися, визначають структуру телевізійного дискурсу більше, ніж головні християнські свята, які також можуть припадати на ці дні, але вимагають зовсім іншої поведінки. Поєднуючи в ефірі різдвяні та новорічні (чи якісь інші релігійні та світські) елементи, телебачення не тільки відбиває ту обставину, що в самому суспільстві, за формулою Отара Довженка, «українець ще не зовсім народився, а радянська людина — не зовсім померла», а й ігнорує бажання (як вважають менеджери, рекламно незначущі)

тієї частини аудиторії, для якої «6 і 7 січня — не просто вихідні»⁶. Таким чином воно підтримує перевагу «радянської людини» над релігійним (чи принаймні чутливим до національних традицій і вірувань співвітчизників) «українцем». Це саме стосується й переважної більшості газет — тільки що їхнє відзначення світських свят не може впливати на суспільство такою мірою, як телевізійне, насамперед через успадковану від радянських часів відсутність випусків у вихідні, яка переносить газетне відзначення на попередні дні, а у святковій посилює залежність медійної аудиторії від телебачення.

Ще відчутнішу перевагу медіі надають радянським святам над антирадянськими, зокрема відповідними націоналістичному нарративові української історії. Тут вони не демонструють такого еклектичного підходу, як щодо релігійного й світського календарів, сприймаючи дві історичні моделі та їхні головні свята як не цілком чи й узагалі не сумісні. Деякі видання відзначають лише одні й ігнорують — або згадують із протилежним ідеологічним «знаком» — інші. Скажімо, 23 лютого 2008 року «Газета по-українськи» навіть не згадала про День захисника Вітчизни, що його Президент Кучма запровадив наприкінці 1990-х на місці Дня радянської армії. Натомість «Сьогодні» вміст тила присвячений цьому святу розлогий матеріал на другій сторінці, додатково позначивши його важливість рубрикою «Нова вина дня» та анонсом на першій сторінці⁷. Водночас наприкінці листопада 2007-го вона зігнорувала День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, що за президенства Ющенка набув набагато більшого, ніж доти, значення для держави й суспільства. А от «ГПУ» відзначила його відразу кількома матеріалами — не лише на історичній сторінці, але й на шпальтах про людські долі й навіть про головні новини⁸.

⁶ Довженко О. Merry Christmas, радянський народ! // Телекритика. — 9.01.2007. — http://www.telekritika.kiev.ua/articles/158/0/8375/rizdvo_od_2007/.

⁷ Соломко И., Смертенко Е., Кошиль А. А у Вас какое звание? // Сегодня. — 2008. — 23 лютого. — С. 2.

⁸ Чебанюк О. «Людей не ховали — сил не було» // ГПУ. — 24.11.2007. — С. 13; Павленко Н. «Сидить чоловік і їсть kota. Прямо з шерстю» // Там само. — С. 14; Перевозина О. На виставці про Великий Голод люди говорять пошепки // Там само. — С. 3.

Проте деякі радянські за походженням свята, як-от 8 березня чи 9 Травня, антирадянськи налаштовані газети теж відзначають: напевно, редактори вважають, що для більшості їхньої аудиторії вони вже мають загальнолюдське значення. Скажімо, напередодні 8 березня 2008 року «ГПУ» відзначила майбутнє свято цілою низкою матеріалів, що розповідали про історію його виникнення та про нинішні подарунки для різних груп жінок (тексти другого типу неявно вказували на чинність свята в усьому суспільстві)⁹. Від святкового набору, який запропонувала «Сьогодні», добірка «ГПУ» відрізнялася лише відсутністю спеціального привітання читачкам від редакції. Але й без того спосіб відзначання цього дня робив його набагато важливішим за виразно «національні», відповідні націоналістичному наративові (крім хіба що Дня жертв Голодомору). Посилення ролі нерадянських дат у дискурсі влади та медій після Помаранчевої революції не привело до притлумлення радянських, що їх націоналісти разом зі своїми опонентами й далі свідомо чи несвідомо визнають і підтримують як ідеологічно нейтральні та спільні для всього суспільства¹⁰.

Але особливо явним є панування радянських свят на телебаченні, де майже немає ідеологічного плюралізму: всі канали орієнтуються на гаданого пересічного глядача, в якому вони бачать і своїми практиками плекають «радянську людину». Тому виразно антирадянські дати вони, по суті, ігнорують, згадуючи про них хіба що в новинних сюжетах, але залишаючи незмінною невідповідну цим дням структуру дискурсу. Найкричущішим прикладом такого ігнорування до останнього часу залишалося мовлення в поминальні дні за жертвами Голодомору, в якому не тільки майже не було програм про саму цю трагедію, а й переважали розраховані на недільні смаки аудиторії розважальні продукти. Лише у відповідь на чітку вимогу Національної ради з питань телебачення та радіомовлення телевізійники 2007 року, зрештою, почали утримуватися від розваг у ті та інші скорботні

⁹ Цалик С. У Російській імперії Жіночий день відзначали 23 лютого // ГПУ. — 7.03. 2008. — С. 25; О.П. Прем'єрка полетіла до Брюсселя здонькою // Там само. — С. 4; Поп О. Ліцейцкам на 8 Березня дарують золото і косметику // Там само. — С. 6.

¹⁰ Про цю практику в «допомаранчевих» медіях див.: Кулик В. Україна, яку нам вибирають // Критика. — 2002. — Ч. 5. — С. 10.

дні¹¹, хоч майже не доповнюючи цього «негативного» маркування представленням причин скорботи. Єдиним нерадянським світським святом, який українські телеканали відзначають суттєвою зміною звичного репертуару, є День Незалежності, що його вони наповнюють програмами про різні періоди національної історії та різні аспекти національної культури¹², роблячи, по суті, резервацією відсутньої в інші дні виразної українськості (чимось на кшталт «жіночого дня» 8 Березня, коли жінкам намагаються за один раз віддати все те, чого позбавляють протягом року).

Зате в радянські свята телеканали ставлять в ефір стільки радянських чи нових (переважно російських), але ідеологічно суголосних їм продуктів, що не дають глядачам змоги не помітити цих днів чи витлумачити їх з урахуванням незалежницьких змін. Найяскравіше демонструє цю анахронічну радянськість ефір перших днів травня, коли український уряд, як і на початку січня, влаштовує громадянам довгі вихідні, а телебачення наповнює їх святкуванням спершу Дня солідарності трудящих, а потім — Дня Перемоги, в якому й досі знаходиться місце навіть давнім фільмам про боротьбу добрих чекістів із поганими бандерівцями у Західній Україні відразу по війні¹³. Потужні практики підтримування радянської версії минулого водночас створюють контекст, у якому зростає ймовірність відповідного їй сприйняття теперішнього.

Підсумовуючи, варто наголосити, що українську специфіку медійного (від)творення національної ідентичності членів аудиторії зумовлюють не тільки недавність незалежності держави й радикальна відмінність між поглядами різних людей у суспільстві, політикумі та журналістському середовищі, а й залежність українського медійного ринку від російського, ідеологічні пріоритети якого українські мовники, отже, великою

¹¹ Ганжа Л. Біда навчить // Телекритика. — 11.12.2007. — <http://www.telekritika.ua/media-rinok/regulyuvannya/nacrada/2007-12-11/35439>.

¹² Кокотюха А. Бандерівці у серпні // Телекритика. — 29.08.2006. — http://www.telekritika.kiev.ua/articles/131/0/7696/kinoprem'eri_u_den_nezalezhnosti.

¹³ Чечеринда С. Наші чи «німці»? // Українська правда. — 8.05.2007. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/5/8/58455.htm>.

мірою наслідують. Хоча низка газетних і телевізійних практик, зокрема новинних, утверджує чільне місце національної ідентичності, спрямованої саме на Україну як країну та спільноту, в багатьох інших ця країна/спільнота постає нерозривно пов'язаною з Росією або навіть належною до неї. Водночас медійний дискурс є тереном змагання між радянським і націоналістичним наративами української історії, яке відбувається не лише поміж різними виданнями та каналами, ай, так би мовити, всередині багатьох із них. На перебіг цього змагання суттєво впливають імпортовані з Росії чи розраховані на російський ринок продукти, що заповнюють більшу частину українського телефіру, особливо в прайм-тайм. Вони явно або неявно стверджують минулу й сучасну належність України до спільного з Росією культурного та політичного простору, підважуючи творене в інших медійних практиках та інших суспільних інституціях уявлення про відмінність чи навіть протиставлення двох країн. Пануванню таких продуктів і, відповідно, активному втіленню проросійських уявлень та ідентичностей не стала на заваді й По?маранчева революція, що привела до нової суспільно-політичної ситуації в країні та трохи інакшої політики влади щодо Росії, з одного боку, та націотворчої діяльності медій, з другого.

3.2. Культура історичної пам'яті як складова публічної дипломатії: український контекст

Слово належить наполовину
тому, хто говорить,
і наполовину тому, хто слухає.

Мішель Монтень

У сучасному глобалізованому світі не випадає говорити про етнополітичну культуру як про явище обмежене кордонами окремої країни чи певного регіону. Особливості міжетнічної комунікації накладають свій відбиток на формування образу тієї чи іншої країни як в середині, так і поза її межами. Культурні ідентифікатори, уявлення та стереотипи вже досить давно розглядаються не лише як предмет етнологічних студій, але й як чинник, що цілком реально впливає на політику загалом і на дипломатію зокрема¹.

Імідж країни та її громадян, базований на певному образі, усталеному уявленні іноземців про культуру, місце на історичній арені та традиції тієї чи іншої країни стають все більш впливовим чинником формування міжнародної політики. Водночас, вже у XX столітті дипломатична сфера перестала бути виключно прерогативою держави, і успіх на міжнародній арені дедалі більше почав залежати від спільних зусиль державних та недержавних структур. У дипломатії все більшу роль відіграє громадська думка, а її формування стає одним з пріоритетів політичної діяльності. Відповідно, і публічна дипломатія як інструмент формування позитивного іміджу держави набуває все більшого значення як у системі крос-культурної комунікації зокрема, так і політичної діяльності загалом.

* * *

Сам термін «публічна дипломатія» (public diplomacy) було запроваджено американськими дослідниками². Від 1977 року

¹ Див.: Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

² Nicholas J. Cull «'Public Diplomacy' Before Gullion: The Evolution of a Phrase// http://uscpublicdiplomacy.com/index.php/newsroom/pdblog_detail/060418_public_diplomacy_before_gullion_the_evolution_of_a_phrase/. — Режим доступу на 24.12.2009 — вільний.

він використовується у офіційних документах Конгресу США на позначення принципів, що ними керуються США у своїй зовнішній політиці у взаємодії з іноземною громадськістю³.

В Україні термін «публічна дипломатія» лише набуває поширення. Він наразі відсутній не лише в спеціалізованих українських енциклопедіях, але й в україномовній версії Вікіпедії (тоді як у англійській та російськомовній версіях він, хоч і з досить різними тлумаченнями, наявний).

Попри певні відмінності та різночитання, що утворилися за 50 років усталеного вживання терміна в англійському дискурсі деякі речі лишаються незмінними — цей термін позначає виключно зовнішню політику, крім того, йдеться про ту її частину, яка не пов'язана безпосередньо з офіційними угодами і дипломатичним протоколом. Відповідно до словника Держдепартаменту США, публічною дипломатією називають «фінансовані урядом програми, спрямовані на інформування та вплив на громадську думку в інших країнах, головним інструментом яких є публікації, кіно, культурні обміни, радіо та телебачення»⁴. Центр публічної дипломатії Едварда Марроу послуговується таким визначенням: «Публічна дипломатія охоплює різні аспекти міжнародних відносин за рамками традиційної дипломатії; являє собою культуру уряду громадської думки в інших країнах; взаємодію груп і приватних інтересів однієї країни з іншими; вплив на політику закордонних справ; зв'язок між дипломатами та іноземними кореспондентами, а також процеси міжкультурних комунікацій»⁵. Проте існують і інші визначення публічної дипломатії⁶.

Якщо в англійському політологічному дискурсі зміст та обсяг цього терміна, хоч і не вважаються остаточно усталеними, проте вже є досить традиційними та теоретично обґрунтованими.

³ Public Diplomacy and the Future. Hearings before the Subcommittee on International Operations of the Committee on International Relations. H.R., 95th Congress, 1st Session. — Wash.: GPO, 1977. — P. 685.

⁴ Dictionary of International Relations Terms. — U.S. Department of State, 1987. — P. 85.

⁵ What is Public Diplomacy? The Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy// <http://fletcher.tufts.edu/murrow/public-diplomacy.html> — Режим доступу на 24.12.2009 — вільний.

⁶ Див., наприклад: What is Public Diplomacy? Public Diplomacy Alumni Association// <http://www.publicdiplomacy.org/1.htm> — Режим доступу на 24.12.2009 — вільний.

ми⁷, то в російськомовному дискурсі досі обговорюють публічну дипломатію під цілим рядом інших термінів. Частина з них (такі, як «народна дипломатія» або «громадська дипломатія») наявні і в українському, переважно публіцистичному, дискурсі⁸.

Подекуди «складнощі перекладу» в українських потрактуваннях явища публічної дипломатії приводять до суттєвої зміни первинного значення терміна. Найчастіше непорозуміння виникають на ґрунті неусвідомленості різниці в завданнях зовнішньої та внутрішньої політики⁹. В першу чергу це пов'язано з відсутністю вітчизняної традиції наукового осмислення явища публічної дипломатії.

Публічна дипломатія адресує свої програми закордонним реципієнтам. Як і дипломатія традиційна, вона не спрямована на громадян своєї країни і не є продуктом для внутрішнього використання, на відміну від публічної політики. Народна, приватна або громадська дипломатія являють собою програми, які не лише ініційовані та здійснювані приватними особами, але й не завжди відповідають пріоритетам публічної дипломатії держави, а подекуди і прямо суперечать їм. Це не означає, що методи публічної дипломатії не передбачають існування певно-

⁷ Див.: Laves W., Thomson C *Cultural Relations and United States Foreign Policy* / W. Laves, C. Thomson. — Bloomington: Indiana University Press, 1963. — 227 p.; Rubin B. *Secrets of State: The State Department and the Struggle Over U.S. Foreign Policy* / B. Rubin. — N.Y.: Oxford University Press, 1987. — 352 p.; *Public Law of the European Community: Text, Materials and Commentary*. — London: Sweet & Maxwell, 1995. — 612 p.

⁸ Див., наприклад: Українські експерти просувають Україну в НАТО методами «народної дипломатії» // http://www.uceps.org/news.php?news_id=134 — Режим доступу на 12.12.2009 — вільний; Молодіжне об'єднання народних дипломатів // <http://www.apibd.com/mond/page.php?7> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний; Бюлетень «Україна — НАТО»: громадська дипломатія в Україні // <http://eu.prostir.ua/news/237976.html> — Режим доступу на 23.12.2009 — вільний; Публічна дипломатія та любощання громадських інтересів на місцевому рівні // <http://www.ipo.org.ua/lib/566/> — Режим доступу на 12.12.2009 — вільний.

⁹ До громадської публічної дипломатії через «ЄвроАтлантику» // <http://dif.org.ua/ua/events/yu0i> — Режим доступу на 12.12.2009 — вільний; Публічна дипломатія в сфері євроінтеграції: якою вона буде в Україні? // http://donetsk.cure.org.ua/dbm.php/archive/2009-07-31_825 — Режим доступу на 12.12.2009 — вільний.

го плюралізму думок і скасовують свободу слова та переконань, проте програми публічної дипломатії все ж мають певний, визначений державою пріоритетний курс, підтриманий у більшості не лише інформаційно, але й фінансово. Тоді як програми громадської та приватної, «народної» дипломатії керуються виключно індивідуальним або колективним баченням своїх пріоритетів їх учасниками. Культурну дипломатію¹⁰, яка, як термін, вже досить ґрунтовно прижилася переважно в українській публіцистиці, видається цілком логічним розглядати як одну зі складових публічної дипломатії.

Стосовно публічної дипломатії, у цьому тексті йдеться про інструмент державної зовнішньої політики, що використовується для формування позитивного іміджу держави за її межами. На протигагу дипломатії традиційній, публічна дипломатія зосереджена на тому, як саме країна (або міжнародна організація, як, наприклад, НАТО чи ООН) взаємодіє з громадянами інших країн і є громадсько-орієнтованою за своїм визначенням. Ефективність публічної дипломатії базується на налагодженні діалогу з громадянами інших країн. В її основі не лише формування повідомлення про те, що саме країна хотіла б представити за кордоном, але й аналіз та розробка шляхів та методів представлення, відбір відповідних інструментів та засобів донесення своєї думки та переконання.

З'ясування, яким чином люди отримують інформацію про вітчизняні досягнення, цінності та спосіб життя, історію, культуру, та, відповідно, визначення власної присутності в іноземних ЗМІ є одним з пріоритетних завдань публічної дипломатії. Методи публічної дипломатії також дозволяють здійснювати короткотермінові програми, спрямовані на формування позитивного сприйняття тих чи інших дипломатичних, економічних та військових дій. Проте сьогодні публічну дипломатію не прийнято розглядати як інструмент вирішення вже існуючих проблем. Частіше про неї говорять як про превентивний механізм

¹⁰ Кучмії О.П. Культурна дипломатія у взаємодії цивілізацій // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 37. Частина І. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. — С. 31–34; Катерина Ботанова. Українська культурна дипломатія: за обличчями без облич // <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/botanova.htm> — Режим доступу на 12.12.2009 — вільний.

у зовнішній політиці. В такому ракурсі основним завданням публічної дипломатії є формування позитивного іміджу країни, сприятливого образу держави, її громадян, культурних цінностей та традицій. У здійсненні цього основного завдання першорядне значення має успішне втілення культурної дипломатії чи публічної дипломатії у сфері культури. Формування найбільш привабливого образу країни саме у сфері культури, історії, стилю життя опиняється на першому місці у ряді завдань публічної дипломатії. Бо, як влучно зазначив посол Федеративної Республіки Німеччина пан Дітмар Штюдеманн на десятиріччі відкриття Гете-інституту в Києві у 2004 році: «Культура — це капітал, що породжує довіру та сприяє співробітництву між народами»¹¹.

* * *

В Україні термін «публічна дипломатія» у законодавчих актах не застосовується. Це, звісно, не означає, що публічна дипломатія взагалі ніколи не використовувалася українською державою як інструмент міжнародної політики. Проте говорити про цілеспрямоване та успішне його використання, мабуть, зарано. Про спроби застосування публічної дипломатії державою Україна, на мою думку, має свідчити наявність в українській законодавчій базі ряду документів, що містять у назві словосполучення «міжнародний імідж України».

У 2003 році Кабінетом Міністрів України було затверджено Державну програму забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003–2006 роки (далі — Програма-2003)¹². Сама поява відповідної Програми та констатація в її Загальній частині, що: «Створення позитивного міжнародного іміджу є одним з ключових завдань, які ставить перед собою кожна держава», дозволяє стверджувати, що в Україні на державному рівні як одне з ключових завдань у галузі зовнішньої політики вже досить

¹¹ Тисячна Надія. Культурна дипломатія. Гете-інститут — десять років по тому// День, <http://www.day.kiev.ua/32817/> — Режим доступу на 12.12.2009 — вільний.

¹² Державна програма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003–2006 роки// <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1609-2003-%EF&check=4/UMfPEGznhhxyR.ZiyuBrh9HdIKMsFggkRbI1c> — Режим доступу на 12.12.2009 — вільний.

давно визнано необхідність здійснення цілеспрямованих зусиль для формування позитивного міжнародного іміджу України.

У тій же частині Програми сформульовано і загальні риси образу України, який вбачається її авторам як кінцевий результат втілення програми: «формування уявлення про нашу державу як країну з багатою, унікальною культурою та історичною спадщиною, демократичним устроєм, розвинутою високотехнологічною індустріальною базою, як надійного і передбачуваного партнера». Водночас, основна мета Програми, покликаної забезпечити позитивний міжнародний імідж України, з точки зору її авторів, «полягає у формуванні та підтриманні позитивного іміджу України як усередині, так і поза її межами». Тобто, основна мета Програми є значно ширшою та першочергово спрямованою на дещо інші цілі, ніж відображено у назві. Сформульована таким чином основна мета наклала свій відбиток на весь зміст Програми — дуже широкою за задумом, проте не надто деталізованою у механізмах його втілення.

Програмою передбачено цілий ряд заходів, покликаних забезпечити Україні позитивний міжнародний імідж. Перші 20 з них окреслені у напрямі «Політична та культурна сфера» і змальовують широку картину — від створення спеціального інформаційного агентства та дорадчого органу при Президентові України «для координації діяльності виконавчої влади у сфері іміджевої політики» до вироблення механізмів «отримання даних щодо репутації іноземних партнерів, які виявляють недобросовісність у виконанні контрактів з українськими підприємствами». Широко окреслене коло та відсутність деталізації, а також виклад більшості цих пунктів у формулюваннях «розглянути можливість» або ж «сприяти створенню» зробили Програму більш схожою на першу спробу формування концепції дій у сфері формування іміджу, ніж на прелік завдань, що мають бути виконані в чітко окреслений період часу. Більшість з цих 20 пунктів згодом були переглянуті та відкинуті в наступних програмах. Проте хотілося б все ж зазначити два моменти, які не можна оминати в аналізі Програми з точки зору застосування методів публічної дипломатії. По-перше, в Програмі систематично вживається термін «пропаганда», що має певні негативні змістові навантаження, які виникли переважно у XIX–XX століттях та, на цій підставі, повністю відсутній в аналогічних документах

європейських установ та США (нині в Україні вже також відмовилися від його використання). По-друге, відсутність у Програмі будь-якої згадки чи то про органи, чи то заходи, які б мали забезпечувати керівництво країни даними щодо присутності України у публікаціях закордонних медій, власне, наявного в них образу України та змін, що він зазнає в очах закордонної громадської думки. Загальною офіційною оцінкою результатів втілення Програми можемо вважати висновок, зроблений у Концепції Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008–2011 роки (далі — Концепція)¹³, схвалений Кабінетом Міністрів України у 2007 році: «Досвід виконання зазначеної програми засвідчив необхідність приділення у подальшому цій проблемі адекватної її складності уваги».

2007–2008 роки Україна прожила без відповідної Програми. Попри затвердження влітку 2007 року Концепції Програми на 2008–2011 роки сама Програма (тепер вже на 2009–2011 роки) набула чинності лише у червні 2009 року¹⁴. Незважаючи на ряд позитивних зрушень, у змісті Концепції, порівняно з Програмою-2003 (зокрема, усвідомлення необхідності не «забезпечувати», а «формувати» позитивний імідж України), Концепція все ж зберегла ряд недоліків Програми-попередниці. Так, попри наявність у Концепції підрозділу під назвою «Аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв’язання програмним методом» і визнання у ньому недостатньої репрезентації «України в інформаційному просторі інших держав, а також поширення серед іноземних громадян різного роду хибних та упереджених уявлень про неї» серед «Шляхів та способів розв’язання проблеми», передбачених Концепцією, так і не знайшлося місця для аналізу наявного образу України в уявленні іноземців, зокрема і встановлення отих самих «різного

¹³ Концепція Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008–2011 роки // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=379-2007-%F0> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

¹⁴ Державна цільова програма формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 року // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=554-2009-%EF&check=dCCMfOm7xBWMxyREZiyuBrh9HdlKMsFggkRbI1c> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

роду хибних та упереджених уявлень». Натомість автори програми першим кроком у «розв'язанні проблеми» вбачають «розроблення стратегії інформаційної діяльності, що передбачає чітке визначення специфіки іноземних держав та їх населення». Не лише визначення, але й подальше врахування «специфіки іноземних держав та їх населення» у заходах з формування позитивного іміджу України є однією з необхідних умов досягнення позитивного результату у цьому процесі, проте це практично втрачає сенс без аналізу та врахування (зокрема і визначення факту його наявності) образу української держави відповідно до специфіки країни та її населення.

Розроблена на основі цієї Концепції Програма на 2009–2011 роки стала значно більш деталізованою, порівнянно зі своєю попередницею, із зазначенням у додатках обсягів фінансування, з неї, нарешті, зникло неприйнятне у документах такого рівня слово «пропаганда». У цій Програмі вже передбачено визначення «ставлення до України громадян зарубіжних країн», проте метод цього визначення враховує лише підсумки соціологічних опитувань, а аналіз впливу на формування іміджу України та власне образу України у закордонних засобах масової інформації непередбачено взагалі.

На сайті вітчизняного МЗС наявна презентація пріоритетних завдань МЗС України у 2009 році, одне з яких: «запровадити дієвий механізм підтримання позитивного іміджу України на міжнародній арені». У цьому формулюванні чітко констатовано відсутність в Україні сформованих практик застосування публічної дипломатії — одного з дієвих механізмів формування позитивного іміджу держави. Проте важко визначити, на яких дослідженнях ґрунтується впевненість міністерства у тому, що Україна не потребує творення позитивного іміджу на міжнародній арені, а лишень його підтримання (принаймні у колі політологів одноставність у цьому питанні відсутня).

* * *

Одним з найважливіших аспектів творення та підтримання образу держави є звернення до питань культури та історії. Про важливість історії, а власне — історичної пам'яті для консолідації суспільства, творення національної ідентичності існує вже ціла низка вітчизняних досліджень. У більшості з них увага

акцентується на співіснуванні в Україні кількох варіантів історичних пам'ятей, не надто узгоджених між собою. Соціологічні опитування демонструють значні розбіжності в оцінюванні найбільш значимих історичних подій в історії України в різних регіонах¹⁵. Проте ці опитування демонструють і дещо спільне. Більшість подій, які населенням України вважаються найбільш значимими для вітчизняної історії, належать до нещодавньої історії і відбувалися у XX столітті. Вони ж — і найбільш конфліктні. Проте історичні уподобання населення і державна політика у сфері історичної пам'яті не завжди тотожні.

Якщо розглянути загальну картину, що саме Україна «святкувала», «відзначала» та «вшанувала» на державному рівні за роки незалежності, то неважко помітити, що і тут превалює XX століття. Визначення «святкування» практично не використовується в українських нормативно-правових документах — лише події, пов'язані з завершенням II Світової війни (чи — відповідно до наявних у законодавстві формулювань — Великої Вітчизняної війни) становлять левову частку всіх «святкувань». Здебільшого це міжнародні документи СНД. Крім ряду цих річниць, за роки незалежності в Україні також святкували Різдво та Новий рік, Паску, День Незалежності України, 8 Березня, День міжнародної цивільної авіації, День юриста та ще кілька ювілеїв — 70-річчя Артеку, 50-річчя Міжнародної організації зі стандартизації, а у 2009 році 360-у річницю Зборівської битви. Значно більше подій, які в Україні «відзначали» — на противагу менш ніж 50 «святкувань», «відзначень» різноманітних річниць було в 5 разів більше. Лишень у 2009 році кількість відзначених на державному рівні подій перевищує цифру всіх «святкувань» у законодавчій базі України. Попри те, що саме формулювання «відзначення» використовується найчастіше на великі ювілейні дати, навіть у цьому списку «відзначень» більш як половина нормативних актів репрезентують події та осіб XX століття. Різного роду «вшанувань пам'яті»

¹⁵ Див., наприклад: Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних з II Світовою війною» // Міжнародна наукова конференція «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні», 23–26 вересня 2009 р., Київ, Україна // ww2-historicalmemory.org.ua/docs/Sociological%20Survey_WWII.pdf — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

у нормативно-правовій базі 69, з них дві третини списку стоується подій та осіб ХХ століття. Серед подій ХХ століття найбільшу увагу в нормативно-правових актах приділено Голодомору 1932–1933 років¹⁶.

Сучасна українська політика пам'яті має досить яскраво виражений зовнішньополітичний напрям, проте він не користується такою популярністю в дослідників, як вивчення впливу історичної пам'яті на ідентичність населення України.

Представлення української історії «назовні», зокрема і з застосуванням методів публічної дипломатії, також вибудовується переважно навколо подій історії ХХ століття. В першу чергу це також Голодомор 1932–1933 років.

Від 1993 року, коли з'явився перший¹⁷ Указ Президента України, присвячений вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні»,¹⁸ Міністерство закордонних справ України (МЗС) отримало кілька десятків розпоряджень від Президента та Кабінету Міністрів щодо різного роду акцій, пов'язаних з роковинами Голодомору. Зокрема, Указом Президента від 1993 року перед МЗС України та Комісією України у справах ЮНЕСКО було поставлено завдання «звернутися до ЮНЕСКО з пропозицією про внесення 60-х роковин Голодомору в Україні до Календаря річниць видатних людей та історичних подій угалузі освіти, науки, культури і комунікацій»¹⁹. У 1993 році ЮНЕСКО так і не ухвалило якогось документа, присвяченого подіям 1932–1933 років в Україні. Проте стверджувати, що пер-

¹⁶ В українській нормативно-правовій базі міститься 51 документ присвячений вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр.

¹⁷ До 1993 року у офіційних документах, що належать до законодавчої бази України, є лише один, де вжито слово «Голодомор». Це розпорядження Кабінету Міністрів від серпня 1992 року «Про виділення коштів на 1992 рік Українському фонду культури для будівництва комплексу «Дзвони світу» — Меморіалу «Голодомор-33» у м. Лубни Полтавської області». Згадок про зовнішню політику та МЗС це розпорядження не містить.

¹⁸ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» <http://www.president.gov.ua/documents/5271.html> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

¹⁹ На практиці лише 1 листопада 2007 року Генеральна асамблея ЮНЕСКО ухвалила резолюцію про «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні».

ше ініційоване на державному рівні вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років не отримало практичного втілення у зовнішньополітичному вимірі, буде некоректно. Зокрема, саме у 1993 році парламенти двох країн (Австралії та Естонії) вперше зробили заяви щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні. Надалі цей напрям діяльності було закріплено за МЗС і більшість подальних заходів знаходилися саме в цій площині та здійснювалися методами традиційної дипломатії.

Тоді ж, у 1993 році, було вперше сформовано і Оргкомітет «з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», де серед представників українських установ та організацій, у тому числі громадських, наявні 13 представників громадських організацій української діаспори в різних країнах світу. Вітчизняні громадські організації у цьому списку були репрезентовані 10 всеукраїнськими організаціями, зокрема Всеукраїнською асоціацією дослідників голоду-геноциду 1932–33 років в Україні, Спілками кінематографістів, письменників, художників та архітекторів України тощо. Здавалося б, формування у такому складі Оргкомітету мало б сприяти залученню методів публічної дипломатії у донесенні до світової громадськості українського погляду на події 1932–1933 років. Проте діяльність комітету у цьому складі тривала лише рік, а склад утворюваних в наступні роки оргкомітетів вибудовувався за принципово іншими канонами. Відповідно, і згадки про участь МЗС у заходах з вшанування пам'яті жертв Голодомору на певний час зникають з документів, присвячених цьому питанню.

У 1998 році Президент України підписав Указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору»²⁰ (нині діє під назвою «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів» — за 11 років від дня підписання Указу, не зазнаючи змін у тексті, вже тричі змінював назву, проте аналіз цих видозмін, хоч і видається дуже цікавим, виходить за межі визначеної теми). З появою цього Указу відбулася певна кодифікація заходів, пов'язаних з вшануванням пам'яті жертв Голодомору та чітка прив'язка до певної дати цих заходів. Незадовго до часу підписання Указу Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову «Про 65-ті роковини

²⁰ Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1310%2F98> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

голодомору в Україні»²¹. Проте участь ЗМС у підготовці цих заходів постановою не передбачалася.

У 2002 році, в зв'язку з заходами до 70-х роковин Голодомору 1932–1933 років, в офіційних документах знову з'являються згадки про МЗС, та, на практиці, про застосування методів публічної дипломатії, щоправда, дещо в іншому спрямуванні, ніж вони були використані у 1993 році. Якщо відповідно до Указу 1993 року методи публічної дипломатії знайшли втілення в принципах формування Оргкомітету, то Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні»²², підписаний у березні 2002 року, вперше покладав на Міністерство зовнішніх справ забезпечення «проведення закордонними дипломатичними установами України заходів, пов'язаних із 70-ми роковинами голодомору в Україні, зокрема за участю представників української громадськості за кордоном». Проте у затвердженому Кабінетом Міністрів України складі «Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» вже не було представників української діаспори, а залучення «представників української громадськості за кордоном» набуло форми за? прошення окремих представників діаспори на відповідні заходи, організовані посольствами України у ряді європейських країн.

У 2002 році до питання вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років вперше долучилася Верховна Рада України, яка затвердила постанову «Про 70-ті роковини голодомору в Україні»²³, де МЗС вперше відводилися функції зкоординації представлення української політики пам'яті у зв'язку з роковинами Голодомору за межами України, на міжнародному рівні. Проте заходи, окреслені Верховною Радою видалися недостатні?

²¹ Постанова Кабінету Міністрів «Про 65-ті роковини голодомору в Україні» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1696-98-%EF&chk=4/UMfPEGznhhxyR.ZiyyBrh9HdlKMsFggkRbI1c> — Режим доступу на 28.12.2009 — вільний.

²² Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» // <http://www.president.gov.ua/documents/175.html> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

²³ Постанова Верховної Ради України «Про 70-ті роковини голодомору в Україні» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=258-15> — Режим доступу на 28.12.2009 — вільний.

ми Президенту України, і на початку грудня 2002 року він підписує розпорядження «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні»²⁴. Цим розпорядженням, метою якого зазначено, серед іншого, і «привернення уваги світової громадськості», на Кабінет Міністрів покладалася розробка комплексу заходів «щодо визнання міжнародною спільнотою голодомору 1932–1933 років в Україні як однієї з найбільших трагедій в історії людства». Відповідна постанова Кабінету Міністрів України так і не була ухвалена, проте діяльність МЗС було дещо активізовано у напрямі співпраці з парламентарями ряду країн та лобювання ухвалення парламентами заяв та резолюцій щодо вшанування жертв Голодомору.

2004 рік в Україні не був позначений увагою до питання Голодомору на державному рівні. Влітку 2005 року Президент України підписав черговий Указ «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні»²⁵ з традиційними вже настановами для МЗС щодо проведення закордонних заходів. Відповідно до цього Указу Кабінет Міністрів України сформував новий склад Оргкомітету. Як і у минулому складі, до нього не були залучені представники української діаспори, але кількість вітчизняних науковців значно поменшала.

Наступний склад Оргкомітету не було доручено формувати Кабінету Міністрів — він затверджений безпосередньо Указом Президента «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій». У складі цього Оргкомітету не лише відсутні представники громадських організацій української діаспори, але й повністю відсутні вітчизняні та закордонні дослідники. Крім того, до нового складу комітету не увійшли представники облдержадміністрацій, як це було у попередніх двох оргкомітетах. Цей указ містить також і новий

²⁴ Розпорядження Президента України «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» // <http://www.president.gov.ua/documents/931.html> — Режим доступу на 28.12.2009 — вільний.

²⁵ Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1087%2F2005&ch=4/UMfPEGznhhxyR.ZiyuBrh9HdlKMsFggkRbI1c> — Режим доступу на 28.12.2009 — вільний.

напряму діяльності для МЗС: «вивчити питання щодо можливості спорудження пам'ятників та встановлення пам'ятних знаків в іноземних державах про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Того ж року Верховна Рада України прийняла закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»²⁶, в якому, серед іншого, покликається і на визнання Голодомору світовою громадськістю — власне, на різного роду документи, прийняті парламентами ряду країн щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору, що активізувалося з 2003 року, після 10-річної перерви²⁷.

У 2007 році Президент підписав Указ «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні». Саме цим Указом вперше було передбачено комплексне використання методів публічної дипломатії у заходах з вшанування пам'яті жертв Голодомору. В Указі йшлося не лише про чергову активізацію зусиль МЗС у роботі щодо визнання Голодомору міжнародною спільнотою (на практиці — парламентами різних країн та міжнародними організаціями), було відображено результати перших зусиль у напрямі, визначеному указом Президента від 2005 року щодо спорудження пам'ятних знаків жертвам Голодомору за кордоном²⁸. Крім того, цим ука-

²⁶ Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=376-16&chk=dCCMfOm7xWWMхyREZiyuBrh9HdlKMsFggkRbI1c> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

²⁷ Хронологічно цей ряд мав такий вигляд: у 1993 році вшанували пам'ять жертв Голодомору звернулися парламенти Австралії та Естонії, у 2003 р. була розповсюджена спільна Заява делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору, а до двох країн, парламенти яких приділили увагу роковинам Голодомору в 1993 році, додалася Аргентина, Канада, США та Угорщина; в 2005 до цього переліку додалися Литва та Грузія, у 2006 — Польща. Протягом наступних двох років цей список поповнили ще Перу, Королівство Іспанія, Колумбія, Парагвай, Еквадор, Чилі, Чехія та Словенія у 2007 році, Мексика, Латвія, а також ряд міжнародних організацій, у тому числі ОБСЄ та Європейський парламент — у 2008 році.

²⁸ Указом, зарема, передбачалося «сприяння українській громадськості за кордоном в організації та проведенні до 1 жовтня 2007 року міжнародного конкурсу на кращий проект пам'ятника жертвам Голодомору 1932–1933 років у місті Вашингтоні (Сполучені Штати Америки) та вивчення питання щодо можливості встановлення в інших іноземних державах відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932–1933 років в Україні».

зом було передбачено забезпечення МЗС співробітництва з Міжнародним координаційним комітетом Світового конгресу українців для планування відзначення 75-х роковин Голодомору в Україні; проведення у 2008 році в місті Києві Міжнародного форуму, присвяченого 75-м роковинам геноциду Українського народу; організацію та проведення закордонних турів творчих колективів з метою поширення правдивої інформації про трагедію Голодомору 1932–1933 років в Україні, організацію тематичних виставок у парламентах, урядових установах іноземних держав; видання, перевидання та розповсюдження наукових, науково-популярних, художньо-публіцистичних праць, збірок документів та матеріалів про Голодомор 1932–1933 років в Україні, а також здійснення заходів щодо перекладу та видання іноземними мовами окремих тематичних видань для розповсюдження їх за межами України. Повернення до практики залучення до заходів вшанування пам'яті жертв Голодомору громадських організацій української діаспори (щоправда, на відміну від практики початку 1993-х років, у заходах за кордоном, а не лише в Україні або на території її посольств) було підтверджено і Указом Президента «Про відзначення у 2007 році Дня пам'яті жертв голодоморів». Кабінет Міністрів у листопаді 2007 року затвердив «План заходів на 2007–2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні», яким досить суттєво розширював уже визначений Указом Президента України комплекс заходів за участі МЗС. Зокрема, Постановою було передбачено: проведення переговорів «з Російською Стороною щодо надання архівних матеріалів, пов'язаних з голодоморами 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 років», забезпечення МЗС «проектування та спорудження пам'ятника жертвам Голодомору у м. Вашингтоні (США)», а також, на постійній основі, продовження роботи: «з установлення в іноземних державах пам'ятників чи пам'ятних знаків жертвам Голодомору», організація показу «художніх та документальних фільмів про події, що відбувалися під час Голодомору, передбачивши їх субтитрування за державним замовленням англійською, французькою, іспанською, португальською, німецькою і російською мовами». На жаль, розшукати повний перелік фільмів, що їх субтитрування було здійснено відповідно до цієї постанови, так і не вдалося, окрім зазначених у самій постанові

фільмів, виготовлених на державне замовлення — «Голодомор в Україні. Технологія геноциду», «Голод 33» і «Жнива скорботи», щодо яких передбачалося не лише субтитрування англійською, французькою, іспанською, португальською, німецькою та російською мовами, але й «тиражування та поширення з використанням супутникового телевізійного каналу в Україні і за кордоном». Цією ж Постановою передбачалися досить широкі заходи щодо виготовлення та поширення друкованих матеріалів про Голодомор, організацію тематичних виставок у парламентах іноземних держав тощо. Виокремлення серед цього переліку, як на мене, заслуговують вперше у 2007 році згадані у нормативно-правових документах такі заходи як: «включення до туристично-екскурсійних маршрутів відвідання іноземцями та представниками української діаспори пам'ятників, пам'ятних знаків і місць поховання жертв голодоморів» і сприяння «організації та проведенню за кордоном культурно-мистецьких заходів, присвячених вшануванню пам'яті жертв Голодомору, за участю творчих колективів України», які уявляється цілком можливим розглядати вже як спробу творення комплексу заходів, спрямованих на донесення певного повідомлення саме закордонним реципієнтам. Поряд з тим, важко не помітити пролонговану тенденцію щодо орієнтованості саме на державні та міжнародні організації та тлі лише розпочатого напрацювання напрямів, що дозволяли б застосування методів публічної дипломатії, заходів, що визначали б як цільову аудиторію громадськості іноземних держав, а не державні установи та організації. У наступні роки цей напрям не набув поширення, а заходи, передбачені в документах 2007 року, були реалізовані лише частково.

Указ, підписаний Президентом України у листопаді 2007 року «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору», предбачав уже традиційну участь МЗС (у співпраці з Міжнародним координаційним комітетом Світового конгресу українців) у розробці плану відповідних заходів та забезпечення його реалізації «закордонними дипломатичними установами України із залученням української громадськості за кордоном». План таких заходів було затверджено окремим, підписаним наприкінці вересня, Указом Президента: «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» на 2008 рік.

Уже традиційно напрям діяльності МЗС не було включено у загальний перелік настанов Кабінету Міністрів, а виведено в окремий пункт, що передбачав забезпечення Міністерством традиційного «набору»: «проведення закордонними дипломатичними установами України заходів до Дня пам'яті жертв голодоморів, а також участь представників дипломатичного корпусу іноземних держав, акредитованого в Україні, в офіційних заходах, які проводитимуться в Україні; сприяти Міжнародному координаційному комітету Світового конгресу українців для планування відзначення 75-х роковин Голодомору в Україні у проведенні представниками української громадськості за кордоном заходів з ушанування пам'яті жертв геноциду Українського народу». У 2009 році формулювання Указу про заходи в зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів стосовно участі у них МЗС лишилися незмінними. Не принесло несподіванок і розпорядження Кабміну «Про вшанування пам'яті жертв голодоморів у листопаді 2009 року», де функції МЗС передбачалися у тому самому обсязі.

Проаналізований хронологічний ряд передбачених нормативно-правовими актами заходів щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору дозволяє досить впевнено констатувати, що основним орієнтиром протягом усього періоду проведення відповідної зовнішньополітичної діяльності державними установами лишилися методи традиційної дипломатії. Спроби використання методів публічної дипломатії у цьому напрямі мали фрагментарний характер. Попри спроби застосування в окремі роки вони не мали ані систематичного характеру, ані тяглості у принципах — виникнувши в той чи інший рік, окремі методи практично безслідно зникали у планах на наступний, а їх повторна поява ніколи не відповідала формату принципів, що застосовувалися у попередні роки.

Отже, основним напрямом діяльності та зусиль на рівні державної дипломатії у період 2000-х років було визнання Голодомору геноцидом українського народу на рівні міжнародних організацій та парламентів окремих країн. Політика української держави у цій сфері мала різну інтенсивність у різний час, проте найбільш інтенсивною вона, поза сумнівом, була у період 2006–2008 років. Саме в цей період до методів, що ними послуговувалася Українська держава у проведенні «дипломатії

пам'яті», були найширше представлені методи публічної дипломатії — до заходів, що проводилися МЗС, залучалися творчі колективи та вітчизняні науковці. Проте розрекламований у вітчизняних ЗМІ початок цієї кампанії зник зі шпальт вітчизняних газет уже після першої акції, здійсненої у межах цього проекту²⁹.

Коли йдеться про «політику пам'яті» в сучасній Україні, то думка дослідників досить однотайна — від часів «помаранчевої революції» вона зазнала суттєвих змін. Хоча спрямування політики української влади у сфері історичної пам'яті оцінюються досить по-різному, наявність змін у ній заперечень не викликає. Проте, на мою думку, варто говорити не так про зміну напряму в «політиці пам'яті» та культурній дипломатії, як про інтенсифікацію заходів у цій сфері, реалізацію та розширення завдань сформульованих у 1990 — на початку 2000 років. Її зовнішньополітичний напрям протягом всього часу був досить чітким у своїй тягlostі, проте досить скромним щодо методів втілення.

* * *

Наукові дослідження та дискусії щодо принципів та засад на яких має базуватися міжнародний імідж України, тривають уже понад 10 років. Так, у 2000 році Центр Разумкова оприлюднив аналітичну доповідь «Міжнародний імідж України: міфи та реалії»³⁰ та присвятив висвітленню її результатів окремих номерів журналу «Національна безпека та оборона». Основну увагу було зосереджено на аналізі ставлення до України з боку міжнародних організацій та закордонних медій, а також окремих експертів та їх об'єднань. Окрім ряду важливих результатів, отриманих авторами дослідження щодо існуючого на той час іміджу України, це дослідження засвідчило також, що ще у 2000 році з боку України не було заявлено досить чіткої «пропозиції» щодо її ролі у розвитку європейської та світової історії

²⁹ В Ізраїлі згадують жертв Голодомору // <http://tsn.ua/kultura/v-izrayili-zgaduyut-zhertv-golodomoru.html> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

³⁰ Міжнародний імідж України: міфи та реалії // http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal_pos.php?y=2000&cat=3&pos=5 Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

і культури. Хоч у згаданій аналітичній доповіді кілька разів поспіль проголошується теза про Україну як «європейську державу з багатими культурними традиціями» та «багатство її землі, історії та культури», проте в матеріалах (у тому числі і у виділеній окремо авторами доповіді провідній проблематиці закордонних ЗМІ) про культуру та історію України взагалі не йдеться. Це, звісно, не означає, що у 2000 році жодних публікацій, присвячених історії та культурі України закордонні ЗМІ не оприлюднювали. Проте їх загальна кількість та потенційна вага у формуванні іміджу України в очах українських експертів були надто малими, щоб приділяти цьому окрему увагу. Єдиний раз, коли українська культура потрапляє в поле уваги авторів доповіді, це розділ про «Нереалізований іміджевий потенціал України». Серед сфер, що, на думку авторів доповіді, мають потенціал для формування позитивного іміджу України у світі, зазначено також «культуру та науку». Так, на думку авторів, Україна вже представлена у «міжнародному культурному полі» постатями «класиків світового рівня». Серед таких постатей автори зазначають кінорежисерів О.Довженка, Д.Ветрова, С.Параджанова, композиторів М.Лисенка та Д.Лятошинського, художників Т.Яблонську, Н.Нарбута і Д.Лідера, школу балетного мистецтва В.Писарева. Поряд з цим зазначається, що «у світі практично не знають української художньої літератури». На цьому огляд культурного потенціалу України завершується і автори переходять до розгляду потенціалу наукового. Завершальним акордом цього огляду є абзац, присвячений українській «історико-культурній спадщині», яка, на думку авторів, має «значний іміджевий потенціал», який вони вбачають, зокрема, у тому, що «світ мало ще знає про княгиню Ольгу і Ярослава Мудрого, про Богдана Хмельницького і Івана Мазепу, про Петра Могилу і Григорія Сковороду». Використати цей потенціал пропонується для виходу на «світові культурні ринки, зокрема, на ринок кінопродукції». Отже, хоч серед окресленого авторами кола класиків світового рівня більшість постатей представляють період ХХ століття, в подальшому основну увагу автори пропонують призвертати до більш давньої історії України.

Від 2000 року кількість досліджень щодо публікацій іноземних ЗМІ, присвячених Україні, значно зросла. З розвитком

комунікацій такі публікації перестали бути прерогативою наукових досліджень. Поряд з існуючим віднедавна проектом «ІноЗМІ», започаткованим аналітичним агентством «Главред»³¹, ще ряд українських видань вмщують огляди іноземної преси з певною систематичністю³². Проте ці дайджести відображують лише основні напрями публікацій іноземної преси, а відбір як ЗМІ, так і окремих матеріалів для оглядів здійснюється відповідно до індивідуальних уподобань оглядачів. Подекуди ці «огляди» є не більш ніж передруками (подекуди — перекладами) дайджестів чи матеріалів, розміщених на російських аналогах проекту «Главреду» «ІноСМІ» та «ІноPressa»³³, що спеціалізуються на перекладі російською мовою окремих матеріалів іноземних медій, переважно присвячених Росії. У тому, як гостро Україна потребує спеціалізованого дайджесту, що репрезентував би огляд публікацій іноземної преси, які присвячені проблемам пам'яті, неважко переконатися, звернувшись до офіційного сайту Міністерства закордонних справ України (МЗС), який поряд з традиційним для подібного роду сайтів переліком містить також «кнопку» «Голодомор 1932–1933 років». Подібні «кнопки» в меню є й на сайтах посольств України за кордоном³⁴. Інформації, розміщені за цими посиланнями, презентують свого роду публічний звіт МЗС про пророблену роботу. Серед підрозділів, наявних у цьому розділі сайту МЗС, є і публікації іноземної преси на відповідну тематику.

³¹ <http://inozmi.glavred.info/> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

³² <http://www.golosua.com/mizhnarodni-vidnosini/articles/>, <http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=857000>, http://www.tovarish.com.ua/archive/1296/Chetvertai/Ukraina_oc2053.html — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний. ³³ Див., наприклад: <http://ukr.mediaport.ua/news/city/15174>; <http://rus.newsru.ua/press/23dec2009/ukraine1.html> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

³⁴ Див., наприклад: «Пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років» на сайті Посольства України в Республіці Білорусь// <http://www.belarus.mfa.gov.ua/belarus/ua/1229.htm> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний; «Пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років» на сайті Посольства України у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії// <http://www.mfa.gov.ua/uk> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний; Пам'яті жертв Голодомору на сайті Посольства України в Республіці Польща// <http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/7810.htm> — Режим доступу на 26.12.2009 — вільний і т.д.

У списку, вміщеному на сайті, загалом представлено 47 публікацій з 25 країн світу за період 2007–2009 років. Основний обсяг публікацій датований 2008 роком (37 з 47), 2009 рік на початок листопада було представлено лише 2 публікаціями. Лідером за кількістю зазначених на сайті публікацій закордонних видань є США, які репрезентовані 6 публікаціями, наступною йде Росія — 4, далі — Білорусь та Катар з 3 публікаціями з кожної країни. Загалом, територіальний розподіл наведених у списку публікацій має такий вигляд: найбільше публікацій вміщено у європейських виданнях, загалом 13 публікацій — по одній у ЗМІ Швеції, Румунії, Норвегії, Данії та Польщі, по дві — Хорватії, Великобританії, Іспанії та Італії. Наступною за кількістю публікацій є Азія. Таких публікацій 9 (3 з них з Катару, по дві у ЗМІ Бахрейн та Арабських еміратів, по одній в Ірані та Ізраїлі, а також Японії), Америка представлена у списку 8 публікаціями — поряд з виданнями США бачимо також по одній публікації з Бразилії та Канади. Містить список також три публікації, вміщені у африканській пресі — дві у виданнях Гвінеї та одну, опубліковану у Габоні, крім того наявна у списку і одна публікація, вміщена у австралійській газеті. Країни пострадянського простору представлені вже згаданими 4 публікаціями з Росії, 3 з Білорусі та 2 з Молдови. Ще дві статті, вміщені у списку, представлені на Сайтах Радіо Свобода в Україні, сайті Європарламенту та сайті Голосу Європи. Певний подив викликає і відсутність у списку статей з Німеччини та Франції. Привертає увагу також велика кількість публікацій з віддалених країн, дивна на цьому тлі, порівняно незначна кількість публікацій з країн-сусідів. Попри наявність кількох статей з Росії, Білорусі і Молдови та по одній статті з Польщі і Румунії у списку МЗС немає жодної публікації зі Словаччини та Угорщини, країн Балтії, Грузії та інших держав пострадянського простору.

Вміщені у списку публікації переважно представлені як репортажі та нотатки за матеріалами прес-конференцій українських дипломатів, інтерв'ю з українськими високопосадовцями й кілька публіцистичних та аналітичних матеріалів. Як ориєнтир для аналізу публікацій преси було взято дещо суб'єктивний показник — надалі в тексті йтиметься про публікації лише тих видань з представлених на сайті МЗС, що презентують країни, парламенти яких у різний час ухвалювали резолюції чи

заяви щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Застосування такого підходу дозволяє звернутися до аналізу публікацій видань тих країн, що задекларували шанобливе ставлення до української трагедії 1932–1933 років, що, водночас, дає змогу мати певні підстави для сподівання на вже наявну у читачів цих видань поінформованість якщо не щодо історії України, то принаймні щодо факту її існування.

На сайті МЗС розміщено також рубрику з назвою «Міжнародне визнання Голодомору 1932–33 років в Україні». В рубриці поряд з даними про визнання Голодомору міжнародними організаціями є підрубрика «Визнання Голодомору 1932–33 рр. законодавчими органами країн». У цій рубриці зазначено 21 країну, що на законодавчому рівні приймала рішення про вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні чи визнання Голодомору актом геноциду. У списку публікацій закордонних ЗМІ, розміщеному на сайті, репрезентовані лише 5 з цих країн: Канада, Іспанія, США, Польща та Бразилія.

Канаду репрезентовано виданням Торонто-стар. Це канадська щоденна газета, яка у 2009 році згадувала про Україну та українців 254 рази. Загалом у архіві на сайті газети 10262 повідомлень, де згадується Україна, які Торонто-стар вміщувала на своїх сторінках від 1985 року. Лише в жовтні 2009 року Україна згадується в повідомленнях цього видання 20 разів — переважно у рубриці спорт, у зв'язку з матчами на Кубок світу, а також у розділі «розваги», анонсуючи різного роду культурні події. В рубриці «новини» Україна згадується тричі — йдеться про дві статті, присвячені відвідинам кореспондентом газети Чорнобиля та висвітленню діяльності ООН. Дві замітки вміщено у рубриці місцевих статей — у них йдеться про судові справи, яких задіяні вихідці з України, що мешкають у Канаді, серед іншого наявне і одне бізнесове повідомлення. Слід зауважити, що порівняно з попереднім — 2008 роком кількість повідомлень зі згадкою України у цьому виданні значно зменшилася. Якщо у 2008 році таких публікацій було 416, то на кінець жовтня 2009 — лише 255.

Український Голодомор в архіві видання Торонто-стар³⁵ з 1985 року згадується 26 разів. За часом публікації матеріали, присвячені українській трагедії, розподіляються таким чином: 1998 — 1 текст, 2006 — 1, 2007 — 6, 2008 — 14, 2009 — 5. За

³⁵ <http://www.thestar.com/>

рубриками більшість повідомлень належить до розділу «новини» — 11 текстів від загальної кількості, а ось до аналітичних матеріалів, що їх газета вміщує під рубрикою «думка» та «світ і коментар» — лише 5, всі вони датовані 2008 роком.

На сайті іспанської газети «Лас провінсіас»³⁶, на яку також покликається МЗС, загалом не надто багато уваги приділяється Україні. Публікацій, присвячених Голодомору 1932–1933 років в архіві видання (2006–2009), виявилось 2. Одну з них наводить сайт МЗС, вона датована 2008 роком і є класичним зразком матеріалів, базованих на поширюваному МЗС баченні Голодомору (на сайті Міністерства презентовано український переклад цього матеріалу). Друга публікація з вживанням слова «Голодомор» датована вже 2009 роком і присвячена вшануванню жертв Голодомору місцевою владою за ініціативи української громади. Поряд з тим, серед публікацій зі згадкою України у 2008 році є текст, де згадується про «проблеми з продовольством» у Радянському Союзі у 1930-х роках, а як причина цих проблем зазначено теорію Лисенка та заборону генетики. Жодна зі статей не має коментарів, доданих користувачами електронних версій видань.

Бразилію репрезентує газета «Агентство сенату» — це урядове видання, що має електронну версію з доменом gov.br³⁷. У 2009 році на сайті цього видання Україну не було згадано жодного разу. Архів видання містить публікації від березня 1998 року — відповідно пошук було здійснено у загальному масиві публікацій з 01.03.1998 по 26.12.2009. Загалом у цей період виданням було вміщено 5 публікації зі згадкою Голодомору — з них 4 у 2008 та ще одна — у 2007 році. Цими публікаціями згадки про Україну у 2007–2008 роках вичерпуються. Проте є кілька більш ранніх згадок, 4 з яких пов'язані з питаннями міждержавного співробітництва, переважно у економічній сфері. Ще в одній публікації присвяченій спортивним досягненням Бразилії, згадується внесок українського тренера і одна публікація присвячена співробітництву держав у гуманітарній сфері та діяльності української діаспори в Бразилії. Загальний тон публікацій — нейтрально-приятний, проте очевидно, що автори публікацій не розраховують на наявність у потенційних читачів відомостей про Україну —

³⁶ <http://www.lasprovincias.es/>

³⁷ <http://www.senado.gov.br/noticias/verNoticia.aspx?codNoticia=77867&codAplicativo=2¶metros=Fome>

перша з виявлених статей, оприлюднена у цьому виданні у 2003 році, супроводжувалася довідкою, відповідно до якої: Україна, колишня радянська республіка, є незалежною з серпня 1991 року. Розташована у Центральній і Східній Європі, країна має понад 52 мільйони населення і розвинену економіку, особливо в галузі металургії, машинобудування і техніки.

Найбільше зацікавлення Україною демонструвала у цей період польська газета «Rzeczpospolita»³⁸, яка від 2005 року щорічно публікувала близько 2000 матеріалів зі згадкою про Україну — у підбірці цього видання важко розшукати бодай один номер, що не містив би згадок про нашу країну. Саме поляки, судячи з загального тону публікацій аналізованої газети, є найбільш поінформовані як про історію України, так і про її сьогодення, що, врешті, є цілком логічним.

Досить систематично пов'язує свої публікації з українською проблематикою і The New York Times³⁹, де кількість згадок України у публікаціях за останні роки статистично ніколи не була нижчою від однієї згадки на два випуски.

Загалом динаміка статей зі згадкою України має такий вигляд:

Назва та країна видання	Кількість публікацій зі згадкою про Україну за рік				
	2005	2006	2007	2008	2009
The star.com Канада	688	703	398	416	256
La sprovincias.es Іспанія		217	226	308	267
Rzeczpospolita Польща	2263	2145	1883	1907	1356
The New York Times, США	456	460	259	408	440
Agkncia Senado, Бразилія	–	1	1	4	–

Цікавим є й розподіл за, умовно кажучи, жанрами матеріалів. Більшість текстів зі згадкою України — це новини, проте кількість аналітичних матеріалів в останні роки також демонструє не надто інтенсивну, проте відчутну тенденцію до зростання. Частішають згадки про Україну в матеріалах, присвячених міжнародним відносинам, хоч їх відсоток значно різниться у текстах видань Польщі та Канади від публікацій Іспанії та США, не кажучи вже про Бразилію. Ці тенденції пов'язані не лише з ге-

³⁸ <http://www.rp.pl/>

³⁹ <http://www.nytimes.com/>

ографічної віддаленістю України від розташування країни, де були опубліковані матеріали. Дозволю собі припустити, що значний вплив як на кількість, так і на якість матеріалів зі згадкою України впливає також чкількість та активність української діаспори, а також рівень ознайомлення з українською культурою в середині країни, де підготовано публікацію.

Публікації про економіку, міждержавні стосунки та угоди і спорт продовжують превалювати у всіх без винятку проаналізованих виданнях. Це тенденція, виокремлена у дослідженні Центру Разумкова⁴⁰ «Міжнародний імідж України: міфи та реалії» ще на початку 2000 років, не зазнала принципових змін. Проте до згаданого вище дослідження матеріалів про історію та культуру не було включено взагалі. Сьогодні їх вага узагальному масиві публікацій зі згадкою України вже становить від 5 до 15% (залежно від країни публікації).

Статті та повідомлення у проаналізованих виданнях різняться як підходами, так і обсягами матеріалів, присвячених українській культурі та історії. Проте все ж уявляється можливим виокремити певні тенденції та окреслити різновиди матеріалів найбільш перспективних, з нашого погляду, для формування позитивного іміджу країни.

Самовидці. В окрему групу слід виділити матеріали самовидців — американців, іспанців, поляків та мешканців Канади, що відвідали чи мешкали в Україні і вирішили поділитися враженнями зі співвітчизниками. Такі публікації не мають регулярного характеру, проте їх час від часу вміщують практично всі ЗМІ. Подібні матеріали одна з найдієвіших форм творення образу країни в очах читачів. Адже, на відміну від новинарських та аналітичних публікацій, ці тексти не лише написані людьми, що сприймаються читачами за принципом «один з нас», але й є значно більш емоційно насиченими, ніж повідомлення про офіційні заходи. Щоправда, рівень обізнаності авторів таких матеріалів буває вельми різним. І подекуди вони мають відверт о провакативний характер. Проте — здебільшого — є значно більш коментованими на електронних ресурсах, ніж стандартні інформаційні повідомлення зі згадкою України.

⁴⁰ Міжнародний імідж України: міфи та реалії// http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal_pos.php?y=2000&cat=3&pos=5 Режим доступу на 26.12.2009 — вільний.

Народжені та визнані в Україні. Подекуди згадка про Україну міститься в матеріалах, що не мають прямого стосунку до оповіді про нашу країну. У них ідеться переважно про співвітчизників видавців, що на якомусь етапі свого життя були пов'язані з Україною, чи видатних діячів світового масштабу, що народилися в Україні. Подібні публікації трапляються практично у всіх європейських та американських виданнях з проаналізованого переліку. У *The Star* (Торонто) це матеріали про виставу за творами Шолом Алейхема та виставку українського художника, у *The New York Times* — стаття, присвячена новому фільму режисера Джефрі Сміта, що здобув світове визнання фільмом, знятим в Україні. Щоправда, подекуди такі тексти містять і вже відоме в Україні явище, коли Гоголь, хоч і зазначається як народжений в Україні, а його перша збірка характеризується як «збірка українських казок», проте наскрізною лінією матеріалу є підкреслення його ролі як російського письменника. Водночас, частка матеріалів, що присвячені співвітчизникам, що так чи інакше пов'язали своє життя з Україною, у проаналізованих виданнях лишається дуже малою.

Підсумовуючи сказане, хотілося б зазначити, що використання історичних мотивів у творенні іміджу держави не є якимось українським ексклюзивом чи новим винаходом. Історичне минуле незалежно від бажання чи небажання враховувати його іміджмейкерами тієї чи іншої країни є важливою та необхідною складовою образу країни без якого він лишається неповним, а отже, викликає пересторогу. Тому спроба «вписати» українську історію у європейську історію XX століття є логічною та прогнозованою. Проведений аналіз, як і дослідження інших науковців, також дозволяє твердити, що говорити про якісно нову політику у випадку використання теми Голодомору в сучасній зовнішній політиці є некоректним. Наявність нормативних актів, що торкаються вшанування жертв Голодомору з початку 1990-х років, та наявність у них міжнародної складової є досить переконливим доказом цієї тези. Що ж до «постпаренчевого» періоду, то ми можемо аргументовано говорити про значну активізацію у процесі втілення тих напрямів, що до 2005 лишалися лише постульованими у державних нормативних актах, маючи лише незначні практичні досягнення⁴¹.

⁴¹ Уявляється можливим навести навіть певний цифровий вимір інтенсифікації державної зовнішньополітичної діяльності у цьому напрямі. Закінчення виноски див. стор. 213.

Застосування методів публічної дипломатії державою України у зовнішньополітичних зусиллях використовується на мінімальному рівні. Лише що стосується визнання Голодомору на муніципальному рівні (на сайті МЗС зазначено 6 країн, де наявне таке визнання), можна твердити про залучення української діаспори для програм публічної дипломатії у цій сфері. Щодо визнання на рівні парламентів окремих країн, де, за інформацією, вміщеною на офіційному сайті МЗС, також актив? но залучалася українська діаспора, йдеться швидше про використання традиційної дипломатії, зокрема про закриті перемовини українських дипломатів та службовців з українцями, представленими у парламентах окремих країн, а не про громадську підтримку та лобювання розгляду цього питання.

Серед проаналізованих публікацій в іноземній пресі практично відсутні статті та коментарі представників української діаспори, не вдалося виявити серед проаналізованих і коментарів українських науковців. У більшості своїй ці матеріали являють собою інтерв'ю з українськими високопосадовцями чи потрактування місцевими журналістами досить однотипних прес-релізів українських дипломатичних представництв, які не враховують місцевої специфіки. Результатом є досить поверхове, здебільшого поодиноке звернення до питань українського Голодомору чи його міжнародного визнання в іноземній пресі, що співіснує з російською чи радянською традицією потрактування подій в Україні у 1932–1933 роках, а отже, формування образу України і далі відбувається під впливом цих тенденцій. Потребують також подальшого аналізу і розроблення й інші символічні образи України, що репрезентуються на зовні, які, як засвідчує аналіз нормативно-правової бази, нині надзвичайно слабо представлені як на рівні різного роду концепцій та нормативно правових документів, так і, відповідно, у результатах цілеспрямованих зусиль як традиційної, так і публічної дипломатії.

Закінчення виноска зі стор. 212:

Якщо як показник розглядати кількість держав, що приділяли на рівні розгляду у парламенті увагу українському Голодомору 1932–33 років, то можемо говорити про зростання інтенсивності у 3,5 раза протягом останніх 5 років на противагу інтенсивності наявній у попередній, більш ніж 10-річний період.

3.3. Минуле України в шкільних підручниках: поліетнічність чи боротьба етносів?

Відповідь на запитання, винесене в заголовок, на перший погляд очевидна: Україна є багатоетнічною європейською державою, яка декларує демократичні цінності. Отже, її минуле в навчальних програмах для загальноосвітньої школи, а також і в шкільних підручниках слід подавати як складну й суперечливу історію, що є наслідком діяльності й надбанням усіх численних етносів, причетних до її творення.

Саме так, на думку провідних учених-істориків — учасників Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України, слід викладати вітчизняну історію школярам. Що ж до сучасного стану справ, то, проаналізувавши 12 найпоширеніших на сьогодні навчальних книжок, які мають гриф МОН України¹,

¹ Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н. Яковенко. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. — 128 с. Проаналізовано було такі підручники: Бандровський О.Г., Власов В.С.. Історія стародавнього світу: Підручн. для 6 кл. загальноосв. навч. закл. — К.: Генеза, 2006. — 256 с.; Власов В.С., Данилевська О.М. Вступ до історії України: Підручн. для 5 кл. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. Ю.А. Мицика. — К.: Генеза, 2005. — 200 с.; Власов В. Історія України: Підручн. для 8 кл. загальноосв. навч. закл. / За ред. Ю.А. Мицика. — К.: Генеза, 2004. — 256 с.; Власов В. Історія України: Підручн. для 7 кл. загальноосв. навч. закл. — К.: Генеза, 2007. — 280 с.; Голованів С.О., Костирко С.В. Історія стародавнього світу: Підручн. для 6 кл. загальноосв. навч. закл. — К.: Гра? мота, 2006. — 296 с.; Мисан В.О. Вступ до історії України: Підручн. для 5 кл. загальноосв. навч. закл. — К.: Генеза, 2005. — 184 с.; Рент О., Малій О. Історія України. Кінець XVIII — початок XX століття: Посібн. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. — К.: Генеза, 2003. — 224 с.; Турченко Ф.Г., Морозко В.М. Історія України. Кінець XVIII — початок XX століття: Підручн. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. — К.: Генеза, 2006. — 424 с.; Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939 — початок XXI ст.): Підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл. — Вид. 5-те, доопр. й доповн. — К.: Генеза, 2006. — 384 с.; Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: Підручн. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. — Вид. 2-ге, виправл. та доповн. — К.: Генеза, 2002. — 352 с.; Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: Підручн. для 6 кл. загальноосв. навч. закл. — К.: Педагогічна преса, 2006. — 288 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України: Підручн. для 7 кл. загальноосв. навч. закл. — К.: Генеза, 2007. — 232 с.

учасники наради дійшли невтішного висновку: «підручники педалюють на етноцентричному баченні історії, практично повністю нехтуючи засадами поліетнічності, мультикультурності та поліконфесійності, хоча це належить до пріоритетів сучасної шкільної дидактики у відкритих суспільствах»².

Визначна роль шкільної історичної освіти у справі націєтворення, побудови демократичного суспільства, ґрунтованого, зокрема, й на засадах толерантності, ідеологічному забезпеченні існування держави взагалі є на сьогодні, вочевидь, незаперечною. Так, зупиняються на цьому аспекті державної політики й автори колективної монографії «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи»³. Необхідність цілеспрямованої державної політики щодо шкільної історичної освіти обстоює І. Гирич у низці матеріалів, присвячених проблемам українського підручникотворення⁴. Зокрема, його стаття з промовистою назвою «Підручник як головний засіб побудови держави» багато в чому є відгуком на жваве обговорення впресі, на сторінках часопису «Критика»⁵, наукових конференціях питання про зміст та завдання сучасної шкільної історичної освіти.

² Підсумковий протокол наради з моніторингу шкільних підручників історії України // Шкільна історія очима істориків-науковців. — С. 44.

³ Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2003. — 632 с.

⁴ Гирич І. Підручник як головний засіб побудови держави // Дзеркало тижня. — № 19 (698). — 2008. — 24–30 травня; Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. — К., 2000. — С. 47–54; його ж. Суперечливі питання історії України та відображення їх у сучасних підручниках для 7–8 класів // Історія в школах України. — 2000. — № 2. — С. 6–9; його ж. Рецидиви синдрому «історичних народів», або Як деякі сучасні німецькі історики дивляться на українські підручники з історії [повний варіант статті з «Критики»] // Молода нація. — 2006. — № 2 (39). — С. 58–83; його ж. Національний дискурс як забороло від ксенофобії, або як наші мінуси зробити плюсами // Історія в школах України. — 2008. — № 7–8. — С. 16–18; його ж. Українська історична освіта на початку ХХІ ст.: від обмежень етноцентризму до концепції засвоєння «чужого» як «свого» // Там само. — 2009. — № 5. — С. 3–7.

⁵ Тут ідеться, зокрема, про дискусію з приводу викладу деяких аспектів історії Другої світової війни в українських шкільних підручниках, яка розгорнулася між В. Їльге та І. Гиричем (Критика. — 2006. — Ч. 5 (103), 12 (110)), а також матеріал Н.М. Яковенко «Академічний підручник: канон і інновація» (Критика. — 2007– Ч. 7–8 (117–118)).

Слід зауважити: якщо за перші вісім років української незалежності ці проблеми обговорювалися лише один раз на конференції, організованій Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень НАН України спільно з Інститутом імені Г. Еккертта з міжнародних досліджень шкільних підручників (матеріали цієї конференції було опубліковано за два роки)⁶, то з 2004 по 2009 рр. відбулося більше десяти всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій та науково-практичних семінарів, які або цілком були присвячені цій проблемі, або включали в програму питання рецепції історико-культурної спадщини⁷. Взагалі слід зауважити, що останнім часом жоден із наукових форумів, присвячених тим чи іншим проблемам вітчизняної чи зарубіжної історії, не оминає увагою висвітлен-

⁶ Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. / За ред. Ю.І. Шаповала. — К.: Генеза, 2000. — 368 с.: іл.

⁷ Йдеться, зокрема, про Міжнародний колоквиум «Пароксизми великого сталінського терору. 1937–1938 рр.» (Париж, 9–12 грудня 2007 р.) та три науково-практичні конференції, присвячені змісту навчальної програми для 12-річної школи з історії стародавнього світу та середніх віків (2004 р.), історії Нового часу (травень 2005 р.) та новітньої історії (вересень 2006 р.), а також науково-практичну конференцію «Концептуальні засади шкільної історичної освіти в Україні» (Бердянськ, 25–26 вересня 2007 р.), проведених спільно Бердянським державним педагогічним університетом та МОН України; міжнародну конференцію «Актуальні питання історії стародавнього світу», організовану Національним університетом імені Тараса Шевченка та Центром українсько-грецьких відносин Інституту історії України НАН України за підтримки МОН України (Київ, 17–18 травня 2007 р.); всеукраїнські семінари завідувачів кабінетів історії (методистів) обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, організовані Інститутом історії України НАН України, МОН України, національним педагогічним університетом імені М.П. Драгоманова («Актуальні проблеми сучасної історичної науки в Україні та її інтеграції з історичною освітою» (Київ, 15–16 лютого 2007 р.) та «Сучасні програми з історії для загальноосвітніх навчальних закладів. Особливості вивчення історії України та всесвітньої історії в 7 класі 12-річної школи» (Київ, 2–13 червня 2007 р.), а також Міжнародну наукову конференцію «Геополітика, примирення та пам'ять» (Київ, 4–6 грудня 2008), Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні (Міжнародна наукова конференція 23–26 вересня 2009 р., Київ) тощо.

ня розглядуваного питання в шкільних підручниках. Це стосується й дослідження міжнаціональних взаємин в Україні, так само як і співпраці українських істориків з істориками найближчих країн-сусідів — Польщі й Росії — у студіях з найдражливіших питань спільної історії⁸.

Що ж до усвідомлення причин етноцентризму вітчизняної навчальної літератури, то варто згадати: «нове покоління» підручників, яке створюється під новий Державний стандарт і нові навчальні програми, насправді не є новим — здебільшого це традиційні підручники, адаптовані до формальних вимог стандартів та програм, які, в свою чергу, побудовано за старими методичними і методологічними принципами⁹. Витоки цього явища виходять із того, що традиції вітчизняного, «нового» підручникотворення закладалися в першій половині 1990-х років за екстремальних умов і до того ж людьми, вихованими в традиціях радянської педагогічної системи.

Багатовіковий колоніальний статус України, роз'єднаність двох частин титульного етносу, території існування яких досі називають «Західною» та «Східною» Українами, ще наприкінці 80-х років минулого століття вкотре з особливою гостротою внесли до порядку денного завдання «українізації самих українців», «творення українців», яке почалося як відновлення культурних прав титульної нації¹⁰.

Політбюро КПУ, вчасно очоливши цей рух, уже за тиждень після проголошення Декларації про держаний суверенітет України, у липні 1990 р., затвердило Республіканську програму розвитку історичних досліджень, одним із пунктів якої було запровадження окремого шкільного курсу історії України¹¹. 1990 р. з'явилася нова програма з історії УРСР. Авторами її стали завідувачі відділів Інституту історії (В. Смолій, В. Сарбей, С. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Курносів).

⁸ Ці теми, зокрема, було порушено на тристоронній конференції (Росія / Україна / Франція) «Національні історії та історична пам'ять. Погляди з Росії, України та Франції» (26–27 листопада 2009 р., Київ).

⁹ Касьянов Г.В., Клепко С.Ф., Варламова Т.Б. Навчальне книговидання в Україні. Системні проблеми та варіанти змін. Аналітичний звіт. — Б.М., Б.Р. — С. 5.

¹⁰ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. — К.: Наш час, 2008. — С. 122, 124.

¹¹ Там само. — С. 125.

На основі цієї програми було створено відповідні підручники з середньовічної, нової та новітньої історії України, зокрема пробний навчальний посібник для 10–11-х класів М. Ковалю, С. Кульчицького, Ю. Курносова та В. Сарбея¹². Як маніфест, звучать слова звернення до учнів, що ними відкривається книжка: «Бурхливі перетворення, що відбуваються в наші дні, змінюють застарілі уявлення про історичний процес. Донедавна з неглибкої криниці вітчизняної історії ми не могли черпати всю правду. Кілька поколінь були відлучені від справжньої історії. І тепер той потяг до історичної науки, який оволодіває людьми різного віку, є показником національного відродження народу». Далі автори запевнили, що прагнули з позицій історичної правди на основі достовірних джерел відтворити реальну картину соціально-економічного, суспільно-політичного й культурного життя України, приділивши особливу увагу усуненню «білих плям»: висвітленню питань української державності, трагічних подій 30-х років, проблем перебудови й здобуття справжнього суверенітету України¹³.

За словами одного з авторів навчальної програми та цитованого посібника С. Кульчицького цей, як і створені одночасно з ним ще кілька підручників, «застаріли в 1991/92 навчальному році, коли було прийняте рішення про запровадження нової структури шкільної історичної освіти. У школах вже незалежної України вводилися два самостійні курси історії — всесвітньо і та вітчизняної. Історія України ставала повноцінним предметом, який вивчався з 7-х по 11-ті класи. Навчальний матеріал з історії Росії почав викладатися в курсі всесвітньої історії. Все це вимагало термінової розробки нових програм і підручників»¹⁴.

Авторами переважної більшості тих зі створених на початку 1990-х років навчальних книжок для загальноосвітньої школи, які пройшли перевірку часом і витримали по кілька видань, були вчені академічних інститутів та викладачі вишів. Таким

¹² Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносов Ю.О., Сарбей В.Г. Історія України: Пробний навчальний посібник для 10–11 класів середньої школи. — К.: Радянська школа, 1991. — 336 с.

¹³ Там само. — Форзац.

¹⁴ Кульчицький С.В. Доповідь на семінарі «Гуманітарна освіта в Україні» (Київ, 18 грудня 2001 р.) // www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2001_12_18.pdf. — С. 23–30.

чином українські шкільні підручники з історії можна вважати несхибним дзеркалом, яке адекватно відбило стан тогочасної історичної науки — це, з одного боку, — бурхливий процес накопичення фактажу під кутом зору національної ідеї та державно-світлі, а з іншого — заповнення створених попередньою історіографією лакун у висвітленні минулого, як вважав Зашкільняк¹⁵. Ще одним паралельним до цих двох процесом було формування змісту шкільної історичної освіти й створення підручників з історії для загальноосвітньої школи.

І держстандарт, і шкільні програми, а слідом за ними й шкільні підручники однозначно спрямовувалися на досягнення «виховного ефекту» — легітимації української державності, формування національної самосвідомості молодих українців: адже через відомі суспільно-історичні обставини український етнос упродовж століть піддавався посиленій асиміляції і денационалізації, що загрожувало його зникненню як етносу самостійного. Тому, аналізуючи як тогочасні, так і нинішні навчальні видання, варто зважити на той факт, що на сьогодні існує і ще тривалий час матиме місце потреба усунення зі свідомості українців численних стереотипів попередніх епох (меншовартості, провінційності, бездержавності, анархічності, ксенофобії тощо), сформованих і поширюваних тривалою антиукраїнською за суттю політикою, пропагандою, освітою та історіографією інших держав. Подолання тих стереотипів могло відбуватися кількома шляхами, які докладно обговорювалися на згадуваній уже нараді. Проте сучасна українська історіографія, а також історична освіта обрали шлях «надолуження втраченого» через повернення до романтичних і неоромантичних, а в кращому разі позитивістських, взірців інтерпретації та репрезентації історичного минулого за канонами ХІХ — початку ХХ століття¹⁶.

Неминучим наслідком гострого суспільного попиту на віками гноблену, замовчувану, сповнену білих плям, а нині відроджувану

¹⁵ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історіографія // українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. — С. 5.

¹⁶ Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії) // Шкільна історія очима істориків-науковців. — С. 70.

історію стражденного народу, саме право на існування якого ставалося гнобителями під сумнів, став некритичний, апологетичний її виклад у навчальних посібниках, а завдання виховання патріотів сприймалося аж надто буквально — як замилювання своїм і засудження чужого, загарбницького, ворожого. Така позиція авторів підручників стала гідним продовженням закладеної ще за сталінськи часів радянської традиції формування офіційної історичної пам'яті, для якої цінністю була тяглість великодержавних традицій, коли у ролі суб'єктів історії виступали держава й нація¹⁷. За таких умов історик поставав у іпостасі «бійця ідеологічного фронту», штатного патріота, оборонця «обложеної фортеці у ворожому імперіалістичному оточенні». Лише замість імперіалістів фортецю обсіли інші загарбники, гнобителі, зайди — словом, «чужинці», «інші». При цьому особливий наголос робився на автентичності українців, які з давніх-давен жили на власній землі, тисячолітній історії цього народу, тяглість державницької традиції: «Споконвіку жили на нашій землі люди: вирощували хліб, плекали сади, виховували дітей. Коли ж раптом лихі завойовники загрожували їхній мирній праці — вставали орачі й рукмесники міцним муром, бо над усе цінували волю. А потім, перемігши нападників, навчали дітей, як бути завзятими й несхитними, бо щиро хотіли, щоб їхня мирна земля квітла й багатшала, доки світить сонце»¹⁸.

На загал навчальні книжки перших років незалежності вирізнялися пафосністю, яка подеколи заміняла факти, а самі факти трактувалися аж надто довільно й тенденційно. Таким чином, помінявши марксистсько-ленінську схему вітчизняної історії на національну та замінивши деяких видатних історичних діячів з радянського пантеону відповідними національними героями, автори підручників не вийшли за рамки старої доброї радянської / великодержавної традиції, зокрема імперського погляду на історію України як, по-перше, політичну й, по-друге, історію титульної нації, в якій «іногородці» чи пак «національні меншини» потрапляли у поле зору дослідника лише в тому разі, коли

¹⁷ Скељчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008. — С. 37.

¹⁸ Власов В.С., Данилевська О.М. Вступ до історії України: Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Абрис, 1999. — С. 5.

слід було продемонструвати «монолітну єдність у боротьбі» або ж «віковічне прагнення до єднання».

Курс керівників КПРС на створення у багатонаціональному Радянському Союзі етнократичної держави з етнічними спільнотами різного порядку: росіянами (як державотворчою нацією), українцями, білорусами та іншими титульними націями другого порядку (в союзних республіках); казахами, молдаванами, татарами та іншими титульними народами третього порядку (в автономних республіках); меншинами четвертого порядку, яким було надано право утворювати національні округи й райони; меншинами п'ятого порядку, які не мали власних адміністративно-територіальних утворень,¹⁹ дав змогу українцям у нової незалежній Україні перехопити «прапор» провідного етносу в росіян, які відігравали відповідну роль у радянському суспільстві з його зафіксованою Конституцією 1976 року «новою історичною спільнотою — радянським народом»²⁰.

За радянських часів українці виступали для керівників СРСР у трьох іпостасях: як титульна нація з великими традиціями визвольної боротьби; як меншина, позбавлена можливості утворювати національні адміністративно-територіальні райони поза межами УРСР, хоча в таких районах вона була більшістю; як меншина, що не мала більшості у бідь-якому районі іншої республіки²¹. Ставши ж унаслідок здобуття незалежності титульною нацією у власній державі, вони дістали змогу «надолужити згаяне», почали відновлювати історичну справедливість і переписувати замовчувану історію, де виступали уже «нацією першого порядку, державотворчою нацією».

Протягом майже двох десятиріч існування незалежної України не лише було вибудовано повну «лінійку» вітчизняних підручників як з історії України, так і з всесвітньої історії, розуміння змісту якої зазнало значних змін, а й створено чотири навчальні програми, які послідовно змінювали одна одну, й, відповідно, чотири покоління шкільних підручників.

¹⁹ Кульчицький С. Повторний штурм. Чому нас не розуміють? Про український Голодомор як геноцид // День. — № 211. — 2009. — 20 листопада.

²⁰ Конституция Союза Советских Социалистических Республик. Преамбула // tarasei.narod.ru/konst1977.htm

²¹ Кульчицький С. Повторний штурм. Чому нас не розуміють? Про український Голодомор як геноцид.

Згодом школярі навчалися за програмою для 12-річної школи, прийнятою у 2004 р. й значно доопрацьованою у 2007–2009 рр. Змін зазнала програма для 9–12-х класів, тобто історія XIX–XX ст. Доопрацювання втілилися зокрема у введенні до програми 9-х та 10-х класів розділів про формування модерної української нації, теорію та суспільні виклики першої половини XIX ст., розвиток українського національного руху, національної ідеї, етапи українського визвольного руху; значно олюднено матеріал, зроблено відчутний наголос на історії повсякденності, регіональній історії (виділено окремі теми, присвячені історії рідного краю); посилено антивоєнні акценти, приділено увагу долі тих верств населення, які досі нечасто потрапляли в поле зору авторів програм і підручників (військовополонених, біженців, дітей і жінок, мирного населення загалом); змінено структуру подачі матеріалу (так, вперше в історії України матеріал про розвиток західноукраїнських і центрально- й східноукраїнських теренів передбачено подавати разом, в одному параграфі).

Що ж до взаємин українського етносу з іншими етносами, які проживали й проживають на теренах нашої держави, то змін у новій редакції програми небагато. Серед них можна назвати ті, що стосуються «рис ментальних установок, що відрізняли українців від сусідніх спільнот: поляків та росіян» (9-ий клас, тема 3), «зіткнення російської, польської, німецької і австрійської національної ідей на українських землях», «подвійної лояльності української еліти» (9-ий клас, тема 6). Дають простір для розкриття теми поліетнічності й полікультурності розділи, назви яких починаються зі слів «Наш край...» — в них обов'язково передбачено характеристику етнічного складу мешканців, його повсякденного життя, вірувань, звичаїв тощо²².

За підручниками, створеними відповідно до програми в редакції 2004 р., навчалися школярі 5–8-х класів. З підручником для 9-го класу, який також уже ліг на шкільні парти, ситуація склалася доволі драматична: адже зміни в програму було внесено тоді, коли Всеукраїнський конкурс підручників майже

²² Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи // http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/average/new_pr; 10–12 класи Рівень стандарту, академічний рівень // www.mon.gov.ua/education/average/prog12/ist_ukr_stand_akad.doc

завершився й відповідні доповнення доводилося робити уже в готових верстках. Це, звичайно, не могло не позначитися на якості навчальних текстів²³.

Утім, і на сьогодні, на думку учасників уже неодноразово згадуваної наради з моніторингу шкільних підручників, головною проблемою української історичної дидактики й, відповідно, підручникотворення є те, що в них співіснують, практично не перетинаючись, декілька змістовних ліній: 1) державно-політична, в якій Україна одночасно представлена і як держава, і як колонія; 2) суспільно-культурна, в якій українська культура розвивається цілком успішно всупереч жажливому колоніальному (національному, релігійному та ін.) гнітові; 3) соціально-економічна, згідно з якою життя простого народу протягом століть тільки погіршувалося; 4) лінія міжнародного статусу, де Україна якимсь дивом зберігає незмінно високу (починаючи від Київської Русі) міжнародну репутацію²⁴. При цьому історія України трактується як історія українського православного етносу, успішно розвиватися якому заважали різноманітні «чужі»: монголи, литовці, поляки, татари, росіяни (московити).

Автор цієї статті проаналізувала 13 підручників з історії України 2003–2009 років видання, створених за програмою для 12-річної школи під грифом МОН України, на той час найпоширеніших в українських школах, які перекладалися мовами національних меншин (отже, викладену в них концепцію історії України пропонувалося засвоїти представникам не лише титульної нації, а й усіх націй, які мешкають на території країни). Для аналізу було відібрано підручники, здебільшого видані за держзамовленням, тобто ті, що стали переможцями Всеукраїнських конкурсів підручників, які проводяться Міністерством освіти з 2004 р.²⁵

²³ Див., зокрема: Реєнт О., Малій О. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2009. — 240 с.; Турченко Ф.Г., Мороко В.В. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2009. — 256 с.

²⁴ Шкільна історія очима істориків-науковців. — С. 92.

²⁵ Лях Р.Д., Темірова Н.Р. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосв. нач. закл. — Вид. 4-те, виправ. — К.: Генеза, 2003. — 192 с.: іл., карти; Власов В.С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2007. — 208 с.; іл., карти; Смолій В.А., Закінчення виноски див. стор. 224.

Виняток становлять підручник С. Ляха та Н. Темірової (2003) як такий, що не переміг у конкурсі й після 2003 р. не видавався, проте досить часто потрапляв у поле зору критиків змісту шкільної історичної освіти, а також підручники й навчальні посібники для 10–11-х класів, конкурс рукописів яких або ще тривав, або не проводився.

Підручники було проаналізовано з урахуванням відповідних критеріїв і рекомендацій ЮНЕСКО, розроблених Міжнародною мережею дослідження підручників з центром в Інституті Георга Еккерта (Брауншвейг, Німеччина), до якої входить понад 300 експертів з 51 країни світу²⁶, відповідно до яких здійснював дослідження й Г. Касьянов, насамперед: 1) наявність / відсутність у підручниках таких ідей, тверджень, ціннісних орієнтирів, як: а) важливість і переваги культурного розмаїття; б) важливість звичаїв та історичних традицій для їхніх носіїв; в) заперечення ідеї наявності стерильних етнічних груп (кожна група завжди є етнічно змішаною, і це може бути джерелом як

Закінчення виноски зі стор. 223:

Степанков В.С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2007. — 224 с.: іл., карти; Швидько Г.К. Історія України, XVI–XVIII ст.: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2008. — 336 с.: іл., карти; Власов В.С. Історія України.: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2008. — 304 с.: іл., карти; Реєнт О., Малій О. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2009. — 240 с.: іл., карти; Турченко Ф.Г., Мороко В.В. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2009. — 256 с.: іл., карти; Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939. Підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. — Вид. 3-тє, виправл. та допов. — К.: Генеза, 2008. — 352 с.: іл.; Гупан Н.М., Пометун О.І. Новітня історія України: 1914–1939: 10 кл.: Навч. посіб. — К.: Видавництво А.С.К. — 376 с.: іл., карти; Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939 — початок ХХІ ст.): Підручник для 11-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. — Вид. 5-тє, доопрац. і допов. — К.: Генеза, 2007. — 384 с.: іл., карти; Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Новітня історія України (1939–2001): Підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2005. — 320 с.: іл., карти; Гупан Н.М., Пометун О.І., Фрейман Г.О. Новітня історія України: 11 кл. — К.: Видавництво А.С.К., 2007. — 384 с.: іл., карти.

²⁶ CO Guidebook on Textbooks Research and Textbooks Revision. — UNESCO, 1999.

втіхи, так і погорди, як піднесення, так і приниження); 2) оцінка рівня етнічної / культурної толерантності змісту цих підручників, а саме: а) чи сприяє цей зміст оцінці та сприйняттю інших етнічних та культурних груп та особистостей на основі їхніх власних чеснот, самодостатньої цінності; б) чи дає підручник зважену інформацію про інші етнічні / культурні групи в межах «власної» етнічної території та поза нею; в) чи він вільний від расових / етнічних / культурних стереотипів; г) чи він дає критичну оцінку расовим / етнічним / культурним стереотипам; д) чи дає можливість відсторонено поглянути на власні цінності²⁷.

Крім того, автор статті намагалася, аналізуючи вказані підручники, знайти відповіді на такі запитання: як розкривають автори навчальних книжок взаємини з сусідами, чи сприймають їх як загарбників (насамперед це стосується Литви / литовців, Польщі / поляків, Московії (Росії) / росіян та Степу (послідовно печенігів, половців, Золотої Орди / монголів, Криму / татар), як розкривають внесок представників інших етнічних груп у розвиток економіки та культури України й чи згадують про такий внесок узагалі.

Відразу слід зауважити, що в проаналізованих підручниках помітне, поряд з етноцентричним поглядом на українську історію, намагання донести до учня думку про етнічну й культурну багатоманітність людності, яка в різні часи населяла територію сучасної України й стала чинником формування українського народу. Так, доволі виразно це простежується у підручнику Р. Ляха та Н. Темірової, які наголошують, що предками сучасних українців поряд із землеробськими племенами є й кочовики, які, «змінюючи одні одних, асимілювалися з місцевим населенням і новими кочовиками. Унаслідок цього специфічні риси зовнішності, культури, господарства накладалися одне на одне й готували ґрунт для формування українського народу»²⁸. Не оминають увагою цей аспект формування українського етносу й В. Смолій та В. Степанков. Пов'язуючи початки етнокультурного розвитку пращурів українців з розпадом великої слов'янської етномовної спільноти, автори підручника

²⁷ Касьянов Г. Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників // Шкільна історія очима істориків-науковців. — С. 84–85.

²⁸ Лях Р.Д., Темірова Н.Р. Історія України. — С. 51.

водночас зазначають, що цей процес супроводжувався асиміляцією місцевих етнічних груп неслов'янського походження й надалі етнічні процеси розвивалися у напрямі створення досить стійкої етнокультурної спільноти, для якої були характерними наявність власної мови, релігійна й культурна єдність, відчуття територіальної цілісності²⁹. Наголошують історики й на етнічній неоднорідності населення території України за часів Русі, стверджуючи, що політика приєднання до Русі завойованих земель кінця IX — початку XI ст. зумовила її перетворення на середньовічну імперію, на теренах якої проживало понад 20 народів слов'янського і неслов'янського походження й чия «етнічна строкатість, наявність різноманітних культур, інтенсивні процеси формування самостійних етносів загрожували їй розпадом»³⁰.

Попри певні зрушення в бік визнання етнічного розмаїття населення українських теренів, автори навчальних книжок і досі вирізняються сприйняттям українських територій як таких, винятково право називати які «своїми» мали тільки етнічні українці-автохтони. Таким чином представники інших етносів, як би давно не жили вони на «наших» землях, визначаються як «чужі», «іноземці», «чужинці» тощо³¹. Характерним із цього погляду є приклад з описом етнічного складу середньовічних та ранньомодерних міст. Автори більшості підручників вважають, що поліетнічним складом вирізнялося населення лише західноукраїнських торгових і ремісничих центрів³², називаючи це їхньою особливою, відмінною рисою й не забуваючи наголосити на різноманітних пільгах, що їх мали «чужоземці» й на підставі яких чинили всілякі утиски православним українцям³³. З текстів підручників учневі дуже важко зрозуміти, чому «в українських містах, які входили до складу Польщі і Великокого князівства Литовського, де переважну більшість становили українці», хоча там і «проживало також багато поляків,

²⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України. — С. 13.

³⁰ Там само. — С. 74.

³¹ Про це, наприклад, див.: Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого // Яковенко Н. Паралельний світ. — К.: Критика, 2005. — С. 364–375.

³² Власов В.С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Генеза, 2007. — С. 179.

³³ Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України. — С. 181.

німців, вірмен, євреїв, греків, татар, турків, волохів, значно менше — сербів, угорців, циган»³⁴, саме іноземці «користувалися привілеями, захоплювали міське управління, а отже, і монополію на ремесло і торгівлю»³⁵. На підставі наданих польським урядом привілеїв іноземці, зокрема поляки та німці, займалися торгівлею, орендували маєтності, промисли, мита, мали з того значний прибуток, частину якого віддавали державі або власникам міст. Г. Швидько до західноукраїнських міст, де, на думку В. Смолія і В. Степанкова, особливо відчутним було засилля іноземців³⁶, додає ще кілька великих адміністративних центрів, зокрема Київ, Чернігів та ін.³⁷ Втім, згадують історики й про позитивний бік «етнічної строкатості західних регіонів», яка «створювала сприятливі умови для зближення культури українців з культурою представників інших народів (поляків, німців, вірмен, євреїв тощо), її збагачення»³⁸, хоча «у цілому окремі національні юрисдикції, різні національні та релігійні інтереси загострювали протиріччя у суспільстві»³⁹.

Минали віки, змінювалися держави, до яких входили українські землі, а ситуація з засиллям чужоземців, судячи з текстів навчальних книжок, не поліпшувалася. Так, О. Реєнт і О. Малій, характеризуючи національний склад українських територій на початку XIX ст., із сумом зауважують: «Австрійський уряд заохочував переселення німецьких колоністів до Східної Галичини, німецьких та румунських — до Буковини, угорських — до Закарпаття. Уряд Росії сприяв переселенню німців, сербів, болгар, греків, росіян переважно до Південної України. Такі заходи, в поєднанні з політикою придушення української освіти і культури, мали на меті денаціоналізацію й асиміляцію українського населення у складі обох імперій»⁴⁰. Навіть бурхливий промисловий розвиток початку XX ст. не змінив співвідношення сил на користь національної буржуазії: попри те, що напередодні

³⁴ Швидько Г.К. Історія України, XVI–XVIII ст. — С. 16.

³⁵ Там само. — С. 10.

³⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України. — 179.

³⁷ Швидько Г.К. Історія України, XVI–XVIII ст. — С. 16.

³⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України. — С. 185.

³⁹ Швидько Г.К. Історія України, XVI–XVIII ст. — С. 17.

⁴⁰ Реєнт О., Малій О. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — С. 22–23.

війни понад 25% іноземних інвестицій у промисловість Російської імперії припадало на Україну, «у видобутку вугілля іноземцям належало 63% основного капіталу, ав металургії — 90%»⁴¹.

Традиційно зауважуючи строкагість етнічного складу населення західноукраїнських міст, історики підкреслюють соціальну та професійну диференціацію за національною ознакою, зауважуючи, що в ХІХ ст. «суспільна верхівка галицьких міст складалася з поляків або полонізованих українців», а торгівлею в підросійській Україні «займалися переважно росіяни, євреї та купці іноземного походження (особливо на Півдні), а ремеслами — українці»⁴².

Не кращим був стан справ і всільському господарстві на початку ХХ ст.: «Єврейська та польська буржуазія скуповувала кращі орні землі. Згодом вона перепродувала їх, підвищивши ціну на 25–50 відсотків»⁴³.

Характеризуючи модернізаційні процеси другої половини ХІХ ст., О. Реєнт і О. Малій вважають, що розвиток торгівлі та формування ринкових відносин у Галичині диктували активніше входження селян у торгово-економічне життя, аби витіснити інонаціональних, насамперед єврейських посередників з їхнього чільного місця в торгово-фінансовій сфері краю, й зауважують: «На щастя, в Галичині цей процес відбувався без кривавих ексцесів, і головна роль тут належить греко-католицькій церкві, яка не розпалювала ксенофобії та ненависті до євреїв-іновірців, а навпаки, закликала до віротерпимості та примирення. Як наслідок, проникнення українців у торгово-економічну сферу відбувалося мирним шляхом»⁴⁴.

У підручниках для 9-го класу, створених за новою редакцією навчальної програми для 12-річної школи, виразно простежується лінія на олюднення історії, зміщення акцентів з політичної, соціально-економічної, воєнної історії на історію повсякденності, регіональну історію. І хоча важко назвати ці зміни, внесені відповідно до вимог нової редакції програми, систематичними

⁴¹ Гупан Н.М., Пометун О.І. Новітня історія України: 1914–1939: 10 кл. — С. 10.

⁴² Реєнт О., Малій О. Історія України. — С. 28, 24.

⁴³ Гупан Н.М., Пометун О.І. Новітня історія України: 1914–1939. — С. 11–12.

⁴⁴ Реєнт О., Малій О. Історія України. — С. 157.

чи принциповими, проте вони дають змогу вчителеві й учневі сприймати українську історію на емоційнішому рівні. Спробою подолати етноцентричний підхід до викладення української історії можна, очевидно, вважати й включення в навчальний текст таких ремарок: «Побутова культура більшості тогочасного міського населення формувалася в межах національних общин. Так, частина містечок — Бучач, Рогатин, Броди, Сокаль, Деляти — були майже цілковито єврейськими. У Львові, Дрогобичі, Тернополі, Коломиї, Станіславі, Чернівцях євреї становили близько третини населення. Їхнє життя традиційно ґрунтувалося на засадах Талмуда»⁴⁵; «У ряді міст існувало по кілька громад, кожна з яких мала своє самоврядування (юрисдикцію). Наприклад, у XVI ст. у Кам'янці-Подільському було аж три магістрати — польський (з 1374), український (з 1553) і вірменський (з 1565). ...українська громада пізніше була приєднана до польської. В економічно розвинених містах України проживало чимало вірмен. У Кам'янці-Подільському в середині XVI ст. їх налічувалося 300 сімей, а у другій половині XVII ст. — 1200. Вірмени здебільшого займалися торгівлею та ювелірним ремеслом. Деякі з них переходили в католицтво»⁴⁶; «Єврейське населення проживало в основному в Галичині й на Волині. У середині XVII ст. в Україні налічувалося 120 тис. євреїв. Незважаючи на урядові заборони мешкати в певних містах, купецько-лихварська верхівка євреїв належала до найзаможніших і навпливовіших жителів міст»⁴⁷.

Однією з найдражливіших протягом усієї української історії залишалася проблема взаємин між українським та єврейським етносами. Проте годі було шукати ці сюжети не лише в радянських підручниках, а й у переважній більшості навчальних книжок доби незалежності. Таким чином, варто вітати спроби осмислення цих непростих, часом дуже драматичних, оповитих безліччю спекуляцій та взаємних образ стосунків у підручниках останніх років. І це стосується не лише сюжетів, пов'язаних із Другою світовою війною та Голокостом, ставленням до єврейського питання ОУН тощо. Чимало болісних питань виникає під час вивчення драматичних, переламних моментів

⁴⁵ Реєнт О., Малій О. Історія України. — С. 29.

⁴⁶ Швидько Г.К. Історія України, XVI–XVIII ст. — С. 16.

⁴⁷ Там само. — С. 16–17.

в українській історії, масових народних рухів, коли ламався звичний спосіб життя й мирні хлібороби перетворювалися на вояків, зокрема доби Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, Української революції. Приклади таких спроб знаходимо в навчальному посібнику для 10-го класу Н. Гупана, О. Пометун та Г. Фреймана. В рубриці «Документ» автори наводять уривок зі спогадів Б. Мартоса, де йдеться про розправу над єврейським населенням Проскурова, ініційовану отаманом Самсоненком. Учням пропонується, ознайомившись із документом, дати відповіді на запитання: «Чому отаман Самсоненко так жорстоко розправився з євреями у Проскуріві? Чи було це пов'язано з його ідейною позицією?»⁴⁸. Ще один документ, запропонований учням для опрацювання, — уривок з лис- та заступника міністра закордонних справ УНР Арнольда Марголіна до міністра закордонних справ Костя Мацієвича, в якому кореспондент звертає увагу міністра на неспроможність уряду зупинити єврейські погроми на Поділлі та наголошує на колективній відповідальності усіх членів уряду за масові вбивства. Ознайомившись з документом і відповівши на запитання («Як ви вважаєте, що спричинило єврейські погроми? Кому вони були вигідні? Які почуття викликав у вас цей документ?»⁴⁹), десятикласники не лише матимуть документальне свідчення про описувані трагічні події, але й зможуть переконатися у непривабливому, кривавому боці героїчних визвольних змагань доби Української революції, у неможливості однозначного трактування подій, що відбувалися тоді в Україні.

На окремих розгляд заслуговує, вочевидь, тема колабораціонізму представників різних верств українців з окупаційними чи пак колоніальними властями. Тон оцінок мотивів і результатів співпраці з «загарбниками», в чийй ролі послідовно постають монголи, Литва, Польща, Московія, Російська імперія, СРСР, Німеччина, варіюється залежно від позиції автора та часу, про який ведеться оповідь. Не останню роль тут відіграє й особа колаборанта. Якщо поїздка Данила Галицького на уклін до Золотої Орди — це вимушений, продиктований тактичними міркуваннями мудрий захід, який дозволив уберегти

⁴⁸ Гупан Н.М., Пометун О.І. Новітня історія України: 1914–1939. — С. 125.

⁴⁹ Там само.

від розорення Галицько-Волинську землю, що стала продовжувачкою державницької традиції Київської Русі, то «виконання князями ролі слухняних виконавців волі золотоординських зверхників притлумлювали державотворчі традиції, що далося взнаки впродовж наступних століть»⁵⁰; якщо князь Костянтин Острозький попри всі його посади в Речі Посполитій оцінюється як «поборник українства»⁵¹, то активна співпраця з Польською державою аж до переходу в католицизм руських князів на загал оцінюється як трагедія: «З посиленням польського впливу з-поміж претендентів на важливі посади перевагу мали католики. Це змушувало князівські родини переходити в католицьку релігію. Так князівська верства поступово втрачала національне коріння»⁵².

Різко негативно оцінюють участь нащадків козацької старшини у розбудові Російської імперії О. Реєнт та О. Малій, наголошуючи на тому, що «обидві колоніальні імперії не визнавали українського народу як такого, цілеспрямовано асимілюючи українців. Австрія та Росія були країнами-метрополіями щодо українських територій, повністю позбавлених будь-яких ознак державності»⁵³, а отже, і співпраця з колоніалістами аморальна: «Після того як Російська імперія ліквідувала автономію Гетьманщини, колишня козацька старшина була зрівняна у правах з російським дворянством. Це відкривало чудові можливості для блискучої кар'єри нащадків козацької верхівки. Такі представники колишньої української еліти ставали найвідданішими шукачами царської ласки, всіляко намагаючись забути своє «малоросійське походження». ...Так само українська аристократія в західноукраїнських землях чинила щодо Габсбургів»⁵⁴.

Децю інакшим є тон оповіді про колабораціонізм українців з німецькими окупаційними властями під час Другої світової

⁵⁰ Власов В.С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — С. 127.

⁵¹ Власов В.С. Історія України: Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — С. 22.

⁵² Власов В.С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — С. 165.

⁵³ Реєнт О., Малій О. Історія України. — С. 20.

⁵⁴ Там само. — С. 66–67.

війни. Так, автори чи не найпоширеніших в Україні підручників для 10–11-х класів Ф. Турченко, П. Панченко та С. Тимченко, не приховуючи відомих фактів створення на захоплених територіях допоміжної адміністрації із представників місцевого населення, «які виявили бажання співробітничати з окупантами», уникають оцінювальних інтонацій, намагаючись донести до учнів причини та умови, в яких відбувалася така співпраця: «З початком окупації в Україні розгорнулася широка пропаганда, що мала на меті нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності більшовиків. Домагаючись підтримки населення, окупанти особливо охоче використовували факти недавнього минулого. Через газети, плакати та інші пропагандистські матеріали оприлюднювали трагічні факти насильницької колективізації, голодомору 1932–1933 рр., масових репресій, здійснюваних органами НКВС в Україні»⁵⁵.

Говорячи ж про боротьбу проти нацистських загарбників, автори не лише виділяють дві течії в русі Опору в Україні, а й приділяють пильну увагу взаєминам націоналістичної течії (ОУН та УПА) з радянськими та польськими партизанами. Підкреслюючи, що, на відміну від руху Опору в європейських країнах, де йому надавали зовнішню підтримку еміграційні уряди й держави антигітлерівської коаліції, український рух такої підтримки не мав, автори пишуть про наполегливі, хоча й безуспішні, пошуки керівництвом УПА союзників, зокрема серед радянських партизанів під час Карпатського рейду С. Ковпака⁵⁶. Трагічно, вказують історики, склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні: «УПА декларувала необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького і нацистського. Але досягти порозуміння з польськими національними силами не вдалося»⁵⁷.

Цю ж болісну тему порушують у своєму підручнику С. Кульчицький та Ю. Шаповал. Стисло характеризуючи взаємини Української повстанської армії й Армії Крайової — «ще однієї

⁵⁵ Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М Новітня історія України (1939 — початок ХХІ ст.). — С. 21.

⁵⁶ Там само. — С. 44.

⁵⁷ Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М Новітня історія України (1939 — початок ХХІ ст.). — С. 45.

сили, якій протистояла УПА», поряд із нацистами й радянськими військами, — не оминули увагою автори ще одну трагічну сторінку українсько-польських взаємин часів Другої світової війни. Зазначивши, що АК відіграла значну роль у поглибленні польсько-українського конфлікту в роки війни, вони вказують, що «цей конфлікт започаткував масове знищення силами АК українського населення на Холмщині та Підляшші у 1942 р. Пізніше антиукраїнські акції було проведено у Галичині, а велику антипольську акцію влітку 1943 р. — на Волині»⁵⁸. Згадуючи про операцію, розгорнуту АК за вказівками емігрантського уряду й спрямовану на повернення під польський контроль колишньої польської держави земель, втрачених у 1939 р., автори акцентують увагу учнів на кривавій ціні, яку заплатили українці за міжнародну ворожнечу: «на Холмщині у 1943–1944 рр. польські формування знищили 5 тис. українців»⁵⁹. С. Кульчицький та Ю. Шаповал акцентують увагу на значенні рішень Великого збору ООН у консолідації сил учасників руху Опору різних національностей, об'єднанні їхніх зусиль у боротьбі проти загарбницької політики Москви та Берліна⁶⁰.

Порушуючи питання трактування історії України в шкільних підручниках як етноцентричної / поліетнічної, не можна оминати проблему Криму. З підручників для 7-го класу учні дізнаються, зокрема, про «строкатий з етнічного погляду склад населення півострова», де жили нащадки давніх народів: скіфів, сарматів, греків, готів, а також слов'яни, які мешкали в Криму вже в III ст.⁶¹, сюди ж з XII ст. почали переселятися турки-сельджуки, вірмени й італійці, а монголи, осідаючи та змішуючись з половцями, започаткували формування кримськотатарського етносу⁶².

Що ж до характеристики взаємин України з Кримом протягом усієї середньовічної й ранньомодерної історії, то для неї автори підручників вживають епітети — від нейтрального «непрості» до пафосного «трагедія України»⁶³. Втім, коли йдеться про взаємини українців чи їхніх предків з кочовиками, зі Степом,

⁵⁸ Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Новітня історія України (1939–2001). — С. 41.

⁵⁹ Там само. — С. 42.

⁶⁰ Там само. — С. 41–43.

⁶¹ Лях Р.Д., Темірова Н.Р. Історія України. — С. 53.

⁶² Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України. — С. 168–169.

⁶³ Там само. — С. 170–171.

тут автори підручників найчастіше напрочуд одностайно вживають визначення «далеко не мирні»⁶⁴ «непрості», «неоднозначні» — адже, «проживаючи на теренах Великого кордону, південносхіднослов'янські племена, з одного боку, змушені були захищатися від войовничих сусідів зі зброєю в руках, а з другого — мали можливість переймати від них усе краще, збагачуючи власну матеріальну й духовну культуру»⁶⁵. (Мимоволі згадується влучне порівняння, вжите В. Бараном: «Діалектика відносин праслов'ян з аріями (глибину яких одні дослідники перебільшують, а інші зводять нанівець) адекватна стосункам українців з кримськими татарами за часів Козаччини. Вони ніколи не були однозначними»⁶⁶).

Позитивним, вочевидь, є те, що автори намагаються відходити від попередньої традиції змальовувати населення Криму після завоювання його монголами як зграю волоцюг, зарізак і загарбників, а сам півострів — лише як джерело постійної небезпеки для вільнолюбного й працьовитого українського народу. Так, оповідаючи про господарське життя півострова, В. Смолій і В. Степанков зауважують, що захоплення монголами Криму й Північного Причорномор'я не спричинилося до економічного занепаду краю. Історики пишуть, що хоча війна й займала винятково важливе місце в житті татар, проте розвивалися й інші галузі господарства: кочове скотарство, певною мірою землеробство⁶⁷. Г. Швидько додає, що «татари, турки й волохи служили переважно найманцями в загонах магнатів і шляхти. Деякі з них займалися незначною торгівлею і ремеслом»⁶⁸. Прочитавши у підручнику за сьомий клас, наприклад, про те, що «на сили ординців покладалися для втілення своїх зовнішньополітичних інтересів великі князі литовські й польські королі, московські царі й могутні турецькі султани»⁶⁹, а «кримське військо не ма-

⁶⁴ Власов В.С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — С. 45.

⁶⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України. — С. 14.

⁶⁶ Етнічна та етнокультурна історія України. У трьох томах / Відп. ред. чл.-кор. НАН України Г.А. Скрипник. — Т. 1. — Кн. друга. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 96.

⁶⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України. — С. 168–169.

⁶⁸ Швидько Г.К. Історія України, XVI–XVIII ст. — С. 17.

⁶⁹ Власов В.С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. — С. 167.

ло собі рівних у світі щодо рухливості й за день могло подолати близько 120 км»⁷⁰, восьмикласник уже певною мірою буде готовий до розуміння логіки Б. Хмельницького, який уклав воєнний союз з непримиренним, здавалося б, ворогом українського народу й не наважувався його розірвати попри «постійні зради хана», які червоною ниткою проходять через усю історію Національно-визвольної війни⁷¹. Пояснюючи причини постійних набігів татар на українські землі, автори виводять їх з архаїчного характеру господарства в ханаті: він, «як правило, не забезпечував матеріальних потреб більшості населення, що постійно жило в злиднях і часто голодувало. Тому, аби поліпшити своє становище, татари часто вдавалися до грабіжницьких нападів на сусідні землі, насамперед українські, масово забираючи людей у ясир, щоб потім продавати як рабів на невольницьких ринках»⁷².

* * *

Проблема викладення історії України в школі як моноетнічної / поліетнічної потребує, безумовно, значно детальнішого розгляду. Втім, аналіз 13 анонсованих підручників дає змогу зробити певні висновки.

Насамперед, не можна не погодитися з вердиктом учасників неодноразово згадуваної тут Робочої наради, наведеним на початку статті. Проте навряд чи ситуацію варто оцінювати аж так категорично.

Науковці не лише дали оцінку українським шкільним підручникам, але й висловили власне бачення вдосконалення навчальної літератури для загальноосвітньої школи. Зокрема, Н. Яковенко радить вдатися до «наскрізного запровадження до підручників для всіх класів сюжету з поданням у спеціальних параграфах чи розділах інформації про історію етнічних меншин: коли з'явилися на території України, де компактно проживали, чим займалися, у яких стосунках перебували з материковим українським етносом тощо»⁷³. Це, на думку вченого, допоможе зняти напругу міжетнічної відчуженості, яка панує

⁷⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України. — С. 170.

⁷¹ Див: Швидько Г.К. Історія України, XVI–XVIII ст. — С.125, 136, 139.

⁷² Див: Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України. — С. 170; Швидько Г.К. Історія України, XVI–XVIII ст. — С. 79–81.

⁷³ Яковенко Н. «Образ себе» — «образ Іншого» у шкільних підручниках з історії // Шкільна історія очима істориків-науковців. — С. 126.

і в сучасному українському суспільстві, і в сучасних українських підручниках⁷⁴. Крім того, вважає Н. Яковенко, варто було б у текст підручників з історії України ХІХ–ХХ ст. (тобто, відповідно до програми 12-річної школи, для 9–12 класів), впровадити невеличкий параграф про відомих учням осіб, що стали «українцями з власного вибору», тобто тих, чиє етнічне походження не збігалось з усвідомленим почуттям національної належності: росіян Миколу Костомарова та Дмитра Донцова, поляків Володимира Антоновича, Тадея Рильського й В'ячеслава Липинського тощо. Прищеплений у такий «персоналізований» спосіб сучасний погляд на українську історію як «уявлену спільноту», переконає історик, є особливо актуальним для України, де спільна національна ідентичність почала формуватися пізно і цей процес ще досі не завершено⁷⁵.

Не можна не погодитися з шановним науковцем. Тим більше, що сюжети, про які згадує Н. Яковенко, щодо «українців з власного вибору» в деяких підручниках уже вводяться, наприклад, під рубрикою «Персоналії»⁷⁶, хоча виразного акценту на свідомому виборі українства цими історичними особами автори не роблять. Що ж до включення до підручників сюжетів про долі різних національних меншин в Україні за різних історичних епох, то, як бачимо, такі спроби уже здійснюються, хоча системними їх назвати навряд чи можна.

Крім того, варто пам'ятати, що, на жаль, шкільна програма аж надто обмежує авторів навчальних книжок у можливості розширення змісту останніх, насамперед це стосується обсягу матеріалу, що його слід уміщувати в підручник: адже урок триває лише 45 хвилин, та й тексти для позаурочного опрацювання не можуть бути безмежні. Якщо ж урахувати дані К. Баханова про те, що постійно читає підручник 27% учнів, періодично — 48%, а решта або взагалі не читає, або читає вряди-годи⁷⁷, то

⁷⁴ Яковенко Н. «Образ себе» — «образ Іншого»... — С. 126.

⁷⁵ Там само. — С. 127.

⁷⁶ Див., зокрема: Власов В.С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл.; Власов В.С. Історія України: Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл.; Реєнт О., Малій О. Історія України; Гупан Н.М., Пометун О.І. Новітня історія України: 1914–1939. та ін.

⁷⁷ Баханов К. Виступ на дискусії Робочої наради з моніторингу підручників з історії України для середніх шкіл (Конча-Заспа, 19–21 жовтня 2007 р.) // Шкільна історія очима істориків-науковців. — С. 25.

просте збільшення обсягу навчального матеріалу, попри добрі наміри авторів та безперечно корисні й актуальні рекомендації академічних учених, взагалі втрачає сенс.

Можливо, певною мірою проблемі зарадить запропоноване фахівцями, які доопрацьовували програму для 12-річної школи у 2007–2009 рр., запровадження до підручників розділів з історії рідного краю. Поки що про результативність таких заходів говорити зарано: адже перші книжки з такими розділами — підручники для 9-го класу — працюють у школах менше року.

Робота з удосконалення шкільних підручників триває, й позитивні зрушення в бік зваженішої, толерантнішої подачі навчального матеріалу не можна не помітити. Привід до оптимізму дає й тенденція до занесення в навчальні тексти дедалі більшої кількості документів, вдосконалення методичного апарату, що дозволяє залучити учня до процесу здобування знань, а не лише їх простого засвоєння. Введення до навчальної програми, а отже, і до шкільних підручників матеріалів про побут, звичаї й традиції представників різних верств населення та різних етносів, а також цілих розділів з історії рідного краю наближають курс історії України до учня, роблять зрозумілішим і легшим для засвоєння.

Саме такий підхід, на нашу думку, дає змогу молодій людині набути навичок, необхідних для адаптування в сучасному світі з його інформаційною перенасиченістю, агресивною нав'язливістю інформаційних чинників, складністю критичного опрацювання отримуваної інформації.

Саме такі тенденції в українському підручникотворенні, попри складності й негаразди, дають підстави для обережного оптимізму щодо виконання українським підручником з історії його світоглядотвірної функції.

РОЗДІЛ 4 ФЕНОМЕН СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ Й РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

4.1. Соціокультурні подібності та відмінності регіонів України

Що таке Україна? Чи, може, треба говорити про Україні? Адже не тільки на шпальтах часописів, а й в політичному та експертному середовищі не вщухають розмови про «розкол», «цивілізаційні розломи», «конфлікт ідентичностей», прораховуються варіанти розпаду держави тощо. Мусується думка, що розбіжності між Сербією та Чорногорією, що нещодавно розділилися, є набагато меншими, ніж між Заходом та Сходом України. Навіть такий поважний український політик, як В.Литвин, в інтерв'ю інформаційній агенції REGNUM (лютий 2007 р.) наголошував: «На жаль, я вимушений зазначити, що існує небезпека розколу і розвалу держави. Відносно Криму, я змушений констатувати — Україна Крим втратила».¹ В той же час, голова делегації Європарламенту Адріан Северин, хоча і була більш обережною в оцінках ситуації в Україні, все ж таки констатувала, що однією з проблем України є проблема культурних розбіжностей між Сходом і Заходом.

Протистояння «двох Україн», регіональні відмінності, явище для України не нове. Починаючи з президентських виборів 1994 р. і закінчуючи виборами Президента України 2009 р. фактори вибору зовнішньополітичних орієнтацій, статус російської мови, політичні уподобання стали певними символічними маркерами, що адресуються основними політичними акторами регіональним ідентичностям, які все більш стають самодостатніми і починають будуватися за принципом «свій — чужий». Більше того, позиція основних політичних акторів часто зумовлює артикуляцію будь-яких розбіжностей — політичних, соціокультурних, мовних, релігійних, маніпулювання ними як «розколами», мобілізація групових ідентичностей. Можна

¹ Существует опасность развала Украины, а Крым уже потерян., www.regnum.ru

цілком погодитися з думкою Л.Нагорної, яка зазначає: «...прос-торові моделі дають змогу предметно співвідносити позиції політичних акторів з орієнтаціями громадян і вибудовувати на цій основі шкалу інтенсивності підтримки ідеологій чи політичних курсів. У такий спосіб проблеми електорального вибору вписуються у відповідний інституціональний контекст і дають змогу досліджувати мотивації, механізми впливу, дієвість політтехнологій тощо»²

Якщо бути неупередженим, дихотомічна картина України (попри логіку С. Гантінгтона про розкол України на східну та західну частини) не цілком відображає сучасні соціокультурні реалії. Беручи до уваги історичні чинники розвитку України, регіональні особливості, типи політичної культури, електораль? на свідомість, або, як слушно зазначає С.Макеєв, «регіональні специфікації соціокультурних відмінностей»³ мають цілком об'єктивні причини, а спроби, навіть теоретичні, конструюван? ня гомогенного середовища є, з нашого погляду, утопічними. Культурне розмаїття, культурна мозаїка є величезним надбан? ням не тільки України, а й всього світового співтовариства.

Як наголошується у документах ЮНЕСКО, жодну культуру не можна протиставляти одна одній і вважати її «вищою» чи «нижчою» щодо інших. Усі вони унікальні і відображують історію свого народу. Важливо інше — як, якою мірою в них роз? кривається роль та значення прав і свобод людини, адже саме в цьому передусім і полягає гуманістична сутність культури. Принципово важливим щодо цього є розгляд проблеми передусім у контексті універсальності прав людини. Не випадково у сучасному світі відбувається складний процес усвідомлення людьми того, що вони є особистостями, які володіють об'єктивно належними їм правами, а не гвинтиками, добре вмонтованими в державну машину, що діє поза їх волею. Причому проблема міжетнічних відносин у контексті універсальності прав людини набуває всебічного значення у світовому співтоваристві. Вона висувається на передній план у всіх поліетнічних державах,

² Нагорна Л. Регіональні ідентичності: український контекст. — К, 2009. — С. 272.

³ Макеєв С., Патракова А. Региональная спецификация социокультурных различий в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004.

бо ж тільки справді вільна і впевнена в собі і в своїх правах людина може стати базою успішного й цивілізованого розвитку суспільства. Взаємозв'язок тут є таким: міжетнічні відносини дедалі більше стають залежними (а нерідко перебувають в найтіснішому зв'язку) від рівня реалізації універсальних прав людини. То ж не випадково міжнародно-правові документи (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти про громадянські і політичні, а також соціальні й економічні права людини 1966 р. та інші) серед найсуттєвіших і найважливіших прав народів (етносів) розглядають право на існування, засуджують геноцид і етноцид (планомірне знищення культури цілого народу), які досить часто траплялись у новітній історії⁴. Широковизнаним є також право на самоідентифікацію, тобто визнання самою людиною своєї етнонаціональної належності, вияв своєї власної етнічної самосвідомості. Право на існування включає й визнання з боку держави самого факту існування тієї чи іншої спільноти, яка ідентифікує себе єдністю етнічного походження, історико-культурною і мовною специфікою. Важливим, з цього погляду, є право етносу (народу) на збереження культурної самобутності, включаючи сферу мови, освіти, культурно-духовної спадщини, традицій, вірувань, звичаїв, культурно-ціннісних орієнтацій. Саме ці найсуттєвіші, найголовніші права етносу (народу) спираються і відштовхуються від фундаментальних індивідуальних прав і свобод людини. Інша річ, що кардинальному здійсненню прав людини, поряд з іншими чинниками, перешкоджають спроби розділити людей на дві фракції — на «своїх» і «чужих». Не можна у цьому зв'язку не звернути увагу на те, що, скажімо. Віденська конференція на найвищому рівні (жовтень 1993 р.) прийняла декларацію, в якій наголошується про прихильність плюралістській і парламентській демократії, принципам неподільності та універсальності прав людини, верховенства закону, спільної культурної спадщини, збагаченої самобутністю народів. Існує пряма залежність між обсягом прав людини, яким володіє державно-політичне утворення, і ступенем гармонійного розвитку міжетнічних, міжгрупових відносин у ньому. Досить важливу роль у цьому розвитку відіграють національні інтереси, які усвідомлюються

⁴ Див.: Brown W. *The Understanding Principles of Modern Legislation*. Clark, — N.J., 2005.

особою і всім народом як нагальні потреби етнонаціонального розвитку. Світова практика переконує, що однією з головних умов стабільності в поліетнічній країні є надання етнічним групам, національним меншинам гарантованих колективних прав і свобод. Масове порушення прав людини викликає гострі соціальні потрясіння, сприяє поширенню міжнаціональних і міжетнічних конфліктів. Більше того, для Європейського Союзу ці правові норми та умови і є ключем демократії і членства. (Законодавча база ЄС у цій царині становить понад 80 000 сторінок)⁵. З огляду на це можна припустити наявність тенденції в міжнародно-правовому полі, згідно з якою у контексті універсальності прав людини міжетнічні та міжобщинні відносини наповнюються новим змістом. З цього погляду ідентичність, на нашу думку, варто розглядати саме під кутом зору реалізації прав і свобод людини. Зрештою, під ідентичністю розуміється сукупність рис, котрі виділяють певні групи людей з кола інших груп і служать окремій особі підставою для віднесення себе до тієї чи іншої групи. Оскільки особа, людина, залежно від характеру численних соціальних зв'язків, ідентифікує себе вріз? них сферах, тобто виявляє себе поліідентично, то і її права та свободи лежать у різних соціальних площинах, на різних соціальних рівнях і, природно, вони мають універсальне значення й беззастережно мають бути в повному обсязі реалізовані. Права і свободи людини — найуніверсальніші серед існуючих прав і обов'язків, які приймають на себе в зв'язку з ідентифікацією різноманітні суспільні утворення. Іншими словами, незалежно від того, в яких формах особа ідентифікує себе в суспільстві, в тому числі на державно-політичному рівні, вона має користуватися без будь-яких обмежень правами та свободами, які не можуть бути «урізані».

Але, як і в багатьох інших випадках, такий цивілізований, в першу чергу західний підхід, не може бути повною мірою використаний в Україні. Ситуація в Україні розвивається не за законами конкуренції, а за законами війни (можливо, холодної). За умов конкуренції існують правила, право, етика, мораль, етикет нарешті. У війні цього немає. Основна мета — не підвищити

⁵ Cameron F. The Impact of the EU on Human and Minority Rights: Central and East European Countries and the Newly independent States. Meeting Report. East European Studies, WWICS. — Washington, D.C. — Sept. 2005.

рівень своєї конкурентності, а «знищити» супротивника. Мож? на погодитися з думкою Д. Ареля, який вважає, що «головний етнічний розкол в Україні протиставляє не національності, а радше цілісну, чи гомогенну, національну ідентичність, з одного боку (українську), та подвійну, чи біетнічну ідентичність, з іншого (українсько-російську)⁶. До цього переліку ще необхідно додати існування в Україні космополітичних та «радянських» ідентичностей.

В умовах сучасної системної кризи, соціокультурно-політичні розмежування несуть в собі небезпечну конфліктогенну складову. Саме тому проблеми впливу на функціонування політичної системи України локальних, регіональних, культурних, етнічних, мовних, конфесіональних розбіжностей є надзвичайно важливими. До цього слід додати питання про те, яким чином це може вплинути на особливості розвитку політичної системи України та на моделі мобілізаційної політики. Цілком очевидно, що регіональні особливості (чи, точніше, їх актуалізація) набувають свого піку під час виборчих перегонів, коли основні політичні актори використовують їх як потужний ресурс в електоральній боротьбі. Спекуляції на теми мови, НАТО, ЄЄП, Чорноморського флоту сягають свого максимуму саме під час перегонів, щоб знову стати неперіоритетними питаннями міжвиборчий період. Ці спекуляції, безумовно, шкодять політичності поступу України, але не є першопричиною самих розбіжностей. В Україні об'єктивно існують масиви стійкого накладання регіону на політичні симпатії, що, в свою чергу, несе в собі потенційні передумови для протистояння (В. Степаненко). Все це підсилюється наявністю принаймні двох політично активних центрів, які і відображають соціокультурно-політичну поляризованість українського суспільства.

Звичайно, прихильність окремих груп до певних ідеологій, що репрезентують певні політичні сили, є нормою будь-якого демократичного суспільства. Однак, коли це поєднується з фактором регіону, виникає (чи може виникнути) небезпека сегментації суспільства — і більше того, з протистоянням регіональних еліт, що веде до конфлікту, адже фактор регіону вже давно наклався на політичний фактор. Для справедливості необхідно

⁶ Арель Д. Залучення відокремленого // Критика. — 2006. — Листопад.

підкреслити, що, з нашого погляду, такі загрози існують поки що гіпотетично, але цілком можуть стати реальністю з посиленням політичних маніпуляцій дискурсом «розкол», що є надзвичайно технологічним маніпулятивним засобом для групової мобілізації, знову-таки враховуючи регіональні особливості та маркери регіональних ідентифікацій.

Коли ми говоримо про групову мобілізацію, слід визначити основні етапи та форми мобілізації. Першим етапом можна було б визначити етап «розставлення прикордонних стовпів». На цьому етапі знаходяться і виокремлюються певні маркери, які, з одного боку, виділяють групу з-поміж інших, роблять міжгрупові кордони непрозорими, а з другого, посилюють внутрішню групову солідарність, об'єднують групу навколо загальних ознак. «Свій» простір (як територія, так і дискурс) звужується в умовах розсіяного проживання до розмірів сімейно-побутової сфери і, навпаки, розширюється за умов компактного проживання. Другим етапом є «маргіналізація» групи за принципом «як бага? то ми втратили». На цьому етапі відбувається тотальне формування комплексу групової неповноцінності стосовно попередніх етапів історичного і культурного розвитку групи за принципами: «мій народ втрачає мову», «мій народ втрачає свою культуру» і т. п. Наступний етап — артикуляція мети та обраних засобів для зміни існуючого становища. Цей етап супроводжується розширенням визнаних кордонів і експансією на «чужі символічні території». Останнім часом в Україні відбуваються досить різкі зміни в так званому феномені сусідства. Порушується принцип невтручання. Причому під втручанням чи невтручанням розуміється не тільки і не стільки фізичне вторгнення в інший простір, скільки вторгнення в інше символічне поле. Відбувається порушення символічної рівноваги, коли сусідство замінюється прикордонним становищем, за яким той, хто живе поруч, сприймається не як продовження спільноти, що склалася, а як «чужий», якому «ми» повинні протистояти. І, нарешті, етап безпосередньої мобілізації для спільних дій. Якщо попередні етапи вели до посилення групової солідарності, емансипації групи, розширення символічного простору, то на цьому етапі відбуваються безпосередні дії.

Але питання все ж таки в іншому. Групову мобілізацію можлива, як зазначалося вище, за стійкої групової солідарності.

Спробуємо проаналізувати, різними чи подібними є регіональні соціокультурні диференціації населення України, наскільки важливими є маркери регіональних ідентифікацій, наскільки самодостатніми та переконливими політичними аргументами вони є для масових мобілізацій.

Традиційно в Україні виділяється від чотирьох до шести регіонів (зрозуміло, що «конструювання» регіонів є певним чином умовним). Враховуючи, що регіони Україна мають різний історичний досвід, різні типи політичної культури (про це див.: Л. Нагорна), специфічну електоральну свідомість для зручності виділимо чотири:

– Західний регіон (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області)

– Центральний регіон (м. Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська та Чернігівська області)

– Східний регіон (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Харківська області)

– Південний регіон (Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим)

До цього слід додати ще й два так звані макрорегіони (Схід — Захід) з класичними репрезентантами — Галичина та Донбас. Соціологічні та аналітичні матеріали більшістю дослідників аналізуються саме під цим кутом зору (А. Колодій, М. Шаповаленко, Л. Павлюк та ін.).

Для початку розглянемо загальні уявлення мешканців Галичини та Донбасу один про одного, а також особливості місцевої самосвідомості громадян та певні стереотипи, що заважають взаєморозумінню між людьми. Дослідження було проведено кафедрою філософії та соціології Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка разом з Центром з вивчення суспільних процесів.

Як бачимо, основні стереотипи мешканців як Донбасу, так і Галичини є дзеркально однаковими, (за винятком досить цікавого уявлення про регіональних державників на Донеччині), причому уявлення про регіональні особливості також базуються на певних стереотипах від «глухої провінції» до «регіону, який має слугувати прикладом для всієї України». На чому

ж базуються ці регіональні стереотипи? За даними Інституту проблем управління ім. Горшеніна, наприклад, від 25 до 38% не знають Захід України і свої судження базують на міфах. 71% громадян України ніколи не були за кордоном, 47% мешканців Заходу України ніколи не були в сучасній Росії.⁷ Отже, практично відсутній міжкультурний, міжрегіональний діалог, натомість є елементарне незнання. З нашого погляду, це незнання, якщо не штучно підтримується політичною елітою задля можливостей політичного маніпулювання, то принаймні не знаходиться в центрі її уваги. (Кілька років тому автору доводилося аналізувати розподіл урядових коштів на ознайомлення громадян України з діяльністю та цілями Північноатлантичного альянсу. Близько 70% цих коштів було витрачено на телепрограми українського зарубіжного мовлення. Мабуть, американських чи канадських українців важливіше переконувати!)

**Уявлення мешканців Луганська
про Донбас та Галичину (в %)**

Характеристики	Донбас	Галичина
Регіон, розвиток якого має слугувати прикладом для всієї України	67,8	12,2
Глуха культурна провінція	11,0	47,0
Регіон із середнім рівнем розвитку	51,7	43,7
Агресивний, регіон, що намагається встановити свої порядки в усій країні	11,0	70,2
Регіон, який намагається захистити власну специфіку та право жити у відповідності з власним способом життя	82,7	22,3
Регіон з сильними сепаратистськими настроями	23,8	48,8
Регіон, де переважають державники, які відстоюють цілісність країни	37,9	37,7

⁷ Див.: Київський Телеграф. — 2007. — 19 январа.

**Уявлення мешканців Дрогобича
про Донбас та Галичину (в %)**

Характеристики	Донбас	Галичина
Регіон, розвиток якого має слугувати прикладом для всієї України	17,8	53,8
Глуха культурна провінція	42,2	15,6
Регіон із середнім рівнем розвитку	49,8	56,0
Агресивний, регіон, що намагається встановити свої порядки в усій країні	74,5	14,1
Регіон, який намагається захистити власну специфіку та право жити у відповідності з власним способом життя	27,1	68,5
Регіон з сильними сепаратистськими настроями	69,5	12,8
Регіон, де переважають державники, які відстоюють цілісність країни	6,2	73,4

Ще більш цікавими для аналізу є уявлення мешканців двох регіонів про суть протиріч між ними та бажаній системі взаємовідносин:

Суперечності між Сходом та Заходом України (в %)

Уявлення про суперечності	Луганськ	Дрогобич
Суперечності існують лише між політиками, а на рівні населення їх немає	30,4	37,3
Суперечності існують як на рівні політиків, так і на рівні населення	48,5	48,8
Суперечності існують на рівні населення, а не між політиками	5,1	3,6
Суперечностей не існує взагалі	4,4	1,9
Важко відповісти	11,6	8,5

Як видно з наведених таблиць, переважна більшість населення обох регіонів на питання про «бажані суперечності» вважають, що вони мають існувати лише між політиками, а не між громадянами. Це ще раз свідчить про тотальну недовіру до будь якої влади, а також про майже загальну відчуженість влади від народу. В той же час, майже половина респондентів вважає,

що суперечності існують як на рівні влади, так і на рівні населення. (Варто також звернути увагу на те, що ціннісні орієнтації громадян тісно пов'язані і з соціально-економічним розвитком регіонів.)

**Бажані взаємовідносини
між Сходом та Заходом України (в %)**

Уявлення про суперечності	Луганськ	Дрогобич
Суперечності існують лише між політиками, а на рівні населення їх немає	74,7	68,0
Суперечності існують як на рівні політиків, так і на рівні населення	9,0	1,7
Суперечності існують на рівні населення, а не між політиками	2,2	17,6
Суперечностей не існує взагалі	14,1	12,7
Важко відповісти	74,7	68,0

Про які ж «суперечності» чи соціокультурні відмінності йдеться? Їх принаймні три: мовні практики і статус російської мови; геополітичні орієнтири; і в останній час проблеми історичної пам'яті. І все це певним чином накладається і на електоральну поведінку.

Серед усіх можливих символів, що роз'єднують суспільство, мова займає чи не найголовніше місце, а мовна біполярність є постійним джерелом напруження в українському соціумі. Це ускладнюється й політичним маніпулюванням, яке має мобілізувати електорат, що голосує за регіональною чи етнічною ознакою.

Аналіз соціологічних опитувань дає достатньо цікаві результати. Так, мовні переваги мешканців Заходу — 98% українська мова, у Північному регіоні — українська мова є більш звичною для 79%, в той час як на Південному Сході картина дзеркальна: 92% мешканців надають перевагу російській мові. В той же час, 93% мешканців Заходу вільно володіють українською мовою, в Центрі — 84%, на Сході — 57%. Серед тих, хто практично не розуміє української мови, найбільше на Півдні — 2% та на Сході — 5%. Отже, очевидно, що вбуть-якому регіоні України відсутні практичні проблеми з розумінням української мови. Проблема в іншому. Російськомовна група прагне офіційного

статусу російської мови не тому, що хтось заважає вільно вживати російську мову (це, в першу чергу, стосується Південно-Східних регіонів), а тому, що таке визнання дало б символічне підтвердження того, що вони в українській політиці значать стільки ж, скільки україномовні Центральної та Західної України. Це є, власне, політична дія від імені групи. Політична орієнтація, яка електорально поляризує Україну, є двомірним «російським чинником», який стосується і офіційного статусу російської мови, й типу відносин, які Україна має підтримувати з Росією.

Причому метафора «війна мов» уже давно ввійшла в дискурс про мовну політику. «Етнічні чистки всюди проходять спочатку в головах, на полі мов та символів», — нагадує У. Альтерматт⁸. А аналітична модель, запропонована В. Кімлікою, побудована на тому, що дебати про регіональні мови ніколи не бувають дебатами тільки про мови. Мовні групи знаходяться під мобілізуючим впливом партій з тим, щоб домогтися самоврядування. Для міноритарних мовних груп визнання їхніх мов стає символом визнання їх як «національних», що, з його погляду, має потенційно далекосяжні наслідки. Домагання захисту мов та культур таких груп за цією логікою сприймаються як зазіхання на територію та на самовизначення на цій території, можливо, у формі сецесії. В моделі В. Кімліка існує причинний двосторонній зв'язок: мовні групи виступають за територіальне самоврядування задля захисту мови і культури і, навпаки, національні меншини намагаються зберегти мову як одну з умов, необхідних для отримання самоврядування⁹. Сподіваємося, що ця аналітична модель не стосується принаймні сучасної України. На нашу думку, можливими варіантами розв'язання проблеми соціокультурної біполярності в Україні можуть бути такі:

- 1) поступова, але послідовна українізація російськомовної групи;
- 2) закріплення регіональних соціокультурних відмінностей; у середньостроковій перспективі формування двох субетносів української нації;
- 3) різке загострення регіонального протистояння в Україні з наступною інтернаціоналізацією цього конфлікту і можливим розколом української держави.

⁸ Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. — М., 2000. — С. 161.

⁹ Language Rights and Political Theory. — Oxford, 2003. — P. 5–6.

Наразі можна говорити про перший варіант, хоча останнім часом починає проглядатися й варіант другий. І це відбувається завдяки вибору російськомовної частини політичної еліти України. Політики, що репрезентують російськомовні регіони, успішно вивчили (чи вивчають) українську мову, використовують українські символи, не забуваючи при цьому, звичайно, гра?ти на етнічних та соціокультурних стереотипах та забобонах російськомовних виборців. Наскільки перспективним вияви ть?ся цей ресурс, покаже час, оскільки процеси трансформації ідентичності у великих соціальних популяціях є надзвичайно складними, амбівалентними і, головне, довготривалими¹⁰. У будь?якому разі, необхідно пам'ятати, що сфера мовної практики і мовна політика повинні перебувати у стані взаємних поступок і компромісів. На цьому наголошує, зокрема, О.Майборода, зазначаючи, що «відкинути питання забезпечення прав русофонів неможливо».¹¹ Тактика тиску, надзвичайного використання апарату державного втручання, нехтування почуттями громадян, з одного боку, і груповий радикалізм, з іншого, можуть обернутися величезними втратами для всіх.

Іншим маркером регіональних ідентифікацій є зовнішньополітичні орієнтації населення України. За даними фонду «Демократичні ініціативи» та Інституту євроатлантичного співробітництва, курс на членство України в НАТО (2008 р.) підтримало 53% населення Заходу (проти — 21%), Центру — 34% і 39%, відповідно, Півночі — 39% і 35%, Сходу — 17% і 50%, та Півд?ня — 33% і 47%. На запитання «Який шлях зовнішньої політики для України є пріоритетним» — відповіді також різняться регіонально: на Заході відносинам з ЄС перевагу віддають 59% респондентів, з Російською Федерацією — 8%, з країнами СНД — 13%; на Сході — відповідно, 21%, 43%, 26%, Центр — 30%, 24%, 31%. Показовими є й відповіді на запитання «Якою має бути політика України відносно СНД та Росії?». За поглиблення співробітництва в рамках СНД на Заході за 33%,

¹⁰ Чи існує в Україні проблема російської мови? Експерт-опитування/
www.vox.com.ua/data/publ/2006/02/27/chy-isnuye-v-ukraini-problema-rosiiskoi-movi-ekspertopytvannya.html

¹¹ Майборода О.М., Панчук М.І. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом та консенсусом. — К., 2008 — С. 213.

за збереження існуючого рівня співробітництва 29%, за вихід з СНД — 23%; на Сході — відповідно, 69%, 16%, 6%, на Півдні — 80%, 11%, 4%, Центр — 61%, 18%, 6%. На питання жпро РФ відповіді такі: за поглиблення співробітництва: на Заході — 41%, за збереження існуючого рівня співробітництва — 22%, за зменшення зв'язків — 26%. На Сході відповіді наступні: 78%, 13%, 2%, на Півдні — 84%, 10%, 2%, в Центрі — 69%, 15%, 8%.

У самих відповідях немає нічого дивного. Населення Заходу та Сходу не тільки по-різному оцінюють зовнішньополітичні вектори розвитку держави, можливі джерела зовнішніх загроз, а й різні стандарти способу життя (ЕС – РФ), моделі поведінки, культурно-ціннісні та політико-ідеологічні відмінності. Ми вже згадували стереотипи та майже повну неінформованість населення України щодо багатьох аспектів, зокрема геополітики. Додамо, що на питання «Чи підтримуєте Ви євроатлантичну інтеграцію України?» позитивна відповідь була дана практично в усіх регіонах. А на питання: «Що для Вас є НАТО?» — 27% опитаних відповіли «Військовий блок на противагу Росії», і ще 26% — «Важко відповісти». І якщо згадати відповіді на запитання щодо виходу з СНД, то ситуація взагалі парадоксальна. Формально, Україна не є повноцінним членом СНД, а є тільки країною-засновником цієї організації! Позитивом є все ж таки те, що за даними моніторингу 2005 р. на запитання «Чи вважаєте Ви Україну своєю Батьківщиною?» 90% громадян України відповіли «так», і тільки 3% відповіли «ні». Важливою є також та обставина, що попри всі складнощі соціально-економічного розвитку України кількість прихильників незалежності у 2010 р. (за даними Центру Розумкова) перевищує кількість її супротивників в усіх регіонах: від 86% проти 7% на Заході до 46% проти 34% на Сході¹². До того ж сьогорічний стрімко підвищився рівень підтримки незалежності країни мешканцями Півдня. Якщо у 2009 р незалежність підтримали б 36%, то у 2010 р. — 65%, не підтримали б — 32% та 15% — відповідно¹³. А згідно соціологічних опитувань Інституту Горшеніна 75,3% громадян пишаються тим, що вони є громадянами України¹⁴.

¹² Дзеркало тижня. — 2010. — 21–27 серпня.

¹³ Там само.

¹⁴ Лівий берег. — 2010. — 20–26 серпня.

У той же час, дійсною проблемою є практичне самоусунення від вирішення цих (як до речі, і багатьох інших) проблем головного політичного гравця — держави. Концепції «національний інтерес», «національна безпека» тільки востанній час почали активно включатися до державної політики України. Відсутність чіткої державної політики консолідації українського суспільства заміщується і компенсується саморегуляцією етнополітичних та регіональних процесів у країні. Як слушно зауважила М. Шаповаленко, «головною умовою досягнення процедурного консенсусу є поєднання державних і місцевих інтересів, збалансування загальнодержавних і регіональних програм розвитку. Спроможність еліт до такої нелегкої праці з вироблення правил гри у вказаних параметрах є також показником якості та кількості владних ресурсів у елітних груп»¹⁵. З цією точкою зору можна цілком погодитися, окрім тези про правила гри. Складається враження, що основні політичні актори вже виробили певні правила гри: або певний пакт еліт, своєрідний регіональний розподіл, «невтручання» на інше поле. Це, до речі, цілком кореспондується з існуванням (чи співіснуванням) соціально-економічних анклавів, які репрезентуються потужними фінансово-політичними групами. Таким чином, політична консолідація, подолання чи принаймні нівелювання існуючих розбіжностей не можуть бути відділені від необхідності економічного реформування країни, розвитку повноцінного місцевого самоврядування, затвердження верховенства права, забезпечення як індивідуальних, так і групових прав громадян України.

Для України вартісною є перспектива внутрішньої інтеграції на засадах громадянського суспільства, шляхи і форми творення якого включають чимало політичних, економічних, правових та культурних підходів теоретичного та практичного характеру. Серед них етонаціональні параметри становлення в Україні громадянського суспільства, зокрема крізь призму проблем взаємодії особи, української нації та етнічних меншин. На перше місце тут виходить з'ясування основних можливостей побудови громадянського суспільства, аналіз впливу етнічного

¹⁵ Шаповаленко М. Проблеми регіоналізації у процесі становлення консолідованої демократії в Україні // Розвиток України в регіональній перспективі. — К., 2002. — С. 21.

чинника на ці процеси, відпрацювання етнокультурних чинників, соціокультурних та національно-регіональних аспектів їх реалізації. При цьому громадянські права людини мають реалізовуватися, на наш погляд, на рівні міжнародно-визнаних норм, а саме:

– вилученням будь якої дискримінації за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевими чи віковими ознаками, надійним законодавчим захистом особистості і гідності громадянина, недоторканності його житла і майна, свободу вибору мешкання, пересування, таємниці листування і телефонних переговорів, свободою слова, преси, інформації;

– вільною самоідентифікацією людини у її світоглядних та духовних інтересах, всебічним захистом громадянських прав з боку судових органів та громадянських організацій тощо.

Неабияку роль у цьому процесі відіграє процес політичної соціалізації особистості з її потягом до самостійного вільного вибору, постійним пошуком свого місця в соціумі та навіть його зміни відповідно до тенденції суспільного прогресу та потреб самої особистості. «Мета етнонаціональної політики, — зазначає А. Колодій, — виходить за межі підтримки окремих груп — великих і малих. Її завдання — консолідація, інтеграція усіх в єдиній політичній спільноті, яка через розвиток спільних для всіх ідентичностей набуває рис громадянської нації»¹⁶.

Все ж таки звернемося до етнополітики. Дослідниками вже порушено питання про етнорегіон (як би до цього поняття не ставилися) як окремий об'єкт державної етнонаціональної політики. Причому у прикладному плані поняття «етнорегіон» може виконувати важливу методологічну функцію: етнорегіональний аналіз як системний, комплексний у своїй основі є ефективним інструментом проникнення в анатомію етносоціальних процесів, виявлення регіональної специфіки території країни¹⁷. Вкрай важливою є й проблема територіальної етнічної самоорганізації, яка відбиває собою процес формування етнічних, територіальних громад. Ідеться, зокрема, про формування «національ-

¹⁶ Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний і якісний аналіз // Україна: проблеми ідентичності. — К., 2003 — С. 262.

¹⁷ Надолішний П. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект (теоретико-методологічний аналіз). — К., 1999. — С. 197–198.

них» територіальних громад у вигляді, приміром, національних округів або інших форм національного самоврядування — сільських і районних національних адміністративно-територіальних органів, наприклад, Болградська Одеської обл., Хустська Закарпатської обл. та ін. На нашу думку, такий підхід (формування органів самоврядування меншин) створює реальні умови для етнічної (національної) самоідентифікації національних меншин, що відображує собою рівень їх етнополітичної мобілізованості, забезпечує врахування соціокультурних традицій та менталітет етнічних спільнот, оскільки без врахування етнічного фактора говорити про подолання соціокультурних розмежувань немає сенсу. При цьому тут варто скористатися законом «Про місцеве самоврядування в Україні», яким передбачено, що з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування їх представницький орган може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста (ст. 19. ч. Г). Тут важливим є поєднання принципу територіальності з принципом етнічності, хоча, звичайно, існує й певна небезпека. Варто при цьому звернути увагу на реалізацію національних прав не тільки для титульної нації, а й етнічних меншин з тим, щоб були реалізовані права і потенціал кожного народу, а етнічні меншини отримують гарантії національного розвитку, якщо «вони зрозуміють своє становище, підуть, зі свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей»¹⁸. Утім, тут необхідне ґрунтовне наукове опрацювання. Наприклад, у районах компактного проживання кримських татар становлення місцевого самоврядування відбувається у контексті прагнення народу до самовизначення у формі національно-територіальної автономії. Тобто, процес територіальної самоорганізації буде постійно спрямований на утвердження саме кримськотатарських адміністративних одиниць. І з цим не можна не рахуватися. Принаймні цей процес може бути спрямований у руслі доцільності саме завдяки можливому законодавчому актові, який визначив би правовий статус кримськотатарського місцевого самоврядування, а не правовий статус кримськотатарського

¹⁸ Гунчак Т. Українська Народна республіка і національні меншини // Україна в сучасному світі. — Л., 1990. — С. 46.

народу, на чому наполягають його представники. І цей приклад є непоодиноким. З нашого погляду, продуктивнішою є культурна модель, що передбачає існування паралельних культур, змушених до співіснування в межах певної території. Між тим сьогодні розроблена модель міжкультурного взаємозв'язку, що засновується на новому баченні культури, робить акцент на мультикультурну, мультиетнічну, мультиконфесійну, мультимовну мозаїку, де кожний етнос робить свій специфічний внесок успіль? не надбання. Новим у міжкультурному підході є пріоритет, який надається взаємодії, взаємозв'язку, розумінню іншого, співробітництву з іншими групами та колективами, партнерству та активному підключенню до спільних соціальних та культурних проєктів¹⁹. Адже вже згадуване міжрегіональне незнання та нерозуміння можливо подолати, в першу чергу, завдяки міжкультурній взаємодії та міжкультурному діалогу.

Процес формування самоврядних територій різного рівня ви?пливає, на наш погляд, з пошуку моделі (моделей) адміністративно-територіального устрою, яка максимально відповідала б власне умовам України. На думку П. Надолішного, суттєвими її характеристиками можуть бути не лише децентралізованість, а й різнокатегоріальність адміністративно-територіальних одиниць. Ідеться, отже, про використання традицій вирішення питання національного життя в межах місцевого самоврядування і в різних формах екстериторіальної етнонаціональної самоорганізації²⁰. Саме таким способом і забезпечується, на наш погляд, втілення принципів іншокультурності, регіонального підходу, реалізація однієї з найважливіших функцій етнонаціональної політики — збалансування соціальних відносин на базі традиційних соціокультурних регуляторів. Зрештою, «традиційно-патріархальні та інституційні регулятори утворюють два конкуруючі начала у боротьбі за вплив на особу і соціальні групи. Природно, що саме вплив перших вищий там, де наявна відповідна «соціальна морфологія», тобто культурне середовище, периферія, де живуть ізольовано, що дозволяє зберегти традиційні цінності більшою мірою, ніж центр»²¹.

¹⁹ Див. докладніше: *Міжкультурний діалог*. — Симферополь, 2008.

²⁰ Надолішний П. Вказ. праця. — С. 127.

²¹ *Многонациональный Одесский край: образ и реальность*. — М., 1997. — Т. 3. — С. 8–9.

Варто також розглянути питання автономії етносу (нації). Це є широке внутрішнє самоврядування етносу (нації) в рамках єдиної держави, що стосується не тільки адміністративних, а й інших сфер життєдіяльності цього етносу. Автономія проявляється у виборі свого шляху етнопонаціонального розвитку, державного устрою; у виборі практичних заходів та методів виконання висунутих завдань; в оцінці самим етносом (нацією) отриманих результатів. Виникнення інституту автономії стало значним кроком на шляху демократизації суспільства, суттєвим засобом у вирішенні етнопонаціональних проблем і, що дуже важливо, — сприяє уникненню можливих етнопонаціональних конфліктів і сепаратистських рухів. Утім, не слід ігнорувати й зворотний бік цього соціального явища, коли автономія підсилює конфліктогенні чинники і сепаратистські настрої. Автономія етносу — необхідна умова життєдіяльності його як певної спільності людей. Відсутність автономії, залежність від центру навіть у вирішенні суто місцевих внутрієтнічних питань стає чинником, що гальмує нормальний, природний розвиток етносу (нації), породжує напругу у міжнаціональних відносинах. Індикатором автономії етносу (нації) є право народів на культурну автономію, створення національних об'єднань, союзів, громад, товариств, земляцтв, що сприяють максимальному задоволенню різнобічних національних потреб, збереженню своєї самобутності, оптимальному представництву у вищих та місцевих органах влади та управління. Формами автономії етносу (нації) можуть бути політична (часткова чи гранично-політична, тобто «напівполітична»), адміністративна, національно-культурна, національно-персональна. Політична автономія передбачає наявність держави (державного утворення), що входить до складу іншої держави. Суб'єкт автономії має певний обсяг повноважень політичного характеру (свою конституцію, законодавство, право на самостійне вирішення питань адміністративно-територіального поділу та ін.). Автономія напівполітична передбачає менші масштаби політичної самостійності, порівняно з повною політичною автономією, але коло питань, які вирішуються в рамках цієї форми автономії, досить широке (організація інституту самоврядування, ведення місцевого господарства, економічної, культурної діяльності, соціальне забезпечення, охорона здоров'я тощо). Автономія

адміністративна передбачає здійснення адміністративних, тобто управлінських функцій на території автономії. Довід переконливо доводить, що особи, які займаються управлінськими питаннями, розглядають їх як свої власні проблеми, а не як такі, що надійшли зверху. Національно-культурна автономія передбачає надання етносам, національним меншинам, які компактно проживають, широких прав уведенні свого національно-культурного життя, тобто прав рівності, вивчати й користуватися своєю мовою, мати свої освітянські і культурно-мистецькі установи. Національно-персональна автономія передбачає організацію та діяльність у рамках національних союзів, кожен з яких має забезпечити об'єднання в його лавах представників відповідних національностей (етносів) незалежно від місця поселення. Національні союзи створюють списки громадян, які належать до відповідної нації (національний кадастр своїх членів), користуються законодавчою ініціативою, їм надається виняткове право представництва етносу (нації) перед державою і громадянськими установами. І в сучасних умовах принцип національної рівноправності має бути універсальним на всій території держави, у всіх регіонах країни, адже це вагома складова проблеми захисту прав людини. Сутність мультикультурної державної політики полягає в тому, що розвиток самобутніх етнічних культур, мов та релігій не повинен вести до ізоляції, а тим більше ворожості між етнічними групами. Мультикультурність передбачає, що етнічний та культурний ренесанс меншин має відбуватися паралельно з інтеграцією етнічних фрагментів поліетнічного українського соціуму в єдиний соціокультурний та етнополітичний організм, яким є громадянське суспільство. Тільки таким шляхом можна забезпечити поєднання прав людини і прав народів, які становлять категорію етнічних меншин, їх відносну автономність і інтегрованість у цілісний соціальний і громадянський соціум. Можна погодитися з думкою Л. Шкляра про те, що національним меншинам в Україні не буде ніяких перепон на шляху до їх участі в процесах державотворення. Але саме державотворення є не державоруйнуванням, виявом чого є регіонал-сепаратизм, іредентизм, юніонізм на імперських засадах чи щось подібне до цього. Ось чому на сьогодні, як ніколи, моральним є питання не просто про національне відродження, а про відроджувальні

або ренесансні процеси в ситуації поліетнічності. Тобто, слід визначити вплив на державотворчий процес, з одного боку, титульної нації, яка є рушієм національної ідеї, національних прагнень тощо, а з іншого — національних меншин, які нерідко ренесансні вияви титульної нації сприймають як «націоналізм» або «шовінізм»²². Поняття самоідентифікації варто, на нашу думку, трактувати як форму забезпечення права громадянських та етнокультурних спільнот на вибір самостійних шляхів національного та культурного розвитку, форм політичного управління. Самовизначення ж в умовах держави з поліетнічним складом населення здійснюється у двох основних формах: територіальних утворень та національно-культурних автономій. Важливою формою самовизначення є екстериторіальна національно-культурна автономія, її суб'єктом можуть бути будь-які етноси чи окремі етнокультурні общини, незалежно від території розселення. Важливим є те, що в Україні поступово складається система регулятивного впливу держави на етнонаціональну сферу життя суспільства, а її основні елементи: а) національне законодавство; б) відповідні організаційні структури в системі органів виконавчої влади; в) загальнодержавні і регіональні програми етносоціального розвитку; г) організаційно-правові, економічні і політичні механізми реалізації етнонаціональної політики, контролю за дотриманням національних прав особи і прав етнічних груп. В той же час досвід регулювання етнонаціональних процесів на регіональному рівні є вкрай недостатній. Більше того, діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування має переважно ситуативний характер. Вона не спирається поки що на ґрунтовні наукові розробки і реформи.

Одна з ключових теоретико-методологічних проблем державного управління у сфері етнонаціонального розвитку полягає у визначенні правосуб'єктності етнічних (етнонаціональних) структур, суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників державно-управлінських відносин, регламентуванні форм активності їх участі у формуванні характеру та напрямів керуючої дії, реалізації державно-управлінських рішень. Кінцева мета державного регулювання в цьому разі — не встановлення меж (обмеження) прав етнічного (національного) колективу,

²² Шкляр Л. Етнос и соціум. — К., 2002. — С. 268.

а сприяння реалізації його законних прав. Значне місце в регулюванні відносин, що виникають у процесі державного управління в етнонаціональній сфері, посідають неюридичні норми — передусім зумовлені соціокультурними традиціями, а також політичні, моральні та ін. Кожний етнос, зрештою, — це суб'єкт етнонаціональної політики, і саме суб'єкти повинні відігравати роль важелів політичності держави у реалізації права на співдружність, на спільну державність.

Етнополітичний простір України передбачає (чи принаймні має передбачати) надання рівних можливостей розвитку всім етнічним та національним групам. Рівність етносів — це соціальний капітал будь-якої багатонаціональної держави, запорука співробітництва і безконфліктного вирішення міжнаціональних відносин. З одного боку, етнополітичний простір України має сприяти (забезпечувати) відродженню і збереженню духовної і культурної спадщини кожного з етносів, що населяють Україну, униканню негативних тенденцій у міжетнічних, міжнаціональних стосунках, соціокультурних розбіжностях, що виникають, а з іншого — повинен забезпечувати не тільки відродження етнічної самосвідомості а й культивувати поважне ставлення до національної гордості, гідності за самостійності економічного, політичного і духовно-культурного розвитку етносів, отже, етнічних цінностей кожного з них. Тільки за таких умов народи можуть збагачуватися за рахунок інших народів. Варто усвідомити, що цей процес повинен бути продовженням традицій кожного етносу (нації), які притаманні йому. Важливою передумовою цілеспрямованого використання етнополітичного простору України повинні бути пошуки оптимальних шляхів, засобів забезпечення інтересів етнонаціональних груп, згуртування їх на конструктивну дію сприяння утвердженню демократичної етнонаціональної політики, запобіганню виникнення етнонаціональних, етнополітичних та етнорегіональних суперечностей чи конфліктів тощо. Сучасна етнополітична ситуація в Україні характеризується тим, що етнополітичний простір суттєво розширює свої межі. Розширення меж етнополітичної свободи і облаштування її в новому просторі відбувається при цьому відносно повільно. Старі цінності та норми, політична культура відтісняються новими таким чином, що етнонаціональні спільноти, котрим припадає жити на

стику двох епох, повинні встигнути адаптуватися до нових умов. Громадяни держави незалежно від їх етнопонаціональної належності також мають право вимагати від неї, щоб вона гарантувала правові норми і матеріальні передумови для добробуту суспільства і свободи особистості.

Важлива сфера державної діяльності — формування юридичної бази функціонування громадянського суспільства, розробка і введення в дію законів, які б надійно захищали права людини. І головне, дотримуватися їх. Етндержавницький просвіт України не може ігнорувати особливості сучасного менталітету населення, яка полягає в тому, що надії на успішне завершення перетворень, захист свободи та прав людини пов'язуються з діяльністю держави — в першу чергу Президента, Уряду та виконавчих структур влади. Етатистські традиції радянського періоду прищеплювались всім членам суспільства, навіюючи їм ту незаперечну думку, що всі вони знаходяться під опікою держави. Концепція співгромадянства все ще підміняється підданством. І тепер в Україні окремі представники держави, котрі утримуються коштами податків, а за результатами своєї діяльності є в повному сенсі утриманцями суспільства, дозволяють собі докоряти простим людям в «утриманських настроях». Замість того щоб приборкати розгул анархії, злочинності, подолати економічну кризу, можновладці настійливо ведуть лінію на посилення авторитаристської тенденції в суспільстві. Беззаконня, корупція, злочинність реально загрожують життю і свободі громадян, незалежно від регіону проживання, спонукають їх все наполегливіше вимагати порядку та сильної влади. А сильна влада, за поширеним переконанням — це сильна держава. Для переважної більшості громадян сильна держава асоціюється з сильним вождем, господарем, керманічем. Тільки він (чи вона) зможе примусити «поважати» закон, силу, здатний встановити належний порядок. Між тим Україна вимагає іншого, цивілізованого підходу до вирішення цих питань. Сила держави полягає в здатності захищати інтереси свого населення, всіх етносів (націй), котрі знаходяться під її юрисдикцією, примусити чиновників у центрі та місцеву владу суворо дотримуватися закону. Права національних меншин дедалі більше розглядаються на рівні забезпечення (компенсації) прав на рівні передусім національних товариств, національно-культурних

автономій, діяльності національно-культурних центрів. Цей рівень дозволяє компенсувати права національностей як спільноти знову ж таки на основі прав людини, в тому числі національних прав. Питання може бути поставлене інакше: національні інтереси, національні сподівання, а не просто права людини неможливі без врахування колективних прав як прав представників певної етнічної спільноти. З іншого ж боку, виникає гостра потреба посилення національної, етнічної консолідації для захисту вже не тільки колективних, скільки прав політичних, юридичних, економічних на рівні індивіду, забезпеченні пріоритетного розвитку соціально-економічних та соціокультурних умов життєдіяльності людей. «Потрібен національний патріотизм, — слушно пише з цього приводу П. Толочко, — як глибока повага до власних етнічних коренів, до звичаївних і драматичних діянь пращурів, до отчих могил. Бути патріотом України — значить любити її в славі і в біді, причому не з прекрасного далека, а тут, на рідній землі»²³.

У західній літературі розроблено чотири основні моделі відносин між нацією та етнічністю, з одного боку, та державою і територією, з іншого (К. К. Джіордано, У. Альтерматт та ін.²⁴):

1) інтеграційна або асиміляційна модель, яка набула чинності, передусім, у США у контексті втілення в життя концепції «плавильного тиглю»;

2) модель черезсмужжя. Вона також пов'язана з масовою міграцією в Європу різних народностей, а сама Європа поступово перетворилась у своєрідну полікультурну лабораторію сучасності, де існувало сегреговане співіснування жителів міст;

3) модель автономія співвідноситься з наслідками Другої світової війни як реакція на культурне панування столиць у вигляді руху за автономію, культурну та політичну самостійність, її постулати, культурна автономія, більш широке представництво у центральному уряді та економічні заходи щодо підтримки периферійних регіонів. Тут, як бачимо, територіальність відіграє значно більшу роль, ніж в інтеграційній моделі та моделі черезсмужжя;

²³ Толочко П. Від буття до свідомості, чи від свідомості до буття // Урядовий кур'єр. — 2000. — 7 березня

²⁴ Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. — С. 57–58.

4) модель розподілу пов'язана з розпадом СРСР та утворенням нових незалежних держав. При цьому мобілізація етнопціональних почуттів народу пов'язувалася з державно-територіальними кордонами, які не збігалися з кордонами етнічними, мовними та культурними²⁵.

Завдання етнопціональної політики, на наш погляд, саме й полягає у виборі оптимальної тактики вирішення питань, що постають унаслідок взаємодії та зіткнення інтересів етнічних груп та держави, пошуку балансу між інтересами титульного етносу, російської етнічної громади, решти етнічних груп та кримських татар, що претендують на належність до корінного народу. І тут спостерігається такий взаємозв'язок: захист національно-державних інтересів з позиції титульного етносу, з одного боку, застереження як прав більшості, так і прав меншин у питаннях політичних та громадянських норм, з іншого. І навпаки, для України вартісною була б модель етнодержавотворення в умовах мажоритарної демократії (США, Велика Британія, Австралія та ін.), яку, напевно, варто наслідувати. Адже держава в цій моделі не регламентує і не втручається в етнічні відносини, але сприяє національному будівництву, зокрема запроваджує для всіх громадян спільну мову, патріотизм, національні інститути тощо. Держава може створювати умови для асиміляції, але дозволяє етнічним групам або зберегти, або позбутися своєї субкультури, жити окремо або змішуватися з іншими. Першоосновою суспільства тут є особа, її заслуги, здібності, досягнення пріоритетних прав людини²⁶. Принаймні важливо здійснювати політику етнокультурного плюралізму із рівними правами та обов'язками для всіх національностей, впроваджувати правила гри, однаково обов'язкові для всіх учасників етнополітичного процесу. Можливими варіантами «етнічної регуляції» в Україні є: 1) так зване «культурне оживлення» (відродження) для невеликих етнічних груп, які вимагають розвитку культурних, соціальних, релігійних інститутів, посилення їх етнічної ідентифікації, відродження рідної мови; 2) «політичний автономізм» з метою розширення спектра можливостей, самоорганізації серед меншини, яка за рівнем політичної (ідеологічної)

²⁵ Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. — С. 73.

²⁶ Картунов О., Маруховська О. Поліетнічні держави. Моделі демократії. — С. 142.

організації мала пріоритетні позиції у соціалістичній Україні; 3) «територіальний самодетермінізм», можливий серед добре організованої, згуртованої національної ідеєю етнічної групи, що живе компактно і становить стійку популяцію у державі; 4) сепаратизм, що може виявитися в середовищі етнічно компактного проживання населення, незадоволеного своїм статусом в унітарній чи федеративній державі (кримські татари); 5) іредентизм — можливий розвиток подій у прикордонних областях держави, що зводиться до спроби об'єднатися з якоюсь іншою державною структурою у вигляді або автономного регіону, або адміністративного союзу²⁷. Чинниками, здатними нейтралізувати розвиток подій у небажаному напрямі, є, на наш погляд, підтримка культурного розвитку національних меншин, забезпечення їхньої спільної участі в органах влади, єдині для всіх етносів символи держави, прийняті для представників різних національностей, зміцнення відносин з державами, з якими певні національні меншини є спорідненими. І безумовне використання позитивного міжнародного досвіду запобігання етнічним конфліктам і їх мінімізації.

Національно-культурна самоорганізація в Україні відзначається, напевно, різноманітністю форм, а отже, зв'язків і взаємодії з органами державної влади і місцевого самоврядування, а саме: а) національно-культурні та культурно-просвітницькі товариства, земляцтва, які дбатимуть про інтереси переважно своїх членів. Їх буде влаштовувати участь у роботі консультативно-дорадчих органів при регіональних органах державної влади і місцевого самоврядування; б) багаторівневі обласні (регіональні) і всеукраїнські національні об'єднання, які виступатимуть від імені певної спільноти в цілому, тобто національно-культурні автономії. Вони будуть ставити питання про участь у здійсненні владних повноважень стосовно питань етнокультурного розвитку; в) національні громадські об'єднання, котрі розширюватимуть діапазон своєї дії на весь спектр проблем (економічних, соціальних, культурних, демографічних, екологічних, інших), розв'язання яких має гарантувати збереження самобутності етнічної спільноти, її виживання як такої і прогресивний розвиток. Вони балансуватимуть між національ-

²⁷ Bugajski J. *Ethnic Politics in Eastern Europe*. — N.Y., 1999. — P. XII–XIII.

но-культурною автономією і національним союзом — національ? но-персональною автономією. Це найзагальніша класифікація ймовірних моделей етнічної самоорганізації. Вона, безсумнівно, матиме численні перехідні форми. Більше того, відображуючи спосіб розселення, насамперед національних меншин, нерідко національно-культурна (етнокультурна) автономія матиме змішаний характер, а саме: охоплюватиме не лише дисперсно, але й компактно проживаючі частини спільнот. Екстериторіаль? на етнічна самоорганізація є одним з виявів самоорганізаційних процесів, що активно розгортаються в українському суспільстві. Маючи на меті збереження етнічної ідентичності дисперсно розселених національностей (етнічних, національних груп), реалізацію національних прав осіб в етнічного колективу екстериторіальна етнокультурна самоорганізація сприяє вибору оптимального державного устрою і адміністративно-територіального поділу України. Як показує історичний досвід, її реалізація у різних формах можлива лише в демократичному суспільстві, за умови лібералізації економічних відносин, за ви сокого рівня активності етнічних спільнот. Прийняття Закону України «Про національні меншини в Україні», проголошення ним права меншин на національно-культурну автономію відіграло позитивну роль у гуманізації міжнаціональних відносин у перші роки незалежності України. Однак з часом його норм стає вже недостатньо для регулювання етнонаціональних процесів. Неузгодженість законодавчого процесу в цілому призвела до того, що окремі норми Закону не можуть бути реалізовані на практиці, перетворюються на декларації, що виводить у деяких випадках процес самоорганізації меншин за межі правового поля.

На початку ХХІ сторіччя в Україні є можливість, прямуючи в руслі цивілізаційних тенденцій, ще раз осмислити власний досвід років незалежності. Головними ж завданнями держави мають бути збереження єдності і територіальної цілісності країни, розумна децентралізація влади, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, реальне забезпечення прав і свобод людини.

Розвиток регіонів, нормалізація взаємовідносин між центром та регіонами, міжрегіональне співробітництво — ефективний за? сіб територіальної, політичної, духовної єдності України, бар'єр на шляху до дезінтеграції. Але це можливо тільки за умові доброї волі та зусиль усіх політичних еліт, усіх громадян України.

4.2. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі

В умовах відкритості культурного простору й різноманіття етнічних, релігійних, політичних, мовних та інших ідентичностей особливо актуальним стає вибір, перед яким постають йокремі особистості, і цілі народи, намагаючись визначити самих себе в минулому, сьогодні й майбутньому континуумі. Таких виборів є нескінченна безліч, в якому віднайти саме свій буває дуже непросто. Труднощі пошуку переживають не тільки молоді нації, які з'явилися на карті Європи зовсім недавно внаслідок розпаду ряду держав, наприклад СРСР чи Федеративної республіки Югославія, але й вже сформовані державні нації.

Більшість європейських народів, національна ідентифікація яких завершилася ще в епоху буржуазних революцій, нині у зв'язку із могутніми міграційними потоками та євроінтеграційними процесами намагається по-новому визначити свою тожність. З одного боку, відбувається усвідомлення себе як спільноти, яка давно означена в певному етнокультурному просторі, але зазнає активних втручань, інокультурних впливів різноманітних елементів (расових, етнічних, мовних і релігійних) і тому вимушена враховувати і включати нові складники до усталених національних спільнот. З іншого, державні нації по? стали перед викликом міжнародної спільності, в межах якого потрібно визначити свою зовнішню належність як загальноєвропейську. Але навіть ті з них, що проголосували за членство в Європейському Союзі, досить неоднозначно сприймають нову ідентичність, протестуючи проти спроб знищити або послабити статус своєї унікальності. Не тільки суспільство й суспільні групи, але й людина як особистість, як носій певного світогляду, як представник етносу, як віруюча тієї або іншої конфесії не бажає приносити свою специфіку в жертву уявним штучним спільнотам. Грецький архієпископ Христороуλος в одній зі своїх промов наголошував: «Ми насамперед є греками й православними, і лише потім — європейцями».

На відміну від більшості європейців, які намагаються знайти гармонію між своєю мікро- і макроідентичністю, народи колишніх радянських республік, у т.ч. і українці, розриваються між втраченою радянською і ненабутою національною тотож-

ностями. Самовизначення більшості пострадянських народів, внаслідок свідомо зруйнованого, а тому ослабленого почуття національного, збіглося за часом з орієнтаційними пошуками у світі макропріоритетів. Для українців це озвучено як проєвропейський або проросійський дискурс розвитку. Проголошена багатовекторність зовнішньої політики болісно відбивається на економічному й соціальному статусі України. Ще більш складною є сфера культури й духовності, що переживає такі трагедії й кризи, що невідомо, чи будуть коли-небудь ці цивілізаційні розлами подолано. Не можна забувати, що процеси глобалізації в сучасному світі йдуть паралельно з процесами етнічної сепарації і дисперизації. На них накладаються процеси етнорегіоналізації та релігійного розмежування. Це створює протилежно спрямовані вектори етнічного розвитку, як інтеграційних так і дезінтеграційних.

Попередній аналіз (Р.1) демонструє, що складність етнополітичної ситуації в Україні полягає насамперед в об'єктивних умовах, що склалися через багаторічну імперську політику, примусову депортацію народів, а також русифікацію під гаслами «єдиної, неділимої Росії» або пролетарського інтернаціоналізму. Падіння тоталітарного режиму викликало нечуване піднесення національної свідомості та призвело до пошуків нових форм національної самоорганізації, передусім у сфері державотворення, відродження культури, релігії тощо. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення етнічних стереотипів та соціальних настановлень у сфері міжнаціональних відносин, оскільки саме вони є найважливішими елементами формування етнічних меж, що безпосередньо визначають характер міжетнічного сприйняття та взаємодії.

В умовах, коли зростає соціальна напруга, етнічна згуртованість, як правило, посилюється. Одночасно збільшується вірогідність неконтрольованих соціальних виступів та бажання лідерів різних політичних сил використати таку ситуацію в своїх цілях. То ж не випадково дослідження проблеми етнічних кордонів стає дедалі актуальнішим. (Зазначимо, що етнічний кордон виступає тут не в значенні територіального розселення народів, а як суб'єктивно усвідомлена дистанція в міжетнічних відносинах). У західній науці тема етнічних кордонів, маркерів і культурних відмінностей досліджувалася норвезьким

вченим Ф. Бартом, який вивчав етнічні кордони в тісному зв'язку з етнічністю¹.

На його думку, етнічність — це форма соціальної організації культурних відмін, а етнічний кордон є визначником етногрупи. При цьому особливого значення набувають ті культурні характеристики, яким ця група віддає перевагу. Під етнічною групою розуміється етнічна спільнота чи в значенні народу, чи якоїсь його частини. За Ф. Бартом етнічний кордон є актом ідентичності. Тільки за умови, коли люди поділяють уявлення, які стають спільними, і діють на їх основі, вони стають групою, а етнічність може набувати організаційної та інституційної форми. Етнічні маркери можуть бути одиничними або становити певний набір чи навіть систему. А це означає, що набір маркерів може змінюватися². Етнічні кордони структурують соціальне життя. Вони встановлюють складну організацію поведінки і соціальних відносин, зумовлених фактом взаємного етнічного категоризування. Водночас етнічне категоризування можливе тоді, коли поведінка набуває значних розрізнявальних характеристик, культурних особливостей. Цей процес забезпечує збереження етнічних груп: структурування процесу міжетнічної взаємодії будується на культурних відмінностях³.

З поняттям етнічних кордонів корелюється категорія етнічності маркери. Етнічні маркери — величина динамічна та надто залежна від політичного клімату система. Вибірковість етнічних пріоритетів постійно використовується різними політичними силами у боротьбі за владу і власність.

В умовах трансформації сучасного українського суспільства у взаємодії етнічних груп змінюються структурні позиції, системи цінностей та ідеології, а відповідно, й співвідношення між етнічними кордонами та етнічними відмінностями. У про-

¹ Арутюнян Ю.В., Дробіжева Л.М. Многообразие культурной жизни народов СССР. — М., 1987. — С. 142.

² Barth F. Ethnic group and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference / Ed. by F. Barth. — Universities For Laget // Allen-Unwin, 1969 (reprint 1982).

³ Тишков В.А. Идентичности и культурные границы // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. — М., 1997; его же. Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии, разрешение. — Вып. 2. — Ч. 1. — М., 1992. — С. 36.

цесі емпіричного аналізу, підчас визначення основних етнічних маркерів, виявляються етнічні кордони як між етнічними групами, так і різними культурними і соціальними характеристиками. Такий аналіз дозволяє з'ясувати не тільки те, що об'єднує і роз'єднує представників різних етнічних груп, але й встановити, які умови сприяють міжетнічній толерантності та етнічній солідарності. Насправді етнічні чинники розділяють людей більше, ніж економічні, соціальні та ідеологічні. Людина може змінити свій світогляд, свій економічний, соціальний статус, тільки не свою етнічну належність. Саме тоді, коли та різниця накладається на проблеми економічного статусу, утворюються умови для соціального напруження.

Зміна економічної, політичної, духовної ситуації в Україні призвела до значних видозмін внутрішніх відносин українського етносу, які існували в радянський період, а також до його відносин з іноетнічними групами, котрі проживають на терені держави. По-перше, ці міжетнічні відносини стали складними, різноманітними; по-друге, намітилися тенденції, які породжують поляризацію українського суспільства. Головна небезпека — у розколі української нації на ґрунті регіональних, релігійних, політичних протиріч.

Слід відзначити, що процес етнічної ідентифікації України багато в чому унікальний. Наша держава являє собою нетиповий за європейськими мірками зразок держави з неповторними ознаками системи етнічних кордонів:

- етнічна карта України, що підтвердили дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р., складається як з дисперсних, так і з компактних груп, що може використовуватися підставою вимог як для національно-культурної, так і національно-територіальної автономії;

- кількісно найбільший етнос — українці — мають дискримінований статус рідної мови;

- асиміляційну загрозу являє собою не етнічна більшість, а етнічна меншість — росіяни; йдеться про асиміляцію в російську культуру;

- зосередженість основних продуктивних сил України в регіонах, де домінує культура (мова) національної меншини;

- суспільно-політична розчленованість держави має виразний регіональний вимір.

Відразу ж наголосимо, що основним змістом внутрішніх процесів, характерних для усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства, є більш або менш інтенсивне відродження втрачених чи нерозвинених раніше сутнісних атрибутів етнічності. Найхарактернішими для таких процесів є: прагнення меншин, зазвичай стимульоване лідерами їхніх організацій, зайняти вагоміші ніші у суспільному житті тієї чи іншої країни; невдоволення станом забезпечення етнокультурних прав меншинних груп населення та етнополітикою держави. Отже, на підставі зазначених тенденцій розвитку полікультурного мегатренду України можна зробити кілька попередніх висновків.

– У стадії етнополітичного чи етнічного ренесансу знаходяться всі елементи етнонаціональної структури українського суспільства.

– Найінтенсивніше етнічне відродження відбувається у середовищі українського етносу, болгар, греків, кримських татар, німців, поляків, рома, румунів, угорців та деяких інших. Це ви являється передовсім у відродженні занедбаних (до чого призвела офіційна політика тодішньої держави) етнічних мов, традицій, інших ознак етнічності, а для української спільноти ще й у прагненні вибудувати і зміцнити державу, в якій вона є основою державотворення.

– Фази етнополітичного ренесансу українців й етнічного ренесансу національних меншин та інших спільнот України практично збігаються, вони розпочалися наприкінці 80-х років ХХ ст. й інтенсифікувалися після проголошення незалежності у 1991 р.

– За минулий період етнополітичний ренесанс в Україні пройшов першу фазу всього циклу саме у той час, коли формувалися цілі учасників цього процесу (провідників українського національного руху, етнічних організацій, їх лідерів): чітка орієнтація на побудову незалежної Української держави, зміцнення її позицій на міжнародній арені, утвердження україно-етнічних засад у державотворчих процесах; формування умов (соціально-економічних, правових, політичних) для розвитку етнічних меншин і активізації їх участі у суспільно-політичних процесах.

Вважаємо, що змістом наступного етапу етнополітичного розвитку має стати досягнення поставлених цілей, вдоволення потреб етнокультурного і певною мірою політичного розвитку

різних елементів етнонаціональної структури. Втім не виключено, що на новому етапі розвитку української держави етнополітичні проблеми можуть постати з новою силою. Адже процеси глобалізації й стандартизації у ширшому контексті, принаймні європейському, створюватимуть ризики, викликані прагненнями до збереження етнічної самобутності вихідцями з різних етносів, які мешкають в одному етнополітичному організмі.

Таким чином, у процесі виявлення етнічних кордонів в Україні в умовах суспільної трансформації чітко виявляються дві основні тенденції. Перша — прагнення побудувати національну державу. Найбільш концентровано його уособлюють представники українського етносу, переважна частина членів національних меншин. Друга тенденція — відродження етнічної самобутності інших елементів етнонаціональної структури супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості й активізацією етнічних рухів за реалізацію прав меншин. Останнє за певних обставин може породжувати конфліктогенні ситуації та якщо не сепаратистські, то принаймні ізоляціоністські настрої у середовищі національних меншин, що підтверджують події останніх років.

Аналізуючи взаємодію двох вказаних тенденцій та вплив на неї різних чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, варто зважати на кілька обставин:

- історичну тяглість безконфліктного співіснування представників багатьох етносів на території нинішньої України;
- чинник підлеглості, а до певної міри й національного пригнічення, але, безумовно, обмеження можливостей розвитку як етносоціальної спільноти українців, так і представників інших етносів;
- позиції держав етнічних батьківщин щодо частин своїх етносів, які знаходяться у рамках українського етнополітичного організму;
- зовнішньополітичні пріоритети та орієнтації України.

Від початку 90-х років минулого століття відбувалися зміни у статусі елементів етнонаціональної структури українського суспільства: українці перетворюються на домінуючу етнічну спільноту, а представники інших етносів на усталені компоненти цієї структури. Взаємодія цих компонентів з домінуючою більшістю, українцями, вийшла на новий рівень. Такий

перебіг подій, здавалося, відкривав можливість для утвердження стандартного і панівного на території колишнього СРСР типу відносин між домінуючою етнічною та підлеглими спільнотами, де превалювала б тенденція до гомогенізації. Отже, один із варіантів розвитку міг би полягати в перетворенні українського етносу не лише на домінуючий, а й на панівний елемент етнонаціональної структури з перспективою на гомогенне в етнічному плані суспільство. Проте цього не сталося, хоча настрої «Україна для українців» час від часу зринають у дискусії про майбутній етнонаціональний розвиток держави. Однак вони не є визначальними і для їх розвитку у сьогоденній Україні недостатньо ґрунту.

Кризовий стан української етнонації залежить від ступеня власного ставлення до ідентифікації в умовах суспільної трансформації. Інерція розподілу старої ціннісної системи й досі посилює стан психологічної аномії. Українцям притаманні тяга до наднаціональних стосунків, але й, разом з тим, національно забарвлене світосприймання. В умовах політизації титульного етносу, системної національно-політичної кризи суспільства така полярність поведінки призводить до крайнощів.

Специфіка національної ідентифікації українства (а його більше 70%) пов'язана з сегментованістю суспільства. Йдеться про конфронтацію по лінії «Захід — Схід», про напругу, яка виникає на ґрунті різного розуміння національних цінностей. З одного боку, сильна радянська ідентичність, схильність до інтернаціоналізму, відчуття власної неповноцінності, як наслідок імперської ідентичності. З другого, більша консолідованість еліти, потяг до національно-культурного відродження. За таких умов використання маркерів «неукраїнськості» може призвести до міжетнічного протистояння. Слід взяти до уваги, що на кризисність ідентифікації титульного етносу впливає й сучасна соціальна стратифікація суспільства. Абсолютизація питання: «українці», а всі інші «совки» небезпечний каталізатор націоналістичних міфів, що розхитують човен міжетнічної злагоди. Українцям не відмовлятимуть у праві будувати свою державність. Але ж українські радикали мають усвідомити, що риторика щодо відродження громадянського націоналізму та гасла «Україна для українців» здатні багатократно посилити полярізацію суспільства.

Антагонізм полягає ще й в тому, що на тлі політизації титульного етносу, реанімації етнічної ідентичності проходить процес акультурації, характерний для поліетнічних суспільств. Ось чому не можна розкривати конфліктність пострадянської ідентифікації українського соціуму тільки як протиставлення українського та російського етносоціального елементу. Доктрина комплексного розвитку багатосегментованого суспільства, рівноправність у задоволенні національно-культурних, освітніх, економічних потреб етносів, наполеглива праця держави в напрямі поваги до української мови та її утвердження в громадському-політичному просторі виключить проблеми національного протистояння, не замикається на етніцизмі, а сприяє самоусвідомленню цілісності українського народу.

Щодо етноідентифікаційних аспектів української етнонації, їхня головна тенденція йде у напрямі творення нового соціокультурного типу української макроідентичності. Ступінь активності, темпи цього процесу залежатимуть від темпів подолання етносоціокультурної біполярності та подолання комплексу етнічної меншовартості. Загалом етнічні спільноти інтегровані в українське суспільство і ототожнюють себе з ним. Справа в тому, щоб креативний потенціал українців не обмежував інтереси інших етнічних субкультур українського суспільства.

Достатньо тісно пов'язана з процесом етнічної ідентифікації категорія ментальності. Вона проявляється в національному характері, у системі цінностей, національно-релігійних традиціях. Ментальність є одним з чинників, що впливає на міжетнічну поведінку, ціннісні орієнтири соціуму, а тому сприяє поясненню причин конфліктності міжетнічних стосунків⁴.

Розглянемо ментальні установи чотирьох етносів України.

У структурі етносвідомості українців бачимо збалансовані установки на основи людського життя і духовні цінності народу. Така збалансованість свідчить про стабільність, нормальний реалізм. Аналіз та порівняння показників свідчить, що на блок питань «Історична доля» респонденти реагували досить стримано. Етнічні установки росіян можна охарактеризувати як «синдром мігранта»: підвищена увага до духовних компонентів національної культури та акцент на цінності національного

⁴ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К., 2002. — С. 23.

дому. Ще більш виразно цей синдром виявляють поляки, їм притаманний високий рівень усвідомлення власної відповідальності за історичну долю нації. Певну врівноважену етнічну свідомість репрезентують болгари — домінування цінностей дому та духовних вартостей народу.

Структура національного менталітету⁵

Компоненти менталітету	Етноси			
	Українці	Росіяни	Поляки	Болгари
Національний дім	39	37	27	42
Духовна культура народу	40	46	47	41
Історична доля	20	17	25	16

Процес національної ідентифікації, формування національних інтересів і свідомості дуже латентний. Тому варто звернути увагу на результати етносоціологічних обстежень, що проводяться Інститутом соціології НАН України з 1989 р. в 10 областях України. Вони стосуються українців і національних меншин, які становлять самостійні етнічні популяції на території держави (росіяни, білоруси, євреї, болгари, поляки, угорці). Етносоціологічні опитування (2006–2008 рр.) засвідчують, що всі ці етнічні групи, як і кримські татари, чехи, словаки та ін., відзначалися гнучкою системою етнічної ідентифікації етнокультурних орієнтацій. Сталими компонентами в її структурі виступають національні інтереси, етнопсихологічні стереотипи, ціннісні орієнтації. Ядром формування маркерів етнічності, як правило, є етнічні автостереотипи. Зокрема, в ході опитувань серед українців з'ясувалася вагомість в етнічній свідомості уявлень про етноконсолідуючу роль мови, літератури, рис характеру, національної символіки, історії державності тощо. Ці емпіричні характеристики можуть бути згруповані в три блоки: етнокультурний, власне психологічний, політико-світоглядний. Потенціальна конфліктність етнополітичного розвитку підігривається міфологемами національної свідомості, радикальними гаслами та фальсифікаціями історичної пам'яті.

Найвагомим компонентом у структурі етностереотипів залишається етнокультурний (включаючи мову). Найвідчутніше

⁵ Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності. — К., 2000. — С. 47–49.

етнокультурна основа в сучасній етнічній ідентифікації фіксується у румунів, молдаван (73–70%), менше — у євреїв (46%); близько до 50% — у росіян, поляків, греків. Слід зазначити, що вага етнокультурних стереотипів у всіх етносів поменшала порівняно з 90-ми рокам ХХ ст. Натомість зростає вага політико-світоглядних компонентів. Це засвідчує, що політизація все більше впливає на сучасну ідентифікацію етнічних спільнот. Варто відмітити, що самооцінка за мовою переважає в українців, росіян, румун, угорців; за елементами традиційної культури у білорусів, болгар, поляків. Самоідентифікація євреїв концентрується передусім навколо історії народу (54%). Прикметною рисою сучасної етнічної ідентифікації в Україні є актуалізація історичної пам'яті. Це виявляється в поширеності уявлень, що історія свого народу — один з суттєвих елементів етносамоідентифікації (до 30% — в середньому). Причому серед деяких меншин (особливо болгар, греків, гагаузів, угорців) спостерігається різке зростання поширеності цього елементу⁶. Отже, внутрішньосуперечливий процес пострадянської ідентифікації, схильність етносів до національного самоствердження, протиставлення «ми — вони» створюють певні міжетнічні дистанції українському суспільстві. Так, частина респондентів через етнічні стереотипи відчуває труднощі і концентрує самосвідомість навколо етноніму (самоназви). Найбільша частина серед росіян — 16,5%. Для свідомості євреїв, греків, росіян властиве уявлення про консолідуючу роль спільної території. Менше став проявлятися компонент, пов'язаний з віросповіданням. Хоча натомість у поляків, євреїв, румунів, молдаван він є високим, а в греків, росіян усвідомлюється слабо. Щодо таких елементів ідентифікації, як національна символіка, державність народу, національні образи, то вони найчастіше мають мінімальну вагу.

Особливість сучасної етнічної ідентифікації полягає в тому, що в українців і росіян зміни в структурі етностереотипів відбуваються м'яко, навіть еволюційно, а натомість у всіх інших етносів цей процес вкрай нерівномірний. Стереотипи, пов'язані із консолідуючою роллю спільної території, віросповідання,

⁶ Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія — 2001. — № 4.; Мадей Н.М. Проблема культурної ідентичності // www.franko.lviv.ua

притаманні кримським татарам, кримчакам, караїмам. Така «розгалуженість» етнокультурної основи ідентифікації створює несприятливі передумови для міжнаціонального спілкування в Україні.

Слід додати, що складним компонентом сучасного процесу ідентифікації виступає етнічне самопочуття: як етнокультурне, так і соціально — політичне. Дослідження емпіричного матеріалу Інституту соціології НАНУ довели, що етнічне самопочуття впливає на формування стійких національних і політичних інтересів. Вдоволення чи невдоволення викликають такі складові суспільного життя: міра реалізованості стосовно рідної мови, культури; відтворення історичної пам'яті; вільний вияв своєї етнічності.

Опитування останніх років засвідчують зниження рівня самопочуття деяких етнічних груп. Безумовно, погіршення умов життя внаслідок економічної кризи охопило всі етнічні групи. Це констатували молдавани, румуни, угорці, росіяни. Звідси постає питання, чи маємо ми тут справу з дискримінацією. Одна з причин, на нашу думку, криється в територіально-регіональних відмінностях економічного та соціального розвитку України. Отже, рівень самопочуття етнічних спільнот залежить від їхнього економічного розвитку, соціального захисту, рівня матеріальної забезпеченості, а не від — що дуже важливо — етнічних почуттів чи міжнаціонального протистояння. Найнегативніша оцінка змін у міжнаціональній сфері фіксується у румунів, росіян, угорців, євреїв, а найпомітнішу стурбованість виявили гагаузи, греки, болгари.

Слід зазначити, що проблема національно-етнічного самовизначення ускладнюється полікультурністю України, а саме: російська ідентичність охопила майже весь ідентифікаційний простір; різновекотрність етнічної ідентифікації регіонів Східного і Західного; обстоювання власної ідентичності депортованими народами (кримськими татарами, греками).

Хоча, поліетнічність України є об'єктивною складовою її етнополітичного розвитку. Проте вона може не тільки слугувати джерелом соціального і культурного збагачення, але за відсутності раціональної конфігурації, розбалансування етнонаціональної структури суспільства нерідко призводить до конфліктів на етнічному ґрунті, що супроводжуються насильством та руйну-

ванням, викликають у відповідь дії репресивного характеру, ставлять під загрозу єдність держав, на території яких вони відбуваються, і створюють небезпеку втягнення в них сусідніх країн.

Нааявність етнічних кордонів певною мірою формується під впливом історичних міфів, етнічних стереотипів, пошуку ворога, національного фанатизму. Щодо поляризації українського багатоетнічного соціуму, вона можлива по лінії ставлення до «російського чинника», мовного питання, в конфесійних відносинах, а також пов'язана з ціннісно-ідеологічною диференціацією українського суспільства та з актуалізацією міжетнічної толерантності або нетолерантності.

Серед соціальних феноменів, що закономірно виникають в умовах соціальної нестабільності, істотне місце належить нетерпимості стосовно до «чужих», які в ситуації кризи, супроводжуючи процеси деінституціоналізації і хворобливого становлення нових соціальних інститутів, починають виконувати функцію «козла відпущення», піддаючись психологічній ізоляції, дискримінації, а в найбільш складних обставинах — репресіям. У посттоталітарному суспільстві прояви нетолерантності можна спостерігати в різних сферах суспільних відносин. Одним із наслідків руйнування радянської інституційної системи, що контролювала всі форми відносин між людьми, у тому числі і прояву соціальної нетерпимості, став бурхливий сплеск міжетнічної нетолерантності, який згодом викликав численні прояви нетерпимості у національно-громадянських відносинах. Спостережуваний у пострадянських суспільствах низький рівень національної толерантності є лише одним з проявів «ксенофобії», що стала реальним фактом життя суспільства в період розвалу тоталітарної системи, коли з-під преса комуністичної ідеології та загального придушення інакомислення вирвався джин нетерпимості, недовіри у ставленні до «чужих», до інших соціальних груп і верств, у тому числі і до інших національностей.

Нетерпимість до «чужих» багато в чому пов'язана з формуванням образу «своїх», тобто з процесами соціальної ідентифікації особистості і груповими ідентичностями. Російський соціолог М. Лебедева, узагальнивши дані численних досліджень факторів, що сприяють прояву міжгруповій (у тому числі й етнічній) нетолерантності, продемонструвала досить складну і суперечливу

залежність соціальних ідентичностей і нетерпимого ставлення до «чужих»: детермінантами нетолерантності можуть виступати як «невизначеність (маргінальність) етнічної ідентичності», так і «вираженість соціальної ідентичності». В соціологічному аспекті це означає можливість скорочення соціальної дистанції стосовно «чужих» до тієї межі, де перебувають «свої». Прикладом такого скорочення дистанції є здатність представника однієї національності допускати як членів сім'ї і близьких друзів представників інших національностей. В ідеалі, коли жодна національність не відсувається на більш віддалену відстань, ніж «своя», повинно йтися про справді толерантні національні ідентичності, що виключає будь-яке протиставлення «своїх» і «чужих». Зрозуміло, такого роду «всебічну толерантність» слід розглядати як ліберальний ідеал, далекий від сучасних соціальних реалій. І навряд чи такий механізм формування толерантності повною мірою «прийнятний» у тому разі, коли йдеться про політичні ідентичності.

Оскільки ми розглядаємо зв'язок національної толерантності та ідентичностей у контексті скорочення соціальної дистанції між представниками різних етнічних груп, як метод дослідження цієї проблеми була обрана Шкала соціальної дистанції Богардуса, яка демонструє, що найбільшою мірою населення України психологічно дистанціює від себе переважно ті національності, які асоціюються з виникаючими у світі між-національними конфліктами. За роки незалежності української держави відбувалося зростання як загального рівня національної відособленості, так і поширення ксенофобних установок щодо певних національностей. Результати моніторингу показують, що високий рівень національної дистанційованості українського населення має тенденцію до зростання національного ізоляціонізму та підвищення поширеності ксенофобічних установок. У 2002 р. відбувся якісний стрибок у збільшенні національної дистанційованості практично від усіх національностей. На початку 2005 р. спостерігалось деяке зниження поширеності ксенофобічних установок щодо більшості національностей (у середньому на 1–2%), що позначилося і на загальному рівні національної відособленості, який трохи знизився з 5,3 до 5,1 бала.

У таблиці представлені результати динаміки національної толерантності населення України і регіональні особливості за

різним рівнем толерантності (нетолерантності). В цілому, як можна бачити, серед населення всіх регіонів України у 2005 р о? ці все ще переважали ізоляціоністські (близько 50%) і прямі ксенофобні установки (25%).

**Рівень загальної національної толерантності населення
України: динаміка і розподіл за регіонами**

Рівень дистанційованості	% населення з відповідним рівнем толерантності						
	1992 рік УКРАЇНА в цілому	2002 рік УКРАЇНА в цілому	УКРАЇНА в цілому	2005 рік			
				Схід	Південь	Центр	Захід
Відкритість (толерантність)	35	10	10	13	11	9	8
Відособленість (нетолерантність)	25	16	15	16	13	11	23
Ізоляціонізм (прихована форма ксенофобії)	33	48	50	51	46	56	42
Ксенофобія (відкрита форма)	6	27	25	20	30	24	26

«Кваліфікована більшість» жителів України (близько 75%) згодні своїми співгромадянами бачити тільки представників східнослов'янських етносів, які традиційно проживали на цій території. Близько половини громадян як мешканців України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван і кримських татар, тобто представників тих народів, з якими теж є історичний досвід спільного проживання. Подібна конфігурація національних переваг дозволяє припустити, що в основі національного ізоляціонізму, що домінує в масовій свідомості, закладені архаїчно-традиціоналістські цінності, що значною мірою визначають формування, розвиток та консолідацію системи соціальних та міжнаціональних відносин загалом. Декілька позицій, що характеризують етнічне дистанціювання в Україні. Так, ставлення до українців, що вимірюється шкалою соціальної дистанції, значною мірою є показником української ідентичності: чим

нижче значення індексу соціальної дистанційованості, тим про більш високий ступінь української етнічної ідентичності він свідчить. Найбільш низьке значення індексу дистанційованості (1,6 бала) стосовно українців — осіб, які відзначили, що в першу чергу вважають себе «представником свого етносу, нації».

Природно, що найбільший інтерес, з погляду збереження та підтримання громадянського миру в Україні, становлять взаємини між українцями як представниками титульної нації, і рофіянами, що посідають за своєю чисельністю, історичною, політичною та економічною роллю в суспільному житті України одну з провідних позицій, впливовість якої особливо зростає у зв'язку з перспективою розв'язання проблем російсько-українських відносин за умов сучасних геополітичних ризиків.

Під час аналізу проблем національної толерантності та ксенофобії ставлення до євреїв завжди викликає особливий інтерес. По-перше, тому що проблема антисемітизму внаслідок історичних обставин займає особливе місце у світовій проблематиці міжнаціональних відносин. По-друге, проблема антисемітизму має історичні підстави і в Україні. І не тільки історичні. Досить актуальною в Україні, як показують дослідження, вона є сьогодні.

Аналізуючи фактори національної дистанційованості, у першу чергу слід зазначити, що достатньо високий рівень відособленості, ізоляціонізму та ксенофобії є феноменом, що притаманний практично всім регіонам України.

Як зазначалося вище, серед чинників національної дистанційованості — ставлення до українців. Значення Індексу національної дистанційованості по відношенню до українців як показника рівня національної української ідентичності в 2005 р. досягло 2,2 бала (з 1992-го по 2002 р. це значення становило близько 1,6 бала). Отже, з 2002 р. відбулося зрушення не тільки в дистанційованості від інших національностей, але і певне зниження рівня української самоідентичності. Щодо регіональних особливостей, то в цілому в західних, східних та центральних регіонах населення за цим показником практично не розрізняється. У південних регіонах фіксується значне збільшення дистанційованості щодо українців (і, відповідно, зниження рівня української ідентичності) порівняно з іншими регіонами. Як і слід було очікувати, у етнічних українців рівень національної ідентичності вищий, порівняно з російськими та іншими

національностями. Однак слід зауважити, що у всіх представників різних національностей, що населяють Україну, величина цього показника не виходить за межі поля національної ідентичності, що свідчить про досить високий рівень асиміляції й консолідації на тлі української ідентичності як передумови формування громадянської нації, коли під нацією розуміється не стільки етнічна спільнота, скільки громадянська належність.

Що стосується геополітичних орієнтації, то можна бачити, що ставлення до західного вектора розвитку України (ставлення до вступу в ЄС і НАТО) не пов'язане зі ступенем української ідентичності, тоді як орієнтації на союз з Росією та Білоруссю взаємопов'язані з фактором української ідентичності. В осіб, які негативно ставляться до союзу з Росією та Білоруссю, вищий рівень української ідентичності, порівняно з тими, хто до такого союзу ставиться позитивно.

Певний зв'язок рівня української ідентичності з політичною активністю населення України зафіксовано й під час розгляду взаємовпливу цього показника з характером участі в кампанії з виборів Президента України у 2004 р. Люди з більш високим рівнем української ідентичності частіше голосували за В. Ющенка, порівняно з тими, хто голосував за В. Януковича або «проти обох». Найнижчий рівень української ідентичності у тих, хто взагалі не брав участі у голосуванні.

Щодо значення індексу національної дистанційованості населення України стосовно росіян, він становить 3,1 бала і характеризує певний рівень національної толерантності щодо росіян. У ставленні до росіян диференціюючим основним чинником є регіон проживання. У східних регіонах ставлення до росіян можна оцінювати як національно-ідентифікаційне, оскільки відповідний показник становить 2,3 бала. Досить близький до цього значення показник, що характеризує південні регіони (2,9 бала). У центральних регіонах значення ІНД підвищується до 3,2 бала. І, нарешті, в західних регіонах індекс національної дистанційованості піднімається до верхньої критичної позначки національної толерантності щодо росіян — 4 бала⁷.

⁷ Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні / Соціологія. — 2005. — № 4. — С. 30–32.

Характеризуючи регіональні особливості ставлення до росіян загалом можна відзначити дві основні особливості: 1) у всіх регіонах значення показника ІНД перебуває в межах національної толерантності; 2) по мірі просування від Сходу до Заходу (Схід — Південь — Центр — Захід) національна дистанційованість щодо росіян суттєво збільшується.

Як і слід було очікувати, істотну роль у формуванні рівня національної толерантності щодо росіян виконують політичні установки населення: геополітичні орієнтації і політичний вибір. Особи, які позитивно ставляться до союзу з Росією і Білоруссю, більш толерантні до росіян, ніж ті, хто можливість такого союзу розцінює негативно. Ті, хто позитивно ставиться до вступу України в ЄС і, особливо, в НАТО, менш толерантні до росіян, порівняно з тими, хто негативно ставиться до альянсів з західними країнами.

Дослідження 2005 р. виявило істотний взаємозв'язок між ставленням до росіян і політичною позицією, виявленою на виборах Президента України наприкінці 2004 р. Частина населення, яка голосувала за В. Ющенко, принципово відрізняється від тих, хто голосував за В. Януковича, за величиною дистанційованості щодо росіян. Якщо ІНД прихильників В. Януковича свідчить про російську національну ідентичності (2,4 бала), то прихильники В. Ющенко демонструють дистанційованість, що наближається до верхньої межі національної толерантності щодо росіян (3,5 бала)⁸. Динаміка ставлення до євреїв за період становлення України як незалежної держави корелюється загальним процесом зміни міжнародних установок населення України — наростанням національної відособленості, дистанційованості, ксенофобічних установок.

Протягом 1992–2001 рр. значення індексу національної дистанційованості щодо євреїв балансувало близько 4 балів. Це значення можна було інтерпретувати як «не зовсім свої, але і не зовсім чужі». З 2002 р. дистанційованість щодо євреїв підвищилася до 5 балів, і це свідчить про те, що масова свідомість в середньому «посунула» євреїв до рубежу, що обмежує «межі України». У 2005 р. лише 3% жителів України були згодні до-

⁸ www.kiss.com.ua/txt/paniotto.

пустити євреїв як членів своєї сім'ї, 7% — як близьких друзів, 10% — як сусідів, 7% — як колег по роботі. Можна бачити, що в підсумку лише трохи більше чверті населення України (27%) проявили той чи інший ступінь толерантності щодо євреїв і готові підтримувати близькі соціальні контакти з представниками цієї національності. 25% відзначили, що вони згодні допустити євреїв тільки як жителів України, проявили «відособлену» установку — «нехай живуть в країні, але мені б особисто не хотілося вступати з ними в безпосередні соціальні контакти». Найбільшу питому вагу (35%) має група «ізоляціоністів», готових допускати євреїв тільки як туристів, які відвідують Україну. Уже зазначалося, цю позицію можна розцінювати як приховану установку на антисемітизм. І, що найнебезпечніше, позицію крайнього антисемітизму — «взагалі не допускав би в Україну» — відкрито висловили 12% дорослого населення України⁹.

Крім того, у дистанційованості щодо євреїв сильніше проявляються регіональні, етнічні та поселенські відмінності. У західних регіонах України антисемітські та ізоляціоністські установки поширені найбільшою мірою: 60% дорослого населення західних регіонів України виявили ту чи іншу ступінь схильності до антисемітизму (з них 15% «взагалі не допускали б євреїв в Україну», а «допускали б лише як туристів» — 46%). У центральних регіонах схильність до антисемітизму властива 50% (13% і 35%, відповідно); в південних — 43% (11% і 32%); у східних — 39% (10% і 29%). В українців нетолерантність щодо євреїв трохи вище, ніж у росіян. Чим більше населений пункт, тим менша поширеність антисемітських установок: якщо в селах «взагалі не допускали б євреїв в Україну» 14%, а в малих містах — 13%, то у великих містах питома вага прямих антисемітських установок знижується до 11%, а в Києві становить 6%¹⁰. Цілковито природно, рівні антисемітизму та ізоляціонізму пов'язані з рівнем освіти: чим нижчий рівень освіти, тим вищий рівень як антисемітизму, так і ізоляціонізму.

⁹ Национально-гражданская идентичность и толерантность. Опыт России и Украины // Под ред. Л.М. Дробизевой, Е.И. Головахи. — К., 2007. — С. 130.

¹⁰ Там само. — С. 134.

Досить несподівані дані отримані під час аналізу впливу вікового чинника на показники національної дистанційованості щодо євреїв з боку населення України. Молодь України (18–29 років) відрізняється більш високим рівнем національної нетолерантності щодо євреїв, особливо порівняно з представниками старшого покоління. Це свідчить про наростання ізоляціоністських і антисемітських настроїв у країні, тим більше, що зазначена тенденція проявляється як у ставленні до росіян, так і у загальнонаціональних показниках національної толерантності.

Таким чином, за десять років незалежності України питома вага толерантних людей знизилася більш ніж у три з половиною рази. Практично половину населення становлять громадяни з ізоляціоністськими установками на міжнаціональні відносини. Особлива небезпека полягає у розростанні ксенофобних установок: чисельність їхніх носіїв зросла більше, ніж у чотири рази.

У світлі сказаного можна зробити висновок, що масова свідомість в Україні перебуває «на роздоріжжі» національно-громадянської ідентифікації. У масовій міжнаціональній свідомості населення України зберігається високий рівень східнослов'янської відокремленості, національного ізоляціонізму та ксенофобії. Як «своїх» населення України сприймає переважно етнічних українців, росіян і білорусів. Представники інших етносів сприймаються як «чужі» і «видворяються» масовою свідомістю за межі України. Деяке «послаблення» проявляється до «історичних сусідів»: близько половини українських громадян як мешканців України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван і кримських татар, тобто представників тих народів, з якими є історичний досвід спільного проживання.

Така конфігурація національних переваг дозволяє припустити, що в основі національного ізоляціонізму, що домінує у між національно масовій свідомості населення України, закладені архаїчно-традиціоналістські ціннісні орієнтації, які значною мірою визначають формування, розвиток та консолідацію системи етно-соціальних відносин на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Отже, рівень етнічної нетолерантності є одним із найважливіших індикаторів потенційної нестабільності в українському суспільстві. Хоча відкриті етнічні конфлікти поки що в Україні

не спостерігаються, рівень злочинів на етнічному й расовому ґрунті зростає.

Аналіз динаміки національної толерантності засвідчує позитивну тенденцію до зменшення рівня національної дистанційованості в українському суспільстві впродовж останніх двох-трьох років.

Однак, разом з тим, 39,8% респондентів (за даними червневого (2007 р.) опитування) зазначили, що в Україні можливі конфлікти між деякими етнічними групами, 25,6% — що такі конфлікти неможливі, а приблизно третина респондентів не визначилась із відповіддю¹¹.

Динаміка останніх двох років засвідчує певне зростання рівня толерантності в Україні. Так, сукупний індекс національної дистанційованості зменшився на 0,2 пункти (див. додаток), зменшилася соціальна дистанція стосовно певних національностей. Зокрема, соціальна дистанція щодо білорусів зменшилася від рівня відособленості до толерантності, соціальна дистанція стосовно словаків зменшилася від ізольованості до відособленості.¹²

Рівень міжетнічної толерантності українського суспільства, квітень 2008 р.

Толерантність (до 4)	Відособленість (від 4 — до 5)	Ізольованість (від 5 — до 6)	Ксенофобія (більше 6)
українці, росіяни, закордонні українці, білоруси	поляки, євреї, словаки	німці, румуни, угорці, чехи, молдавани, грузини, кримські татари, американці, азербайджанці, турки, китайці, негри, араби, цигани	афганці, чеченці

Сукупний індекс дистанційованості — 5,1.

¹¹ www.kngu.org./KongrUkr/ksenofobia-2007; Национальная и гражданская идентичность. — С. 129–130.

**Рівень міжетнічної толерантності українського суспільства,
квітень 2006 р.¹³**

Толерантність (до 4)	Відособленість (від 4 — до 5)	Ізольованість (від 5 — до 6)	Ксенофобія (більше 6)
українці, росіяни, закор- донні українці	білоруси, поляки	словаки, євреї, німці, румуні, угорці, чехи, молдавани, грузини, кримські татари, аме- риканці, азербайд- жанці, турки, ки- тайці, негри	араби, афганці, цигани, чеченці

Сукупний індекс дистанційованості — 5,3.

Наочно характеризує стан міжетнічної толерантності оцінка громадянами випадків етнічної дискримінації. Результати дослідження Інституту соціології НАНУ (квітень 2008 р.) дають змогу скласти уявлення про поширеність випадків дискримінації щодо представників найбільш масово представлених національностей в Україні. 8,9% опитаних стикалися протягом останнього року із дискримінацією росіян, 7,1% з дискримінацією українців і менше чотирьох відсотків — євреїв і інших національностей.¹⁴

**Чи доводилося Вам за останні 12 місяців стикатися
з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів)
щодо людей таких національностей..., %**

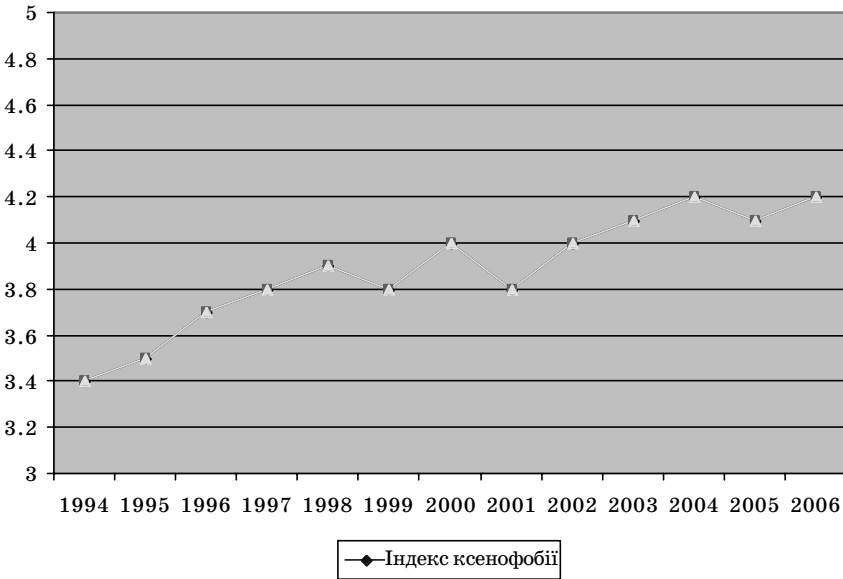
Так	Євреїв	Росіян	Українців	Інших
	3,8	8,9	7,1	3,6
Ні	96,2	91,1	192,9	96,4

За даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології рівень ксенофобії в українському суспільстві має стати тенденцію до зростання.

¹² www.i-soc.com.ua/institute/public2007php.

¹³ Там само.

¹⁴ www.i-soc.com.ua/institute/public2008php.

Як свідчать наведені соціологічні дані, в українському суспільстві, попри фактичну відсутність конфліктів на етнічному ґрунті, рівень толерантності постійно знижується. По-перше, зростання ксенофобії до 1998 р. включно може пояснюватися падінням рівня добробуту населення і зростанням рівня бідності. Другим чинником, що пояснює подальші зміни рівня ксенофобії, є міжетнічні конфлікти, що відбуваються за межами країни, війни й конфлікти в інших регіонах світу, які широко висвітлюють засоби масової інформації і які стають медіа-подіями (війна в Чечні, Афганістані, на Балканах, в Іраку). Дослідження КМІС показують збільшення кількості прихильників незалежності України після початку війни в Чечні та після захоплення заручників у Москві. Отже, міжнародні конфлікти підвищують рівень недовіри стосовно представників інших етнічних груп. Зрештою, ще одним чинником, який підвищує рівень ксенофобії й антисемітизму, є вибори. Це, зокрема, стосується президентських виборів 2004 р. та 2010 р.

Багаторічний досвід досліджень засвідчує, що найбільший вплив на такого роду орієнтації справляє поєднання національності та мови, якою респондент воліє розмовляти. Три найбільші

лінгво-етнічні групи — це україномовні українці, російськомовні українці та росіяни, які практично всі російськомовні. Дослідження показують, що найвищий рівень ксенофобії й антисемітизму в україномовних українців, потім — у російськомовних українців і найнижчий — у росіян. Соціологічні показники доводять, що більш високий рівень антисемітизму українців багатотисячому в чому пов'язаний із типом поселення — серед україномовних українців 42% сільських жителів, що мають найвищий рівень ксенофобії й антисемітизму, серед російськомовних українців — 21% жителів села, а серед росіян — 16%. Якщо розглянути відмінності рівня антисемітизму лінгво-етнічних груп лише у великому місті, то відмінності між ними майже зникають.¹⁵

Від 1991 до 2007 р. рівень ксенофобії в Україні істотно збільшився. Найменш упереджене ставлення серед населення України до україномовних українців, далі йдуть російськомовні українці, потім росіяни та білоруси. Далі з великим відривом розташувалися євреї, за ними поляки, німці, румуни, французи, канадці, американці, а далі — з певним відривом — негри і роми.

Слід додати, що в цей же час в країні суттєво збільшився рівень антисемітизму. Частка представників населення України, які під час опитування погоджуються допустити євреїв у своє найближче оточення (як членів своєї сім'ї та друзів), поменшала від 1994-го до 2007 р. із 38% до 17%. Натомість частка осіб, які бажають, щоб євреї були жителями України, збільшилася за цей період із 26% до 45%.

Зростання рівня антисемітизму в Україні тісно пов'язане із загальним зростанням рівня ксенофобії. Але в останні роки динаміка рівня антисемітизму не збігається із динамікою ксенофобії. Можна припустити, що ситуація стосовно антисемітизму в Україні дещо відрізняється від попередніх років тим, що на рівень антисемітизму в останні роки вплив справляють нові чинники, ніж на рівень ксенофобії загалом. Вважаємо, що частково це пов'язано з діяльністю Міжрегіональної академії управлінського персоналу, зокрема з поширенням видань відповідного спрямування, можливо — з активізацією антисемітських політичних сил під час виборів 2004 і 2006–2010 рр., можливо — з посиленням антисемітських настроїв у Росії та впливом

¹⁵ www.kiss.com.ua; www.presscenter.ykrinform.ua.

цих процесів на населення України, оскільки значна частина населення регулярно читає російські газети і часописи, слухає російське радіо і дивиться російське телебачення.

Таким чином, прояви ксенофобії та антисемітизму, що мають місце у суспільному та повсякденному житті українців, розколюють український соціум. Безумовно, це один із чинників, що загрожує основам стабільності у поліетнічному суспільстві. З другого боку, не можна виокремлювати стійку антисемітську тенденцію в українському суспільстві.

Соціологічні опитування доводять, що розпад колишньої системи цінностей призвів до проявів та посилення настроїв нетерпимості, агресивності, розгубленості або «синдрому конфліктних очікувань» в українському етнополітичному просторі. Економічна криза, різке погіршення життя населення, штучне конструювання суперечностей (особливо в передвиборчих кампаніях) між українською і російською Україною, зміна орієнтирів в оцінці історичного минулого, відсутність інституційних можливостей для узгодження позицій суспільно-політичних груп (кланів) — за таких умов у фокусі постійної полеміки перебувають питання мови і її статусу.

З огляду на згадані обставини слід виокремити дві площини цього питання: суспільну та політичну. Суспільний рівень конфліктності в мовній царині також доцільно поділити на міжгруповий та індивідуальний. Зазначимо, що українське суспільство не перебуває в стані гострого конфлікту між носіями двох провідних мов — української та російської. Більше того, відсутній і сам чіткий поділ суспільства на дві групи за мовною ознакою. Соціологи здебільшого поділяють населення за етномовними ознаками на такі три основні групи: україномовні українці, російськомовні українці та росіяни. Попри відсутність різкої поляризації мова може стати джерелом напруженості. Українське суспільство в мовному плані поділяють два маркери: соціальний та географічний, які зумовлені історичними обставинами.

Цей підхід ефективно використовувався для мобілізації населення (передусім східних і південних областей) на минулих президентських виборах. Актуалізація регіональної «східно-української ідентичності», базованої насамперед і майже виключно на мові, хоч і менш імовірна після президентських виборів 2004 р., проте не втратила своєї актуальності, про що свідчать

передвиборчі гасла кампанії 2010 р. Хоча це не призвело до міжгрупової напруженості чи протистояння. Утім, мовне питання є базою для постійних конфліктів і перманентного політичного протистояння на політичному рівні — між політичними силами, які претендують на роль репрезентантів конкретних мовних груп.

Не спиняючись на достатньо широко функціональному аспекті мовної ситуації в Україні, зауважимо явний дисбаланс на користь російської мови в більшості сфер суспільного життя: засоби масової інформації, бізнес, книгодрукування, шоу-бізнес. Причому після проголошення незалежності України та надання українській мові статусу державної позиції останньої послабшали. Винятки тут — хіба що публічно-політична та освітня сфери. Очевидно, що функціонування мов також має регіональний аспект. Так, найменше потреби україномовних українців задовольняються в південних і східних її областях.

Водночас ненадання російській мовній групі офіційного статусу створює певне джерело напруженості в цій групі. Причому джерело незадоволення тут має швидше символічний і перспективний характер. Мається на увазі передусім привілейований, порівняно з україномовними, статус, який мали російськомовні в Російській імперії та Радянському Союзі. Завдяки домінуванню російської в більшості суспільних сфер російськомовні мають досі якщо не вищий, то принаймні рівний україномовним статус. Однак формальне прирівняння до «національних меншин» створює відчуття небезпеки зниження цього статусу за зразком Латвії або Естонії. Щодо представників української мовної групи, то найбільше джерело напруженості тут — обмеженість функціонального поширення української мови, підсилена невідповідністю офіційно проголошеному привілейованому (порівняно з російською та всіма іншими мовами) статусу єдиної державної.

Показовіший щодо відносин між представниками мовних груп індекс соціальної дистанції. Наприклад, опитування із застосуванням показника Богардуса (опитувані оцінювали своє ставлення до представників певної групи в різних соціальних ролях: друга, сусіда, колеги на роботі, члена сім'ї), проведене Київським міжнародним інститутом соціології, засвідчило високий рівень толерантності між провідними мовними групами.

Так, зокрема, за семибальною шкалою, де зростання цифр показує збільшення дистанції, україномовні українці, російськомовні українці та росіяни отримали найменші показники з усіх груп, що були включені в анкету. Скажімо, показник соціальної дистанції україномовних українців (всіма іншими групами) в 2004 р. становив 2,20, російськомовних українців — 2,21, росіян — 2,48. (Для порівняння: індекс поляків — 4,50, американців — 5,02). Водночас порівняння досліджень соціальної дистанції за десять років (1994–2004) засвідчило, що взаємна дистанція між представниками всіх трьох груп (україномовні українці, російськомовні українці та росіяни) досягла максимуму лише в 1997 р.¹⁶

Політичний аспект мовної ситуації є найбільш (а часто і єдиним) видимим. Саме з виступів політиків, а також численних статей у пресі, передач радіо й телебачення здебільшого складається уявлення і про характер мовної ситуації, і про рівень її конфліктності.

Мовне питання традиційно за роки незалежності — одне зі значущих у політичному дискурсі. До того ж сплески дискусій навколо мови здебільшого спостерігаються під час зростання суспільної напруженості загалом. Часто ці дискусії ініціювалися, зокрема, для того, щоб відвернути увагу від інших питань (наприклад, під час «касетного скандалу») та фінансової кризи 2008–2009 рр. На останніх виборах, як свідчить аналіз програм і виступів кандидатів, мовне питання також посідало важливе (хоча й не пріоритетне) місце.

Водночас одні позиціонують себе як борці із двомовністю, а другі — як її, двомовності, захисники. Перші бачать Україну державою, де українською говорить кожен українець, усі інші мову розуміють і поважають, а російськомовні — одна, хай і найбільша, меншина, на зразок шведів у Фінляндії. Другі сподіваються, що російська пануватиме всюди й скрізь, саме її знатимуть у кожному куточку країни. Як бачимо, попри декларації та риторику боротьба точиться не за двомовність (рівність статусу та функціонального поширення обох мов), а за те, якій саме мові бути панівною.

¹⁶ Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні — С. 35–40.

Протягом останніх п'яти років сформулювати базові засади політики в мовній сфері від держави вимагали як захисники російської (русофіли), так і української (українофіли) мов. При цьому перші посилалися на Указ «Про захист прав громадян на використання російської мови та мов інших національностей України», який після обрання В. Ющенка Президентом так і не було підписано. Отже, політизація мовного питання є додатковим чинником поглиблення етнокультурного регіоналізму України.

Процес створення незалежних держав перетворили російське населення на національну меншину. Російська еліта зробила ставку на утвердження російських культурних цінностей та дискримінацію української мови і культури в районах з більшою часткою росіян. Саме тут найбільш популярні ідеї слов'янофільства та проросійські настрої. Крім того, в східних регіонах найсильніші денациональні тенденції суспільної свідомості українців. Про це свідчать дані: російською мовою володіють 74% українців, а українською 65%. Російськомовне населення на Сході становить понад 70%¹⁷. Російська етнічна група має високий коефіцієнт збігу рідної мови з мовою своєї групи. Така ситуація є суттєвим етнополітичним фактором у взаєминах між двома найбільшими етносами України — українцями і росіянами. Найбільш палкі дискусії між ними виникають саме в мовних питаннях, мова стає предметом політичних спекуляцій.

Ясно, що в українському суспільстві не збігається етнонаціональна і мовна більшість, що становить серйозну етнополітичну проблему та джерело можливого конфлікту на мовному ґрунті.

Дані соціологічних опитувань свідчать про психомовний комплекс «сучасних українців» та наявність «радянської ідентичності» в суспільстві. Так, у 2005 р. у південно-східних регіонах України радянській ідентичності перевагу віддали, відповідно, 23% та 26% опитаних. Орієнтацію на радянську політичну систему виявила більшість опитаних у Донецьку в 2005 р., які ідентифікували себе як «радянських людей»¹⁸.

¹⁷ Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // www.kiss.com.ua/

¹⁸ Національний склад населення України. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. — К., 2002. — С. 12, 13.

Вищеописане підтверджує, що мовна біполярність — постійний фактор напруження в Україні. За умов використання її в ідеологічній конфронтації «мовна карта» перетворюється на чинник розколу суспільства. Опитування громадян України свідчать, що рідною українську мову вважають 60%, спілкуються нею лише 37%. Дослідження вже згаданого КМІС наочно демонструють найбільшу різницю у регіонах¹⁹. Виявляється, що на Заході кількість етнічних українців менша тих, хто надає перевагу українській мові. Особливо складною є ситуація в Криму, де кримський російський рух взяв курс на трансформацію суспільства в кримський народ. З огляду на це, та враховуючи російськомовну більшість населення, Крим залишається «російським»: 98% учнів навчається російською мовою. Проросійське населення південно-східних областей України сприймає українську мову тільки як предмет вивчення або як необхідність використання. Опитування Міжнародного інституту соціології в Києві показало, що з 72% етнічних українців визнають себе українцями — 59%, з 20% росіян — тільки 11%. Варіант подвійної національної ідентифікації обрав кожний п'ятий українець, майже кожний другий етнічний росіянин. Українську мову назвали рідною 42% опитуваних, російську — 43%²⁰.

Таким чином, підстави для побоювання примусової українізації в українському соціумі немає. Міжетнічне напруження може викликати нав'язана агітація переходу до виключного вживання української мови, застосування етнічного «сита» в кадровій політиці та ін. Крім того, наслідком невваженої політики в мовному питанні стала поява російського націоналізму в українському суспільстві, що здатне об'єднати російськомовне населення навколо вимог другої державної мови в Україні.

За даними моніторингу суспільно-політичної ситуації, що проведений Інститутом соціальної та політичної психології АПН України, у серпні 2006 р. лише 45% вважали, що саме українська мова потребує державного захисту в країні. Водночас утримується тенденція до зростання частки респондентів, які домагаються державного захисту та підтримки російської мови

¹⁹ Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етно-регіональному вимірі // Соціологія. — 2001. — № 3. — С. 60–62.

²⁰ Українське суспільство в 1991–2006 рр. — К., 2006. — С. 113, 114.

(25% проти 21% у 2003 р.). На думку лише 2% опитаних, державної підтримки потребують мови національних меншин.

Показово, що кожен другий з тих, хто вважає, що «російська мова насамперед потребує підтримки», (51%) висловлюють? ся проти незалежності України, 79% жалкують з приводу розпаду Радянського Союзу, 43% вважають, що Україна неспроможна існувати як самостійна держава. Ця група респондентів переко- нана у тому, що предметом української національної гордості є, насамперед, такі здобутки, як перемога у Великій Вітчизняній війні (53%), творчість великих українських поетів, письменників, композиторів, виконавців (29%), післявоєнна відбудова (27%); досягнення українського спорту (27%)²¹.

Отже, підтримка української мови найбільше поширена серед громадян, які поділяють новий погляд на історію України як окремого від Росії суб'єкта історії з власною історичною місією та особливим місцем у світі. Тоді як більшість прихильників підтримки російської мови розглядають Україну як орга- нічну компоненту російської історії.

За результатами досліджень, українці здебільшого обсто- ють пріоритети саме для тієї мови, яка відповідає їхній націо- нальній ідентичності.

У регіональному розрізі, (%)

	Укра- їнська	Росій- ська	Ин- ша	Жодну з мов не потрібно захищати і підтримувати	Важко відповісти
Західний регіон	73,7	4,9	1,3	12,3	7,8
Централь- ний регіон	63,7	11,6	1,5	18,6	4,6
Східний регіон	15,0	44,0	0,5	29,2	11,3
Півден- ний регіон	29,2	42,7	6,7	18,6	2,8

Моніторингове дослідження дозволяє визначити динаміку оцінки громадянами України становища української мови.

²¹ www.kiss.com.ua.

Як, на Вашу думку, змінилося становище української мови в нашій державі за роки незалежності? (у %)

	Квітень 2003 р.	Серпень 2006 р.
поліпшилося, розширилися сфери вживання української мови	26,8	37,3
не змінилося, вона перебуває у такому ж занедбаному стані, як і за радянських часів	26,0	16,3
погіршилося, русифікація України ще більше посилилася	5,6	7,4
на мою думку, питання про становище української мови взагалі неправомірне, воно роздмухується штучно з метою дискримінації російської мови	30,5	29,8
інша думка	3,7	1,0
важко відповісти	7,4	8,2

Отже, бачимо, що впродовж останніх трьох років кількість респондентів, які вважають, що становище української мови в нашій державі поліпшилося, розширилися сфери її вживання, зросла в 1,4 раза. Водночас практично не змінилась частка опитаних, які вважають, що питання про становище української мови взагалі неправомірне, що воно роздмухується штучно з метою дискримінації російської мови. Найбільше прихильників такої думки на Сході (52%), найменше на Заході (10%).

Утвердження державного статусу української мови, зокрема у масовій культурі, впливатиме на процес формування історичної свідомості громадян. Можна стверджувати, що такі ініціативи, як визнання Голодомору актом геноциду проти українського народу, сприяють формуванню історичної свідомості українців про Україну як незалежного суб'єкта історії, з власною історичною долею. Звідси, природна реакція людей з таким типом історичної свідомості на проблему захисту української мови як «засіб дискримінації російської мови». На сьогодні переважна більшість таких громадян зосереджена на Сході країни. Відсутність спроб держави пов'язати важливі історичні події місцевого значення з новітньою інтерпретацією історії України означатимуть консервацію існуючого типу історичної свідомості, зверхнього ставлення до української мови та викликатимуть конфлікт інтерпретацій.

Таким чином, доводиться констатувати, що за декларовано-го толерантного ставлення до української мови російськомовні громадяни готові більш агресивно захищати своє право розмовляти російською мовою. Тоді як толерантність україномовних громадян (особливо в центральному регіоні) супроводжується готовністю поступатися своїми позиціями у виборі мови спілкування, насамперед з міркувань неprestижності, непривабливості української мови та відсутності потреби спілкуватися українською.

Це дає право припустити, що за сучасних умов у країні *відсутні сприятливі умови як для запровадження другої державної мови, так і для зміцнення становища української*. Проте можна прогнозувати, що *за відсутності системи заходів державної політики рівень толерантності буде знижуватися, а сприйняття української мови як соціально непривабливої — зростатиме*. На нашу думку, у перспективі такі тенденції можуть призвести до реалістичності сценарію запровадження другої державної мови (російської). Достатньо згадати демонстративне прийняття Луганською, Одеською обласними, Єнакіївською міською радами рішень про офіційний статус російської мови на своїх територіях (службове користування, газети, назви закладів).

З огляду на сказане високий рівень мовної нетолерантності в Західному та Східному регіонах варто розглядати як фактор ризиків літчного ризику щодо консолідації українського суспільства:

– не зникає потенціал поглиблення розколу країни за мовною ознакою. На Сході України саму постановку питання про захист української мови половина респондентів вважає штучною та спрямованою на погіршення становища російської мови;

– зростає суспільний запит на політиків, суспільно-політичні рухи, що підтримуватимуть антагоністичні позиції у питаннях мовної політики. Питання мови стає важливою складовою політичної ідентифікації громадян.

За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство» кількість прихильників надання російській статусу офіційної залишається незмінною протягом останніх років. При цьому ідею надання російській мові офіційного статусу підтримують більше чверті опитаних, які вважають своєю рідною мовою українську (27%). Поряд з тим, з 2002 р. зберігається тенденція до поступового збільшен?

ня кількості противників офіційного статусу російської мови — з 31% у 2002 р. до 38% у 2006 р.²².

Однією з провідних тенденцій 2005–2006 рр. була своєрідна поляризація українських громадян щодо їх ставлення до надання російській мові статусу офіційної. Тобто, україномовні громадяни все менше виступали за надання російській мові офіційного статусу, при цьому частка російськомовних громадян, що бажають такого статусу, зростала. Так, надання російській мові статусу офіційної підтримували у квітні 2006 р.: 14% тих, хто спілкується вдома переважно українською (проти 21% у 2005 р.); майже 81% опитаних, хто спілкується вдома переважно російською; а також половина тих, які поєднують ці дві мови у родинному спілкуванні.

Зауважимо, що за даними моніторингу Інституту соціальної та політичної психології АПН України 73% киян і 55% мешканців сіл вважають, що насамперед українська мова потребує підтримки.

За даними моніторингу «Українське суспільство»:

44% прихильників надання російській мові офіційного статусу ідентифікують себе як громадянина України (проти 50% у 2005 р.), 27% обирають, насамперед, локальну ідентифікацію (проти 22% у 2005 р.), 13% вважають себе громадянами колишнього СРСР, 10% мешканцями свого регіону. (Для порівняння: 60% противників офіційного статусу російської мови ідентифікують себе, насамперед, як громадян України);

40% прихильників офіційного статусу російської мови не визначились у ставленні до свого громадянства, а кожен четвертий (проти третини у 2005 р.) скоріше пишається ним;

Крім того, прихильники офіційного статусу російської мови переважно орієнтовані на східний вектор розвитку країни — виступають за укріплення, насамперед, східно слов'янського блоку Росії-України-Білорусі (47% проти 41% у 2005 р.) або за розширення зв'язків у межах СНД чи розвиток відносин переважно з Росією (16% та 14%, відповідно)²³.

Можна стверджувати, що такі уподобання були сформовані у певної категорії населення в процесі громадянської соціалізації

²² Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності// www.kiss.com.ua/

²³ www.i-soc.com.ua/institute/public2008php

в Радянському Союзі. У роки незалежності представники цієї категорії почали звикати до нового мовного становища в країні. Проте сьогодні їхні внутрішні переконання (уявлення) щодо становища мов в Україні знову активно підживлюються засобами масової інформації, діями та пропагандою представників влади.

Підсумовуючи сказане вище, доходимо висновків: *По-перше*, на основі аналізу тенденцій змін громадської думки можна стверджувати, що протягом 2005–2006 рр. спостерігалось прискорення процесу поляризації українського суспільства стосовно мовних питань та зменшення мовної толерантності. Зокрема, зі збереженням кількості прихильників надання російській мові офіційного статусу з'явилася тенденція до поступового збільшення частки противників надання російській мові будь-якого офіційного статусу. Така тенденція виступає як протипага використанню мовних питань у політичному дискурсі: «мовним суверенітетам», пропозиціям ввести російську мову другою державною. Тобто, спостерігається поглиблення поділу суспільства за мовною ознакою. Загостренню поляризації ставлення населення України до мовних питань сприяли активні спекуляції мовними гаслами політичними силами у виборчих кампаніях останніх років.

Питання статусу мов в Україні стає вагомим підставою для політичних конфліктів. Опитані здебільшого обстоюють пріоритети саме для тієї мови, яка відповідає їхній національній ідентичності і домінує в регіоні їхнього проживання, що свідчить про зниження рівня мовної толерантності в українському суспільстві.

По-друге, загострення мовного питання стає перешкодою для процесу формування єдиної української громадянської ідентичності. Мовний поділ накладається на поділ суспільства за ставленням до історії країни, за регіональними політичними уподобаннями, за вектором її цивілізаційного вибору (Захід — Росія). Отже, виникає загроза протиставлення україномовних та російськомовних громадян, що, зрештою, може призвести до формування двох полярних, самодостатніх громадянських ідентичностей, локалізованих у різних регіонах держави.

По-третє, викликає стурбованість той факт, що потенційну соціально-політичну базу для політичних конфліктів навколо мовного питання становлять найактивніші прошарки суспільства: молодь та мешканці міст зрілого віку.

Зауважимо, що етнополітичне поле сучасної України навряд чи правильно зображувати виключно у вигляді бінарної схеми протистояння українського і російського «лінгвоментальних то? посів»²⁴. Однак щодо перспектив єдиної громадянської ідентичності в Україні вони не є обнадійливими, оскільки мова стає більш вагомим ідентифікатором, ніж етнос. Із сказаного ясно, що серйозне джерело поляризації суспільства становить незбіг етнічної належності з мовною ідентифікацією. За таких умов, як констатує В. Хмелько, етнокультурна, мовна біполярність є каталізатором візаємовідчуження й конфліктності.

«Розмиваючим» чинником громадянської ідентичності в Україні виступатимуть мігранти або новітні іноетнічні групи. Результати та висновки досліджень іноетнічних груп, що проведені європейськими та американськими дослідниками (Н. Гейзером і Д. Мойніхеном, К. Герцом, Ф. Бартом та іншими) дозволяють казати про особливу взаємодію державних та етнічної ідентичностей у системі визнання іноетнічних мігрантів. Тут можна погодитися з думкою Ф. Беккер про те, що процесу ідентифікації етнічно різних мігрантів властивий високий ступінь ситуативності практик реалізації етнічності та етнічних дискурсів; етнічність розглядається як мігрантами, так стороною, що їх примає, скоріш не як базисний есенціалістський феномен, а як мінливий спектр можливостей, які можуть бути мобілізовані за певних соціальних умов²⁵.

«Міграційні потоки, які спостерігалися в Україні протягом останніх років, умовно можна поділити на дві групи, — зазначає О. Малиновська. — «До першої з них доречно зарахувати масову репортацію українців та вихідців з України інших національностей після проголошення незалежної держави, повернення на батьківщину репресованих та депортованих у тоталітарні часи. До другої групи зарахуємо ті міграційні потоки, які означені включенням України до світових міграційних процесів і виникли внаслідок демократизації та лібералізації режиму

²⁴ Див.: Нагорна Л. Національна ідентичність — С. 215.

²⁵ Barth F. Introduction // *Ethnic group and Boundaries: The social organization of culture difference*. — Bergen — Oslo, London, 1969. — P. 9–38; Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы // Под ред. Г. Солдатовой. — М., 2001. — С. 4–39, 66–101, 412–138.

кордонів, більшої відкритості України для світу, що стало можливим на початку 90-х років».²⁶

Поряд із репатріантами-українцями, а також вихідцями з України інших національностей, передусім татарами і німцями, відбувається міграція в Україну представників народів тих країн, на територіях яких були війни, виникає загроза життю і власності людей. Ідеться про вірмен, азербайджанців, грузинів, таджиків. Масштаби вимушеної міграції в Україну зростають.

«Різномісний вплив міграційних процесів, у яких беруть участь десятки і сотні тисяч людей, в умовах глибокої економічної кризи та падіння життєвого рівня населення стає особливо відчутним, суттєво позначається на соціально-економічній і політичній ситуаціях, міжетнічних стосунках в Україні. За даними соціологічних досліджень, в Україну хотіло би повернутися майже 40% українців, які проживають у Киргизії, 10% представників української діаспори в Росії зорієнтовані на прийняття українського громадянства, такою самою є картина у неслов'янських республіках²⁷. Транзитний потік нелегальних мігрантів територією України зі Сходу до західноєвропейських країн супроводжується їх частковим «осіданням». Так, на початок 2007 р. за даними Департаменту міграційної служби в Україні зареєстровано 2275 біженців з 50 країн світу. З них 1825 прибули з країн Азії, 300 — з країн Африки, 138 — з країн Європи, 12 — з інших країн. Загалом згідно з офіційними даними Державного комітету статистики України за 2006 р. Україну відвідало 18935775 іноземних громадян. За даними МВС України у першому кварталі 2007 р. затримано понад 4 тис. нелегальних мігрантів, що на 50% більше, ніж за аналогічний період минулого року²⁸. За дослідженням Міжнародної ініціативи протидії нелегальній міграції «Сьодеркопінзький процес» загальна кількість іноземців, які перетинають український кордон, становить майже 40 млн осіб на рік, а реальна кількість нелегальних мігрантів — від 11 до 15 тис. осіб

²⁶ Див.: Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. — К., 1997. — С. 3.

²⁷ Пірен М.І. Етнополітика в Україні: соціально-психологічний аналіз. — К., 2007. — С. 368.

²⁸ Там само. — С. 369.

(0,1% від кількості іноземців, які щорічно відвідують Україну). Оскільки прибулі, як правило, не «розчиняються» в країні-донорі та схильні до створення маргінальних структур, можна прогнати, що проблема нелегальної міграції й надалі провокуватиме зростання рівня ксенофобії, нетерпимості і, відповідно, зниження рівня толерантності в українському суспільстві²⁹.

Додатковим розмиваючим чинником громадянської ідентичності є наявність біженців в Україні. Перші біженці прибули в Україну взимку 1988–1990 рр. з Вірменії, Азербайджану, Узбекистану. Наймасовіший приплив біженців був улітку 1992 р., коли внаслідок воєнних дій у Придністров'ї понад 60 тис. осіб шукали притулку в південноукраїнських областях. У 1993 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про біженців». Україна досі не приєдналася до міжнародної Конвенції 1951 р. про статус біженців та протоколу 1967 р., бо не готова виконувати передбачених цими документами зобов'язань. Загалом біженцями є близько 10% осіб, які прибули в Україну останніми роками. Кількість біженців з колишніх радянських республік в Україні становить майже 150 тис. осіб³⁰.

З початку 2008 р. в Україні було зафіксовано 29 інцидентів з учиненням насильства над іноземцями, що, на думку міжнародних експертів, можуть кваліфікуватися як расова нетерпимість чи ксенофобія. Кількість подібних проявів сьогодні перевищує аналогічну статистику за увесь 2007 р. Моніторинги правозахисних організацій фіксують більші дані, проте деякі інциденти не набувають офіційного продовження, адже їхні жертви просто не звертаються до правоохоронних структур за допомогою. В свою чергу, за матеріалами Конгресу національних громад України у 2007 р. жертвами насильницьких дій на підставі расової, національної та релігійної нетерпимості стало 70 осіб (відповідні цифри стосуються не тільки іноземців, але й представників національних меншин)³¹. Ці дані було наведено у листі голови Комітету ВР з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних стосунків І. Шарова до

²⁹ www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article/artid=47631&catid=47924; www.ukrstat.gov.ua; www.zn.kiev.ua/nn/show/505/47290.

³⁰ Актуальні питання вітчизняної етнополітики // За ред. Ю. Тищенко. — К., 2004. — С. 147, 148

³¹ www.kngu.org/KongrUkr/ksenofobia/-2007

Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко, де йшлося про «незадовільне патріотичне та світоглядне виховання нашої молоді». Додамо, що за даними представника омбудсмена В. Терещука, «внаслідок нетерпимості на національному ґрунті за 2006–2007 р. р. в Україні зафіксовано понад 100 випадків ворожнечі через ксенофобські настрої, а їхнім результатом стали 20 смертей людей іншої національності»³².

Принагідно зауважимо, що актуальним є риторичне запитання щодо наявності чітко визначеної складової вітчизняної міграційної політики, бачення моделі інтеграції і адаптації новітніх спільнот «нетрадиційних мігрантів» у наше суспільство. З одного боку, це можна пояснити тим, що Україна — неможна країна і не має достатнього досвіду в цій сфері, з іншого й тим, що в Україні ці питання в сфері міграційної політики взагалі не входять бодай в якийсь перелік пріоритетів. Нинішні пріоритети розвитку такої політики не пов'язані з пошуком рішень відповідей на питання, які постають сьогодні й поставимуть у майбутньому ще більш різко у зв'язку зі збільшенням кількості мігрантів.

Наприклад, в Указі Президента України № 657/2007, де йдеться «Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності», проблеми адаптації та інтеграції мігрантів взагалі не стоять на порядку денному. Основні напрями державної політики в цьому ключі переважним чином стосуються заходів та кроків щодо протидії нелегальній міграції для того, щоб Україна не перетворилася на буферну зону та відстійник для нелегальних мігрантів, які шукають кращої долі в країнах ЄС. Такі побоювання та ризики цілком справедливі. Проте, окрім потреби у комплексній протидії нелегальній міграції, боротьбі з «кримінальним супроводом» цього явища, існує ще й такий бік справи, як питання ставлення українських громадян до тих мігрантів, які вже перебувають в Україні.

До речі, ще в 2001 р., за даними Всеукраїнського перепису населення, було встановлено, що постійно в Україні мешкає 168 тис. громадян інших країн. Осіб без громадянства налічувалося близько 83 тис., а тих, хто не вказав громадянства —

³² Ліга Бізнес Інформ. — 2008. — 19 березня; День. — 2007. — 14 лютого.

40 тис. осіб. Поступово в Україні формуються етнічні діаспори, які ще за часів радянського минулого не були властивими для етнічного складу країни. Наприклад, експерти вказують, що в Києві зростають етнічні громади китайців та азербайджанців, у Харкові збільшується етнічна спільнота в'єтнамців. У той же час кількість осіб, які легально та офіційно реєструються після свого приїзду в Україну для трудової діяльності, в середньому становить 10 тис. осіб на рік. Сьогодні майже 40 тис. студентів з 129 країн світу навчаються у 209 українських вищих навчальних закладах і проживають здебільшого у великих містах, таких, як Київ, Харків і Одеса. Скільки іноземців фактично перебуває в Україні достеменно встановити дуже складно, хоча деякі експерти вказують на цифру, що дорівнює майже мільйону щорічно³³.

У 2006 р. з'явилися й інші красномовні дані. Так, звіту тодішнього генерального секретаря ООН Кофі Аннана, поданому на розгляд учасників 9-ї сесії Комісії з народонаселення і розвитку, зазначалося, що Україна входить у першу п'ятірку країн, де мешкають міжнародні мігранти, і посідає 4-е місце в цьому списку. Але здебільшого ми знаємо про ці новітні етнічні спільноти та громади у зв'язку з кримінальними підтекстами — нелегальна міграція, наркотрафіки, торгівля людьми. Скільки іноземців осідає в Україні, достеменно невідомо, так само як і те, які ж наслідки для суспільства це матиме в подальшому, як це, наприклад, за 5 років відіб'ється на етнічному складі країни та впливатиме на міжетнічні взаємини.

Ці питання сьогодні здебільшого є риторичними й залишаються без відповіді. Наприклад у проекті вітчизняної державної етнополітики, поданому 14 березня 2008 р. до Кабінету Міністрів України й представленому для громадського обговорення, навіть не йдеться про новітні міграційні спільноти, нетрадиційних мігрантів та можливу спеціальну політику стосовно них. Не порушували цю тему й в Указі Президента № 153/2008 «Про проведення у 2008 р. Року міжкультурного діалогу в Україні». Отже, питання щодо дій держави стосовно новітніх міграційних спільнот в Україні розглядаються державою переважним чином у контексті міграційної політики, яка ж до того сама чітко не сформульована в країні та нескоординована належним чином.

³³ www.kharkovnews.info/news; www.presscenter.ukrinform.ua.

У свою чергу, один з ризиків неуваги до тенденцій збільшення кількості нетрадиційних міграційних спільнот в Україні, відсутність спеціальних освітніх заходів, наприклад, у сфері соціальної та молодіжної політики, в майбутньому може вилитися у збільшення радикальних інтолерантних молодіжних течій стосовно іноземців. На подібні тенденції сьогодні постійно вказують представники міжнародних інституцій. В одному з пунктів Третьої доповіді щодо України Європейської комісії проти расизму та нетерпимості йдеться, що іноземні студенти стають мішенню нападів расистського характеру, які вчиняють члени груп скінхедів як у межах, так і поза межами університетських містечок.

21 березня 2008 р. відбулася зустріч послів країн-членів Європейського Союзу в Україні та українських міністрів юстиції М. Оніщука, внутрішніх справ Ю. Луценка, під час якої представники Євросоюзу висловили занепокоєння збільшенням інцидентів в Україні з насиллям над іноземцями, що можуть кваліфікуватися як расова нетерпимість чи ксенофобія. Крім того, висловлюється занепокоєння країн Європейського Союзу з приводу реакції на подібні інциденти з боку правоохоронних органів України, які здебільшого кваліфікують подібні випадки насилля як звичайне хуліганство.

Українська влада шукає форми інституційних відповідей на подібні звинувачення. У 2007 р. Міністерство освіти та науки ви? знало факт дискримінації іноземних студентів у ВНЗ і закликала до толерантного ставлення студентів один до одного. 13 листопада 2007 р. МЗС запровадив посаду посла з особливих доручень з питань протидії проявам расизму, ксенофобії та дискримінації, основним завданням якого є «робота, спрямована на запобігання та вжиття відповідних заходів для боротьби з антисемітизмом, недопущення розпалювання міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів в Україні та координація заходів та дій у цьому контексті з іншими міністерствами та відомствами».

У свою чергу, представники української влади здебільшого стримано коментують подібні звинувачення у бездіяльності стосовно проявів ксенофобії. Офіційна риторика урядовців щодо наявності в Україні проявів расизму та ксенофобії коливається. Наприклад, за словами міністра юстиції М. Оніщука, заяви про існування в Україні расизму як явища є некоректними

і передчасними: «Сьогодні можна говорити лише про окремі епізоди, кожен з яких держава ретельно розслідує», — вказував він на початку лютого 2009 р., відповідаючи на занепокоєння міжнародних інституцій з приводу зростання кількості нападів на іноземців.

Але після резонансних вбивств іноземців у 2008 р. Ю. Луценко оприлюднив доволі загрозливі цифри, зазначивши, що ці випадки не такі вже й поодинокі: «За останні два місяці правоохоронні органи встановили «тільки в столиці» понад 500 членів організації «Скінхед», з них 30 — раніше судимі». Міністр внутрішніх справ заявив також, що міліція «масово порушує кримінальні справи», якщо в діях членів цієї організації є склад злочину, аби зупинити акти насильства на вулицях Києва. Втім, 28 лютого 2008 р. заступник міністра внутрішніх справ України Володимир Євдокимов заявив, що МВС України здійснило низку кроків проти пожвавлення діяльності радикальних суспільних утворень і зазначив, що «серед тисяч скоєних проти гостей з-за кордону злочинів — а там були і вбивства (у 2007 р. — 22, а з початку 2008 р. — 5), практично майже відсутні расистські чи ксенофобські мотиви, окрім, хіба, що вбивства громадянина Конго у Києві». На думку заступника міністра, здебільшого причиною подібних інцидентів «ставали хуліганські прояви чи звичайні злодійські наміри і тривіальне побутове підґрунтя»³⁴.

Нелегальна міграція, яка тісно пов'язана з організованою злочинністю, не виключає можливість загострення міжетнічних взаємин. Маючи у своєму розпорядженні значні валютні кошти, мігранти купують підприємства, обходячи вдало правові обмеження, витісняють місцеве населення у сфері дрібно-оптової торгівлі, викликаючи цим його невдоволення. Вищенаведене підтверджує потребу в зміні державної політики щодо розв'язання міграційних проблем. Тим більше, щорічно з заявами про отримання статусу біженця в Україні звертаються близько 1200–1400 осіб. Дехто з них прагне оселитися тут з огляду на зв'язки з нашою країною в минулому, дехто — сподівається мігрувати через Україну до Європейського Союзу. За станом на 1 січня 2009 р. в Україні перебувало понад 3 тис. біженців³⁵.

³⁴ www.ukrstat.gov.ua;www.zn.kiev.ua./nn/show/505/47290;www.unian.net/press/?Lang;www.human-rights.unian.

³⁵ www.niis.gov.ua/monitor/monitor3/01.

Одним словом, міграція перетворилася як на предмет великої політики, так і на чинник дезінтеграції суспільства, оскільки ігнорування проблем біженців може стати основою расової нетерпимості та ксенофобії: нерідко мігрантів сприймають як загрозу культурним надбанням держави, розвиткові національної мови, культури, традицій.

Досить проблемним питанням у системі державної етнополітики є етноконфлікти на міграційному ґрунті.

Неодмінною умовою міжетнічного порозуміння та єдності є релігійне життя. Історія підтверджує, що взаємозв'язок етнічних та релігійних чинників стає своєрідним каталізатором національних настроїв в українському суспільстві. Своєрідність етноконфесійної ситуації в Україні та політизація церкви — один із факторів поляризації українського суспільства. Здобувши релігійну свободу разом з державною незалежністю, Україна, що переживає інтенсивний етап своєї мікро- і макро-ідентифікації, перебуває в зам'яванні — чи радіти здобутку, чи відмовитися від «дарованого коня». З одного боку, свобода релігії сприяє зростанню кількості віруючих людей і релігійних організацій, створює можливості для нічим не обмеженого й ні? ким не контрольованого сповідання віри, дозволено впливає на всебічну діяльність Церкви в суспільстві тощо. А з іншого боку, свобода релігії привела до появи альтернативних традиційним віросповіданням релігій, які активно займаються місіонерством, проповідують неукраїнські ідеї й цінності, відбираючи потенційних парафіян у історично вкорінених церкв, і внаслідок своїх фінансових можливостей претендують не тільки на духовну, але й політичну владу в країні. Цим самим руйнується багатотисячова єдність національного й релігійного, які, за традицією, повинні збігатися, а значить — і підтримувати один одного. Якщо ти українець, то ти повинен бути православним, якщо поляк — то католиком, якщо німець — то лютеранином. Будь-які відхилення від заданої схеми трактуються як історичний курйоз, випадковість, недогляд і слабкість влади, що приводить до хаосу в релігійній сфері, в освіті й вихованні.

Релігійна свобода й національно-релігійне відродження, з погляду традиціоналістів, не сумісні. Але є й інша думка. Та сама історія свідчить про вроджену толерантність українського народу. Перебування України в складі імперських держав,

які щодо іновірців проводили заборонну політику, сформувало терпиме ставлення до них, бажання захистити переслідуваних за віру. Це стосувалося й російських старовірів, молокан, духовборів, істинно православних, і польських соцініан, антитринітаріїв, і німецьких менонітів, і шведських лютеран, які знайшли собі притулок в Україні. Зрозуміло, що виникали проблеми, але чи завжди вони мали властиво релігійну основу? Захищаючи православну віру, козацтво відстоювало насамперед свою соціальну й майнову, виборчу й культурну рівність із польською шляхтою. Вони виборювали не свободу, а рівність віри, вони боролися за права не кожної, а лише своєї православної релігії, їм цікавив не сам принцип свободи будь-якої релігії, а зрівняння православної віри в правах з католицькою.

Майже двадцятилітня історія загалом мирних міжконфесійних відносин в Україні в умовах формування й зміцнення свободи релігії є найпереконливішим аргументом на користь необхідності збереження нинішнього статус-кво. Незважаючи на складності, досягнення в суспільно-релігійній сфері, зокрема успіхи релігійної свободи, не повинні бути зворотними. Більше того, релігійна свобода в Україні не досягла своєї максимуми, тому їй є куди розвиватися. Сьогодні будь-які прояви захисту свободи релігії, як правило, завершуються відстоюванням рівності й прав для своєї церкви. Як тільки переслідувана релігія або церква зрівнюється в правах з домінуючими, офіційними вірами, борці за свободу релігії залишають «поле битви», а іноді поповнюють табір своїх недавніх переслідувачів. Найчастіше їм зовсім не цікавить право іншої людини сповідувати обрану ним систему релігійних поглядів. Вони борються за можливість власного існування в цьому релігійному просторі.

Як підтверджує життя, свобода релігії в українському суспільстві переважно розуміється не як невід'ємне право будь-якої людини на будь-які вірування, не як свобода вибору й самоствердження індивіда в системі релігійних координат, не як свобода віросповідання, а як дозвіл на існування якоїсь релігійної громади. Таким чином, свобода релігії обмежується свободою церкви. Інакше кажучи, в українських візіях релігійної свободи переважає не персоналістський, а колективістський принцип. Колективна ідентичність виступає первинною й домінує над індивідуальними індикаторами ідентичності — як етнічними, так і релігійними.

Ані законодавство, ані сама практика суспільно-релігійного життя не враховує право людини на релігійне самовизначення. Ніхто не думає, коли говорить про свободу релігії, про право й здатність людини вільно вибирати будь-яку релігію, про реальні можливості сповідувати обрану віру, здійснювати ті чи інші обряди, відправляти відповідний культ. Ще складніше уявити собі ситуацію, якщо людина вирішить змінити — вільно, без тиску, без примусу, внутрішнього або зовнішнього — свої релігійні переконання. Віруюча людина, як така, відсутня у правовому полі України. Так, скажімо, за чинним нині українським законодавством право на альтернативну службу дістає громадянин України не як особистість, чії переконання забороняють вбивати, агресивно ненавидіти ворога й т.д., а як член релігійної громади, віровчення якої не дозволяє брати зброю в руки, нести військову службу. Перелік таких релігійних організацій затверджений як додаток до нинішнього Закону.

Але сьогодні будь-які колективні ідентичності не мислимі поза процесом особистісних самовизначень, у т.ч. і етнічних, і релігійних. Навіть етноідентифікація, що детермінована самим фактом народження людини, де національність визначається автоматично за національністю батьків, починає сприйматися як процес індивідуального вибору. Тим більше релігіївбір людини, його конфесійна належність стає результатом її особистісного ототожнення. Множинність існуючих ідентичностей, як видових (політична, національна, культурна, тендерна, релігійна й т.п.), так і індивідуальних усередині кожного виду, які формувалися внаслідок пошуку соціокультурної належності і н? дивіда якомусь колективу, — це вже реальність. Боротися з ними не має жодного сенсу. І скільки би незвичними або небажаними з погляду колективу або співтовариства були ті або інші ідентичності, їх існування необхідно захищати, оскільки саме вони є гарантами збереження нашої власної й колективної тотожності в нових умовах релігійного плюралізму й свободи релігії.

Сьогоднішня Україна — одне з найбільш поліконфесійних суспільств Європи, де складним візерунком переплелися православні, католицькі, протестантські, мусульманські, іудейські, нетрадиційні віросповідання різної міри поширеності та інституційованості. Вже самий факт співіснування численних конфесій, абсолютна більшість яких — лише тло для кількох

домінуючих в етнокультурному середовищі церковних структур, стає досить вагомим каталізатором роз'єднаності та конфліктів. Вектори напруженості в поліконфесійному релігійному середовищі України увиразнюються вже на початку 1990-х років і точаться у трьох головних напрямках: через відверту конкуренцію між традиційними конфесіями; через протистояння традиційних і нетрадиційних для України конфесій; через негаразди і кризи внутрішньоконфесійного розвитку. Звідси спектр релігійних конфронтацій набуває такого вигляду:

– Затяжний і гострий міжправославний конфлікт, який, без перебільшення, на десятиліття визначив міжконфесійну ситуацію в Україні і відобразив зіткнення не стільки церковних структур та еліт, скільки протилежних політичних, економічних, національних інтересів, орієнтирів цивілізаційного розвитку. Принципового геополітичного значення набуває питання легітимації новоутворених православних конфесій, їх визнання міжнародними церковними структурами.

– Конфлікт між православною і греко-католицькою церквами — найбільш за давнине і гостре протистояння, яке сягає своїм корінням кінця XVI ст. і настільки глибоко відбилося на всій історії українського народу, що фактично змінило його етногенез. Доречно згадати і латентний, але наразі неподоланий конфлікт із римсько-католицькою церквою, адже остання також постала як історичний суперник православ'я на українських землях.

– Історично успадковані та новопосталі суперечності між православними і протестантськими конфесіями. Динамічний розвиток останніх, розширення їх соціальної бази, активна місіонерська діяльність, відродження і розбудова цілої низки протестантських конфесій, що повернулися до легітимного функціонування по завершенні тоталітарної доби — закономірно зумовило загострення відносин із православними церквами.

– Протистояння православних та мусульман у південних регіонах України. Ускладнене напруженістю в етнонаціональних відносинах, високим рівнем ксенофобії слов'янського населення Криму до тюркомовних етносів і кримських татар, зокрема, нелегкою адаптацією останніх на автохтонній території через півстоліття після депортації, це міжконфесійне протистояння залишається вагомим чинником регіонального розвитку.

– Конфліктні відносини між традиційними і нетрадиційними для України релігіями, культурами, сектами, іноземними місіями, котрі сприймаються як небезпечний чужорідний фактор, здатний підірвати традиційні духовні цінності та патріотичні почуття, спотворити національний менталітет. На відміну від вищезгаданих конфліктів, детермінованих історичними, національними, політичними чинниками, це протистояння культивується здебільшого самими церквами, ворогуючими у питаннях догматики, культу, методах проповідування та місіонерської активності, принципах організації.

Внутрішній поділ та організаційні негаразди у конфесіях етнічних меншин, зокрема мусульман та іудеїв, — потенційна небезпека використання національних і релігійних почуттів екстремістськими силами. Вітчизняні релігієзнавці майже одностайні у висновку, що на українському ґрунті міжконфесійні конфлікти набули специфічного характеру — стали не просто конфліктами інтересів, а й зіткненнями етнокультурних ідентичностей, конфліктами етнічного й геополітичного вибору: своєрідною екстраполяцією серйозних відмінностей у поглядах на сутність, форми і шляхи реалізації «українського проекту», які існують в українському суспільстві, на релігійну сферу. Втім, міжцерковні суперечності — це лише зовнішній вияв поліконфесійності, вплив якої на суспільне життя є глибоким і різноплановим. Узагальнюючи суспільні ризики і соціальну небезпеку з боку поліконфесійності, відзначимо таке. По-перше, історичний досвід багатьох націй (Болгарія, Сербія, Албанія, Ліван, Індія) переконує, що гетерогенне релігійне середовище, збудене міжконфесійними конфліктами, здатне відігравати надто суперечливу роль у інтеграції соціуму, розбудові громадянського суспільства. Повною мірою це відчула й українська нація: міжконфесійні суперечності, поляризуючи український народ, стримували процес національної інтеграції і самовизначення, зумовили усталення розбіжних культурних, ментальних, світоглядних, мовних архетипів, склали реальну загрозу для консолідації соціуму, що вельми необхідна в умовах прискореної модернізації та завдань національного відродження.

По-друге, поліконфесійність, незалежно від її історичної природи — чи стала вона закономірним наслідком церковних розколів та уній, чи закріпилася внаслідок міграційних процесів

і зростаючої мобільності етнічних груп і діаспор, чи постала на тлі різновекторного історичного розвитку окремих регіонів, котрі тривалий час входили до складу інших державних утворень — у будь-якому разі призводить до більш або менш виразної регіоналізації країни за конфесійною ознакою. Об'єктивним наслідком етноконфесійної регіоналізації стає формування територій сильного домінування однієї з церков не лише в духовному, культурному, а й у політико-правовому сенсі, тоді як інші церковні структури посідають місце другорядних та дискримінованих.

По-третє, численні конфесії, притаманні суспільствам перехідного типу, неминуче потрапляють у середовище загальносоціальної конкуренції. Конкуренція конфесій — явище нове і досить незвичне як для пересічного індивіда із «соціалістичним» минулим, так і для державних інституцій, наразі позбавлених досвіду діяльності у демократично-влаштованій поліконфесійній сфері. Відверті форми такої конкуренції здатні спричинити загострення міжцерковних і внутрішньоконфесійних колізій, взаємних звинувачень у амбіційності, незаконному володінні майном і культовими спорудами, плазуванні перед владою, «звабленні» віруючих, вдаючись при цьому до таких форм протистояння, які далекі від цивілізованих чи демократичних.

По-четверте, поліконфесійність, що виплескує в громадянське суспільство різні форми конкуренції та протистояння конфесій, відчутно впливає на духовно-етичну маркеризацію. Ескалація релігійних конфліктів, тривале загострення міжконфесійних відносин, виникнення та поглиблення розколів у церковних структурах зумовлюють посилення нетерпимих, ксенофобних настроїв щодо носіїв іншоконфесійної ідентичності.

Не можна нехтувати і тією обставиною, що ціла генерація служителів церкви, виплекана в непримиренних світоглядних установках як до світської культури, так і до іншоконфесійних інституцій, так і не сприйняла досвіду співжиття у конфесійно-розшарованому суспільстві, навичок міжцерковного діалогу та консенсусу.

Отже, Україна розділена на сектори впливу різних конфесій, протистояння яких, на нашу думку, буде поглиблюватися. Роз'єднаність церков відображає певну сегментованість неструктурованого українського суспільства. Поліконфесійність

українського суспільства вимагає знаходження якісно нової, «інтегральної» ідентичності на основі світоглядного плюралізму.

Загально характеризуючи маркери нетолерантності на релігійному ґрунті, класифікуємо їх в кілька груп. По-перше, гострими залишаються відносини між «традиційними» і «нетрадиційними» релігійними організаціями. Доволі часто з боку перших чується заклик заборонити діяльність т.зв. сект. Відповідні законопроекти час від часу подаються на розгляд Верховної Ради. Значну кількість нетолерантності у цій сфері поширюють мас-медіа. По-друге, міжрелігійні відносини — насамперед, між християнами і мусульманами, християнами та юдеями. По-третє, міжцерковні відносини — відносини між різними християнськими церквами, наприклад, між православними та католиками, між давніми та новими протестантськими течіями, між ортодоксійними християнами і протестантами. По-четверте, міжправославні відносини. По-п'яте, нетерпимість до релігії — негативне ставлення до релігійності як такої і її вираження.

Релігійна нетолерантність проявляється на таких рівнях:

– на побутовому рівні — несприйняття можливості співіснування з представниками інших конфесій та вірувань, небажання їх толерувати;

– на соціальному рівні — невизнання права на існування громад з іншими релігійними поглядами, право на їхню місію та іншу діяльність; нетолерантність у соціальних інституціях, наприклад, освітніх закладах, закладах культури;

– на державному рівні — чинення державними посадовцями перешкод у діяльності певним релігійним організаціям з позиції власних релігійно-конфесійних поглядів, поділ конфесій на «свої» і «чужі», «національні — ненаціональні», фаворитизація перших і упередженість щодо других.

Можна стверджувати, що найбільш поширеними проблемами з нетолерантністю та дискримінацією на ґрунті релігії та переконань в Україні залишаються: ігнорування права людини вільно сповідувати якусь релігію чи не сповідувати жодної, належати до певної церкви чи до жодної; зволікання з передачею і використанням майна, дозволами на будівництво тощо; чинення перешкод у богослужбовій діяльності; превентивні засоби щодо нових релігійних рухів; труднощі, пов'язані з реалізацією права на релігійну освіту; релігійна нетерпимість

в освітньому процесі, навчальній літературі; затягування реєстрації та вимоги додаткової документації; робочими днями в сакральні для віруючих дні, відпрацювання святкових днів у неділю; брак гарантій заміни військового обов'язку на альтернативну невійськову службу в індивідуальному порядку та з огляду на моральні підстави.

Не можна не бачити того, що підґрунтям для виникнення конфліктів на релігійному ґрунті, а часто і затяжного протистояння, стає невирішеність ряду проблем, найактуальнішими серед яких є такі:

1. Напруження на ґрунті майнових та земельних питань.

Серед основних причин присутності таких конфліктів потрібно назвати зміну юридичної та конфесійної належності релігійних громад та ситуації, що виникають навколо надання (повернення) у власність релігійним громадам культового майна комунальної та державної форм власності. Так, у Тернопільській області триває спір за користування колишнім церковним майном в м. Кременець між єпархією УАПЦ і Кременецьким обласним гуманітарно-педагогічним інститутом. У м. Одесі має місце майновий конфлікт між громадою Свято-Троїцької церкви УПЦ КП та громадою, яка вийшла з-під юрисдикції УПЦ КП. Справа розглядається в судовому порядку. У Рівненській області станом на 01.01.2009 р. в судовому порядку оскаржуються три розпорядження голови облдержадміністрації щодо передачі культових будівель в с. Милятин Острозького району, с. Богдашів Здолбунівського району, с. Грушвиця Перша та с. Велика Омеляна Рівненського району. Тривають судові процеси в Івано-Франківській області з приводу звернень громад: УГКЦ про повернення у власність культової споруди; УАПЦ про захист прав щодо користування культовою спорудою; релігійної громади УГКЦ с. Коршів Коломийського району до Європейського суду з прав людини про повернення у власність культової будівлі. До конфліктогенних населених пунктів Київської області належать м. Тараща та с. Карапиші Миронівського району, де мають місце суперечності між громадами УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ за володіння культовими спорудами. Суперечності між УПЦ та УПЦ КП з приводу майнових питань мають місце також і в Сумській області.

Конфліктна ситуація між керівником зареєстрованої громади УАПЦ та керівництвом новоутвореної громади УПЦ стосовно

права власності на культову будівлю склалася у Дніпропетровській області в с. Михайло-Заводське Апостолівського району. У Закарпатській області в судовому порядку розглядаються дві скарги релігійних громад УГКЦ про визнання незаконними дій працівників органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо визначення порядку використання культової споруди і майна у селищі Вишково та с. Нижній Бистрий Хустського району. У Чернівецькій області у судових інстанціях розглядаються цивільні справи за позовами релігійних громад УПЦ та УПЦ КП щодо користування культовими приміщеннями. В Автономній Республіці Крим не вирішується питання про передачу в оренду земельної ділянки Косьмо-Даміанівському чоловічому монастирю, розташованому в зоні Кримського запо? відника. Залишається конфліктним питання про надання земельної ділянки під будівництво храму УГКЦ в м. Ялта. Відмова Сімферопольської міськради затвердити проект землевідводу під будівництво Соборної мечеті викликала негативну реакцію з боку керівництва Духовного Управління Мусульман Криму (ДУМК) та Меджлісу кримськотатарського народу. Постає про б? лемою клопотання синоду Німецької євангелічно-лютеранської церкви про передачу кірхи, що перебуває у користуванні незалежної лютеранської громади, керівник якої використовує будівлю не за призначенням.

Крім того, в АРК зафіксовано порушення релігійними організаціями законодавства в галузі архітектури і містобудівництва. Така ситуація стала наслідком експлуатації мусульманських культових будівель без оформлення правоустановчих документів, у тому числі за відсутності Акту введення збудованих культових будівель в експлуатацію. В Івано-Франківській області рядом релігійних громад УПЦ КП та УАПЦ продовжується використання культових будівель без укладення договорів на право користування з власником (державою) в особі райдержадміністрації³⁶.

2. Напруження на міжконфесійному, етноконфесійному ґрунті, прояви негативного ставлення до віруючих інших релігійних організацій.

Такі ситуації мають місце у православному та мусульманському середовищі ряду населених пунктів АРК, а саме —

³⁶ www.vrciro.org.ua/index.php?; www.mssoffic.com.ua/moreinfo.php?

в Бахчисарайському районі, містах Алушті, Феодосії, Судаку, а також у Черкаській та Чернігівській областях. Так, в АРК за безпосередньої участі керівництва ДУМК та Меджлісу зірвано легітимний захід, організований автономною мусульманською громадою «Адет». Зафіксовано конфлікти між представниками ДУМК, ДУМУ та незалежних мусульманських громад. У Черкаській області мають місце міжконфесійні конфлікти внаслідок переходу громад зі складу УАПЦ до УПЦ КП. В населених пунктах Чернігівської області (м. Чернігів, смт. Козелець та інші) мають місце протистояння між громадами УПЦ та громадами Управління об'єднаної церкви Повного Євангелія «Українські жнива», а також Свідками Єгови. Протиправні дії на релігійному ґрунті з боку громадської організації «Союз русского народа» зафіксовано у м. Севастополі, за що правопорушників було притягнуто до адміністративної відповідальності. Потребують більш детального вивчення діяльність в АРК турецьких неурядових організацій «Азіз Махмуд Худаї Вакуфи» та «Євразійське товариство освіти, культури та дружби»³⁷.

Таким чином, проблема поліконфесійності є проблемою чинників релігійного порозуміння. На жаль, сподівання, що релігія зніме гостроту проблеми національної консолідації, не справджуються. Релігійний фактор все частіше виконує дезінтегруючу роль в етнополітичному просторі України.

Досить виразно етнічні кордони виявляються у Криму, де вимальовується практична небезпека «автономізації». Крим — яскравий приклад території з багатьма вкоріненими культурними, історичними, інституційними комплексами пам'яті. Процес етнічної ідентифікації на півострові зумовлюють три головні етнічні компоненти, які становлять більшість населення півострова. Дані останнього перепису засвідчили, що кількість росіян становила 58%, українців — 24%, повернення кримських татар довело їхню кількість з 2% (1989 р.) до 12%³⁸.

Відповідно з розстановкою на етнічній мапі розподіляються громадсько-політичні сили в Криму, відбувається поляризація щодо бачення їхнього майбутнього в українському суспільстві. З огляду на російськомовну більшість Кримського півострова,

³⁷ www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article.; www.religins.uni-an.net/ukr/detali/3326.

³⁸ Національний склад населення України. — С. 126.

бікультуральність становить тут наочний фактор міжетнічної напруги. А складне переплетення інтересів, які мають етнічне забарвлення, пояснюється значною сегментованістю етнічного соціуму Криму. Нові вісі конфліктності створює російський сегмент, який болісно реагує на актуалізацію ідентичності українського етносу. Ось чому російський рух у Криму активно демонструє курс на формування громадянської свідомості у напрямі створення нової історичної спільноти — кримського народу. Тобто для характеристики етнічного обличчя в Криму сепаратисти ввели в обіг штучно співтворений етнічний суб'єкт. При цьому всебічно оберігається провідна місія росіян. Українці є меншістю, а тому гостро потребують правових механізмів обстоювання своїх інтересів та відповідних організаційних форм. Провокувати напруженість в міжетнічних стосунках у Криму здатні дії представників інших етнічних спільнот. Румуни, кримчаки, караїми хочуть іменуватися автохтонним населенням Криму, а тому висловлюються про «національний дисконформ». Безумовно, це є наслідком того, що «малі» народи постійно стурбовані збереженням своєї етностатусної та культурної системи. На нашу думку, не слід недооцінювати приховану конфронтаційність представників вірменської, азербайджанської етнічних громад, яким представники кримськотатарської еліти відмовляють у праві вважати себе корінним народом півострова.

Розподіл населення за національностями в АРК (%)

	1989	2001
Кримські татари	1,9	12,0
Вірмени	0,1	0,4
Азербайджанці	0,1	0,2
Молдавани	0,3	0,2
Євреї	0,7	0,2
Греки	0,1	0,1

Міжетнічна напруженість актуалізує архетипи, що пов'язані з драматичним минулим свого народу. Під тягарем нових умов та труднощів об'єктивного характеру тривала економічна криза, трагічні події минулого, такі, як депортації народів, можуть

ще більш драматизуватися. Вони починають виступати призвою, крізь яку оцінюють сучасні міжетнічні відносини. Історична пам'ять в цьому сенсі зберігає або поновлює знання про насильство з боку інших етноспільнот. Архітипічні образи стають активною частиною змісту етнічної ідентичності та перетворюються на певну руйнівну силу міжетнічного зв'язку³⁹.

З огляду на сказане, в деструктивний чинник може перетворитися активний процес етнічної ідентифікації кримськотатарського народу в Автономній Республіці Крим. Інтеграція кримських татар в українське суспільство, перш за все, це придбання етносом історичної батьківщини. «Нам не уникнути вирішення питання статусу кримськотатарського народу в Україні, оскільки це цілісний народ, який живе на своїй території, де він сформувався як етнос, і ця територія повністю перебуває у складі держави Україна. За межами України в кримських татар немає ні іншої етнічної території, ні етнічно спорідненої держави», — справедливо підкреслює заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубаров.

За даними ГУ Міністерства внутрішніх справ України в Криму на 01.04.2004 р. кількість репатріантів досягла 265,5 тис. осіб: з них 243 тис. кримських татар. Понад 4 тис. кримських татар ще не оформили українське громадянство. Крим є прикладом трансформації суперечностей з приводу розподілу суспільно-економічних благ у конфлікт внаслідок деривації, яка, за Є. Вятром, розуміє розбіжність між соціальними очікуваннями і можливостями їх задоволення.

Основними соціально-економічними проблемами, що впливають на збереження етноконфліктного напруження в АРК, ни? ні залишаються:

– недостатня забезпеченість репатріантів житлом: 21 тис. родин індивідуальних забудовників через відсутність коштів не в змозі завершити розпочате будівництво, 120 тис. репатріантів фактично не мають житла, з них майже 22 тис. винаймають житло, 14 тис. проживають у гуртожитках. Інші туляться в недобудованих будинках, підвалах, живуть у родичів або друзів;

³⁹ G.Sasse. The Crimea Question: identity, transition, and Conflict. — Cambridge, MA: Harvard. — 2007; Касьяненко М. Протестувати чи домовлятися? // День. — 2008. — №50. — 19 березня.

– незадовільний стан інфраструктури місць компактного проживання: забезпеченість електроенергією становить 75%, водопостачанням — 27%, рівень газифікації не перевищує 3%, каналізаційні та теплові мережі практично відсутні, забезпеченість шляхами з твердим покриттям становить лише близько 10%; практично нерозв'язаними залишаються проблеми медичного обслуговування, транспортного зв'язку і телефонізації селищ;

– безробіття: за експертними оцінками (офіційна статистика зайнятості населення, диференційована за національною ознакою, не ведеться), кількість кримських татар, які мають постійну роботу, становить близько 55% від загальної кількості працездатного кримськотатарського населення;

– проблема участі кримських татар у земельній приватизації: «земельна проблема» зберігає актуальність по всьому Південному узбережжю Криму, проте найскладніший формат вона набула в Судацькому районі (села Дачне, Веселе, Сонячна Долина), де періодично відбуваються акції протесту як кримськотатарського, так і слов'янського населення.

Ідентифікація кримськотатарської спільноти має політичні, соціокультурні та економічні аспекти. Основною засадою цього процесу є право кримськотатарського народу на рівні з усіма громадянами України економічні і соціальні права. Виділяти кримськотатарські проблеми поза контекст українського суспільства — пагубна практика, що здатна стимулювати активізацію радикальних настроїв як серед татарської еліти, так і основної маси татар. Найбільш гостро це виявилось у так званому «земельному питанні», оскільки право на землю — важливий інтеграційний фактор. На момент прийняття державного рішення про розпаювання земель лише 10% кримських татар одержали право на земельну власність. Скарги на те, що інтереси татар не враховуються під час паювання земель, призвели до посилення соціального напруження в Білогірському, Сакському, Первомайському, Сімферопольському районах АРК. Що? годні головними причинами акцій протесту татар стали вимоги вирішення земельного питання. Але ж радикальні лідери кримськотатарського руху використовують складнощі економічної інтеграції татар у суспільство як дієвий засіб політичної активізації сепаратистських настроїв, порушення питань про національно-територіальну державність кримських татар. Тому

найважливішим сьогодні є запобігання будь-якої можливості (або спробам!) трансформації питання власності на землю із прагматичної та економічної в політичну, не кажучи в міжнародну. Розроблена ще за комуністів схема розселення за принципом місця походження та репатріації спричиняє певні проблеми в облаштуванні кримських татар. Хоча у 2003 р. з Державного бюджету України було виділено 774 млн грн (удвічі більше, ніж у 2002 р.), можна стверджувати, що перш за все економічні аспекти інтеграції татар ще тривалий час будуть головними проблемами репатріантів на півострові⁴⁰.

Крім того, недостатнє врахування інтересів кримських татар у вирішенні земельного питання дають підстави очікувати подальше загострення етнічної ситуації в Криму, оскільки події відбуваються на їхній історичній землі. Достатньо навести статистику — з 1992 р. по вересень 2003 р. в Криму виділено для зведення житла 82 тис. земельних ділянок, у тому числі для колишніх депортованих — 48 тис. ділянок⁴¹. Не врахування економічних інтересів кримських татар призводить до конфліктів, подібних в с. Морське (Судак, 2003 р.), коли кримські татари зайняли ділянку на узбережжі в знак протесту передачі землі приватній фірмі. За подібним сценарієм виникли конфлікти в с. Піонерське (під Алуштою), с. Веселому (Судацького району), в районі Сімферополя тощо. Прозорість у вирішенні земельних відносин є умовою запобігання соціальній та етнічній конфліктності.

Серед негативних факторів, що зумовлюють труднощі соціальної інтеграції кримськотатарської спільноти — радикальні течії у кримськотатарському русі. Цей фактор підігріває соціальне напруження та конфліктність в регіоні. Подолання цих негативних факторів можливе за умов: політико-економічні аспекти облаштування татар мають бути відповідними їхньому розвитку як громадян України; розуміння тривалості формування соціальної структури кримськотатарської спільноти, адекватної сучасному рівню розвитку України, забезпечення етнічної,

⁴⁰ Актуальні питання вітчизняної етнополітики. — С. 133, 134; www.comnational.crimea.-portal.-gov.ua.

⁴¹ Крымское информационное агенство. — 2004. — 25 февраля // www.kscenter.crimea.ua; Там само. — 30 березня; Дагджи Т. Крымские татары наедине с судьбой // Голос Крима. — 2007. — № 47. — 16 ноября.

культурної, мовної, релігійної самобутності татар, що гарантовано Конституцією (ст. 11).

Процес релігійного ренесансу в Криму до певної міри має наслідком не передбачувані виклики та ризики. З одного боку, піднесення самосвідомості, з другого, взаємодія з релігійними закордонними центрами, що призвело до поляризації етнорелігійного поля в АРК та пов'язану з цим реконструкцію ісламу.

Іслам є не лише релігійною ідеологією, а й чинником етнокультурної самосвідомості. Цей фактор у поєднанні з підтримкою держави та конфесійною толерантністю населення півострова сприяє безконфліктному відродженню ісламу в Криму. На сьогодні в Криму (ДУМК) держава передала в користування 20 культових споруд, 40 у повну власність. Крім цього, створені умови для підготовки служителів культури з-поміж татар у 5 духовних навчальних закладах⁴². Такий розвиток конфесійної структури на півострові пов'язаний з фінансовою допомогою деяких організацій ісламських держав — Туреччини, Кувейту та ін.

На сьогодні Крим у конфесійному відношенні є найбільш мозаїчним регіоном. Тут у 2004 р. діяло 1329 зареєстрованих релігійних організацій, у тому числі 50 конфесій, общин, течій і напрямів. Окрім того, у Криму є 6 діючих монастирів, у тому числі 5 православних, 4 братств і по 3 місії та духовні заклади⁴³. У Криму також розташовані 6 управлінських духовних структур, остання з них за датою реєстрації — Духовне управління кримських караїмів, релігійне відображення яких містить специфіку.

Однак у православному середовищі монопольним впливом користується УПЦ (Московського патріархату) — єпархія об'єднує 12 організацій (38% — від релігійних інституцій регіону). УПЦ КП представлена 25 організаціями⁴⁴. В цілому ці церкви не відіграють суттєвої ролі у формуванні міжетнічних взаємин в Криму.

⁴² Дзеркало тижня. — 2004. — 31 січня; Дзеркало тижня. — 2004. — 6 лютого; Касьяненко М. «Ми відновимо свої права» // День. — 2006. — №227. — 26 грудня.

⁴³ Крим в етнополітичному вимірі / Ред. І. Курас, М. Панчук, В. Котигоренко, В. Войналович та ін. — К., 2002. — С. 499, 500.

⁴⁴ Там само. — С. 499, 500.

Поліконфесійний спектр півострова має свою особливість у тому, що близько 60% релігійних об'єднань створені за етноконфесійним принципом (для порівняння в Україні — 3%) — це українські православні церкви Московської та Київської єпархій, корейської пресвітеріанської, німецької євангелічно-лютеранської, вірменської апостольської церкви, релігійні організації мусульман, іудеїв, караїмів, кримчаків, церква грецької громади. Національно-духовні потреби віруючих задовольняються у формі богослужіння рідною мовою з урахуванням релігійних традицій і звичаїв, які властиві цим національностям. Однак проблемою є недостатня кількість культових будинків, боротьба за них керівників різних релігійних громад. На тлі високого рівня релігійності татар тривогу викликає відродження ісламських громад, яке має виражений релігійний характер.

Майже 72% мусульманських громад зосереджено в АРК. Процес реконструкції ісламу відбувається тут динамічно: на сьогодні зареєстровано понад 400 мусульманських утворень. Упродовж 1992–2006 р.р. збудовано понад 60 нових місій⁴⁵. В цілому відродження «кримського ісламу» виявило його етнооблізуючий потенціал. Релігія для кримських татар стала виразом національної консолідації.

Водночас, за сучасних умов стає очевидним, що головною домінантою міжконфесійної поляризації в Криму стають стосунки православ'я та ісламу. Актуалізація цього питання посилилася в останні роки з огляду на загальний процес політизації ісламу в країнах СНД (Таджикистан, Північний Кавказ, Туркменистан). Усе це стало стимулюючим чинником для Меджлісу, який прагне створити Всесвітню федерацію кримськотатарських організацій. Така акція має на меті легалізувати Сімферополь як столицю кримськотатарської незалежності.

Крім того, перебуваючи у латентному стані, православно-мусульманські суперечності вилилися у протистояння. Початком цього стало встановлення на півострові 1000 хрестів, наприклад, при в'їздах у Феодосію, Євпаторію, на горі поблизу с. Морське під Судаком, де, як виявилось, було колись мусульманське кладовище. Звідси виник конфлікт між мусульманським

⁴⁵ Кримское информационное агенство // www.kicenter.crimea.ua; Касьяненко М. Республіка й республіканці: Чи буде в Криму кримськотатарська держава // День. — 2007. — № 186. — 30 листопада.

і християнським населенням. Але газети «Крымская правда» та «Крымское время» опублікували статті, що засуджували «хрестоповал» і звинувачували в релігійному екстремізмі виключно мусульман. Гірше того, Леонід Грач, який був тоді головою Верховної Ради, став на бік однієї зі сторін, що призвело до загострення конфлікту. «Голос Крыма», «Кримська світлиця» роз'яснювали, що мусульмани мають право на захист своїх сакральних територій від символів, вони не повинні порушувати анологічного права інших спільнот, які мають право й на захист своїх святинь від інерелігійних знаків. Однак сили були нерівні. Чутки про «хрестоповал» доносилися до Москви, передруковувалися великими і малими газетами, розміщувалися на інтернетівських сайтах. Згодом в уяві їхніх авторів вони переросли в «процес руйнування християнських святинь», що було вже дезінформацією, оскільки не відповідало дійсності. Саме тут маємо яскравий приклад того, що необ'єктивна позиція влади та її офіційної преси (так можна сказати про «Крымскую правду» стосовно комуністичного спікера Леоніда Грача) призводить до затяжних конфліктів та породжує все нові суперечності.

Роль каталізатора у загостренні конфлікту зіграла також місцева преса, породжуючи додаткову напругу у міжконфесійних відносинах.

Справжня пресова епопея в Криму розгорнулася навколо теми «вахабізму». «Крымская правда» виступила з великою статтею вже відомого нам Дмитрія Куликова, в якій називала «вахабістськими» ряд легальних арабсько-мусульманських організацій, що цілком офіційно діють в Україні (наприклад, асоціацію «Араїд»). Користуючись тим, що християнське населення переважно не ознайомлене навіть з основними постулатами ісламу, в цьому матеріалі цілком легальну літературу називали «підбурюючою», «антидержавною» тощо. Масла у вогонь підлив той факт, що в середовищі самих мусульман точилися суперечки стосовно того, що місцеві священнослужителі викладали свій іслам, а вчення арабських емісарів із Саудівської Аравії, які приїздили до Криму та будували тут мечеті, організували щорічний хадж, девчому відрізнялися від постулатів традиційного кримськотатарського мусульманства. У конфлікт, знову ж таки, на боці «Крымской правды» втрутився Леонід Грач, який назвав публікацію великим успіхом і, власне, благословив

сутичку між мусульманами і місцевим населенням, яку, однак, не вдалося перетворити на тривалий конфлікт.

«Голос Крима» і «Кримська світлиця» писали про те, що вахабізм — це не зовсім те, що існує в Криму. Натомість інша частина кримських видань стали говорити про наявність в Криму «біженців-бандитів» із Чечні, які вже скупили багато квартир у Керчі, в Сімферополі, в селах півострова. Це мало на меті посіяти в кримчан недовіру один до одного, вселити в них страх до своїх сусідів, створити атмосферу підозрілості в містах. Більше того, вони стали писати про те, що в санаторіях Саків та Євпаторії лікуються поранені чеченські бойовики. Цим самим вони звинувачували Україну в сприянні одній стороні чеченського конфлікту. Згодом здійнявся галас про чеченські інформаційні центри.

Таким чином, можна зробити висновок, що частина кримських ЗМІ під час виникнення будь-яких конфліктних ситуацій відразу підтримувала одну з конфліктуючих сторін, а не посідала толерантну й об'єктивну позицію, виходячи з інтересів обох їх. Це не є ознакою ані терпимості, ані професійності. Велике значення мала поведінка влади: висловлювання комуніста Л. Грача, відомого своїми антикримськотатарськими, антитурецькими й антимусульманськими поглядами, свідомо були спрямовані на розпалювання конфлікту. Адже Л. Грач у кількох інтерв'ю, переважно московським виданням, висловлював підозру, що кримські татари переховуються у кримських горах⁴⁶.

Для упереджених публікацій з приводу конфліктних ситуацій характерне також приховування справжньої мети, як правило, одного з учасників конфлікту. Наприклад, на це вказує тональність публікацій частини кримської преси під час «хрестоповалу». Якби тоді привселюдно, публічно, в тому числі в пресі, на радіо та телебаченні було сказано, що християнська церква визнає присутність на кримській землі мусульманських організацій і наявність мусульманських святинь законною, ви знає рівне право мусульман на цю землю, а також і їхнє право встановлювати свої символи, то конфлікту не було б узагалі.

Таким чином, нетолерантний та відбірковий характер позиціонування суспільства до інтересів православних та мусульман

⁴⁶ Крымская правда. — 2002. — 17 октября; Крымская правда. — 2002. — 6 ноября.

актуалізує проблему етнічного дистанціювання в Криму. На нашу думку, трансформація проблеми Криму тільки у проблему кримських татар — наслідок ігнорування етнополітичного потенціалу півострова. Проблема інтеграції репатріантів в українське суспільство — складова комплексної проблеми формування українського етнополітичного простору в АРК. Усе вищесказане дозволяє зробити висновки:

- у найближчі роки необхідно подолати деякі соціальні й етнічні стереотипи: «російськості» або «татарськості» Криму; засудити довільне тлумачення історії, а також спроби каталізувати ті або інші події (акції) на півострові. Варто згадати спроби насадження у свідомості українського соціуму думки про «ісламську загрозу», пропаганду «слов'янської солідарності», протиставлення населення за національними та конфесійними ознаками;

- виховувати нове покоління етнічної еліти в дусі загальнодемократичних цінностей та примату загальнонаціональних інтересів, налагоджувати гуманітарне співробітництво між громадськими та релігійними організаціями;

- вирішення економічних проблем репатріантів має корелюватися з їхнім самовизначенням як громадян України, в рамках правового поля держави, а не на підставі етнічних преференцій.

Отже, Україна зацікавлена у розробленні ґрунтовної концептуально-стратегічної лінії поведінки як щодо Криму загалом, так і щодо основних етнічних та етнополітичних складових півострова. У кожному разі — це має бути різновид балансування між російським та кримськотатарським чинниками з паралельним нарощуванням власне українського етнополітичного ресурсу в Криму.

Гіперболізація регіональних чинників, політизація мовних питань та етноконфесійних проблем відбувається на тлі жорсткої конкуренції націоналістичної, ліберальної і соціалістичної ідеології. Наслідком цього стало існування в суспільстві розколу стосовно національних цінностей та ідейно-політичних орієнтацій: у політичній площині обертаються вкрай протилежні ідеології. Поглибленню розколу українського суспільства сприяє факт, що одна частина суспільства, орієнтуючись на цінності Заходу, не переймається проблемами національної консолідації. Друга частина суспільства — прихильники етнічного

патріотизму, а третя — за «слов'янську єдність», єдиний з Росією культурний простір. Справедливо зауважує Л. Нагорна, що напруженість в ідентифікаційному полі створюють різні сегменти (моделі). Реальність демаркаційної лінії «умовний Схід — умовний Захід» переконливо підтвердили президентські вибори 2004 р. Хоча чітких маркерів «східної» ідентичності не існує, найбільший поділ, на нашу думку, торкається суспільної свідомості. В ній співіснують протилежні орієнтації: етнічний патріотизм та «слов'янська єдність»⁴⁷.

Дослідники демократичного транзиту пострадянських держав дійшли висновку, що країнам, які перебувають у перехідному стані, необхідно перш за все сформувати свою національну систему соціально-політичної ідентичності і після цього переходити до будівництва державних інститутів і формування широкого комплексу цивільних свобод. Цей висновок слушний і для України, оскільки поки ми не визначимося з новим змістом загальнодержавної системи ідентичності, говорити про успішність та безконфліктність проходження демократичного транзиту не можна.

Криза суспільно-політичних відносин виявила жорстку поляризацію України на Захід і Схід. Колаж влади, що спостерігався протягом президентських виборів 2004 р., є не тільки результатом виборчої кампанії, але і продуктом історичного розвитку України. Зауважимо, що схожа картина «розколу» держави на Схід і Захід, але не настільки інтенсивна, спостерігалася в ході всіх президентських виборів в Україні. У найближчому майбутньому ситуація може стати безпрецедентною, бо історично обумовлений і штучно підтримуваний розкол країни, громадської думки та політики в контексті очікуваних результатів політичного реформування стає картою у боротьбі за виконавчу чи законодавчу владу. Серед чинників, що сприяють регіональному дистанціюванню та підтримують проблему «розколу» в Україні такі:

Етнічна своєрідність регіонів. У західних областях значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни. Оскільки ця територія тривалий час належала до складу інших держав, то, внаслідок прагнення до самозбереження, у цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному

⁴⁷ Див.: Нагорна Л. Національна ідентичність. — С. 172, 173.

грунті. Тут більше розвинута психологія індивідуального господарювання та підприємництва, більшою мірою поширені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Центральна й Північно-Східна Україна є історично основними регіонами розселення українського етносу, який найменше «розбавлений» інонаціональними елементами.

Регіональна дислокація основних конфесій. Вплив УПЦ (МП) поширюється головним чином на Схід та Південь, УПЦ (КП) — Київ та Центр, Римо-, Греко-католицької, автокефальних та протестантської церков — Захід і частково Центр.

Регіональна диференціація мовної практики. І як наслідок — ментальності, геополітичних, культурних, ціннісних орієнтацій.

Розігрування багатьма політичними силами «карти» регіональної своєрідності України під час парламентських та президентських виборів.

На останніх президентських виборах можна було спостерігати, як деякі політтехнологи розігрували карту регіональної своєрідності території України: етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо.

Питання «розколу» має глибоке історичне коріння, пов'язане не з часами Руїни, коли Лівобережжя і Правобережжя мали різних гетьманів, тяжіли до різних союзників і, зрештою, опинилися в межах різних держав. «Розкол» став одним із стереотипів сприйняття України: західні автори вже традиційно говорять про «несподівану націю» (Ендрю Вільсон), проводять саме по території України міжцивілізаційний кордон на карті «зіткнення цивілізацій» (Семюел Хантінгтон). Навіть усучасних працях про пострадянські країни, в яких уже враховано досвід «помаранчевої революції», йдеться про унікальне завдання створити єдину націю, яке стоїть перед Україною. Зазначимо, подібний слід залишився в історії також інших європейських народів, зокрема польського, німецького, італійського. Однак етнорегіональні відмінності в Україні глибші, оскільки мають відразу кілька вимірів: географічний, економічний, культурний. До цього додається певна розмитість об'єднавчої ідеї, «спільного знаменника», до якого зводилася б ідентифікація жителів різних регіонів. Переплетення названих чинників спричиняється до формування у громадян, які мешкають у різних регіонах України,

різних ціннісних орієнтацій: відмінних поглядів на роль людини, суспільства і держави, на геополітичну належність країни, на ідентифікаційні переваги, на життєві пріоритети.

Одним з чинників поглиблення різнополюсних орієнтацій українського суспільства стала його ціннісно-ідеологічна ідентифікація. Можемо зауважити, що в українському суспільстві превалюють такі ціннісно-ідеологічні ідентичності:

1) ідентичність, що поєднує західний (європейський) та незалежницький напрями із ліберально-економічними та авторитарними політичними цінностями;

2) ідентичність, що поєднує незалежницький напрям із ліберально-економічними та ліберально-політичними цінностями;

3) ідентичність, що поєднує «євразійський» напрям із етатистсько-економічними та авторитарними політичними цінностями;

4) ідентичність, що поєднує «євразійський» напрям із етатистсько-економічними та ліберально-політичними цінностями.

Виявлені ціннісно-ідеологічні ідентичності засвідчують існування тривимірності континууму ціннісно-ідеологічних ідентифікацій. Разом з тим мусимо констатувати, що цілісні ціннісно-ідеологічні ідентичності є лише сегментом усього українського етнополітичного простору. Поряд з ними існують «неповні» ідентичності, що є наслідком незавершеності структуривання українського суспільства. Однією з причин цього є нерозвиненість політичних партій, які часто-густо декларують незіставні ідеологічні цінності, що дається взнаки на особистісній політико-ідеологічній самоідентифікації. «Амбівалентність» ідеологій політичних партій та лідерів, які формують і наповнюють політичний простір, накладається на свідомість громадян. Яскравим прикладом цього є декларування урядом зовнішньополітичних пріоритетів: «багатовекторність», наявність багатьох стратегічних партнерів тощо.

Названа система ціннісно-ідеологічних ідентичностей відбиває поляризованість, а іноді конфронтаційність різних сегментів етнополітичного простору України.

Наявність зазначених ціннісно-ідеологічних ідентичностей характеризує стан суспільної свідомості в українському етнополітичному просторі як «розколотої». Без подолання проблеми «розколу», без припинення процесу формування негативних

взаємних стереотипів у жителів різних регіонів через різницю в ціннісних орієнтаціях годі сподіватися на швидкий поступ країни, на зайняття нею належного місця в регіоні, на інтенсивний соціальний та економічний розвиток.

Зазначимо, що Україна не є унікальною в сенсі наявності територіальних відмінностей. Такі відмінності спостерігаються в кожній країні, де для цього існують історичні причини, наявні багатоетнічний та багатоконфесійний склад населення, нерівномірність соціально-економічного розвитку, різні геокультурні та, відповідно, геополітичні орієнтації громадян тощо. Самі по собі такі відмінності не становлять загрози цілісності громадянської нації та територіальній цілісності держави. Ризик виникає тоді, коли ці відмінності поєднуються та набувають чітко окресленої географічної локалізації — тоді вони здатні набути характеру протиріч.

Україні, *по-перше*, притаманні всі зазначені відмінності в найбільш ризикованому їх поєднанні (йдеться про ототожнення національно-етнічної ідентичності з конфесійною та водночас — культурно-цивілізаційною; великим групам громадян України (регіональним спільнотам) властиве саме таке поєднання зазначених трьох ідентичностей, але для кожного регіону — інших та, головне, — з чіткою регіональною локалізацією. *По-друге*, в Україні дотепер не сформувалася не лише громадянська нація, але й «національна ідея» — чітка державна стратегія розвитку країни, яка могла б стати основою консолідації нації. Тривале збереження такого стану справ здатне перетворити ризик етнічного розмежування на загрозу.

Отже, різне ставлення до національних традицій та сприйняття критеріїв етнічної ідентифікації, існуючі ментальні відмінності в регіонах, різний ступінь національної свідомості дозволяють говорити про наявність етнічних маркерів, фрагментація яких створює перешкоди міжетнічній інтеграції в Україні. У зв'язку з цим очевидними є чинники, які підтримують «питання розколу» та затрудняють процеси консолідації:

– Розмитість національної ідеї, яка об'єднувала би різні регіони. В Україні досі не вироблено єдиної системи цінностей, яка була б визначальною для самоідентифікації громадян, стала б точкою відліку для такої ідентифікації.

– Регіональні особливості ціннісно-ідеологічних орієнтацій українського суспільства.

Важливим позитивним чинником етнополітичного розвитку українського суспільства є безконфліктність ціннісних орієнтацій суб'єктів етнополітичного простору, відсутність міжцивілізаційного розколу в полікультурному просторі України з одночасною наявністю політичних, ціннісно-ідеологічних відмінностей.

– Відмінності жителів різних регіонів за основними критеріями самоідентифікації.

Опитування суспільної думки свідчать, що в різних регіонах по-різному оцінюють питання мови і культури, події історичного минулого і зовнішньополітичну орієнтацію країни. Більше того, жителі різних регіонів України вважають, що між ними існують глибші культурні відмінності, ніж із громадянами сусідньої країни.

Відповідно до результатів досліджень, проведених Центром імені О. Разумкова 2005–2007 р. р., більшість опитаних у всіх регіонах відзначили значну схожість у культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (44%), а також українців в Україні і росіян в Україні (49%). Водночас у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримується такої самої думки щодо культури, традицій та поглядів жителів Галичини і Донбасу (10%). Більшість жителів усіх регіонів України загалом добре ставиться до жителів інших її країв (у середньому 63%). Однак у ставленні один до одного жителів Заходу, з одного боку, і Сходу та Півдня, з іншого, спостерігається певне відчуження: серед жителів Заходу позитивно ставляться до жителів Сходу та Півдня 57%, а серед останніх 50% висловлюють позитивне ставлення до жителів західних регіонів. Водночас ставлення до іноземної держави (Росії) на Сході та Півдні є помітно кращим (73%), ніж до регіонів своєї ж держави — Центральної (62%) і Західної України (50%), Галичини (50%).

Значні відмінності спостерігаються й у ставленні жителів різних регіонів до ідентифікаційних питань (зокрема, використання мов), а також до «знакових» подій історії та прозахідних чи проросійських зовнішньополітичних орієнтирів. За даними згаданого опитування, за надання російській мові статусу другої

державної виступає принципово різна частка громадян: на Заході — 3%, у Центрі — 27%, на Півдні — 55%, на Сході — 58%. Натомість за збереження статусу державної мови виключно за українською та за використання російської лише на побутовому рівні на Заході виступають 79%, у Центрі — 41%, на Півдні — 12% і на Сході — 15%. «Компромісний» варіант — збереження української мови як єдиної державної із запровадженням водночас російської мови як «офіційної» на регіональному рівні — обстоюють 15% на Заході, 25% у Центрі, 14% на Півдні і 21% на Сході⁴⁸.

Для переважної більшості жителів західних областей пріоритетним напрямом зовнішньої політики є відносини з країнами Європейського Союзу (58,8%), тоді як для переважної більшості жителів Сходу і Півдня — відносини з Росією (62% і 57%, відповідно). Цікаво, що і для жителів Центру країни російська перспектива видається привабливішою, ніж європейська: за пріоритетність російського вектора зовнішньої політики виступають 32% опитаних, за пріоритетність європейського — 27%. Аналогічні відмінності зафіксовані й у відповідях на запитання стосовно членства України в різних міжнародних структурах (ЄС, НАТО): вступ до ЄС схвалюють 65% опитаних на Заході і 30% на Сході, вступ до НАТО — 31% і 7%, відповідно. Крім того, згадане опитування засвідчує наявність іще глибших розходжень в оцінках подій минулого. Так, найбільше тих, хто хотів би відновлення СРСР, на Півдні (27%; за цього 46% бажають такого відновлення навіть попри те, що усвідомлюють неможливість цього). Й у Центрі, і на Сході обидві категорії «ностальгуючих» становлять разом близько 51% (щоправда, в Центрі понад 31% респондентів розуміє, що СРСР відновити неможливо; на Сході таких 27%). У той же час на Заході обидві категорії «ностальгуючих» трохи перевищують 15%⁴⁹.

З іншого боку, на Заході лише 36% готові визнати адекватність реаліям боротьби проти фашизму назви «Велика Вітчизняна війна»; в інших регіонах цей радянський термін вважають прийнятним дві третини опитаних. Нейтральна назва «Друга світова війна» сприймається позитивно більш ніж 40%

⁴⁸ Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 15–22.

⁴⁹ Національна безпека і оборона. — 2006. — №1. — С. 3–11.

на Заході і менш ніж 30% у решті регіонів. 60% опитаних на Півдні і 54% на Сході вважають історію України невід’ємною від історії Білорусі і Росії. В Центрі таку думку поділяють 41,5%, на Заході — 17,4% опитаних. Натомість єдиними спадкоємцями історії й культури Київської Русі готові визнати себе 46% респондентів на Заході, 26% — в Центрі, 17,6% — на Сході; найменшою популярністю користується така думка на Півдні — 9,6%. Щоправда, оскільки в цьому опитуванні до складу Південного регіону віднесено й АРК, перекіс результатів може пояснюватися якраз урахуванням думки жителів півострова щодо історичної та культурної спадщини.

Регіональні розбіжності в оцінці знакових подій минулого і перспектив майбутнього відбилися і на оцінці сьогодення. Останні опитування Фонду «Демократичні ініціативи» виявили істотні відмінності в оцінках населенням різних регіонів України правильності напряму розвитку країни. Якщо в Західній Україні 49% опитаних були певні, що в Україні всі процеси відбуваються в правильному напрямі, то в Центрі так вважали 25%, на Північному Сході — 13%, на Південному Сході — 18%, на Півдні — 15%, а на Донбасі — лише 5%⁵⁰. На нашу думку, зазначені чинники перешкоджають процесу формування єдності жителів різних регіонів у загальнонаціональному масштабі, а отже — формуванню спільної ідентичності українських громадян.

Таким чином, етнополітична обстановка в Україні є досить специфічною, оскільки на заваді формуванню громадянського суспільства, консолідації нації стоїть переплетення етнічних маркерів, наявність етнічних кордонів, породжених реаліями трансформаційного періоду.

На честь України слід сказати, що демократизація у всіх сферах життя, відмова від тоталітарної спадщини, відсутність ознак на дискримінацію, перш за все на національному ґрунті, сприяли толерантному співіснуванню різних народів. Законодавчо була закріплена недопустимість привілеїв за етнічною або іншою ознакою. Однак криза в економіці та політиці, відсутність об’єднуючої національної ідеології, активна політизація етносів на фоні різних ментальних пріоритетів зумовили

⁵⁰ www.old.dif.or.ua

атомізованість українського етнополітичного простору. Подо-
бається нам чи ні, але ж «розмиваючими» чинниками етнопо-
літичного поля України виступатимуть виклики:

– Багатокультурація українського суспільства. Найбільший
поділ проходить між прибічниками етнічного патріотизму,
а в крайніх випадках націоналізму, з одного боку, а з другого,
прибічниками «слов'янської єдності» та територіального пат-
ріотизму.

– Постійним джерелом поляризації в Україні є мовна біпо-
лярність. Мовний розкол в суспільстві перетворюється на зна-
ряддя політичної боротьби. Незбіг етнічної належності з мов-
ною самоідентифікацією становить серйозну етнополітичну
проблему. Мова виступає більш сильнішим ідентифікатором
ніж етнос.

– Поляризація етнічних інтересів у регіональному розділі.

– Відсутність рівноваги між збереженням креативного по-
тенціалу української нації і реалізацією прав інших етносів.

– Подвійна ідентичність українського суспільства може по-
роджувати відштовхування національних цінностей, демонст-
рування презирства до всього національного. Звідси необхідність
створення правового механізму міжетнічного компромісу як
шанс стабілізації проблеми полікультурності, подолання кри-
зового стану української нації.

– Відсутність національної ідеології, яка здатна консоліду-
вати навколо ідеї всебічного розвитку української незалежної
держави усіх громадян, незалежно від етнічного походження.
У цьому сенсі зменшуватиметься роль етнічного ідентифіка-
ційного чинника, посиляться вплив нових соціальних сегмен-
тів суспільства.

– Специфіка конфесійної ситуації, розмитість релігійних
уявлень. Релігія перетворилася в дезінтегруючий фактор в Ук-
раїні.

– Відчуття власної неповноцінності та, як наслідок коло-
ніальної спадщини, комплекс української меншовартості уск-
ладнюють процес української національної ідентифікації. Ко-
ристуючись колоніальною свідомістю українського населення,
частина української еліти зробила ставку на російські куль-
турні цінності, особливо в районах з питомою часткою російсь-
кого населення.

– Спроба частини української еліти нав'язати етнічну модель нації, що посилює прояви регіоналізації.

– Етнополітичний регіоналізм, особливо прояви кримського сепаратизму, як наслідок політизації кримськотатарської етнічності.

З огляду на сказане, деформація етнополітичного простору, домінування корпоративних та локальних інтересів може супроводжуватися втратою цілісності українського суспільства. Єдиний спосіб уникнення міжкультурних, ціннісних, ідеологічних, навіть міжцивілізаційних зіткнень — «діалог різностей», повага до загальноцивілізаційних надбань людства.

4.3. Визначення «знакова політична подія» в інформаційному полі України: спроба дискурс-аналізу

Вплив засобів масової інформації на формування у населення України політичних уявлень, думок і загалом знань є надзвичайно вагомим і дієвим. Аналогічним чином можна охарактеризувати і роль ЗМІ у політичному вихованні суспільства, піднятті рівня політичної, громадської і суспільної свідомості українського соціуму. Певний науковий інтерес становлять публікації, в яких вживаються висловлювання і вирази, що в своїй основі мають перш за все символічне значення. Більше того, в українському медіа-просторі існують стійкі вербальні формули, які використовуються для підкреслення максимальної оцінки певної події, її непересічного значення, унікальності. Дослідники виділяють слова-символи, що утворюють дискурсивні форми, які не потребують логічного обґрунтування і аргументації¹. Саме такими, на нашу думку, є і семіотичне висловлювання «знакова політична подія», і особливості його застосування у ЗМІ.

Ця стаття є спробою медійного дискурс-аналізу визначення «знакова політична подія». Виходячи з того, що в системі комунікативістики дискурс виступає як своєрідний комунікаційний капітал, ретранслятор сукупності паролів і смислових подій, за допомогою яких визначається система цінностей, які сповідаються соціумом², визначення «знакова подія», на мою думку, можна розглядати як один із таких існуючих у соціумі символічних паролів-установок. У такому контексті вибране для аналізу визначення цілком вписується в існуючі знаково-символічні форми презентації, які разом з деякими іншими складовими включаються науковцями у поняття «дискурс»³. Оскільки в цій статті йдеться про дискурс-аналіз українського медіа-простору, додаю, що йдеться про чітко окреслену вербальну форму презентації.

¹ Див., наприклад: Зарецький О. Ностальгія за совком // Критика. — 2004. — Червень. — Число 6 (80). — С. 2.

² Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — С. 194.

³ Там само. — С. 194–195.

Будучи похідним від слова «знак» як ключового у цьому контексті, вираз «знакова подія», таким чином, у суспільній рефлексії набуває ознак ключової події, події-символу, конкретної події як остаточної крапки у висхідному ряду певних суспільно-політичних процесів, подій, домовленостей тощо.

Застосування таких семіотичних висловлювань, яких можна назвати своєрідними семіотичними формулами, щодо подій загальнодержавного значення у щоденній журналістській практиці свідчить не лише про їхнє сприйняття та розуміння суспільством, але й про найвищий рівень суспільно-політичної значимості самої події. З іншого боку, аналіз таких публікацій дозволить з'ясувати рівень сприйняття суспільством подій, які у поданні ЗМІ набувають статусу «знаковості». Відповідно, можна говорити про смислове навантаження цього виразу, наповненість його політичної складової.

Для написання статті було опрацьовано всі знайдені публікації у ЗМІ (в тому числі й електронних), які містили вираз «знакова подія» за січень — лютий 2009 р. Таких публікацій виявилось 196. Під час аналізу цих публікацій відразу звертає на себе увагу той факт, що вираз «знакова подія» є досить поширеним у засобах масової інформації. Він активно використовується у статтях різноманітного характеру на політичну, історичну, фінансово-економічну, культурологічну, спортивну тощо тематику. В загальній кількості цих публікацій вираз «знакова політична подія» характерний для 74 статей, що становить приблизно 38% від загальної кількості публікацій.

Відразу варто зауважити, що цей термін завжди має конкретну прив'язку до певного часового періоду. Отже, маємо знак? ві політичні події дня, тижня, місяця, року. Побіжно відзначимо, що це загалом характерно для переважної більшості публікацій. Лише статті на історичну тематику загалом не містять чіткого датування — для них характерне загальне висловлювання «знакова подія нашої історії». Оскільки в таких статтях ідеться переважно про конкретну історичну подію або факт, потреба в такому датування автоматично відпадає. Виділяються також події місцевого, регіонального та загальнодержавного значення. Відповідно, є знакова подія для містечка/села, району, регіону, держави, а також геополітичного характеру. Чіткі регіональні відмінності у поглядах на одну й ту саму

подію відсутні — можна говорити про різні оціночні судження, але сама подія буде характеризуватися однаково як знакова, незалежно від регіону. А отже, можна констатувати, що термін «знакова політична подія» в українській політичній публіцистиці на цей момент не має регіональної біполярності.

У наданні певній події статусу знакової зазвичай присутня суб'єктивна оціночна думка автора публікації. Якщо йдеться про події загальнодержавного значення, то тут своєрідним критерієм їхньої знаковості до певної міри може виступати також рейтинг присутності.

Якщо дотримуватися такого погляду, то безперечним лідером українських політичних новин за січень–лютий 2009 р. стала інформація неполітичного характеру про те, що український кінорежисер Олесь Янчук отримав головний приз Венсенс ького кінофестивалю — приз Анрі Ланглуа (європейська номінація) за фільм «Голод–33». 39 українських друкованих та електронних Інтернет-видань присвятили цій інформації свої сторінки. З одного боку, ця подія суто політичною назвати не можна, але, враховуючи специфіку теми, однозначну позицію Президента України В.Ющенко з цього питання, відповідно, зовнішню і внутрішню політику країни на визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу тощо, її варто віднести і до політичних. Як знаковий подається і, власне, сам показ цього фільму, і його тема, і загалом боротьба українського фільму за перемогу вперше за сім років, і, врешті, сам кінофестиваль.

Цю подію як знакову оцінив доктор мистецтвознавства, професор, академік Академії мистецтв України Вадим Скуратівський. На його думку, показ цього фільму на французькому кінофестивалі є «знаковою подією» не тільки в історії українського кіно, але і в національній історії. «Те, що на цьому фестивалі показали український фільм про 33-й рік — це перемога світоглядна, ідеологічна і політична»⁴.

Новина вийшла під різними заголовками: «Світове визнання», «Украина впервые за 7 лет поборется за приз Берлинале», «Європа визнає Голодомор», «Україна перемогла з фільмом «Го»

⁴ Український «Голод-33» переміг на французькому кінофестивалі [Електронний ресурс]. — <http://kyiv.proua.com/news/2009/02/16/175302.html>; режим доступу на 12.01.2010 — вільний, мова: укр.

лод-33» на французькому фестивалі», «Фильм о Голодоморе получил главный приз Венсенского кинофестиваля», «Український «Голод-33» переміг на французькому кінофестивалі», «Украинский фильм о Голодоморе произвел фурор в Европе», «Кинопризнание во Франции» та ін. Можна помітити, що в назви більшості статей закладено ключові слова «Україна», «Голод», «перемога».

Оцінка у пресі перемоги українського режисера стала яскраво вираженим прикладом того, що конкретна подія набуває статусу знакової насамперед як подія-символ, свідчення перемоги і визнання, яке має величезне, в першу чергу символічне, значення для України і суспільства в цілому.

Отримання Україною спеціального гранту ЄБРР у розмірі 135 млн євро для вирішення «чорнобильського питання» теж можна охарактеризувати як подію-символ. Цю подію як знакову ідентифікувала Прем'єр-міністр України Ю.Тимошенко. На зустрічі з президентом ЄБРР Т.Міровим вона заявила, що підписання грантової угоди між ЄБРР і Україною є знаковою подією⁵. Суть цієї події, за Ю.Тимошенко, полягає в тому, що її наслідком буде отримання Україною значного внеску Європейського банку реконструкції і розвитку в програму Чорнобильської АЕС. Ця інформація була представлена на сайтах 18-ти електронних видань. Отже, в цьому разі маємо і подію-символ, і подію-результат.

Наступною у низхідному ряду знакових подій, відповідно до рейтингу присутності, стоїть інформація про підписання угоди про спільну охорону зовнішнього кордону Союзної держави у повітряному просторі і створення Єдиної регіональної системи протиповітряної оборони між Росією та Білоруссю. Визначення знаковості події належить президенту РФ Д.Медведеву. Саме таким чином він оцінює зміцнення військово-політичної складової співпраці РФ та Білорусі, що знайшло своє вираження у підписанні угоди про створення єдиної регіональної системи ППО⁶. Ця інформація була подана на 6-ти сайтах українських

⁵ ЄБРР надасть Україні грант на 135 мільйонів євро [Електронний ресурс]. — <http://ua.for-ua.com/ukraine/2009/02/16/182753.html>; режим доступу на 12.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁶ Росія і Білорусь підписали угоду про створення єдиної системи ППО [Електронний ресурс]. — <http://unian.net/ukr/news/news-298686.html>; режим доступу на 12.12.2010 — вільний, мова: укр.

Інтернет-видань. І в попередньому, і в цьому випадку події оцінені як знакові вищими державними очільниками, що надає їм ще більшого символічного значення і підкреслює значимість самої події. Показово, що, судячи з рейтингу присутності, для українського медіа-простору ця інформація видалася набагато більше вартою уваги, ніж ряд багатьох інших набагато важливіших внутрішньополітичних подій.

Як знакова оцінена участь Прем'єр-міністра України Ю.Тимошенко у роботі Мюнхенської міжнародної конференції з питань безпеки. Інформація про це, а також про зустрічі Ю.Тимошенко у Німеччині з впливовими закордонними політиками, зокрема віце-президентом США Дж. Байденом (як перша офіційна зустріч нової президентської адміністрації США з представниками української влади) з відповідними коментарями політичних експертів з'явилася на трьох сайтах. У цьому конкретному випадку авторство знаковості події належить, зокрема, політехнологу Т.Березовцю. На його думку, «для Тимошенко Мюнхенська конференція стала другою знаковою подією за тиждень. Ще в четвер вона пережила невдалу спробу її відставки, а вже у п'ятницю зустрілася з новообраним віце-президентом США Джо Байденом»⁷. Політолог В.Бала виділяє ще один знаковий момент — місце українського Прем'єра на конференції. На його погляд, перший ряд, у якому сиділа Ю.Тимошенко, а також віце-президент США Джо Байден, комісар ЄС Х.Солана, з точки зору дипломатичного протоколу, є знаковим місцем. У цьому разі, по-перше, маємо надання статусу знакової події у прив'язці до конкретної особи — Прем'єр-міністра України, адже подія визначена як знакова саме для неї. По-друге, маємо чітку часову градацію — «за тиждень». І, по-третє, відбувається накладання одного знакового моменту на інший в межах одного часового періоду — «друга знакова подія за тиждень» і в межах однієї знакової події.

Український Прем'єр-міністр у своєрідному рейтингу знаковості, якщо можна використати такий термін, посідає одне з перших місць і є безперечним лідером. Показовою у цьому плані є стаття «Юлія Тимошенко: геть від Альянсу!», надрукована

⁷ Тимошенко випередила Ющенка у спілкуванні з адміністрацією США [Електронний ресурс]. — <http://www.for-ua.com/press/2009/02/09/140725.html>; режим доступу на 12.01.2010 — вільний, мова: укр.

в «Українській правді» 11.02.2009 р. Автор статті ідентифікує як знакову поїздку Ю.Тимошенко до Брюсселя на жіночий форум навесні 2008 р. (хоча від тої поїздки вже минуло більше року), як знакові оцінює пов'язані з позицією Прем'єра події навколо Плану дій щодо членства в НАТО і, врешті, поїздка до Мюнхена класифікується як знакова у її політичній кар'єрі. Втім, дослідження знакових постатей українського політичного простору потребує додаткового аналізу.

На сайтах трьох видань були розміщені дані експерт-опитування тридцяти провідних політологів країни, проведені Центром соціологічних і політичних досліджень «Соціовимір». Опитування було присвячене найважливішим подіям 2008 р., які матимуть вплив на політичне та економічне майбутнє України. На думку українських експертів, найбільшими знаковими подіями минулого року стали: «активізація кризи на фондових та фінансових світових ринках» (А.Єрмолаєв), «дострокове завершення «епохи Ющенка» (О.Дергачов), «блокування роботи уряду та розвал коаліції» (О.Гарань), «російсько-грузинська війна» (О.Покальчук)⁸. На цьому прикладі видно, що термін «знакова подія» у розумінні провідних українських політологів та експертів має розширений, всеохоплюючий характер і означає не стільки конкретну подію, скільки сукупність певних політичних процесів, які матимуть глобальні наслідки. Вирізняється ще один момент: для українських експертів, політичних журналістів термін «знакова подія» є багаторівневим — виділяються найбільш і найменш знакові події (як у цьому випадку), або топові і не топові⁹ (від англ. *top* — верх, вершина), але знакові. В науковому плані можна дискутувати з приводу того, наскільки таке структурування цієї формули адекватне смислу виразу, але в політичній журналістській аналітиці це явище існує.

Спостерігається тенденція, коли під висловлюванням «знакова подія» маються на увазі невизначені, але важливі і принципові речі, які відбудуться в майбутньому і матимуть кардинальний

⁸ Україна. Политикам «раздали роли»: кому что досталось [Електронний ресурс]. — vlasti.net/news/people/politics?pm_pager=735; режим доступу на 12.12.2010 — вільний, мова: укр.

⁹ Див., наприклад: Доживем до понедельника [Електронний ресурс]. — <http://www.telekritika.ua/column/2009-02-19/43904>; режим доступу на 12.01.2010 — вільний, мова: укр.

якісний вплив на потенційно можливий розвиток подій. Як приклад, наведемо слова Т.Чорновола. Відповідаючи на запитання журналіста стосовно прийнятої в Партії регіонів домовленості щодо «взаємної конфронтації» і її позитивний вплив на оздоровлення партії, Т.Чорновіл зазначив, що відповідь на це питання надасть найближче засідання політради партії, коли матимуть місце певні знакові події¹⁰. Побіжно зауважимо, що подібне трактування терміна зустрічається і в статтях на геополітичну тематику. Так, порівнюючи економічну ситуацію в Аргентині 2001 р. з нинішньою ситуацією в Україні, автор, прогнозуючи певний перебіг подій, вказує на «некое знаковое событие», яке відбудеться у фіналі фінансової драми і спровокує потужне виведення іноземних інвестицій¹¹. В таких випадках знакова подія, на нашу думку, набуває ще одного вигляду: подія–*X*, де *X* — невідоме.

Кількома знаковими моментами характеризуються і події навколо газової кризи і газових домовленостей. В українських новинах (станом на 21 січня 2009 р.) підписання газового контракту набуло статусу знакової події тижня. Коментарі журналістів до певної міри можуть свідчити про розуміння ними смислу терміна, його внутрішнє наповнення. Так, ведуча передачі «Новини» на Першому каналі, оцінюючи подію як знакову, охарактеризувала газовий контракт як документ, що не лише регламентує сторони надання газу, ціну та учасників договору, але і зводить до мінімуму вплив особистих стосунків політиків¹². В іншій статті на сайті www.h.ua від 15.01.2009 статус знакової події був наданий створенню за активної участі РФ гОПЕК як постійно діючої регламентної організації. Коментарі автора публікації щодо новоствореної організації можна вважати його поясненням оцінки події як знакової. Так, на його думку, створення гОПЕК в поєднанні з іншими причинами в негативному ключі вплинуло на українсько-російські газові перемовини та певним чином стало додатковим стимулюючим чинником для активної газової війни проти України, а заодно і Європи.

¹⁰ Команда регіоналам: «Мовчати!» // Експрес. — 2009. — 20 лютого.

¹¹ Реален ли Аргентинский путь для Украины? [Електронний ресурс]. — <http://rus.rynok.biz/Default2.aspx?ArticleID=1efdd236-df57-4b70-aa86-51593eaa23c6&ref=rss>; режим доступу на 12.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹² Перший діловий: Передача «Новини» (випуск 20:01:20) від 23.01.2009.

Отже, у цьому рзі маємо чітко виведений причинно-наслідковий зв'язок між конкретним фактом і його оцінкою: подія визначається як знакова відповідно до свого потенційно можливого наслідкового потенціалу.

Окрім прив'язки до конкретних подій, використання вислову «знакова подія» зустрічається також щодо подій, які мають переломний, епохальний характер, є свідченням важливих якісних змін у житті українського суспільства. Як приклад наведемо статтю, надруковану у газеті «Народне слово» від 27.01.2009 р., в якій знаковою подією в житті українців названо «помаранчеву революцію» 2004 р. Саме таким чином автор публікації ідентифікує Майдан, даючи наступне пояснення: «Майдан увійшов у життя українців як знакова подія: він підняв нас із колін»¹³. Це одна з не багатьох статей, автор якої намагається пояснити для читача вживання цього терміна.

На своєму сайті www.liga.net «ЛІГА БізнесІнформ» періодично аналізує найважливіші світові новини у підбірці головних новин за тиждень. Автори статей не стільки аналізують новини, скільки подають їх перелік, тому причинно-наслідковий зв'язок між подією та її класифікацією як знаковою в матеріалах публікацій не спостерігається. Для журналістів цього сайту термін «знаковий» є до певної міри синонімічним терміну «резонансний», що підтверджується вибраними новинами: Рада ООН з прав людини прийняла резолюцію щодо Ізраїлю, Кім Чен Ір назвав свого наступника, Дж.Буш виступив з прощальним зверненням до нації, Венесуела розірвала дипломатичні відносини з Ізраїлем, Москва створює в Абхазії пункт базування кораблів Чорноморського флоту Росії, Італія відізвала посла зБразилії, КНДР оголосила про розірвання всіх домовленостей з Південною Кореєю та інші. З наведеного прикладу видно, що насправді йдеться про головні політичні світові новини, які мали місце упродовж певного періоду, до яких термін «знаковий» прямого і безпосереднього відношення немає. Отже, вираз «знакова політична подія» в такого типу прикладах фактично означає «голова політична подія» або «резонансна політична подія».

Бачимо також і використання цього терміна у значенні «сенсація». Саме таким смисл вкладає у цей вираз, зокрема,

¹³ Куманський Б. Вчора. Сьогодні. А завтра? // Народне слово (Кіровоград). — 2009 р. — 27 січня.

російський політолог А. Піонтковський. В інтерв'ю газеті «Україна молода» він, аналізуючи стратегічний союз між Китаєм та США, виокремлює дві, на його думку, знакові події, які відбулися цього року. Перша з них — урочисте відзначення у Пекіні 30-річчя дипломатичних відносин між Китаєм та США, і друга — поява в британській газеті «Індепендент» глобальної статті Г. Кісінджера про китайсько-американський союз. Стосовно другої з них він і зазначає, що «інша сенсація значно крутіша»¹⁴. Отже, маємо ще одну синонімічну заміну, яка від попередніх варіантів відрізняється значно сильнішим емоційним рівнем.

Загалом варто відзначити такий момент: термін «знакова політична подія» майже завжди містить емоційну складову. Особисті переживання автора статті, публікації тощо суттєво впливають на оціночний фон того письмового матеріалу, який пропонується увазі читача, особливо якщо подається не лише підбірка новин, але також і їхній аналіз. В обраному для цього аналізу висловлюванні на цей момент переважає не суто політична складова, а швидше саме авторська емоційна. Це особливо помітно у тих статтях, де вираз «знакова політична подія» має більшою мірою символічний характер, а не практичний. Ця авторська емоційна складова особливо відчувається в публікаціях, написаних непрофесійними журналістами. Оцінка події як знакової до певної міри залежить також від особистих очікувань автора, його ставлення до певної конкретної події.

Є ціла низка статей, в яких використання цього терміна дискусійне. Так, на нашу думку, навряд чи доцільно під таким ракурсом оцінювати ювілей Президента України В. Ющенка: «Две пятерки» — знаковое событие не только в жизни главы государства, но и любого человека»¹⁵. У цьому разі прикметник «знаковий» використовується, ймовірно, як синонім до прикметників «важливий», «суттєвий», «головний» тощо. Аналогічним чином він виступає заміником і в наступній інформації з офіційного сайту Народної партії України від 19 лютого 2009 р.: «Знаковою подією у житті районної парторганізації став візит

¹⁴ Політика ірраціональних комплексів // Україна молода. — 2009. — 6 лютого.

¹⁵ Промежуточные итоги // Жизнь (Донецк). — 2009. — 24 февраля.

Володимира Михайловича Литвина на Ічнянщину»¹⁶. Навіть якщо проігнорувати той факт, що наведена цитата викликає стійке відчуття *дежавю* стосовно способу подачі матеріалу і нібито безпосередньо перейшла з якоїсь передовиці газети «Правда» 30-річної давнини, питання про доцільність використання терміна «знаковий» щодо зазначеної події, як і кількох попередніх, залишається недоведеним. З іншого боку, можна говорити вже і про метафоризацію цього визначення, набуття ним ознак своєрідного журналістського кліше.

Так само недоречним, на нашу думку, є використання цього висловлювання у журналістських статтях на загальну тематику. Для прикладу наведемо публікацію у донецькій газеті «Жизнь» від 25 лютого 2009 р. Інформуючи читачів про місцевий семінар «Захист законних прав громадян у сфері комунальних послуг», у якому, зокрема, взяв участь народний депутат Б.Колесников, автор подає розлогі цитати міркувань політика стосовно «актуальних проблем та знакових подій сьогодення». При цьому у статті йдеться про актуальні для кожного міста і містечка України проблеми з якістю надання комунальних послуг, інші нагальні проблеми сьогодення.

Стосовно останніх трьох наведених прикладів можна припустити, що присутність високопосадовців стає автоматичною умовою для використання цього терміна, адже високий статус народного обранця вимагає, якщо можна так сказати, високих слів. Іншими словами, цей термін стає супровідним, набуваючи ознак вторинної символічності. Відповідно, можна говорити не стільки про метафоризацію цього визначення, скільки вже навіть про його шаблонність. Із усіх наведених прикладів лише кілька мають безпосереднє відношення до суто політичних подій. У більшості випадків цей термін виступає своєрідною «ігровою приставкою» до основного гравця статті — відомого політика, високопосадовця, загалом політичного актора. Значною мірою він використовується як своєрідний «модний» синонім українських прикметників.

¹⁶ Чернігівщина: з досвіду народників Ічнянщини [Електронний ресурс]. — <http://www.narodna.org.ua/news.php?AYear=2009&AMonth=2&ADay=24&ArticleID=6696&>; режим доступу на 12.01.2010 — вільний, мова: укр.

Загалом, відзначимо наступне. Найвні в українському інформаційному просторі тексти містять усталені вербальні формули, які є одним зі способів конструювання політичної реальності. Простий арифметичний підрахунок свідчить: оскільки протягом перших двох місяців 2009 року, за даними друкованих та електронних Інтернет-видань, в Україні сталося 74 знакові події, то за 1 день їх відбувається приблизно 1,2. За аналогією із запропонованою Ю.Шайгородським ідеєю про створені політиками міфи, «які дозволяють заповнити ціннісний вакуум новими духовними дороговказами»¹⁷, використання визначення «знакова політична подія» на сьогодні може розглядатися як один із методів ціннісного інформаційного насичення / наповнення політичної реальності.

Визначення «знакова політична подія» в українських засобах масової інформації має різноплановий характер, є перемінною, нестабільною величиною з багаторівневою структурою, не має однозначно позитивного забарвлення. Використовується у значенні події-символа, події-успіху, події-результату, а також події- X , де X — невідоме. В більшості випадків вживання цього визначення має не лише інформативний характер. Завдяки високій експресивності воно слугує ширшому розповсюдженню цільового месиджу серед більшої кількості реципієнтів, виконуючи роль своєрідного модулятора політично релевантної інформації.

¹⁷ Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. — К.: Знання України, 2009. — С. 157.

РОЗДІЛ 5 ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ

5.1. Релігійна реформація «помаранчевих»

Системоформуючий релігійну сферу України законодавчий акт Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» залишається незмінним з 1992 року. Він регулював релігійні відносини в період керівництва країною усіх українських Президентів. Зміни в законодавство, що регулює цю сферу, вносилися доволі незначні і кардинально вплинути на ситуацію не могли. Однак, незважаючи на це, релігійна політика держави не була стабільною, тому що залежала в основному не від законодавства, а від особистих симпатій-антипатій влади, причому як центральної, так і, не меншою мірою, місцевої. За президентства Л.Кучми завдяки його персональним методам управління і конституційним нормам, що давали Президенту незрівнянно більше повноважень, ніж його наступнику, центру вдавалося тримати під контролем ситуацію в регіонах, у тому числі і в питаннях державно-церковних відносин. Дисбаланс між релігійними настроями різних частин країни більш-менш вдало гасився, центральна влада відкрито не наголошувала на своїх релігійних уподобаннях, а курсом державної політики стало гасло «усі вільні — усі рівні». На практиці це вилилося у дистанціювання держави від міжцерковного протистояння. Фактично, церквам було надано можливість «ринковим способом» з'ясувати, хто сильніший, а хто не витримає конкуренції. За таких обставин жодній із церков не вдалося домогтися домінуючого становища в усій країні, Україна була поділена на своєрідні зони впливу різних конфесій. Не останню роль у цьому відіграла місцева влада.

Ситуацію було підірвано у 2004 році. Громадянський мир і спокій, які попередній режим вважав чи не найбільшим своїм здобутком, були порушені надзвичайною президентською виборчою кампанією. Боротьба між Ющенком і Януковичем вилилася у протистояння українських регіонів з їх специфічною політичною ідентичністю, яка включала в себе проблеми зовнішньополітичних орієнтацій, історичної пам'яті, мови, релігії тощо. Кожен із двох головних кандидатів у Президенти був запрограмований

на відстоювання цінностей, близьких їх потенційному електорату, самі вони були яскравим втіленням цих ідентичностей. Ніхто не сумнівався, яку зовнішньополітичну, гуманітарну чи релігійну політику буде проводити кандидат у разі перемоги. У будь-якому разі Україну очікував крен, у який бік — мали вирішити вибори. Ситуація була незворотною: латентні протиріччя і конфлікти, що тривалий час маскувалися, проблеми, які не розв'язувалися, а лише затушовувалися, врешті-решт мали дати вихід. Прийшов час «розкидати каміння» — інтереси, цінності, установки різних соціальних, національних, регіональних, релігійних груп. У період «революції» 2004 р. і «постпомаранчевих» подій вони, як ніколи раніше, усвідомили їх, зрозуміли, що вони значною мірою відрізняються від інших, вчилися не соромитися і відстоювати їх. За цих умов неминучим було зростання ворожості до носіїв інших інтересів, цінностей та установок. У такому стані Україна підходила до наступних президентських виборів. Однак, на нашу думку, маючи на вході ту ситуацію, яка склалася восени 2004 р., на виході сьогодні ми отримали б аналогічний результат у разі перемоги будь-кого із двох головних фаворитів тогочасних президентських виборів.

У цій роботі ми спробуємо проаналізувати державну політику стосовно церков та релігійних організацій у період між президентськими виборами 2004 та 2010 років. При цьому слід наголосити, що ця політика здійснювалася на двох рівнях: центральному та місцевому (регіональному). В свою чергу, церковно-конфесійна політика центру, зважаючи на постійне протистояння між різними гілками влади, також мала дуалістичний характер: у цей час спостерігалось перманентне протистояння по лінії Президент — Прем'єр (винятком був лише Прем'єр-міністр Ю.Схануров), яке не оминуло й проблем державно-церковних відносин.

Однак, незважаючи на це, основним суб'єктом реалізації державної політики в сфері релігії і церкви у «постпомаранчевий» період був Президент В.Ющенко. Можна стверджувати, що релігійна проблематика була однією з основних (якщо не основною) домінант його президентства. Причому діяльність у цій сфері мала цілеспрямований характер і зосереджувалася на побудові незалежної від Москви православної церковної структури, яку було названо Єдиною помісною Українською православною церквою.

Ідея помісної православної церкви виникла ще на початку української незалежності. Одним із шляхів її реалізації стало утворення Української православної церкви Київського патріархату, серед ініціаторів якої був Президент Леонід Кравчук. Пошуки шляхів реалізації цієї ідеї здійснювалися і в часи президентства Леоніда Кучми. Ініціативи влади щодо створення помісної церкви можна вважати швидше політичними проектами, спрямованими на створення власної, «кишенькової» церкви, яка б стала легітимізатором існуючого режиму та ідеологічним інструментом впливу на суспільство. Але це не заперечує, а швидше підтверджує факт зацікавленості і, як наслідок, активного прагнення владних чинників до утвердження в Україні незалежної від зовнішньополітичних сил церковної структури.

Однак проекти попередньої влади виявилися нереалізованими. Ієрархи «базової» структури для утворення єдиної помісної церкви — УПЦ КП — вбачали причину цього у відсутності політичної волі вищого керівництва держави, а активна участь у подіях «помаранчевої революції» її єпископату і духовенства була зумовлена, в першу чергу, сподіваннями на те, що націонал-патріотичні сили, які мали прийти до влади внаслідок «революції», цю політичну волю таки виявлять. Уже у перші «пореволюційні» дні 7 січня 2005 р. прес-служба УПЦ КП оприлюднила звернення патріарха Філарета (Денисенка) до православних християн та до всього українського народу, в якому він дав високу оцінку діям українців, які «згуртовано стали на захист своїх конституційних прав...». У цьому зверненні предстоятель УПЦ КП закликав забути взаємні образи і почати діалог про створення Єдиної помісної Української православної церкви¹.

Сподівання на те, що саме «помаранчева революція» повинна сприяти утворенню в Україні помісної церкви, патріарх Філарет висловив 1 травня в ефірі радіо «Ера-ФМ». Він також заявив, що Президент України Віктор Ющенко підтримує створення помісної церкви в Україні: «Це не політична розправа. Кожен глава держави повинен піклуватися про цілісність своєї держави, про консолідацію суспільства. А як воно може бути консолідоване, як? що Московський патріархат і Київський патріархат протистоять

¹ Предстоятель УПЦ КП дав оцінку політичним подіям в Україні та закликав до початку діалогу про створення єдиної помісної Української Православної Церкви // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4292/>

один одному?» Разом з тим він наголосив, що церква не може створюватися указами Президента, тому що це буде втручанням держави у справи церкви. Помісну Українську православну церкву можуть створити духовенство та вірні, а підтвердити її автокефальність повинен Константинопольський патріархат².

Під час прес-конференції, що відбулася 1 квітня, єпископ Луцький і Волинський УПЦ КП Михаїл (Зінкевич) заявив, що зміна політичної ситуації виявляє чітке бажання керівництва України мати єдину, помісну, визнану православним світом церкву³.

Президент Ющенко відразу після виборів однозначно дав зрозуміти, що докладе усіх зусиль для створення помісної православної церкви. Під час установчого з'їзду партії «Народний союз «Наша Україна» 5 березня 2005 року він заявив: «Я переконаний, що ми доживемо до соборної Української православної церкви»⁴. В ході зустрічі зі Вселенським патріархом Варфоломієм I, яка відбулася 8 червня 2005 р. у Стамбулі, Президент сказав, що українське суспільство чекає на створення єдиної помісної православної церкви.

Проте «постреволюційні» події засвідчили, що для реалізації цього проекту однієї політичної волі не достатньо. Активні кроки Президента наптовхнулися на жорстку опозицію. Протестними акціями завершився офіційний візит представників Константинопольського патріархату до Києва наприкінці березня 2005 р., під час якого архієпископ Всеволод (Майданський) на прийомі в Президента зробив заяву про невизнання факту підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові в 1686 р. Внаслідок цього Союз православних громадян України, Громадський рух «За Русь Святу і Віру Православну», Союз православних братств України, Братство святого благовірного князя Олександра Невського 30 березня оприлюд?

² Політичні перетворення повинні сприяти утвердженню помісної Церкви в Україні, вважає Філарет <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;5373/>

³ Єпископ Луцький і Волинський УПЦ КП вважає серйозною і справедливою заяву владики Всеволода (Майданського) // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;5024/>

⁴ Віктор Ющенко переконаний, що в Україні буде створена єдина Українська Православна Церква // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4794/>

нили Відкритий лист до патріарха Варфоломія, у якому піддали різкій критиці заяву архієпископа. У листі Президента України було названо «розкольником, який провокує розколи і релігійні конфлікти» і «заблукалим», якого необхідно «пастирськи надоумити». На переконання авторів листа, Віктор Ющенко втручається в справи церкви: «Нинішній Президент України не є прямим переслідувачем церкви, але він порушує державні і церковні закони, втручаючись у справи церкви, тим самим провокуючи чергові церковні розколи і релігійні конфлікти». Зазначалося, що заяви Віктора Ющенка про створення так званої «Єдиної помісної церкви», зроблені ним під час виборчої кампанії, спровокували екстремістські дії, у тому числі спроби захоплення православних храмів з боку «розкольників». Патріарху Варфоломію закидалося те, що візит до Константинополя держсекретаря Олександра Зінченка, здійснений без відома предстоятеля УПЦ митрополита Володимира, не відповідав ані етичним, ані канонічним нормам⁵.

Під час пікету православними віруючими Верховної Ради 29 червня 2005 року в знак протесту проти втручання держави у справи церкви і, зокрема, проти антизаконних дій чиновників щодо утворення помісної православної церкви лунали заклики застосувати положення Соціальної концепції РПЦ, «відповідно до якої у випадку, якщо дії держави тривожать совість віруючих, Церква може відмовити державі в довірі та закликати своїх чад до мирної громадської непокори»⁶.

В опозицію до ідеї створення помісної церкви став предстоятель УПЦ Митрополит Володимир. За його словами, сам термін «створення» помилковий, оскільки Церква створена «один раз своїм Главою — Господом нашим Ісусом Христом і є, за словами апостола Павла, Його Тілом». В інтерв'ю Київському бюро «Associated Press» 23 червня він сказав, що помісна церква в Україні вже існує — це Українська православна церква. Щодо набуття Церквою нового канонічного статусу, то це, на

⁵ Організації УПЦ (МП) жадають від Варфоломія спростування, а «заблукалого» Ющенка хочуть «пастирськи надоумити» // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;5004/>

⁶ В Киеве состоялась массовая акция протеста против вмешательства государства в дела Церкви // <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=4551>

думку ієрарха, залежатиме від єдності православної церкви в Україні. «А ця єдність можлива внаслідок повернення в Церкву тих, хто від неї з тих або інших причин відпав»⁷.

Однак першим бар'єром, який мав подолати Президент на шляху до досягнення власної мети, була не опозиція офіційної УПЦ і організацій, що її підтримували, а давнє протистояння в середовищі «національних православних церков». Утворення помісної церкви мало розпочатися з об'єднання УПЦ КП та УАПЦ. Цей крок давав підстави порушувати питання української автокефалії перед Вселенським патріархом.

Протягом майже усього 2005 року тривали підготовчі акції, консультації, переговори, було створено спільні комісії з об'єднання церков. Уся ця діяльність мала призвести до скликання об'єднаного собору наприкінці року. Але вже в ході підготовки собору у більшості його майбутніх учасників та експертів виникло скептичне ставлення до можливості об'єднання. Цей скепсис був викликаний, по-перше, відсутністю єдності в лавах ієрархії УАПЦ і, по-друге, яскраво вираженим прагненням з боку УПЦ КП вести переговори з позицій сильнішого партнера. Ідея об'єднання собору зазнала жорсткої критики з боку архієпископа Харківського УАПЦ Ігоря Ісіченка. Його підтримали миряни і клір харківсько-полтавської єпархії, які через Харківське крайове братство апостола Андрія Первозванного 21 жовтня оприлюднили заяву, в якій засудили втручання держави у внутрішньоцерковне життя. У ній, зокрема, наголошувалося: «Об'єднанням православних церков України свого часу особливо переймалися экс-Президенти Кравчук і Кучма. Робилося це шляхом грубого втручання держави та силових структур у внутрішньоцерковне життя, цинічного порушення прав і свобод громадян України. Теперішня влада збирається перевершити своїх попередників спробою моментального об'єднання всіх і вся з нагоди «своєї» річниці»⁸.

Уже коли стало зрозумілим, що собору не відбудеться, архієпископ Ігор Ісіченко в інтерв'ю ВВС так прокоментував дії вла-

⁷ Блаженніший Митрополит Володимир: «Помісна Церква в Україні вже існує». Інтерв'ю Предстоятеля УПЦ Київському бюро Associated Press // <http://orthodox.org.ua/page-1690.html>

⁸ Миряни та клір УАПЦ Харкова за «об'єднання Української Церкви без жодного тиску ззовні» // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;7683/>

ди у процесі об'єднання українського православ'я: «Поки що світська влада дуже успішно руйнувала навіть ту атмосферу пошуку діалогу, яка існувала в Церкві. Я думаю, чимало шкоди завдали останньому об'єднувачому проекту наполегливі спроби Олександра Сагана (радник Президента) рухати цей проект, присутність представників влади на кожному архієрейському соборі УАПЦ, спроби чинити тиск на окремих єпископів. Мені здається, що це справа, яка може лише зашкодити об'єднанню і створити в кращому разі якесь збіговисько конформістів, а не спільноту людей, покликаних провадити цілий народ до спасіння»⁹.

Формальним приводом до зриву переговорів і відміни собору, що був запланований на 19 листопада, стала неузгодженість позицій церков-суб'єктів об'єднувачого процесу щодо процедури обрання предстоятеля об'єднаної церкви. Відразу після того, як стало зрозуміло, що собору не відбудеться, предстоятель УПЦ КП зробив провокаційну заяву, в якій закликав клір та вірних УАПЦ виходити з-під підпорядкування свого єпископату і переходити до УПЦ КП. Такі дії ієрархії УПЦ КП викликали гостру реакцію єпископату УАПЦ. Однак уже 27 грудня представники двох конфесій провели спільну прес-конференцію в агенції УНІАН, де підтвердили факт продовження переговорів стосовно об'єднання¹⁰.

Невдала акція об'єднання УПЦ КП та УАПЦ не зупинила Президента. Про необхідність подолання існуючих між найбільшими православними юрисдикціями протиріч та утвердження «Єдиної помісної соборної первоапостольної православної церкви» він говорив у своєму посланні до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» 9 лютого 2006 р. На його думку, зважаючи на стратегічне значення цього питання, з огляду на вплив релігії на розвиток та утвердження національної ідентичності українців, держава вправі його активно порушувати та, не втручаючись у внутрішні церковні справи, сприяти його розв'язанню¹¹.

⁹ Владика Ігор про об'єднання православ'я // <http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2005/11/051117>

¹⁰ УПЦ КП і УАПЦ продовжать діалог щодо об'єднання // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;8539/>

¹¹ Послання Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» // http://www.president.gov.ua/news/data/11_6001.html.

Під час прес-конференції в Збаразькому замку 22 березня 2006 р. В.Ющенко заявив, що після двох зустрічей з Константинопольським патріархом і багаторазового спілкування з предстоятелями православних церков України у нього склалося переконання, що в Україні все-таки буде створена Єдина помісна українська православна церква. Він також повідомив, що під час кожної з нарад створеної при Призедентові Ради церков, він особисто порушує питання про необхідність об'єднання православ'я в Україні¹².

Під час прес-конференції «Майбутнє держави — свобода, єдність, стабільність, розвиток», що відбулася у Києві 12 квітня 2006 р., В.Ющенко висловив впевненість, що більшість віруючих хотіли би бачити єдину православну церкву в Україні і досягнення цієї мети є для України тестом на зрілість. Однак ця проблема, на його думку, повинна вирішуватися лише церковними методами, згідно з канонами Церкви, без втручання ззовні, без втручання влади¹³.

Проблема Єдиної помісної Української православної церкви стала однією із домінант «Універсалу національної єдності» — документа, ініційованого Президентом В.Ющенком, що мав за фіксувати базові, стратегічні пріоритети розвитку держави, прийняті на основі консенсусу між усіма провідними політичними силами країни. «Універсал» викликав бурхливу дискусію в суспільно-політичних колах. Найбільш гострими проблемами, навколо яких розгорнулася дискусія, були питання мови, НАТО та релігії. У варіанті, запропонованому Президентом, прямо йшлося про необхідність створення Єдиної помісної православної церкви. У відповідь на критику своїх опонентів, які звинувачували В.Ющенка у втручанні у внутрішнє життя Церкви, він під час Загальнонаціонального круглого столу, приуроченого підготовці «Універсалу», заявив, що «Універсал» не дає переваги жодній конфесії, жодній церкві... «Тема соборного інституту Православної церкви — це те, чого очікує нація. Нам треба піднімати це питання, бо не маючи духовної єдності, важко говорити про іншу єдність», — сказав Президент і продовжив: «Не

¹² В. Ющенко впевнений, що Україна прийде до єдиної Помісної Церкви // <http://www.pk.kiev.ua/country/2006/03/23/090404.html>

¹³ Президент оптимістично дивиться на єдність віруючих в Україні // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9814/>

Йдеться про якийсь вплив на когось і зменшення свободи віросповідання. Йдеться про те, що ми не маємо духовного суверенітету. Ми маємо чотири церкви — православні — і не маємо соборності. І чи відсутність духовної соборності не веде або не спонукає до відсутності політичної соборності? Йдеться про один з елементів консолідації нації»¹⁴.

Кінцева версія пункту 14 Універсалу, як і решта його частин, з одного боку, не могла повністю задовольнити Президента, а з іншого — не поклала жодних конкретних зобов'язань на його підписантів внаслідок своєї надмірної неконкретності: «Дотримання свободи віросповідання. Поважне ставлення до об'єднаних прагнень віруючих усіх православних церков без втручання держави та політичних сил у цей процес»¹⁵. Не дивно, що цей важконароджений документ, підписаний Президентом, Прем'єром, Головою Верховної Ради та лідерами усіх фракцій парламенту (окрім Ю.Тимошенко), не мав жодних юридичних наслідків і був швидко забутий.

Таким чином, після невдачі з об'єднанням «національних православних церков» наприкінці 2005 р. Президент В.Ющенко зазнав чергової поразки, спробувавши консолідувати різні політичні сили і їх лідерів навколо, здавалося б, очевидної, зрозумілої та благородної мети — об'єднання українського православ'я. Однак в Україні у цей час політична ідентичність тісно пов'язувалася з етнічною, мовною, регіональною, ще безліч інших, включаючи й релігійну, ідентичностями. За таких обставин політичні сили були зацікавлені не в об'єднанні українського православ'я, а швидше — навпаки — у все більшому дистанціюванні його частин одна від одної, щоб зайняти власний сегмент православного простору і використати його у своїх електоральних інтересах. Це не могло не спричинити подальшу політизацію українського православ'я.

Незважаючи на непопулярність ідеї Єдиної помісної православної церкви серед більшості політичних сил, що були представлені в парламенті, Президент не втомлювався запевняти, що вірить у її постання. Про неможливість духовної незалежності

¹⁴ Президент України виклав власне бачення щодо поняття соборна помісна Церква // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;11189/>

¹⁵ Універсал національної єдності // http://www.president.gov.ua/download_img/files/universal0308.html

нації без помісної церкви він заявив під час відкриття Всесвітнього форуму українців 18 серпня 2006 р., зазначивши, що політичне порозуміння повинне включати і проблему помісної церкви¹⁶. Звертаючись до співгромадян із Софійського майдану з нагоди 15-ї річниці Незалежності, В.Ющенко висловив надію: «Без втручання у церковні справи, втім з вірою в історичну справедливість, я знаю, що наш народ вітатиме утворення Єдиної помісної української православної церкви, яка займе своє місце за круглим столом інших церков і релігій». У цьому ж виступі він сказав, що ініціюватиме продовження діяльності національного круглого столу, під час якого було підписано Універсал національної єдності¹⁷. Переконаність на той час чинного Президента розділив екс-Президент Л.Кравчук, який під час круглого столу «15 років незалежності України» сказав: «Були допущені помилки, але я як і раніше вважаю, що в перспективі Україна буде мати свою церкву»¹⁸.

Однак у цей період Президент фактично перебував у опозиції: Партія регіонів разом зі своїми союзниками (СПУ та КПУ) зуміли створити парламентську коаліцію і обрати Прем'єр-міністром В.Януковича. Уряд не поділяв об'єднанчі прагнення В.Ющенка, а віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань Д.Табачник застерігав від спроб створити єдину помісну церкву за втручання державних органів, натякаючи на президентські ініціативи¹⁹.

У Президента були інші аргументи. Він однозначно визнавав, що міжцерковний діалог є компетенцією виключно самих церков, але при цьому зауважував, що держава повинна сприяти його початку. У січні 2007 р. В.Ющенко оголосив про свою нову ініціативу, покликану стимулювати ці переговори. Під час зустрічі з Синодом УПЦ КП він заявив, що готовий звернутися до Синодів Московського і Київського патріархатів із пропозицією

¹⁶ В.Ющенко болезненно воспринимает церковные распри // <http://www.liga.net/news/205574.html>

¹⁷ Віктор Ющенко знову висловився за єдину помісну Українську Православну Церкву // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;11611/>

¹⁸ Украина будет иметь свою Церковь, — Кравчук // <http://ura.dn.ua/archive/?/2006/08/21/~/14372>

¹⁹ Создание единой поместной церкви в любой форме при вмешательстве государства обречено на провал, считает вице-премьер Украины // <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=13815>

про створення спільної богословської комісії, яка займатиметься питанням створення Єдиної помісної церкви в Україні. За його словами, на першому етапі необхідно сформулювати пропозиції для діалогу, щоб жодна зі сторін не була ображена. А на другому етапі — напрацювати план дій, необхідних для того, щоб Єдина помісна церква стала можливою. Патріарх Філарет (Денисенко) у відповідь на ініціативу Президента зазначив, що В.Ющенко перший з українських Президентів, який перейшов від декларацій про створення Української помісної церкви до конкретних дій, і запевнив, що УПЦ КП щиро поділяє його прагнення та сприятиме його діяльності у цьому напрямі²⁰.

Однак об'єднаних ініціатив Президента в черговий раз були негативно оцінені в середовищі УПЦ. Спочатку прес-служба УПЦ звинуватила Президента у тому, що він прагне вирішити церковні проблеми політичними методами, та оприлюднила рішення Синоду УПЦ, датоване ще 8 грудня 1992р., щодо можливості початку ведення богословського діалогу між представниками УАПЦ і УПЦ КП за наступних умов:

Припинення насильства з боку прихильників «УПЦ КП» щодо УПЦ.

Повернення УПЦ захоплених силою соборів, храмів, єпархіальних центрів, навчальних закладів.

Невтручання центральної та місцевої влади, народних депутатів у внутрішнє життя Церкви.

Без участі колишнього митрополита Філарета (Денисенка) — оскільки він не є членом Церкви, будучи відлученим від неї²¹.

Згодом Архієрейський Собор УПЦ, що відбувся 24 січня 2007 р., ухвалив рішення щодо створення комісії з відновлення єдності українського православ'я, завданням якої буде «пошук шляхів і методів, а також розробка механізмів відновлення єдності українського православ'я шляхом церковно-дисциплінарних норм, передбачених канонічним правом». Фактично це стало негативною відповіддю на пропозицію В. Ющенка

²⁰ Президент України готовий сприяти створенню богословської комісії, яка займеться питанням єдиної помісної Церкви // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;13688/>

²¹ Виктор Ющенко продолжает попытки создать президентскую «поместную церковь» // http://www.pravoslavie.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=14077

створити спільну богословську комісію для об'єднання українського православ'я. Крім того, в ЗМІ з'явилася інформація, що під час особистої зустрічі митрополит Володимир відмовив В.Ющенку у підтримці його ініціативи²².

Однак В.Ющенко і його команда не погоджувалися на відступ. У лютому 2007 р. до канцелярії УПЦ КП та УПЦ надійшов лист Президента, адресований предстоятелям та синодам цих церков, в якому висловлювалося прохання розглянути можливість проведення зустрічей і консультацій між представниками єпископату і духовенства УПЦ КП і УПЦ з метою знаходження можливого шляху розв'язання проблем, що накопичилися між церквами. Зокрема, в листі до патріарха Філарета читаємо: «З огляду на необхідність дотримання в Україні свободи віросповідання та забезпечення поважного ставлення до об'єднаних прагнень віруючих усіх православних церков, що закріплено в Універсалі національної єдності, а також, урахувавши наші попередні домовленості, прошу Вас розглянути можливість проведення представниками єпископату й священства УПЦ КП зустрічей та консультацій із представниками УПЦ для вирішення проблемних питань розвитку православ'я в Україні. Переконаний, що такі зустрічі стануть важливим позитивним чинником у пошуку взаємоприйнятних шляхів налагодження міжцерковного замирення, а також у справі об'єднання православних України в Єдину помісну православну церкву»²³.

Аналогічний лист (№1-1/204 від 12 лютого 2007 р.) надійшов й на ім'я предстоятеля УПЦ митрополита Київського і всієї України Володимира.

Реакція двох сторін була абсолютно прогнозованою. Президент отримав у відповідь два абсолютно протилежні за змістом листи.

Щоправда, свою відповідь ієрархи УПЦ підготували ще до отримання згаданого президентського послання. За словами авторів листа-відповіді Президенту митрополитів Одеського й Ізмаїльського Агафангела, Чернівецького і Буковинського Онуфрія,

²² Глава УПЦ МП после встречи с Президентом Виктором Ющенко призвал свою паству «усилить молитвы о церковном единстве» // <http://portal-credo.ru/site/?act=news&id=51997&cf=>

²³ Ющенко знову намагається помирити церкви // <http://ua.proua.com/news/2007/02/23/094222.html>

архієпископів Львівського і Галицького Августина та Переяслав? Хмельницького, керуючого справами УПЦ Митрофана Архієрейський Собор УПЦ, що відбувся 24 січня 2007 р., гіпотетично будучи готовим до такого звернення Президента, доручив підготувати їм відповідне послання. У своєму листі, датованому 27 лютого 2007 р., ієрархи УПЦ в черговий раз засвідчили своє ставлення до УПЦ КП як незаконно зареєстрованої організації, яка «розбійницькими методами» створила власну інфраструктуру за рахунок належних УПЦ храмів та управлінь, а тепер прагне легалізуватися в очах православного світу, використовуючи для цього державний адміністративний ресурс. У зв'язку із цим Архієрейський собор УПЦ прийняв рішення категорично відмовитися від участі у створенні двосторонньої комісії. «Така позиція базується на тому, що УПЦ КП, не маючи апостольського преемства ієрархії, не може бути еклезіологічно рівноправним учасником діалогу», — йшлося у посланні. Крім того, Президенту повідомлялося, що Архієрейський собор прийняв рішення створити «Комісію УПЦ по відновленню єдності українського православ'я». В її компетенцію входив пошук шляхів і методів, а також випрацювання механізмів відновлення єдності українського православ'я шляхом церковно-дисциплінарних норм, передбачених канонічним правом Вселенського православ'я. Під поняттям «відновлення єдності» Собор розумів повернення «розкольників», що покаялися, «у спасительне лоно УПЦ». Створена Комісія отримала доручення розглядати справи тих, хто «ухилився в розкол», та представляти їх перед Священним синодом і Архієрейським собором УПЦ, які приймають остаточне рішення. Судячи зі змісту листа, на той момент велися переговори з УАПЦ на предмет проходження її представниками описаної процедури²⁴.

28 лютого 2007 р. Президенту надійшла відповідь від Синоду УПЦ КП, підписана патріархом Філаретом. У цьому листі висловлювалася впевненість, що «держава повинна і надалі сприяти утворенню в Україні Єдиної помісної православної церкви, бо без такої церкви державна незалежність нашої країни не може бути міцною. Ця церква сприятиме консолідації українського

²⁴ Відповідь Української Православної Церкви на лист Президента України на ім'я Блаженнішого Митрополита Володимира // <http://orthodox.org.ua/uk/node/1122>

суспільства, зміцненню єдності нашої держави...» Предстоятель УПЦ КП висловив готовність делегувати представників церкви для проведення зустрічей та консультацій із представниками УПЦ²⁵.

Свій коментар стосовно президентської ініціативи (яка, втім, її не стосувалася) опублікувала також прес-служба УАПЦ. У ньому загалом позитивно оцінювалося прагнення В.Ющенка до об'єднання українського православ'я. Одночасно підкреслювалося, що цей процес має відбуватися відповідно до норм канонічного передання православної церкви та за ініціативи самих церков шляхом діалогу. Одночасно прес-служба прокоментувала об'єднавчі процеси, участь у яких брала УАПЦ протягом останнього часу. Зрив переговорів про об'єднання з УПЦ КП у листопаді 2005 р. було пояснено надмірними амбіціями її предстоятеля, а переговорний процес, що вівся з УПЦ, з одного боку, засвідчив високий рівень поваги між представниками обох церков, але, з іншого, — не спричинився до вироблення конкретних моделей об'єднання, тому уже проанонсоване багатьма ЗМІ об'єднання УАПЦ з УПЦ є передчасним²⁶.

Активна позиція Глави держави у питанні створення Помісної православної церкви не залишила байдужим навіть відстороненого від цього процесу предстоятеля УГКЦ, який у березні 2007 р., перебуваючи у Флориді (США), в одному з інтерв'ю висловив підтримку прагненню Президента об'єднати православні церкви України, однак його, за його словами, переймають сумніви, чи повинна цим займатися держава. «Мені здається, вона радше повинна створювати ті обставини, за яких кожна православна душа має почувати себе свobodною зробити вибір, і церква має бути отим чинником, що знаходить усобі внутрішню силу для об'єднання. Я бачу, що це змагання з боку держави дещо перена? голошене. Проте я переконаний у тому, що Українська православна церква повинна бути автокефальною», — сказав ієрарх²⁷.

²⁵ Єпископи УПЦ КП відповіли Президенту, що готові до діалогу з УПЦ (МП) // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;14483/>

²⁶ Заява прес-служби УАПЦ // http://www.uaoc.info/ua/news/news_/?pid=177

²⁷ Глава УГКЦ за те, щоб всі три Православні Церкви об'єднались, однак не впевнений, що цим повинна займатися держава // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;14703/>

Тим часом оточення Президента (в засобах масової інформації прозвучали імена Петра Ющенка і Олександра Сагана) виступило з новою ініціативою. 24 березня 2007 р. відбувся II з'їзд всеукраїнського об'єднання «За Україну! За Ющенка!», який прийняв рішення змінити назву організації на «За помісну Україну!». Очолив її Петро Ющенко, одним з його заступників став на той момент радник Секретаріату Президента Олександр Саган, до керівництва об'єднання ввійшли також Лілія Григорович, Григорій Омельченко, Володимир Цибулько та інші.

Окрім серії саркастичних статей у просорійських виданнях (її з легкої руки журналістів почали називати «ЗаПУк») ця організація більше ніде не фігурувала. Ємну характеристику створенню «За помісну Україну» дав голова Комітету у справах культури і духовності Верховної Ради В.Яворівський (БЮТ): «Схожі громадські організації на моїй політичній пам'яті створювалися 48 разів, потім вони щось декларували, робили певні кроки і безслідно цезали». Сайт «Православ'я в Україні» помістив цілу низку коментарів ієрархів УПЦ з приводу утворення «За помісну Україну». Їх реакція була надзвичайно схожою і зводилася до слів керуючого справами УПЦ архієпископа Переяслав-Хмельницького Митрофана: «Це чергова акція, спрямована на те, щоб внести смуту в і без того складне міжконфесійне життя України... Чим буде займатися організація «За помісну Україну», пердбачити неважко. Звичайно, буде проводитися робота на місцях, щоб розвалювати Церкву, починаючи з приходів». Архієпископ виголосив переконання, що створення цієї організації було свідченням зміни тактики війни проти Церкви після невдалих спроб на в'язати УПЦ участь у двосторонній комісії з «розкольникими»²⁸.

Найбільш грандіозним проектом не лише у релігійній сфері, а в цілому під час президентства В.Ющенка, було святкування 1020-річчя Хрещення України-Русі. На перший погляд не дуже «кругла» дата перетворилася на грандіозний захід, участь у якому взяли першоієрархи майже усіх помісних православних церков. Однак головним віп-гостем все-таки мав стати Вселенський (Константинопольський) патріарх Варфоломій I.

Цього релігійного лідера пов'язували близькі стосунки з Президентом. Він одним з перших привітав Віктора Ющенка

²⁸ Новини за період 14.03.2007 — 11.04.2007 // www.pravoslavnye.org.ua/index.php?r_type=article&action=fullinfo&id=15237

з перемогою на президентських виборах у 2004 році та уділив йому патріарше благословення. Від початку 2005 року Віктор Ющенко і представники Секретаріату Президента неодноразово зустрічалися з патріархом Варфоломієм, ієрархами Константинопольського патріархату. Завжди в центрі уваги була справа Єдиної помісної православної церкви в Україні і патріарх висловлював долучитися до подолання розколу в українському православ'ї²⁹.

20 травня 2008 р. Президент прийняв делегацію Константинопольського патріархату, якій передав запрошення патріарху Варфоломію I взяти участь в урочистостях, присвячених 1020-літтю Хрещення Русі. Під час зустрічі В.Ющенко заявив: «І українська віруюча громада, і держава переконані в тому, що ми повинні рухатися до церковного порозуміння, до зближення із материнською церквою Константинопольського патріархату»³⁰.

Наступного дня Президент провів зустріч з патріархом Філаретом, під час якої висловив сподівання, що майбутнє святкування буде спрямоване на консолідацію українського суспільства, а спільні святкові заходи сприятимуть зближенню православних церков України різних юрисдикцій³¹.

В.Ющенко покладав великі сподівання на те, що візит патріарха Варфоломія сприятиме здійсненню «його мрії» — створенню в Україні Єдиної помісної церкви. Про це він заявив під час прес-конференції 24 липня 2008 р. Президент наголосив, що це перший візит в Україну Вселенського патріарха за останні 350 років: «Востаннє Вселенський патріарх був в Україні, зустрічаючи військо гетьмана Зіновія Хмельницького у 1648 році»³².

З надією очікували цього візиту й в УПЦ КП. Під час Архієрейського собору УПЦ КП, що відбувся напередодні урочистостей, 18 липня 2008 р., патріарх Філарет розповів архієреям

²⁹ Президент України і Вселенський Патріарх говорили про єдину Православну Церкву в Україні // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;16467/>

³⁰ Президент провів зустріч з делегацією Вселенського патріархату // <http://www.president.gov.ua/news/10007.html>

³¹ Президент провів зустріч із Патріархом Філаретом <http://www.president.gov.ua/news/10031.html>

³² Візит до України Вселенського Патріарха Варфоломія I започатковує фундаментальні процеси щодо консолідації українського православ'я. — В.Ющенко // <http://www.president.gov.ua/news/10730.html>

про своє бачення подолання канонічної ізоляції УПЦ КП та об'єднання українського православ'я. Основну роль у розв'язанні цих проблем, на його думку, здатний виконати Константинопольський патріархат³³.

Одночасно предстоятель УПЦ КП з обережністю ставився до можливих наслідків візиту в Україну Варфоломія I. Під час прес-конференції в УНІАН він розповів, що очолювана ним церква з 1992 р. працює над створенням Єдиної помісної церкви в Україні, однак не все залежить лише від її зусиль. «Але зараз складаються такі умови, коли ми можемо просуватися вперед», — сказав патріарх. Коментуючи можливість власної участі на урочистостях, він повідомив, що це можливо лише уразі відповідного запрошення³⁴.

Зовсім з іншим настроєм готувалися зустріти патріарха Варфоломія в Києві представники УПЦ.

В одному з інтерв'ю архієпископ Білоцерківський і Богуславський УПЦ Митрофан (Юрчук) сказав, що святкування 1020-річчя — ініціатива УПЦ, але держава «вкрала» цю ідею і розвинула її на власний розсуд. При цьому Президент навіть не повідомив Церкву, надсилаючи запрошення Варфоломію I³⁵.

Голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ архимандрит Кирил (Говорун) 21 липня 2008 р. заявив, що активізація переговорів по лінії Київ — Константинополь за безпосередньої участі Віктора Ющенка спрямована на те, щоб домогтися приєднання до Константинопольського патріархату УПЦ КП та УАПЦ вже під час візиту патріарха Варфоломія до Києва. Наслідком цього може стати не просто чергове протистояння в українському релігійному і політичному житті, а й розкол усього світового православ'я, який набуде характеру глобальної боротьби між Московським і Константинопольським патріархатами. За таких умов участь Московського патріарха в урочистостях можлива

³³ Архієрейський Собор УПЦ КП констатував, що Константинопольський Патріархат здатен допомогти Українській Церкві розв'язати її проблеми // <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;23464/>.

³⁴ Филарет не собирается разжигать церковную вражду // <http://forua.com/ukraine/2008/07/23/143716.html>

³⁵ УПЦ (МЦ) провела прес-конференцію: «Константинополь, Київ, Москва: зустріч на землі Хрещення Русі» // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;23599/>

за двох умов: 1) відмова патріарха Варфоломія від заяв про статус УПЦ КП; 2) неучасть представників «українських розкольників» у служіннях зі Вселенським патріархом³⁶.

Алексій II не лише поставив під сумнів особисту участь уюві? лейних заходах, але й намагався переконати інших предстоятелів помісних церков проігнорувати цей захід. Зокрема, набув розголосу його лист, адресований католикосу-патріарху всієї Грузії Ілії II, в якому Московський патріарх застерігав предстоятеля Грузинської церкви, що його присутність у Києві може бути витлумачена як «вияв підтримки антиканонічних діянь»³⁷.

Священний синод Елладської православної церкви 22 липня 2008 р. всупереч проханню Алексія II прийняв рішення про те, що грецьку церковну делегацію на торжествах у Києві буде представляти архієпископ Афіньський і всієї Еллади Ієронім³⁸.

У Вселенській патріархії гостро відреагували на факт написання листів від імені Московського патріарха предстоятелям помісних православних церков в період з 1 до 18 липня, назвавши «невиправданими, безґрунтовними та образливими» обвинувачення у тому, що під час візиту до Києва патріарх Варфоломій увійде в контакт з представниками «розкольників» церков³⁹.

Голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату митрополит Смоленський і Калінінградський Кирил в інтерв'ю РІА «Новини» дорікнув українській владі, що вона, яскраво прорекламувавши приїзд Варфоломія I, залишила у тіні візит патріарха Алексія II. На думку ієрарха, це свідчить про політичні переваги нинішнього керівництва України. Одночасно представника РПЦ втішив той факт, що «єпископат УПЦ у повній мірі усвідомлює важливість збереження

³⁶ Московський Патріархат: «У Києві готується розкол світового православ'я» // http://orthodoxy.org.ua/uk/mijkonfesiyni_vidnosini/2008/07/22/17511.html

³⁷ Москва пытается сорвать празднование 1020-летия крещения Руси в Киеве // <http://intermedia.org.ua/ua/news/30221>

³⁸ У відносинах між Москвою та Константинополем «набігли хмари» у зв'язку з київськими торжествами // http://orthodoxy.org.ua/uk/mijkonfesiyni_vidnosini/2008/07/25/17668.html

³⁹ Там само.

єдності РПЦ й неможливість будь-яких кроків, які б поставили під сумнів цю єдність сьогодні»⁴⁰.

З позицією ієрархів УПЦ митрополит Кирил зміг особисто ознайомитися напередодні цього інтерв'ю, 23 липня, коли став учасником позачергового розширеного засідання Синоду УПЦ, під час якого було прийнято «Звернення Священного синоду УПЦ до Святішого архієпископа Константинополя — Нового Риму та Вселенського патріарха Варфоломія I». У ньому висловлювалася вдячність за готовність патріарха відвідати Україну. Одночасно у «Зверненні» констатувався факт серйозної кризи в українському православ'ї, яку, безумовно, необхідно вирішити. Однак кризу розколу, на думку підписантів, необхідно долати без втручання позацерковних чинників, зокрема державної влади та різноманітних політичних та суспільних сил. Саме втручання політичних сил у церковні справи призвело до триваючого в Україні розколу. Висловивши вдячність патріарху Варфоломію за турботу про долю українського православ'я, ієрархи запевнили, що УПЦ здатна власноруч вирішити свої внутрішні проблеми, а допомога інших помісних церков не повинна перетворюватися на втручання у її внутрішні справи. Тому всі ініціативи щодо подолання церковного розколу в Україні, на думку учасників Синоду, повинні узгоджуватися з УПЦ, бо лише вона — єдина визнана православна церква в Україні. Порушення цього порядку, сказано у Зверненні, може призвести не лише до загострення конфесійного протистояння в Україні, але й стати загрозою для єдності Вселенського православ'я⁴¹.

Не важко зрозуміти, що після такої «підготовки» Варфоломії I постав перед дилемою, яку з ліній поведінки обрати. Офіційний матеріал Константинопольської патріархії, приурочений 1020-й річниці Хрещення Русі, був розміщений на веб-порталі Президента України. У ньому засвідчувався факт тисячолітнього співжиття та співпраці Київської митрополії зі Вселенською

⁴⁰ Глава ВЗЦЗ митрополит Смоленський і Калінінградський Кирил зазначив, що ювілей Хрещення Русі не повинен стати приводом до подальших розділень православних // http://orthodoxy.org.ua/uk/tserkovni_hroniki/2008/07/25/17675.html

⁴¹ Звернення Священного Синоду УПЦ до Святішого Архієпископа Константинополя — Нового Риму та Вселенського Патріарха Варфоломія I // <http://orthodox.org.ua/uk/publikatsii/2008/07/23/3254.html>

патріархією. Констатуючи наявність складних проблем в українському православ'ї, Вселенська патріархія висловлювала переконання: «Терпіння і віра будуть у свій час винагороджені, і в Україні буде єдина помісна церква, до якої прагнуть дійсні християни і патріоти своєї землі»⁴².

Остаточно про те, що від візиту Варфоломія I до Києва не вар? то очікувати сенсацій, стало зрозуміло після того, коли він у листі до Алексія II запропонував відслужити спільну літургію з предстоятелями православних церков. Цей жест був свідченням того, що жодних контактів Вселенського патріарха з «розкольниками» не буде. У цьому ж листі було сказано, що «відзначення 1020-річчя Хрещення Київської Русі — невідповідна можливість для вирішення українського церковного питання»⁴³.

Цей лист відкрив дорогу Московському патріарху в Україну. Прибув він до Києва вранці 26 липня, коли от-от мали розпочатися основні заходи щодо відзначення 1020-ліття Хрещення Русі на Софійському майдані.

Предстоятеля РПЦ зустрічали предстоятель УПЦ митрополит Володимир, Голова Верховної Ради А.Яценюк, міністр праці та соціальної політики М.Папієв, заступник голови Секретаріату Президента Ю.Богуцький, посол Російської Федерації в Україні В.Чорномірдин, лідер Партії регіонів В.Янукович, народні депутати Верховної Ради, а також заступник голови КМДА В.Журавський.

У плани патріарха Алексія II не входила участь в урочистостях, організованих Президентом України. Натомість він очолив молебень для власної пастви на площі перед Успенським собором Лаври. Зустріч Московського та Константинопольського патр і? архів відбулася увечері того ж дня, а 27 липня патріархи співслужили під час Святкової Літургії на Володимирській гірці. Лише 28 липня відбулася зустріч предстоятеля РПЦ з Президентом В.Ющенком⁴⁴.

⁴² «В Україні буде єдина Помісна Церква, до якої прагнуть дійсні християни і патріоти своєї землі», — Вселенська Патріархія // http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/other_art/article;23481/

⁴³ У відносинах між Москвою та Константинополем «набігли хмари» у зв'язку з київськими торжествами // Див. вище

⁴⁴ Святіший Патріарх Алексій II прибув в Україну для участі в урочистостях з нагоди 1020-ліття Хрещення Русі // <http://orthodox.org.ua/uk/novini/2008/07/26/3289.html>

Основним гостем української влади все-таки був Вселенський патріарх, на якого все ще покладалися певні надії. Зустрічаючи Варфоломія I, В.Ющенко запевнив його, що цей візит стане потужним поштовхом для формування єдності та порозуміння православних церков в Україні. У відповідь патріарх зазначив, що крім святкування 1020-річчя Хрещення Київської Русі, метою його візиту є допомога сестринським церквам та привнесення миру і єдності в українське православ'я⁴⁵.

Черговими «месиджами» патріарх і Президент обмінялися вже публічно на сцені Софійського майдану. В Ющенко попросив Варфоломія благословити його мрію про припинення поділів православних українців і постання в Україні національної помісної церкви⁴⁶.

У своєму зверненні патріарх розповів, що Українська церква протягом семи століть (з 988 до 1687 рр.) належала до канонічної юрисдикції Вселенського патріархату. І тільки після анексування України Росією і під тиском Петра I Вселенський патріарх Діонісій IV, зважаючи на ті страждання, які пережив український народ у попередні десятиліття, та незважаючи на персональні інтереси Вселенського патріархату, прийняв рішення про церковне підпорядкування Української церкви Московському патріархату. Патріарх Варфоломій зазначив, що Вселенський патріархат, як Церква-мати всіх православних, завжди підтримував історичні долі всіх православних націй, «співпрацюючи на рівних умовах з громадянським і політичним проводом цих націй». «Церква-матір має право в межах усталеної православної традиції підтримувати будь-яку конструктивну і перспективну пропозицію, яка б якнайшвидше ліквідувала небезпечні поділи в церковному тілі. Різноманітні політичні і церковні труднощі, викликані існуючою плутаниною, є очевидними і відомі з довгого історичного минулого. Але піклування про охорону і відновлення церковної єдності є нашим спільним обов'язком, що переважає будь-які політичні чи церковні

⁴⁵ Президент України проводить зустріч із Вселенським Патріархом // <http://www.president.gov.ua/news/10747.html>

⁴⁶ Звернення Президента України Віктора Ющенко до Українського народу з нагоди 1020-ліття Хрещення України-Русі // <http://www.president.gov.ua/news/10755.html>

цілі», — завершив своє звернення до української нації патріарх Варфоломій I⁴⁷.

Увечері того ж дня у Національному заповіднику «Софія Київська» відбувся урочистий прийом від імені Президента України та Вселенського патріарха з нагоди святкування 1020-річчя Хрещення Київської Русі, під час якого Віктор Ющенко черговий раз наголосив про зв'язок українського православ'я зі Вселенським патріархатом, підкресливши, що «Свята Софія є найвищим символом духовної сили Українського народу, який єднає нас з Константинопольською Церквою-матір'ю». На прийомі не було Московського патріарха та перших осіб УПЦ. Усіма своїми діями українське політичне керівництво підкреслювало готовність орієнтації на Константинополь як реальну протизагугу Москви.

Після Літургії на Володимирській гірці 27 липня, в якій, окрім Вселенського патріарха, взяли участь патріарх Алексій II, митрополит Володимир, архієпископ Афінський і всієї Греції Ієронім II, архієпископ Тиранський та всієї Албанії Анастасіос, а також представники зарубіжних делегацій та помісних православних церков і яка формально мала стати основною подією програми святкувань, Варфоломій I покинув Україну, так і не наважившись на крок, до якого його підштовхував В.Ющенко — підписання документів про початок об'єднання українського православ'я. Саме це аналітики і мас-медіа вважали неформальною головною метою візиту Варфоломія I до Києва. За інформацією «Портал-credo.Ru», проект декларації про започаткування процесу визнання канонічності УПЦ КП і УАПЦ розроблявся представниками Вселенської патріархії і Секретаріату Президента України. Проте, за повідомленням цього ж агентства, ще 26 липня патріарх Варфоломій дав зрозуміти, що погодиться на такий крок лише за умови покаяння керівництва «розкольніцьких» церков і їх повної відмови від автокефалії. УПЦ КП і УАПЦ сприйняли такі умови як неприйнятні⁴⁸.

⁴⁷ Церква-Мати має не тільки право, а й обов'язок піклуватися про захист і відновлення церковної єдності. — Вселенський Патріарх // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;23668/>

⁴⁸ По всей вероятности, Патриарх Варфоломей не подпишет сегодня декларацию о начале процесса объединения Украинских Церквей // <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=64353&topic=588>

Крім того, патріарх Варфоломій особливим чином відзначив присутність на Літургії патріарха Алексія II: «Його боротьба (за віру в часи атеїзму — авт.) задля нашого святого братерства є сві? доцтвом і гордістю для всіх нас. У його поважній особі як брата-співслужителя ми вшануємо всю Святу Церкву Росії...».

Міру розчарування Президента В.Ющенка можна зрозуміти з того факту, що він завчасно покинув Святкову Літургію, пояснивши це необхідністю термінового відльоту на Івано-Франківщину, яка страждала від повені⁴⁹.

Таким чином, патріарх Варфоломій I, на відміну від політичного керівництва України, проявив дипломатичний хист і не підставив себе і очолювану ним церковну структуру під шквал критики з боку Москви. Швидше навпаки, зустріч патріархів у Києві подавалася російською пресою як відправна точка у нових стосунках Москви та Константинополя.

Президент В.Ющенко, навпаки, в черговий раз був підданий жорсткій критиці не лише російськими ЗМІ, але й офіційними особами. Так, під час зустрічі заступника міністра закордонних справ Російської Федерації А.Денисова з послом України у цій країні К.Грищенком, що відбулася 25 липня 2008 р., українському послу серед інших була висловлена претензія, що заходи в Києві з нагоди 1020-річчя Хрещення Русі відбуваються в атмосфері неповаги до керівництва РПЦ і почуттів мільйонів православних віруючих Росії і України⁵⁰. МЗС України відповіло словами керівника власної прес-служби В.Кирилича, який зазначив, що «викликає подив те, що у світській державі зовнішньополітичне відомство дає оцінки програмі участі представників РПЦ у згаданих заходах, яка заздалегідь була з ними погоджена»⁵¹.

⁴⁹ Урочиста літургія на Володимирській гірці об'єднала Патріархів Константинополя та Москви // http://orthodoxy.org.ua/ru/tserkovni_hroniki/2008/07/27/17716.html

⁵⁰ Сообщение для СМИ о встрече первого заместителя Министра иностранных дел России А.И.Денисова с Послом Украины в Москве К.И.Грищенко // http://www.mid.ru/brp_4.nsf/sp5/553B23F8DD6A90D0C32574910050B655

⁵¹ В МЗС України вважають неадекватною та неприйнятною реакцію російської сторони на викривлені факти святкування 1020-річчя Хрещення Київської Русі // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19393.htm>

Однак більшою мірою представників української влади турбувала реакція, яку спричинив візит патріарха Варфоломія, в самій країні. Перш за все були ображеними ті, хто покладав найбільші надії на цей візит — віруючі і духовенство «національних православних церков», чийх предстоятелів навіть не запросили на урочистості. Намагаючись унормувати ситуацію, Секретаріат Президента в особі заступника голови Ю.Богуцького висловив вдячність предстоятелю УПЦ КП патріарху Філарету і предстоятелю УАПЦ митрополиту Мефодію за толерантність і мудрість, проявлену під час заходів. При цьому він зазначив, що священики і віруючі цих церков, як громадяни України, могли вільно брати участь в урочистостях⁵².

Аналізуючи результати урочистостей з нагоди 1020-ліття Хрещення Русі, голова Держкомнацрелігій О.Саган в інтерв'ю «Україні молодій» (№141 від 1 08.08) сказав: «Я не сприймаю розчарування, яке має багато хто в суспільстві після завершення візиту, бо сам приїзд Вселенського патріарха і ті події, які відбувалися навколо цього, є надзвичайно важливими, і вони знайдуть свій відгук у майбутньому. На цьому не закінчилося наше спілкування і святкування». За словами О.Сагана, Константинополь зараз не у тій ситуації, щоб сказати більше, ніж було сказано, і чого хотіли почути багато українців, але й того, що прозвучало, достатньо, аби сподіватися на подальший розвиток. У цьому ж інтерв'ю голова Держкомнацрелігій фактично розкрив подальшу стратегію у реалізації проекту «Помісна православна церква». Поставивши кореспонденту риторичне запитання «Чому не можуть між собою домовитися УПЦ МП й УПЦ КП?», він сам на нього відповів: «Я вважаю, що на сьогодні в усіх православних церквах в Україні зріє ідея спільності»⁵³.

Можна припустити, що після ювілейних урочистостей 2008 р. Президент В.Ющенко розчарувався у можливості здійснення «своєї мрії». Він ще не раз говоритиме про помісну церкву і її значення для українського народу, але конкретних кроків здійснено більше не буде.

⁵² Відзначення 1020-ї річниці хрещення Київської Русі відбулося в душі толерантності — Ю.Богуцький // <http://www.president.gov.ua/news/10786.html>

⁵³ Саган О. Україна дуже скоро матиме свою Помісну церкву // <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1216/161/43146/>

Однак, незважаючи на все це, несподівано для багатьох і без прямого втручання Президента в Україні набирали оберти процеси, які за певного збігу обставин могли б привести до утворення автокефальної православної церкви, причому абсолютно канонічним шляхом.

Події «помаранчевої революції» набули відгуку не лише середовищі «національних церков» та протестантів. Про необхідність змін заговорили найвищі достойники Української православної церкви. У липні 2005 р. до єпископату УПЦ звернувся архієпископ Черкаський і Канівський УПЦ Софроній (Дмитрук), порушивши проблему унормування статусу Церкви. На переконання архієпископа, час від 1992 р. був Церквою згааним і тепер, щоб увійти в історію, залишити після себе гарний слід, необхідно забути про власне благополуччя і повернутися лицем до Бога і до людей. «Мені незрозуміло, чому найбільша за кількістю віруючих людей православна церква світу не може без будь-кого самостійно керуватись у своєму житті... Самі найсприятливіші умови для набуття статусу незалежності для нашої Церкви — тепер; якщо ми сьогодні або завтра не скористаємося цією можливістю, то післязавтра буде вже пізно»⁵⁴, — закликав владика Софроній.

Нові політичні умови та постійний пресинг з боку Президента, який не втомлювався говорити про Єдину помісну православну церкву, змушували ієрархію УПЦ до дій у відповідь. 22 листопада 2006 р. було оприлюднене Звернення Синоду УПЦ, в якому роз'яснювалася проблема помісності Української церкви. У цьому документі пояснювалося, що УПЦ — єдина православна церква України в євангельському, святоотцівському, православно-канонічно-еклезіологічному значенні цього слова. Лише вона може стати фундаментом Єдиної помісної православної церкви, поступово вдосконалюючи власний канонічний статус, згідно з рішеннями Архієрейських соборів кіріархальної церкви та долаючи розкол і його наслідки. Синод УПЦ висловив чимало докорів Президенту В.Ющенку та його команді, показавши, що в Церкві накопичилось чимало образ, спровокованих їх діями або бездіяльністю (наприклад, було пригадано неучасть Президента у святкуванні ювілею митрополита Володимира,

⁵⁴ Архієпископ УПЦ (МП) невдоволений станом своєї Церкви // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;5927/>

небажання надати церкві статусу юридичної особи, збереження норми Закону щодо почергового використання культових споруд, неповернення УПЦ ряду історичних храмів, у тому числі Софії Київської, дозвіл на перенесення зі Львова до Києва резиденції предстоятеля УГКЦ, небажання законодавчо врегулювати особливий статус православ'я в Україні тощо).

У зверненні наголошувалося, що позиція священноначалія УПЦ щодо подальшого канонічного статусу української церкви була викладена у Зверненні Священного синоду УПЦ ще у 1993р.: «Ми також прагнемо, щоб УПЦ стала помісною, рівноправною сестрою в сім'ї православних церков, але ідемо до цього канонічним шляхом». Ієрархи УПЦ закликали розпочати вільний діалог між православними християнами України щодо досягнення церковної єдності на основі суворого дотримання церковних правил (повернення тих, хто відійшов від церкви, до неї через покаєння)⁵⁵.

Проблеми помісності церкви розглядалися під час Архієрейського собору і засідання Священного синоду, що відбулися 24 січня 2007 р. В окремих ЗМІ з'явилася інформація, що лише 14 з 44 єпископів висловилися проти автокефалії УПЦ, щоправда, невідомо, скільки з них утрималося. В.Стодоля в статті «Собор доби межичасся» висловив думку, що за винятком окремих архієреїв (митрополит Одеський Агатангел, митрополит Донецький Іларіон, намісник Києво-Печерської Лаври архієпископ Павло, митрополит Чернівецький Онуфрій, архієпископ Тульчинський Іонафан) більшість ієрархів, можливо, все ж таки хочуть автокефалії, «але не такої, за яку треба боротися, а казкової, такої, яку Москва одного чудового дня сама зякогось дива дивного вирішить подарувати УПЦ». Неоднозначною, на думку автора статті, є постанова предстоятеля УПЦ, митрополита Володимира, який, з одного боку, як людина української культури та симпатій, хотів би, щоб УПЦ набула рівноправного статусу з іншими помісними церквами світу, але, з іншого, будучи досвідченим церковним лідером та навчений гірким досвідом свого попередника (Філарета), прагне зробити це так, щоб не розколоти церкву, яку очолює. Крім того, значна частина єпископату не контролюється предстоятелем. Подальші події неодноразово засвідчили ці твердження⁵⁶.

⁵⁵ Звернення Синоду УПЦ про помісну Церкву в Україні // http://www.risu.org.ua/ukr/resources/religdoc/uocmp_doc/uoc_pomisna2006/

⁵⁶ Стодоля В. Собор доби межичасся // <http://ua.proua.com/accent/2007/02/06/113137.html>

Традиційно, щонайменша спроба піддати сумніві єдність української церкви з Москвою була зустрінута гострою критикою «православної громадськості». Відповіддю на Звернення Священного синоду до Президента, незважаючи на його досить критичний щодо В.Ющенка і надзвичайно обережний щодо можливості удосконалення статусу УПЦ зміст, стали виступи «православної громадськості» у Москві (3 січня), Одесі (3 лютого), Києві (4 лютого 2007 р.), яка висловлювала занепокоєння «загрозою автокефалії УПЦ». Цю громадськість традиційно представляли «Союз православних братств», «Единое Отечество», «Союз православних громадян України» та інші схожі до них організації. Архієрейський собор УПЦ 24 січня відбувався в оточенні пікетуючих з гаслами на кшталт «Ні автокефалії» віруючими⁵⁷.

Занепокоєння українських віруючих розділили їх прихильники у Росії. У Резолюції XI Всесвітнього російського народного собору, що відбувся на початку березня 2007 р. в Москві, було сказано, що до розриву духовних зв'язків з РПЦ УПЦ підштовхують політики⁵⁸. Про те, що церковний розкол в Україні спричинений втручанням політиків, підтвердив в одному з інтерв'ю секретар Відділу зовнішніх церковних зв'язків РПЦ протоієрей Микола Балашов, наголосивши, що УПЦ не прагне дистанціювання від Москви, тому що такої необхідності не існує, позаяк у своєму внутрішньому управлінні вона цілком вільна⁵⁹.

Чергова хвиля протестів піднялася напередодні Архієрейського собору УПЦ, що мав відбутися 21 грудня 2007 р. і під час якого мав бути затверджений новий Статут Церкви. Як повідомив керівник Відділу оперативної інформації прес-служби УПЦ Олександр Данилевський, «в Києві ходять чутки, що 22 грудня,

⁵⁷ Союз православних братств Росії осудив рішення Синоду УПЦ (МП) // <http://www.risu.org.ua/rus/religion.and.society/other.articles/article;13626/> Відбувся IX збори православної громадськості // <http://orthodoxu.org.ua/uk/node/5488> Одеська єпархія УПЦ (МП) проти автокефалії, бо «у випадку розпаду Російської Церкви сатана переможе всіх» // http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/other_art/article;14106/

⁵⁸ УПЦ (МП) є невіддільною частиною РПЦ — так стверджує Резолюція XI Всесвітнього Російського Народного Собору «Про єдність Церкви» // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;14610/>

⁵⁹ УПЦ МП не нужна полная независимость от Москвы, считает представитель этой Церкви // <http://www.religare.ru/article41310.htm>

наступного дня після засідання Архієрейського собору, відбудеться щось на зразок Помісного собору, на якому буде прийнято звернення до патріарха Алексія II з проханням благословити проголошення УПЦ повної автокефалії». У відповідь на це деякі ієрархи (архієпископ Львівський і Галицький Августин (Маркевич), голова Богословської комісії єпископ Бориспільський Антоній (Паканич)) змушені були заявити, що чутки про проголошення автокефалії безпідставні, а зміни Статуту мають привести його у відповідність зі Статутом самокерованої церкви з широкою автономією у внутрішньому управлінні⁶⁰.

Тим не менше, Собор розпочав своє засідання під тиском «православної громадськості», яка організувала хресний хід із транспарантами «Ми проти автокефалії». Організатором пікетів став Союз православних братств України, голова якого В.Лукиняк пояснив, що їх метою є переконання архієреїв не робити кроки до набуття УПЦ статусу канонічної автокефалії⁶¹.

Зміни до Статуту, внесені Архієрейським собором, не торкалися статусу УПЦ «як автономної складової історичної РПЦ». Однак, незважаючи на це, як повідомив сайт «Православ'є в Україні», кілька громадських організацій звернулися до ієрархії УПЦ із закликом привести новий Статут у відповідність зі Статутом Московського патріархату. Зокрема, ці організації виразили незадоволення такими пунктами Статуту: 1) у ньому не зазначено необхідність його затвердження Священним синодом РПЦ; 2) у ньому не вказано, що вищими судовими інстанціями для УПЦ є загальноцерковний суд і Архієрейський собор РПЦ; 3) відсутність положення про те, що УПЦ отримує святе миро від Московського патріарха було оцінено ініціаторами звернення як прояв автокефальних тенденцій. «Православ'є в Україні» не подає перелік організацій, що підписали звернення⁶².

Речники УПЦ не втомлювалися повторювати, що питання автокефалії Церкви є неактуальним, а сама проблема інспіро-

⁶⁰ В УПЦ (МП) спростували чутки про намір проголосити повну автокефалію цієї Церкви // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;19591/>

⁶¹ Розпочав роботу Архієрейський Собор УПЦ (оновлено) // http://orthodoxy.org.ua/uk/tserkovni_hroniki/2007/12/21/13013.html

⁶² Общественные организации обеспокоены несоответствием Уставов УПЦ и Московского Патриархата // http://orthodoxy.org.ua/uk/tserkovni_hroniki/2008/04/16/15615.html

вана зовнішніми чинниками з метою дестабілізації ситуації в Церкві⁶³.

У свою чергу, митрополит Одеський і Ізмаїльський Агафангел (Саввін) в інтерв'ю журналу «Русский дом» 15 лютого відверто заявив, що державне керівництво України поставило завдання будь-якою ціною добитися «автокефалії» УПЦ вже в 2008 році. За словами архієрея, українська влада змінила тактику і, замість підтримки «розкольницьких лжецерков», перейшла до спроб нав'язування самій УПЦ так званої «канонічної автокефалії». Митрополит розповів, що місцевим адміністраціям дана коман? да «продавлювати курс на автокефалію УПЦ... Чиниться сильний тиск на священноначалля УПЦ, на єпископат. У хід ідуть як щедрі обіцянки, так і погрози, шантаж. Готується розправа над найбільш активними прихильниками церковної єдності як серед духовенства, так і серед мирян. Робиться все, щоб не допустити нормального функціонування тих громадських організацій, які відкрито протистоять загрозі нового розколу»⁶⁴.

Однак твердження митрополита Агафангела заперечив митрополит Володимир (Сабодан), виступаючи на церемонії присвоєння йому ступеня почесного доктора Християнської богословської академії у Варшаві 18 лютого. Він, зокрема, сказав: «Висновки та висловлювання деяких експертів про те, нібито нинішній Глава Української держави робить безпрецедентний тиск на священноначалля УПЦ з метою відокремлення її від повноти Російської церкви, є необґрунтованими... Президент України дійсно є прихильником об'єднання всіх православних віруючих країни в єдину православну церкву, яка б мала статус автокефальної. Проте, привселюдно висловлюючи свою позицію з цього питання, Президент не чинить систематичного політичного тиску на нашу церкву з метою канонічного розриву УПЦ з Московським патріархатом». Спроби втручання держави

⁶³ Председатель Богословско-канонической комиссии УПЦ предостерег от попыток искусственно форсировать вопрос канонической автокефалии // http://orthodoxy.org.ua/uk/po_eparhiyah/kiiivska/2008/01/30/13934.html Вопрос об автокефалии УПЦ не стоит на повестке дня, заявляет викарий ее первоиерарха // <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=22676>

⁶⁴ Митрополит Одеський і Ізмаїльський УПЦ (МП) звинуватив українську владу в тиску на прихильників церковної єдності з Москвою // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;20782/>

у справі церкви, за словами предстоятеля, мають місце здебільшого на регіональному рівні, однак такі спроби зумовлені особистими ініціативами окремих державних посадовців, а не «відповідними директивами Глави Української держави»⁶⁵.

Реакцією з Москви на можливість зміни статусу УПЦ була заява патріарха Олексія II, датована 26 лютого, про те, що він підтримуватиме усіх, хто захищає канонічну єдність православної церкви⁶⁶. Згодом, 17 березня, як вияв цієї підтримки, відбулася зустріч патріарха з делегацією Союзу православних братств України, яку очолював В.Лукиняник. Як пердав Інтернет-ресурс portal-credo.ru, члени делегації висловили своє занепокоєння загрозою автокефалії УПЦ і виявили бажання більш тісного адміністративного єднання з Московським патріархатом. Делегати також висловили бажання, щоб у разі неможливості уникнути автокефалії УПЦ патріарх взяв під власний омофор ті храми і монастирі, які цього забажають. Патріарх заспокоїв ходаків, переконавши їх, що не допустить поділу церкви⁶⁷.

Підтримку опоненти ідеї автокефалії відчували не лише з боку предстоятеля РПЦ, але й від керівництва Російської Федерації. 17 червня 2008 р. Президент Д.Медведев нагородив орденом Пошани митрополита Агафангела (Саввіна) «за заслуги в укріпленні духовно-моральних традицій дружби і співробітництва між народами Росії та України»⁶⁸.

24 червня 2008 р. розпочав свою роботу Архієрейський собор РПЦ. Головною темою доповіді патріарха Олексія II стало зміцнення єдності Московського патріархату із його закордонними єпархіями та на всій його канонічній території. Висловивши повагу до суверенних націй та держав, що виникли на теренах ко-

⁶⁵ Блаженніший Митрополит Володимир заявив, що Президент України не чинить політичного тиску на Церкву // http://orthodoxy.org.ua/uk/za_rubejom/2008/02/21/14362.html

⁶⁶ Олексій II пообещал поддержку всем, кто защищает единство Церкви в условиях расколов // <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=23038>

⁶⁷ В престольный праздник Данилова монастыря Патриарх Алексей II и члены Синода РПЦ МП встретились с делегацией Союза православных братств Украины // <http://portal-credo.ru/site/?act=news&id=61309&cf=>

⁶⁸ Дмитрий Медведев наградил митрополита Одесского и Измаильского Агафангела (Алексея Саввина) орденом Почёта // <http://www.kremlin.ru/text/news/2008/06/202627.shtml>

лишнього СРСП, предстоятель закликав не змішувати «благородний християнський патріотизм» із «руйнівними націоналістичними устремліннями». На думку патріарха, інститут самокерованих церков у складі Московського патріархату (однією з яких є УПЦ) дає «різним частинам церковного тіла потрібну їм міру самостійної дії». Під час обговорення та удосконалення їх статусу, за словами патріарха, «не може ставитися під загрозу дорогоцінний для усіх нас духовний зв'язок наших народів, духовна цілісність нашої спільної Батьківщини — великої Святої Русі»⁶⁹.

Пресс-служба Архієрейського собору РПЦ приводить коментарі патріарха стосовно ситуації, що склалася в Україні. Алексій II сказав, що мав зустрічі з Президентом та Прем'єр-міністром України і з їх слів знає про релігійне протистояння, що триває в країні. Розуміючи, що державна влада прагне подолати ці конфлікти, предстоятель підкреслив, що політика ні за яких обставин не повинна втручатися в церковні справи. Найкращим способом вирішення кризових ситуацій з боку влади є забезпечення законності, зокрема повернення власності законним власникам. Патріарх наголосив, що тиск (очевидно влади — *авт.*) який здійснюється на УПЦ з метою проголошення нею автокефалії, викликає занепокоєння багатьох людей в Україні, які пишуть звернення на адресу Московського патріарха з багатьма тисячами підписів⁷⁰.

Не так однозначно оцінював наслідки здобуття автокефалії УПЦ її предстоятель. Під час виступу на Архієрейському соборі РПЦ 25 червня 2008 р. митрополит Володимир сказав: «З великою долею ймовірності можна припустити, що вдосконалення канонічного статусу УПЦ сприяло б приєднанню до неї розкольницьких груп». Однак, на його думку, це не вирішило б проблеми єдності православної церкви в Україні, оскільки не всі вірні й духовенство УПЦ готові відмовитися від канонічного зв'язку з РПЦ⁷¹.

⁶⁹ Єдність Церкви стане головною темою Архієрейського Собору РПЦ // http://orthodoxy.org.ua/uk/tserkovni_hroniki/2008/06/24/16914.html

⁷⁰ Святейший Патриарх Алексий заявил о недопустимости вмешательства политиков в церковные дела на Украине // <http://www.sobor2008.ru/427038/index.html>

⁷¹ Блаженніший Митрополит Володимир вважає, що зміна канонічного статусу УПЦ може сприяти приєднанню до неї розкольницьких угруповань // http://orthodoxy.org.ua/uk/mijkonfesiyni_vidnosini/2008/06/27/16995.html

Думку предстоятеля УПЦ в інтерв'ю «Дзеркалу тижня» підтримав вікарій Київської митрополії єпископ Переяслав-Хмельницький УПЦ Олександр (Драбинко), який припустив, що найімовірніше у разі проголошення автокефалії УПЦ від неї відпадуть єпархії Східного і Південного регіонів України, які наполягатимуть у такому випадку прямого підпорядкування Московському патріарху. Єпископ висловив свою думку стосовно ідеї єднання українського православ'я: «Об'єднана Церква не повинна припускати перемогу східноукраїнської ментальності над західною або, навпаки, західноукраїнської над східною. Вона має стати тим стрижнем, тим механізмом соборності, який об'єднає Україну, допоможе їй подолати антагонізм, зібрати воедино все найкраще, що було напрацьовано по обидва боки Дніпра. Тому однією з базових умов для ведення діалогу має бути відмова сторін від політизації проблем церковного життя»⁷².

Під час зустрічі глав помісних православних церков, що від?булася 10–12 жовтня у Стамбулі, митрополит Володимир звернувся до всіх предстоятелів з проханням «підтримати зусилля УПЦ, що направлені на відновлення церковної єдності в Україні»⁷³.

Ці заяви, як бачимо, не були випадковими і засвідчили прагнення предстоятеля УПЦ вивести проблеми статусу УПЦ та розколу українського православ'я за рамки внутрішніх справ РПЦ та надати їм всеправосланого характеру. Прикметно, що митрополит Володимир заради подолання церковного розколу висловив готовність консультиватися не лише з предстоятелями канонічних церков, але й з представниками УПЦ та УАПЦ.

Черговий виток внутрішньоцерковного напруження в УПЦ був спричинений підготовкою до Помісного собору РПЦ, що мав відбутися наприкінці січня 2009 р. Окрім виборів нового патріарха, на Соборі планувався розгляд питання про статус УПЦ. Напередодні Московського собору, 17 січня, відбулася передсоборова нарада делегатів від єпархій УПЦ. Інформацію про

⁷² На межі двох світів // ДТ № 33 (712) 6 — 12 вересня 2008 // <http://www.dt.ua/3000/3690/63973/>

⁷³ Предстоятель УПЦ попросив Глав усіх Помісних Православних Церков соборно сприяти вирішенню проблем українського Православ'я // http://www.risu.org.ua/ukr/resourses/religdoc/uocmp_doc/appeal_to_orthodox_church2008/

цю нараду знаходимо у двох документах: «Зверненні преосвященного Іонафана, архієпископа Тульчинського і Брацлавського, та духовенства Тульчинської єпархії до Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Кирила» та «Заяві предстоятеля УАПЦ щодо ситуації в УПЦ».

У «Зверненні» Іонафана, датованому 13 лютого 2009 р., конкретно вказувалися імена архієреїв, які активно виступили проти автокефалії УПЦ, (митрополити Агафангел, Онуфрій, Гриней, Іларіон, архієпископи Федір, Іонафан, єпископ Алексій) відповідно усі інші потрапляли під підозру у прагненні позбавитися залежності від Московського патріарха.

У «Заяві» митрополита Мефодія (Кудрякова) розповідається про «жорстку дискусію», яка відбулася між делегатами, внаслідок якої частина єпископату на чолі з митрополитом Агафангелом (Саввіним) оприлюднила власну «ідеологічну платформу», альтернативну до «програми церковного будівництва митрополита Володимира». Ця платформа, судячи із Заяви, будувалася не просто на відмові від автокефального статусу УПЦ, а на поверненні його до рівня екзархату у складі РПЦ. Митрополита Володимира предстоятель УАПЦ називав «історичним церковним діячем, що має потенціал привести Українську церкву до єдності», а будь-які спроби усунути його від керівництва Церквою оцінював вкрай негативно⁷⁴.

Однак обставини не дозволяли митрополиту Володимирі діяти більш рішуче. В інтерв'ю, яке він дав «Дзеркалу тижня» напередодні Помісного собору, зазначалося, що УПЦ не порушуватиме питання про зміну канонічного статусу Церкви на цьому соборі. Предстоятель не заперечив можливості зміни такого статусу у майбутньому, однак за умов, коли «всередині церковного народу немає єдності в питанні оптимального для нашої церкви канонічного статусу», це зробити неможливо. Визнаючи можливість подолання розколу українського православ'я внаслідок набуття УПЦ автокефалії, митрополит зазначив, що це може призвести до розколу Церкви і вона не може жертвувати внутрішньою єдністю, щоб знайти єдність з тими, хто від'єднався⁷⁵.

⁷⁴ Заява Предстоятеля УАПЦ щодо ситуації в УПЦ // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;26948/>

⁷⁵ Митрополит Володимир: повернутися у вертикальне положення// ДТ № 2 (730) 24–30 січня 2009 // <http://www.dt.ua/3000/3690/65192/>

28 січня 2009 р. делегати Помісного собору РПЦ ухвалили Статут РПЦ. У параграфі 18 глави VIII було визначено статус УПЦ як самокерованої церкви з правами широкої автономії. Статут РПЦ зазначав, що «в своєму житті та діяльності УПЦ керується Томосом патріарха Московського і всієї Русі 1990 року та Статутом УПЦ, який затверджується її предстоятелем та ухвалюється патріархом Московським і всієї Русі». Таким чином, Помісний собор затвердив рішення попередніх Архієрейських соборів щодо УПЦ⁷⁶.

3 лютого відбулася прес-конференція митрополита Володимира за результатами роботи Помісного собору РПЦ, під час якої предстоятель УПЦ сказав: «Люди бояться, що якісь зміни в структурі Церкви зможуть зашкодити їм. Люди боляче ставляться до самого слова «автокефалія», не розуміють цього поняття і, тим більше, бояться положення, яке стоїть за ним. Так що автокефалії поки що не буде. І коли настане її час, я теж сказати не можу. Це знає Господь»⁷⁷.

Помісний собор РПЦ не лише остаточно закріпив існуючий стаус УПЦ. На ньому був обраний новий патріарх — Кирил, що започаткувало новий період в історії українського православ'я. Свідченням цього стало те, що, на відміну від Алексія II, який відвідав Україну тільки один раз наприкінці свого життя, для нового патріарха візит до Києва став другим офіційним після Санкт-Петербурга. За словами патріарха, це пов'язано з тим, що Київ для Російської церкви залишається і залишатиметься центром, з якого вона постала. З огляду на це він також дав зрозуміти, що РПЦ ніколи не погодиться на автокефалію Української церкви⁷⁸.

На думку професора Московської духовної академії диякона Андрія Кураєва, візит патріарха Кирила до України продемонстрував, що період «церковної безпритульності» для України завер-

⁷⁶ Помісний собор підтвердив статус УПЦ як самокерованої Церкви з правами широкої автономії // http://orthodoxy.org.ua/uk/tserkovni_hroniki/2009/01/28/21870.html

⁷⁷ Прес-конференція Блаженнішого Митрополита Володимира за підсумками роботи Помісного Собору РПЦ // <http://orthodox.org.ua/uk/aktualne/2009/02/04/4554.html>

⁷⁸ «Киев — это начало всех наших начал» // <http://religion.in.ua/zmi/905-kiev-yeto-nachalo-vsex-nashix-nachal.html>

шується. «Патріарх продемонстрував свою рішучість включити всю Україну, включаючи її Захід, у сферу своєї пастирської уваги...», — сказав він. На думку диякона, патріарх використовує дві моделі впливу на владу в Україні: по-перше, буде налагоджувати кулуарні зв'язки з українськими посадовцями і, по-друге, буде здійснювати вплив на українську громадську думку з метою схилити її симпатії під час виборів до тих політиків, які відстоюють інтереси церкви. Крім того, за словами А.Жураєва, «заякати» патріарха у Києві намагалися не лише «прихильники Філарета і Президента», але й окремі священнослужителі УПЦ, які прагнуть автокефалії своєї церкви⁷⁹.

Ці слова звучали погрозою для тих із духовенства й ієрархії УПЦ, хто наважувався на дії, що суперечили інтересам РПЦ. На той момент її керівництво обмежувалося «пряником для слухняних», про що свідчить історія з нагородженням архієпископа Тульчинського і Брацлавського Іонафана (Єлецьких) спочатку 9 лютого 2009 р. патріархом Кирилом орденом святого рівноапостольного князя Володимира II ступеня «За заслуги перед Церквою» (Грамота № 1), а згодом, 5 серпня того ж року, президентом Д.Медведєвим орденом Дружби за «великий внесок у розвиток співпраці між Росією і Україною»⁸⁰. Прикметно, що архієпископ Іонафан — принциповий противник автокефалії УПЦ, а його «Звернення», про яке йшлося вище, було визнано Священним синодом УПЦ таким, що містить спотворену та неправдиву інформацію щодо дискусій, які мали місце на передсоборному зібранні делегатів від УПЦ на Помісний собор РПЦ. Синод зобов'язував архієпископа «спростувати неперевірені та неправдиві факти, викладені у «Зверненні»⁸¹.

⁷⁹ У РПЦ заявляють, що період «церковної безпритульності» для України позаду // <http://www.unian.net/ukr/news/news-330130.html>

⁸⁰ Святейший Патріарх Кирилл поздравил архиепископа Ионафана с юбилеем // http://www.pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=24756; Дмитрий Медведев наградил архиепископа Тульчинского и Брацлавского Ионафана орденом Дружбы // <http://www.kremlin.ru/text/news/2009/08/220515.shtml>

⁸¹ Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 25 березня 2009 року. — Журнал № 13 // <http://orthodox.org.ua/uk/node/4714>

Тільки бажанням засвідчити свою лояльність можна пояснити заяви окремих архієреїв УПЦ, що не потрапили до «списку Іонафана», про недоцільність автокефалії, які були лише відголоском уже не актуальної проблеми⁸².

За даних обставин постає запитання, чи застосує Москва «батіг» до неслухняних єпископів? Думаємо, не одразу...

Отже, незважаючи на титанічні зусилля, які доклав Президент Віктор Ющенко для реалізації ідеї утворення помісної православної автокефальної церкви, втілити у життя цей задум йому так і не вдалося. Це була не перша спроба українського Президента домогтися незалежності українського православ'я від Москви. До В.Ющенка з різною мірою наполегливості намагалися досягти цього Президенти Л.Кравчук та Л.Кучма. Однак вони також зазнали невдачі.

На відміну від двох перших Президентів, які здійснювали релігійну політику виключно у прагматичних цілях, В.Ющенко, здавалося, перейнявся проблемою як небайдужа та віруюча людина, що до останнього відстоювала свої переконання. Однак у такій іпостасі він міг би бути лідером партії (party — від англійського частина), тобто виразником інтересів і переконань частини суспільства з ідентичними поглядами, але не керівником великої полікультурної, поліетнічної та поліконфесійної держави. Будучи абсолютно зрозумілою і органічною для однодумців Президента, його позиція викликала ворожість та розчарування не лише православних громадян України, які вважають себе належними до єдиної канонічної православної церкви, якою, на їх переконання, є УПЦ, але й представників тих релігійних організацій, які підтримали «помаранчеву революцію» з надією про реальне забезпечення принципів свободи совісті, невтручання держави у релігійне життя та рівність конфесій перед законом. За таких обставин політичним опонентам Президента легко культивувати думку, що В.Ющенко був не лише Президентом однієї частини країни, але й Президентом однієї частини віруючих.

⁸² Автокефалия Церкви на Украине приведет к новому расколу — Нифонт // [http:// www.rian.ru/society/20090805/179770506.html](http://www.rian.ru/society/20090805/179770506.html) Западная Украина поддерживает патриарха — архиепископ Львовский // [http:// www.rian.ru/religion/20090814/180851796.html](http://www.rian.ru/religion/20090814/180851796.html)

У висловлюваннях і діях кандидатів у президенти на виборах 2010 р. не спостерігалось намірів йти шляхом своїх попередників. Швидше за все проблема об'єднання та унезалеження українського православ'я буде знята з порядку денного владного організму, незважаючи на те, яка політична команда його очолить. Чи виграє від цього українське православ'я? Думаємо, що ні. В першу чергу тому, що навряд чи будь-яка з українських православних церков у їхньому сучасному статусі (чи «маріонеткової кремлівської структури», чи «неканонічного розкольницького угруповання») зможе стати магнітом, який потужно притягуватиме до себе віруючих. Україну чекає зростання релігійної байдужості та активний розвиток новітніх релігійних рухів.

5.2. Політичний іслам у сучасній Україні: паростки нового чи віртуальна реальність?

Зрушення в етнополітичному просторі «постпомаранчевої» України спричинили появу цілком нових, цікавих і ніким (крім спеціалістів) неочікуваних явищ у середовищі мусульман України. Кількість мусульман у нашій країні може бути визначеною лише за допомогою непрямих методів вимірювання: за найоптимістичнішими оцінками вона аж ніяк не перевищує 1% від загальної кількості населення України. Однак існують дві обставини, які змушують нас звертати особливу увагу на цю релігійну спільноту.

По-перше, попри свою незначну загальну кількість саме мусульмани становлять другу за кількістю послідовників (після християн) релігійну громаду в нашій країні. Протягом найближчого часу Україна увійде до п'ятірки європейських країн із найбільш значною часткою мусульман у складі свого населення. По-друге, позиція мусульман у суспільних питаннях є чудовим маркером реагування релігійного середовища на зміни, які відбуваються у політичному житті. Це стається завдяки потужній інтегративній смислоутворюючій силі ісламу, який, як стрижень, буквально пронизує всі рівні буття особи, яка його сповідує. Тому саме на прикладі ісламу найбільш рельєфно постали особливості й способи реагування релігійної частини українського суспільства на події у житті країни в 2005–2010 роках.

Протягом цього часу в країні поступово надалі відроджується іслам, формується активна мусульманська спільнота. В умовах релігійної свободи, забезпеченої Українською державою, мусульмани здобули гарантовані законом можливості для вільного сповідування своєї релігії, для безперешкодного задоволення релігійних потреб, здійснення ісламських обрядів, відродження культових споруд і навчальних закладів. Молоді мусульмани вільно адаптуються до умов життя в українському суспільстві. Хіджаб давно вже перестав бути дивиною в університетських коридорах, а мальовничі обриси мечетей і стрункі мінарети поступово стають окрасою східних і південних міст України.

Разом з тим відродження ісламу в країні спричинило появу цілої низки гострих проблем, передусім у галузі державно-релігійної

гійних і міжконфесійних відносин. Особливої уваги заслуговує процес політизації ісламу, який стає дедалі більш виразним, починаючи приблизно з 2005 року.

Цей процес є об'єктивним і пов'язаний він з властивою цій релігії природною її сполученістю з соціальними, правовими, державницькими питаннями, які в ісламі є практично невіддільними від віросповідних. На його інтенсифікацію в Україні впливає загальносвітова тенденція політизації ісламу, піднесення політичної активності країн ісламського світу, активізації ісламських соціально-політичних рухів. Цей загальносвітовий процес, безумовно, відбивається на настроях і поглядах мусульманської спільноти України, збуджуючи в середовищі мусульман інтерес до ідей ісламського фундаменталізму, пропонуючи їм готові моделі політичного ісламу, «істинно ісламської влади», ісламської держави, ісламських політичних об'єднань. Ці впливи сформували ідейне тло, на яке накладаються соціальні настрої розчарування, невдоволення, що спричинені важкими умовами життя і вже майже два десятиріччя нерозв'язуваними соціально-економічними і правовими проблемами, з якими стикаються кримські мусульмани, повернувшись на свою історичну батьківщину. Вони дедалі активніше втягуються в політичне життя нашої країни.

Сукупністю цих обставин пояснюються актуальність вивчення процесу політизації тієї частини українського населення, яка сповідує іслам, і дедалі зростаюча увага наукової громадськості до нього. Разом з тим тривожним фактом стала практично повна відсутність будь-якої підтримки з боку владних інституцій України вивченню цього надзвичайного складного і потенційно конфліктогенного явища. За десятиріччя піднесення політичної активності мусульман в країні так і не було створено жодної ісламознавчої кафедри в університетах країни або відповідного наукового підрозділу в структурі Національної Академії наук, не здійснено жодного спеціалізованого набору до аспірантури, не виділено жодної гривні на наукове відрядження для вчених або на проведення соціологічних досліджень серед мусульман. Наслідком подібної бездіяльності органів влади стала відсутність не тільки системи моніторингу ісламського середовища, а й надійних, достовірних знань про проблеми, які в ньому визрівають. Усе, що зроблено українськими вченими

в цьому напрямі, — це плід ентузіазму українських вчених-ісламологів, які на свій страх і ризик, за рахунок особистого часу, а подеколи й коштів, намагаються вивчати цей надзвичайно складний і потенційно небезпечний соціальний об'єкт.

У сьогоднішньому світі стрімко зростає вплив ісламського фактора. Вже у декількох країнах або регіонах, географічно розташованих зовсім недалеко від України (Албанія, Боснія, Косово, Туреччина, Росія — передусім Північний Кавказ і Татарстан) спостерігаються *політизація* ісламських рухів, використання ісламу екстремістським крилом фундаменталістів задля досягнення політичних цілей. Серед останніх є чимало прибічників ідей абсолютної переваги ісламського устрою суспільства над традиційним демократичним, релігійної винятковості ісламу і зверхності мусульманських народів щодо «невірних». Існує чимало випадків протиставлення солідарності мусульманських народів загальноприйнятим демократичним цінностям. Тому використання ісламського фактора в міжнаціональних конфліктах не є безневинним і демонструє в останні роки численні криваві наслідки. Ще більш тривожними є прояви ультрарадикалізму аж до крайнощів тероризму, які мають місце у мусульманському середовищі у різних країнах світу.

На тлі посилення ісламського фактора у світі існує аж ніяк не абстрактна можливість *політизації ісламу*, зокрема втягнення мусульман Криму у протестну політичну діяльність, залучення їх до ісламізованих форм політичного життя. Навіть за умов жорсткого контролю тоталітарної влади зародки цих явищ уже мали місце у Радянському Союзі. Нині ж під впливом безробіття, низького життєвого рівня переважної маси кримчан, нерозв'язаності соціально-побутових проблем кримських татар і за відсутності усталених інститутів громадянського суспільства можливі акції протесту можуть легко набути радикальних форм, які вже виявилися у деяких країнах зі значним мусульманським населенням. Підґрунтям для подібних можливостей є суперечливий досвід кримських татар у проведенні мітингів протесту та легальних формах політичної діяльності. Чимало кримських мусульман стають дедалі розчарованішими в них і вважають, що все це виявилось мало-ефективним, оскільки їх права все одно залишалися нереалізованими.

Подальша політизація ісламу разом з незгасаючою ідеєю загальнотюркської єдності, підтримуваною частиною кримськo? татарської спільноти, здатна спричинити *зростання настроїв регіоналізму* з постановкою в якійсь формі питання про утворення державно-національної автономії кримських татар. Складовою цього процесу може бути також прямий вплив майбутніх духовних лідерів, які нині здобувають освіту в мусульманських зарубіжних навчальних закладах і вільних від психології тоталітарного минулого, гіпотетична можливість зростання впливу в Україні ісламського фундаменталізму в його радикальних проявах. Незначні поки що масштаби цих явищ не означають відсутності перспективи до їх зростання. Роль ісламу в етнополітичних процесах у середовищі кримських татар також зростатиме в разі подальшого загострення їх відносин зпра? вославним оточенням, у випадку посилення консервативних настроїв, просто зростання релігійної освіченості звичайних мусульман, розширення геополітичного впливу Туреччини на Чорному морі, а також можливого приходу до влади в Україні блоку лівих сил на чолі з комуністами, з якими у кримців пов'язані жахливі спогади про трагічну депортацію. Накладання цих факторів один на одного може стати умовою прискорення процесу релігійного обґрунтування за допомогою ісламського досвіду ідей національної та релігійної винятковості, зверхності та замкненості. Вносячи релігійні мотиви у соціальні відносини людей, деякі радикально-політичні трактування ісламу можуть потенційно ускладнити міжнаціональне співробітництво між громадянами України.

В останні роки до мусульманського середовища України було занесено ідеї радикального ісламізму, який виступає під кількома подобами: «ваххабізму», «салафізму», «фундаменталізму». З'явився і пустив свої корені «халіфатизм» — партія «Хізб ат-Тахрір». Ці ідеї знаходять поживний ґрунт особливо серед кримськотатарської молоді, найбільш соціально незахищеної її частини, яка гостро потерпає від прогресуючого погіршення умов соціально-економічного життя в Україні. Ускладнює становище у мусульманському середовищі і помітно зростаючий вплив хабашітських громад.

Мусульманство в Україні є напрочуд швидким і чутливим дзеркалом суспільних подій у «постпомаранчевій» Україні.

Воно у досить специфічній формі, але дуже оперативно віддзеркалює зміни, які стаються в українському суспільстві. Причому офіційні інституції мусульман дещо запізнюються задекватним реагуванням на них, а незалежні від них релігійні громади і громадські об'єднання мусульман швидко пропонують свої відповіді на виклики часу. Наприклад, незалежні громади кримських мусульман, невдоволені позицією Меджлісу і Муфтіяту з актуальних питань сучасності, полемізують саме з питань моделі відносин з владою, обраною ними, критикують пасивність цих інституцій у виборюванні позитивних рішень щодо найпекучіших для кримських мусульман проблем. Така критична позиція частини мусульман щодо вад сучасного суспільного життя є набагато більш показовою, ніж млява, стерта, притлумлена позиція християнських церков, що є особливістю саме мусульманської громади. Більшість офіційних релігійних інститутів країни, попри свої соціальні доктрини, застигли, самоізолювавшись від найбільш гострих соціальних проблем.

Роки, що проминули після 2004 року, стали періодом завершення багатьох трансформаційних процесів у сферах економіки і політики, у глибинних основах життя соціуму, які розпочалися відразу після проголошення Незалежності. Здійснилася концентрація колишньої власності всього народу в руках небагатьох сімей, відбулося вилучення накопичених населенням коштів шляхом операцій з Ощадбанком, з інфляцією, девальвацією гривні, проведеною 2009 року після закликів найвищих державних чинників до громадян довіряти гривні як засобу заощаджень. Впроваджено соціально-економічну модель низької заробітної платні для соціальних прошарків, зайнятих продукуванням матеріальних і духовних цінностей. Фінансово-промислові групи у цей період остаточно закріпилися біля важелів державного управління. Настала тривала пауза у будівництві нових засобів матеріального виробництва. Ускладнилося життя соціуму: занепадає медична сфера, транспортна та енергетична інфраструктура. Надто помітними стали зміни у духовній сфері. Під впливом ліберальних настроїв правлячих верств практично зникли з духовного обр'ю народу такі донедавна шановані цінності, як соціальна справедливість, солідарність, колективізм, частково — патріотизм.

Під впливом цих нових умов окреслилися чіткі настрої їх неприйняття структурами, пов'язаними з ісламом. Це пов'язано з тим, що в ісламі від самого початку, від часів праведних халіфів, особливо сильними і шанованими є ідеї справедливості і чесності правителя. Саме ці настрої увійшли до кола детермінантів пришвидшення політизації ісламу в Україні. До них долучилися повільне розв'язання економічних і правових проблем облаштування кримських татар; підхід до розв'язання цих проблем з позицій рівності, а не на основі відновлення справедливості, спеціальних заходів з відродження мови та культури; відсутність ясної політики Української держави щодо ісламу, що призводить до застосування державними службовцями різних моделей державно-церковних відносин стосовно православ'я (партнерська) та ісламу (сегрегаційна): звідси випливає доцільність розробки цілісної концепції релігійної політики держави; бездіяльність органів влади у питаннях, пов'язаних зі зростанням популярності ідей радикального ісламізму, відсутність науково обґрунтованих кроків щодо цих проявів, очевидні сподівання на ефективність спецоперацій та стримувальний ефект органів правопорядку в разі переходу небезпечних тенденцій у гостру фазу. Останній Курултай кримськотатарського народу підтвердив, що ситуація вимагає негайного втручання й адекватної реакції держави, якщо вона не бажає допустити розвитку некерованого етнополітичного та міжрелігійного конфлікту на кримській землі. Поки ж що на півострові не відчувається помітної протидії радикальним ісламським течіям.

Серед причин появи радикальних настроїв серед українських мусульман слід назвати також такі: падіння життєвого рівня; неконкурентоспроможність сільських господарств у мусульманських регіонах; недоступність кредитів для занять дрібним і середнім бізнесом; надмірна різниця у прибутках між громадянами, що збагатилися, і «простими» людьми; масова корупція на місцях; високий рівень безробіття кримських татар, особливо серед молоді; деградація суспільної моралі у нашій країні. Цьому ж сприяють окремі прояви часткового відсторонення мусульман з активного суспільного життя; ісламофобські матеріали у ЗМІ; викривлення або приниження ролі мусульманських народів у навчальних програмах з історії у навчальних закладах; прояви тиску на приїжджих одновірців з боку органів

правопорядку; відсутність представництва кримських татар у Верховній Раді Криму; зволікання з розв'язанням юридичного статусу Меджлісу; появою та зміцненням паралельних з ним структур, які також претендують на представництво кримськотатарського народу. Підштовхує до радикалізації настроїв нерозв'язана досі проблема вакуфних земель, форми принаймні часткового повернення яких досі не знайдено.

Відновлення релігійного життя кримців розпочалося з інституціоналізації мусульманського руху, пов'язаної з виникненням громад, формуванням структур управління, організацією духовних навчальних закладів. Було встановлено зв'язки з міжнародними ісламськими організаціями, з'явилися перші прояви політизації ісламу. Вплив міжнародних організацій ви? явився неоднозначним: очевидно є велика допомога у розбудові ісламської інфраструктури; разом з тим суперництво цих організацій за вплив своїх єдиновірців у Криму призвів до суттєвого послаблення колишньої релігійної єдності кримських татар. Спільнота виявилася розділеною на послідовників помірковано? консервативних і фундаменталістсько-радикальних поглядів.

Громада мусульман Криму, як і всієї України, і далі динамічно розвивається. Наприкінці минулого, 2009 року у Криму налічувалося 349 релігійних громад та 612 джаміятів, які користувалися 400 мечетями та 300 молитовними приміщеннями, по всій Україні їх було понад 1 тисячу. Серед мусульман України за етнічним складом переважають кримські татари (262 тисячі), потім волзькі татари (78 тисяч), які мешкають в Україні вже протягом тривалого часу. Серед мігрантів постра? дяньського періоду переважають азербайджанці (близько 20 тисяч). Наступною за чисельністю йде діаспорна група арабів з Па? лестини, вихідців з Туреччини, Афганістану, Ірану, Пакистану. Її кількісні показники є дуже рухливими через міграційні процеси. Мусульман з-поміж слов'ян в Україні досить небагато, за різними оцінками — трохи понад 1 тисячу чоловік. Значно більше їх серед українок, які наворачтаються до ісламу у шлюбі з іноземцями і полишають Україну.

Мусульманське середовище у наші дні не є однорідним і централізованим. У ньому переважають процеси дисоціації. У мусульманських громадах у ХХІ ст. переважає молодь: нині відбувається процес зміни поколінь. Відійшло з життя перше по?

коління мусульман, які відновлювали ісламське життя у перші роки незалежності України.

У наші дні в Україні існують 3 типи ісламських організацій. Перший — це традиційні духовні управління (наприклад, ДУМУ, ДУМК, Духовне управління мусульман України «Умма»). Другий — це ісламські центри, які діють у статусі громадських організацій (наприклад, Київський та Одеський ісламські культурні центри). Третій (ще мало розвинений) — це осередки транснаціональних мережевих ісламських структур (наприклад, партія «Хізб ат-Тахрір»), які діють у нашій країні. Саме ці установи трьох типів справляють помітний політичний вплив в ісламському середовищі.

У 90-ті роки під час виборчих кампаній в Україні діяла Партія мусульман України, яка виявилася не партією у строгому сенсі цього слова, а політтехнологічним проектом, від якого відмовилися через його неефективність. У Криму ПМУ базувалася на опозиційній Меджлісові Координаційній раді суспільно-політичних сил кримськотатарського народу і діяла всупереч лінії Меджлісу і ДУМК. Пожвавилася протягом 2010 року діяльність відомої з історії партії «Міллі Фірка».

Інституціоналізація мусульманського середовища після 2004 року продовжилася. До існуючих на той час ДУМК, ДУМУ, ДЦНМГ за останні 2 роки додалися Духовне управління мусульман України «Умма» та Релігійне управління незалежних мусульманських громад України «Київський муфтіят». З метою координації зусиль цих духовно-адміністративних центрів та обрання єдиного, загально визнаного Муфтія мусульман України 15 квітня 2009 року було утворено Раду представників духовних управлінь і центрів мусульман України при Державному комітеті України у справах національностей та релігій. Багатоманітність цих структур свідчить про відсутність у мусульман єдиної адміністративної та політично впливової структури. Будь-який з зазначених центрів не може виступати від імені всіх мусульман України. Але тяжіння до утворення єдиного духовного центру серед мусульман досі існує, хоча й ускладнюється процесом утворення все нових духовних структур, що виразно спостерігається, зокрема, в АРК.

Проте ще за традицією радянських часів місцева мусульманська громада є базовим інститутом соціальної самоорганізації

прибічників ісламу у нашій країні. Цю її традиційну роль нині широко використовують незалежні релігійні громади мусульман, які можна зустріти у багатьох регіонах України, але якнайбільше — в АРК. Найбільш політизованими є саме ці незалежні утворення. Прояви політизації зачіпають тією чи іншою мірою всі громади мусульман, хоча офіційні духовні інституції опираються цьому процесові, відсторонюються від нього¹.

Політизація ісламу, яка стала фактом релігійно-політичного життя у нашій країні саме у «постпомаранчевий» період, призводить до двох різних наслідків: до появи елементів ісламської політики, а потім (разом з утвердженням політичних форм ісламської ідеології) — до появи проявів політичного ісламу.

Ісламська політика пов'язана з відсутністю жорсткого поділу релігії й політики в ісламі, поєднанням релігійно-політичних цілей у політичній свідомості та діяльності мусульман. Ісламська політика виходить з базового переконання, що влада — це не процес, а дарунок Аллаха суспільству, аби воно не загинуло в анархії і хаосі протилежних людських інтересів. Володареві слід коритися заради миру і стабільності в суспільстві. Відповідно ідея боговладдя породжує парадигму, що політичні дії не повинні виходити за межі шариату, а головна роль держави — створювати умови для дотримання політичними силами шариату. Це дотримання є основною засторогою деспотизму. Вплив шариату на володаря та політиків здійснюється через аш-шуру — консультативно-дорадчий колективний орган мусульманської спільноти.

Саме у межах ісламської політики здійснюються політична активність мусульман, «ісламська політична активність», «ісламський політичний процес», який часто називають «ісламізмом». Політика в ісламі не відокремлена від системи вірувань у надприродне, іслам не є ізольованим фактором, він утворює нероздільний комплекс з політичними явищами, що є дуже незвичним для людей, вихованих у межах християнської традиції, де поділ політики і релігії є справою звичайною і бажаною. Щодо ситуації в Криму, то найважливішими виявами взаємозв'язку ісламу і політики на півострові є такі: мусульманська складова зовнішньополітичної діяльності Меджлісу,

¹ Муфтії мусульман Криму Еміралі Аблаєв. Не потрібно нас утягувати в політику // Український тижень. — 2009. — № 32. — С. 36.

роль ісламу в націоналістичному проєкті Меджлісу, іслам як засіб комунікації з закордонними ісламськими організаціями, арабський і турецький вектори впливу, діяльність радикальних ісламських організацій і груп.

З появою специфічних політичних форм ісламської практики виникає політичний іслам. Ісламські вчені розглядають політичний іслам як прояв справжнього ісламу, протилежного, з одного боку, байдужості і безвідповідальній пасивності, а, з другого боку, — тероризму й анархії, яким протистоїть політичний іслам як вірний спосіб ведення політичних справ згідно з Кораном та Сунною Пророка. Його призначенням вважають необхідність відтворення «духу Мекки та Медини» (вислів засновника «Іхван муслімун» Сейїда Кутба). Мета політичного ісламу — не нарощування книжкового знання, а створення *руху* (харак), що має забезпечити умови для функціонування людської особистості (карамат аль-інсан) згідно з волею Всевишнього. Причому цей рух здійснюється за допомогою власне ісламських засобів (наприклад, джихаду або Халіфату). Головне ж полягає у специфічно ісламських цілях і засобах політичної діяльності. Тому, як справедливо пише О. Богомолів, «Халіфат — це не держава, не економічний устрій, а певний механізм колективного богоосягнення»².

Складовими політичного ісламу є: заперечення легітимності існуючої влади через їх невідповідність передвічним Божественним законам; сакралізація політичного конфлікту в джихаді; апеляція до маргінальних верств суспільства; відкидання культурних цінностей оточуючого не мусульманського суспільства; ідея обраності, що ґрунтується на досконалості ісламу. Всі ці складові різною мірою, але вже починають проявлятися серед мусульман Криму, надто ж серед маргіналізованої їх частини. Справедливо вважає О. Богомолів, що «Поширення політичного ісламу пов'язане і з особливостями місцевої політичної культури — відсутністю можливості для цілком вільного вираження відмінної від офіційної [мусульманських авторитетів] точки зору»³. Саме ця ситуація склалася у 2000-і роки в АРК

² Богомолів О. Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму та його перспективи на території колишнього Радянського Союзу // Східний світ. — 2000. — №1. — С. 140.

³ Там само. — С. 137.

між ДУМК і незалежними від нього релігійними громадами. Передумовою поширення політичного ісламу серед мусульман Криму стала і притаманна кримським татарам традиція «народного ісламу», закріплена в умовах депортації як найпереконливіша риса національно-релігійної ідентичності кримців, які жили в оточенні інших мусульманських народів. Переплетіння цих умов на тлі нинішньої соціальної та економічної кризи, безробіття, безземелля та зубожіння людей, кланового, замкненого характеру влади відкрило ворота для проникнення політичного ісламу до Криму.

Політичний іслам — рідне дитя кризового суспільства. Соціологічна його роль — участь у зміні еліти, яка не виправдала себе у кризові часи, ліфтинг дійсно молодих лідерів, які не жили за умов тоталітарної держави. Політичний іслам стає запитаним у державі, в якій не існує можливості для бідної і без зв'язків людини отримати владу легальним шляхом, оскільки він пропонує свою, суто ісламську модель виходу з кризи. Це і є основне призначення політичного ісламу. Повною мірою це стосується і соціального становища мусульман, які мешкають у «постпомаранчевій» Україні. Перші паростки політичного ісламу на теренах Криму свідчать про те, що він пропонує себе як спільний фундамент для різних ісламських рухів, пропонуючи їм власну методологію пошуку більш успішних соціальних моделей, ніж та, яка запроваджена на кримських землях і яка приховує в собі можливість етнополітичного конфлікту. Лідери політичного ісламу репрезентують себе як кращі, ефективніші лідери кримськотатарського народу ніж ті, які очолюють його останні два десятиріччя. Це спричиняє природним способом їх гостру конкуренцію з попереднім поколінням національних і релігійних лідерів.

Найтиповішим представником політичного ісламу є релігійна партія «Хізб ат-Тахрір», яка стала широко відомою саме після подій «помаранчевої революції». Повна назва цього нового явища в політичному житті Кримського півострова — «Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі» (Ісламська партія визволення). Перші публічні акції цього незвичного для нашого суспільства і досить несподіваного для українських владних кіл ісламського утворення відбулися протягом 2003–2004 рр. Поняття «хізб» пов'язане з розділенням, поділом цілого на частини. Звідси трактування

«хізб'у» як партії: ліванська «Hizbolla» (Хезболла — Партія Бога), «Хізб ат-Тахрір» (Партія визволення), «Хізб-і ісламі» Гульбеддіна Хекматіяра. «Хізб» пов'язаний також традиційно назвою частини «джюзу» — однієї тридцятої частини Корану. Часте написання назви партії як «Хізб ут-Тахрір» з вживанням літери «у» в транскрипції артикля латиницею «ut» пов'язане з помилковим прочитанням огласовки «фатха», яку використовують для позначення короткого голосного звуку [a], тому й саме є помилковим.

Відтоді «Хізб ат-Тахрір» привернув до себе увагу кримських мусульман (особливо частини молоді), спричинив гострі суперечки і організаційні незгоди між ними. Відсутність достовірної наукової інформації про «Хізб ат-Тахрір» (далі — ХТ), його незвичайність і навіть екзотичність для українського суспільства, а також відомий у світі відверто політичний характер міжнародної діяльності ХТ разом з завзяттям і молодіжним ентузіазмом його прибічників — хізбітів спричинили природну занепокоєність з боку частини українського політикуму, держслужбовців і журналістів. Так, заступник голови Республіканського комітету АРК у справах релігій Айдер Булатов протягом кількох останніх років, виступаючи у пресі, невтомно закликає державних чинників і наукову громадськість звернути увагу на ХТ, просить їх не відвертатися від зростаючої стривоженості багатьох членів суспільства, яка спричинена активізацією цього руху⁴.

У своєму дослідженні автор виходив з того, що «Хізб ат-Тахрір» є «релігійно-політичною організацією, яка діє у різних країнах і ставить собі за мету сприяти поверненню мусульман до ісламського способу життя шляхом створення єдиного Халіфату на території держав, населення яких традиційно сповідує іслам»⁵. Парадигму ХТ від початку склали два концепти: 1) сучасне суспільство є язичницьким — тому його необхідно просвітити світлом ісламу; 2) існують насправді лише дві партії:

⁴ Булатов А. «Хізб-ут-Тахрир» в Крыму: миссия Освобождения, или Симптомы болезни уммы // Голос Крыма. — 2004. — 10 декабря; Булатов А. Прогноз очень тревожный // Крымское время. — 2007. — 20 сентября.

⁵ Али-Заде А. Исламский энциклопедический словарь. — М.: Ансар, 2007. — С. 356.

партія Бога (складається з лідерів політичного ісламу та їх послідовників) *versus* партії Сатани (всі їхні опоненти). Перша по?кликана піклуватися про ведення духовної і реальної Священної війни аж до запровадження правління Божого повсюди.

Фундаменталістські ісламські рухи ХХ ст. у своєму розвитку пройшли декілька етапів. З середини 90-х років розпочався сучасний етап історії ісламського фундаменталізму. Саме на цей етап і припадає поява «Хізб ат-Тахрір» на політичній арені пострадянських суспільств. Однак власне *виникнення* «Хізб ат-Тахрір» припадає на 50-ті роки ХХ ст. За офіційною версією це сталося у 1953 р. в Єрусалимі (арабською Аль-Кудс). «Хізб» було засновано шейхом Такийюддіном ан-Набагані, який народився 1909 р. у Палестині, закінчив славетний університет «Аль-Азгар» та інститут «Дар уль-Улюм» у Каїрі. Після навчання він повернувся до Палестини, де працював учителем і суддею Апеляційного суду. Після створення партії ан-Набагані присвятив своє життя партійно-організаційній та теоретично-ідеологічній діяльності, він став автором ряду книг з ідеології «Хізб ат-Тахрір». У партії її засновник мав беззастережний авторитет ідеолога, вважався партійцями за муджтахіда (вчений, що має право на іджтіхад — здійснення релігійних суджень-висновків) і засновника нового мазхабу (правової школи). Т. ан-Набагані зустрічався і полемізував з Сейїдом Кутбом (класик єгипетського фундаменталізму, спадкоємець Хасана аль-Банні), виступав перед послідовниками ХТ в Йорданії, Сирії, Лівані, де й помер, вірогідно, у 1977 р. (за іншими даними у 1979 р.). Поховано ан-Набагані у Бейруті. Він є автором книг «Послання арабів», «Ісламська особистість», «Система ісламу». З грудня 1977 р. лідером партії (аміром) став палестинець Абд аль-Кадім Заллюм 1925 р. народження, випускник Аль-Азгару. Заллюм є автором відомої серед хізбітів книги «Так було зруйновано Халіфат». За даними О. Богомолова, нинішнім аміром партії називають йорданця на ім'я Ата Абу-Рішта.

Існує декілька версій *генези* ХТ. Одна з них вважає ХТ відгалуженням «Іхван аль-Муслімун» (братів-мусульман) — руху, створеного шейхом Хасаном аль-Банною (Єгипет). Друга наголошує на спорідненості єгипетської організації ХТ з місцевим відгалуженням «братів-мусульман» «Джама'ат аль-муслімін», але ця подія була можливою не раніше 1972 р. Третя версія,

поширена нині в Узбекистані і Росії, зближує ХТ з ваххабітами, що видається цілком штучним. Загалом не існує принципових заперечень проти того, щоб з метою класифікації віднести ХТ до широченного кола течій *ісламського фундаменталізму*, зокрема до їх *помірковано радикальної частини*. Однак така класифікація не є вживаною серед ісламських вчених. Більш звичним для них є термін «*салафізм*», що походить від вислову «ас-салаф ас-саліх» (праведні пращури) і позначає потяг до реісламізації суспільно-політичного життя і до побудови ісламської держави. З цими принципами цілком узгоджуються ідеї ХТ щодо повернення до ісламу у тому вигляді, як він існував за часів пророка Мухаммада. Проте врахування методів досягнення цілей ісламізації зближує ХТ не з «салафітами» (так звуть мусульман перших трьох століть після смерті Пророка) в історичному або осучасненому смислах цього поняття, а з «*халіфатами*» (мусульманами, які жили після перших трьох століть існування умми, тобто після «салафітів»). На цьому ґрунті виникає високий рівень *сумісності і збігу* вчення ХТ з ідеями багатьох шкіл політичного ісламу. Серед них суцільна відданість ісламові словом і ділом; оживотворення почуття ісламської ідентичності; заклик до перебудови політичної сфери на підвалинах ісламського вчення; усунення неісламських елементів з галузі державного управління; поступове відтворення ісламської держави за моделлю Халіфату. Специфічними ознаками ХТ є антиамериканські акценти в концепції міжнародних відносин, емоційні заклики до консолідації умми, чітка консолідація з палестинським національним рухом⁶. З-поміж інших фундаменталістичних рухів, а також «салафітів» партію ХТ виокремлює виразна антиолігархічна, антикланова спрямованість її пропаганди, що часто стає підставою для звинувачень ХТ у тероризмі з боку авторитарних можновладців ряду країн Центральної Азії. Від крайніх радикалів-фундаменталістів (ультрарадикальних екстремістів і відкритих терористів) сьогоденних діячів ХТ на теренах України відрізняє саме *прагнення діяти ненасильницькими, ідеологічними методами*.

⁶ Ежова Фатима Анастасія. «Хизб ут-Тахрир»: детская болезнь халифатизма в исламской политике // <http://www.islam.ru/pressclub/analitika/hitabo>

Важко піддається перевірці інформація про *організаційні структури* ХТ. Є не дуже надійні відомості про існування серед них «кіяда» (командування) — центрального ідеологічного органу партії та «вілая» (аналог вілайету — провінції Халіфату) — регіональних відділень партії⁷ [вірогідним є їх існування лише в арабських країнах Близького Сходу]. Опоненти ХТ звичайно наполягають на конспіративному характері структури партії. Наприклад, ДУМУ видало книгу «Хибність течії «Хізб ат-Тахрір», де описує регіональні органи ХТ, які складаються з «халка» (партійного ядра) і нібито жорстко законспірованих осередків з п'яти чоловік. Поповнення, за даними А.Таміма, відбувається за рахунок новоприбулих — «дорісів», яких навчають «мушаріфи». Після навчання і складання присяги на вірність аміру вони стають рівноправними членами партії — «хізбійя» (хізбітами). Подальше навчання триває під керівництвом «накиба» (наставника), згодом кращі з учнів здобувають такі самі звання. Дальші посади у керівній ієрархії начебто обіймають «муса'їд» (референт керівника вілайету), «масуль» (керівник вілайету) і нарешті «му'тамад» — лідер партії в конкретній країні⁸.

Виникнення ХТ і його поширення світом були складовими глобального процесу стрімкої активізації країн ісламського світу у II пол. XX ст. На *пострадянському просторі* рух ХТ найперше укорінився у нових країнах *Центральної Азії* (передусім в Узбекистані) у середині 90-х років. Згодом ХТ поширився на півдні Казахстану і в прикордонних з Узбекистаном областях Киргизстану і Таджикистану, населених переважно етнічними узбеками. Тут ХТ через ряд обставин опинилася фактично на гребені хвилі суспільного протесту проти режимів соціальної несправедливості. Відомий український політолог, знавець тюркського світу Р. Джангужин пише: «В усіх чотирьох країнах «Хізб-ут-Тахрір» діє нелегально, а його члени піддаються карним переслідуванням...Режими цих держав, які зпідозрою ставляться до будь-яких політичних проявів ісламу, усіма засобами прагнуть покласти край діяльності угруповання, яке

⁷ Богомолів О., Данилов С., Семиволос І. та інші. Ісламська ідентичність в Україні. — Київ, 2006. — С. 38.

⁸ Заблуждення течення «Хізб ат-Тахрір». — К.: Аль-Иршад, 2004. — С. 8–9.

загрожує їхній сталості»⁹. Дослідник зазначає, що найбільш жорстоким переслідуванням хізбіти піддаються в Узбекистані. Тому навіть лідер Партії ісламського відродження Таджикистану (єдиної легально існуючої ісламської партії у країнах Центральної Азії) М.Кабірі виступив за обмеження репресій щодо ХТ, закликаючи уряди перейти від насильства до широкої просвітницької роботи щодо ідеології фундаменталістських рухів¹⁰. О.Богомолів з колегами наголошує, що «в Узбекистані влада інкримінує ХТ участь у терористичних актах, але досі не спромоглася подати переконливих для міжнародної спільноти аргументів на підтвердження цього»¹¹.

За свідченням Д.Мірзоева («Ісламський конгрес Росії»), переслідування ісламських рухів в Узбекистані призвело до того, що «чимало активістів «Хізб-ут-Тахрір» знайшло притулок у різних містах Росії, де продовжували проповідувати свої романтичні ідеї»¹². Тут невдовзі, починаючи вже з 2003–2005 років, тема рішучої боротьби російської влади проти ХТ «як ваххабітів і терористів» стала улюбленою для багатьох журналістів.

Наслідком сукупності цих подій і стала поява ХТ в Україні. Перші відомості про окремих членів ХТ сягають унашій країні перших років постперевбудовчого часу. Наприкінці 90-х рр., повертаючись з депортації, в Криму серед кримських татар з'явилися також перші люди, які ознайомилися з окремими ідеями ХТ у Центральній Азії. На початку ХХІ ст. до них долучилися молоді люди з-серед кримських мусульман. Добре освічені інтелектуали, частина з яких здобула освіту в ісламських університетах за межами України, а інші в кримських медресе, звернулися до репатріантів, критично налаштованих до дій місцевої влади, яка зволікає з розв'язанням корінних проблем облаштування кримських татар на своїй історичній батьківщині. Внаслідок цього, пише А. Булатов, «ідеями релігійно-політичної

⁹ Джангужин Р.Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений. — К.: ИМЭМО, 2005. — С. 458.

¹⁰ Там само. — С. 460.

¹¹ Богомолів О., Данилов С., Семиволос І. та інші. Ісламська ідентичність в Україні. — С. 38.

¹² Мирзоев Д. Жертвы демагогии // <http://islamnews.ru/news-5690> (перевірено 4.03.08).

партії переймаються дедалі ширші прошарки кримського мусульманського співтовариства: від підлітків до людей зрілого віку, від випускників медресе до священнослужителів районного масштабу»¹³. Втім, дані Українського центру ісламознавства показують, що більшість прибічників ХТ становить молодь у віці 20–30 років, яка мешкає переважно у Сімферопольському, Кіровському, Ленінському і Бахчисарайському районах, а також у містах південного узбережжя — Алупці, Симеїзі і передусім — в Алушті, де діє громада «Давет», члени якої виявляють відкриті симпатії до ХТ. Кількість членів партії невідома, найчастіше автори публікацій називають довільну цифру у 500–600 чол. Довільність її пояснюється плинністю кола осіб, зацікавлених у тому, щоб стати «дорісами» (новоприбулими).

Більшість дослідників погоджується з тим, що хізбіти шукають послідовників передусім в автономних мусульманських громадах, які реєструються як незалежні від Муфтіяту. Деякі з них були зареєстровані у 2000 р., однак пришвидчився цей процес з 2002 р., внаслідок чого нині нараховується понад 50 автономних громад. З них, за словами В.Маліборського, колишнього голови Республіканського комітету АРК у справах релігій, не менше шістьох з них вже в 2007 р. орієнтувалися на ХТ¹⁴. Утім, прибічники ХТ нерідко трапляються і в громадах, підзвітних ДУМК.

Вірогідно, що причини, внаслідок яких члени якоїсь громади хочуть зареєструвати свою общину як автономну від ДУМК, у кожному випадку є різними. Серед них найчастіше називають протест проти фактичної підпорядкованості Муфтіяту багаторічним незмінним лідерам Меджлісу, які монополізували весь процес прийняття рішень; прагнення сповідувати іслам в його «чистому» (арабському) варіанті без нашарувань кримськотатарських народних традицій; бажання членів громади самостійно визначати своє ставлення до політичного ісламу (без стримуючого впливу Меджлісу); усвідомлення переваг прямого, без посередників, спілкування з закордонними спонсорами¹⁵.

¹³ Булатов А. «Хизб-ут-Тахрир» в Криму: миссія Освобождения, или Симптомы болезни уммы // *Голос Крима*. — 2004. — 10 декабря.

¹⁴ Маркелов О. «Усама» и «джихад» добрались до Крима // *Крымское время*. — 2007. — 20 сентября.

¹⁵ Там само.

Серед *суб'єктів, зацікавлених в автономізації мусульманських громад*, газета кримських комуністів називає «організацію «Ас? Сунна» з Саудівської Аравії»¹⁶ (насправді Кримський республіканський благодійницький фонд «Ас-Сунна», зареєстрований 6.11.2000 р., дійсно було засновано за сприяння саудівського шейха Мохаммеда аль-Кахтані, однак для здійснення справ милосердя). А муфтії мусульман Криму переконаний у тому, що за реєстрацією нових громад постає фігура А.Таміма зйого при? бічниками «хабашітами». Метою їх дій він вважає ліквідацію ДУМК, «перепорядкування кримських мусульман Києву»¹⁷. Досить вірогідним є на нинішній час (вересень 2010 р.) утворення нового центру мусульман Криму, не підзвітного ДУМК. Такий новий центр складе серйозну конкуренцію ДУМК. Ще одна гіпотеза пов'язана з протистоянням «донецьких мусульман» з Партії регіонів та їхніх кримських однодумців Меджлісу та Муфтіяту, яке звичайно посилюється напередодні парламентських та президентських виборів. Після злиття Партії мусульман України з Партією регіонів 17 грудня 2005 р. нібито було розпочато пошук союзників серед мусульман Криму проти Муфтіяту і Меджлісу, серед членів і лідерів яких традиційно сильною була підтримка українських національно-патріотичних сил¹⁸. Не виключено, що найбільш вірогідною є версія, яка поєднує певні елементи всіх зазначених гіпотез.

Перший етап публічної діяльності ХТ в Україні розпочався після антиамериканського мітингу у Сімферополі у 2003 р. та відомого інциденту в мечеті Криму — Кебір-Джамі в 2004 р., коли імам-хатиба мечеті було звинувачено керівництвом ДУМК у підтримці ХТ. Після цього конфлікту було вперше оприлюднено заяву кримських лідерів ХТ, в якій вони відкидали звинувачення на адресу хізбітів у розколюванні ними єдності кримськотатарського народу і в намірах створити ісламську державу на частині української території¹⁹. Санкції ДУМК проти симпатиків ХБ (звільнення у 2004 р. кількох імамів за близькість до ХТ, суворе попередження іншим імамам, видрук «Звернення

¹⁶ Коммунист Крыма. — 2004. — 21 октября.

¹⁷ События. — 2007. — 7 сентября.

¹⁸ Иванов Л. Крымская «Хизб-ут-Тахрир» вновь вышла из подполья // <http://www.obkom.net.ua/articles/2007-08/11.1550.shtml>

¹⁹ <http://www.maidan.org.ua/n/krym/109543/1578>.

ДУМК до мусульман Криму») означали завершення I етапу. Хізбіти усвідомили, що методи, звичні ще з часів їхнього перебування в Узбекистані, на кшталт розповсюдження у мечетях листівок проти агресивної політики США в Іраку, а також поширення книжок серед одновірців перестали бути ефективними.

Головним сенсом *другого етапу* стало *поширення ХТ серед кримської громадськості інформації щодо суті своєї діяльності на півострові*. Нова інформаційна політика мала сприяти врегулюванню конфлікту з ДУМК, пошуку взаєморозуміння з більшістю мусульман, розширенню можливостей одержання кримчанами неперекручених відомостей про ХТ, узятих ними з «перших рук». Тому на *публічні виступи* покладалася особлива надія переконати кримчан у нешкідливості хізбітів. З публічними акціями пов'язувалися сподівання на максимально можливе розширення кола однодумців або принаймні симпатиків. ХТ більше не бажав залишатися замкненим корпоративним угрупованням. Його актив 13 жовтня 2004р. дав колективне інтерв'ю редакції веб-сайту «Кримська лінія». Наступного дня один з активістів кримського осідку ХТ Абдуселям Селяметов виступив у програмі журналіста В.Андронакі «Действующие лица» Чорноморської телерадіокомпанії (Крим). Месідж цих виступів полягав у відстоюванні мирної лінії ХТ у відносинах з ДУМК і Меджлісом, у сприянні єдності мусульман на ґрунті глибокого вивчення ісламу і безумовного дотримання приписів Корану і Сунни Пророка. Це було зроблено у відповідь на звинувачення у поширенні «псевдовчень і хибних установок». Під час програми «Небезпечна зона» тележурналістки Л.Буджурової А.Селяметов зумів спростувати закиди учасників зустрічі відносно екстремізму хізбітів, їхніх нібито відхилень від норм сунітського ісламу, висловив сподівання на порозуміння з кримчанами і на можливу легітимізацію ХТ у майбутньому. Про себе А.Селяметов розповів, що йому 35 років, що він народився і виріс у Таджикистані, куди було депортовано його батьків. Після закінчення служби у Радянській Армії у 1988 р. Абдуселям повернувся до Криму, де опанував конструювання одягу і започаткував колекцію кримськотатарського народного костюма. 2001 р. він вступив до ХТ, де нині опікується залученням нових членів. Резюме його виступів стала теза про те, що метою ХТ є відродження ісламського способу життя

шляхом об'єднання всіх мусульман в єдиній ісламській державі, збудованій ненасильницькими методами²⁰.

ХТ налагодив випуск загальнокримської *суспільно-політичної газети* «Возрождение». Головним редактором газети є Юсуф Аширов, наклад газети постійно зростає — від 1 тисячі у 2005 р. до 21 тисячі у 2007 р. Газета демонструє відкриту політичну позицію членів ХТ — партії послідовників політичного ісламу. Чимало її матеріалів можна розглядати саме як політичну аналітику, здійснювану з позицій ісламського вчення про владу та державу. Типовими є публікації: «Росія — Америка? Кому дістануться пострадянські країни», «Повстання у Парижі», «Політичні дослідження: міжнародні позиції»²¹, матеріали з поточним аналізом політичної ситуації в Криму. Надії ХТ на нормалізацію відносин з Муфтіятом з часом минулися, тому почастишали матеріали, критичні щодо ДУМК та персонально муфтія Еміралі Аблаєва, наприклад: «Погляд редакції «Возрождения» на події, що відбуваються в Криму»²², «Як святкували Курбан-байрам у регіонах Криму, або Наслідки «мудрого» рішення муфтія»²³.

Найбільш резонансною акцією ХТ у Криму стала *ісламська конференція* «Іслам. Учора, сьогодні, завтра», яка відбулася 11 серпня 2007 р. у сімферопольському Будинку культури профспілок. Конференцію було присвячено річниці (за мусульманським календарем, започаткованим від дня «хіджри») ліквідації Халіфату указом Мустафи Кемалю. Організатором урочистого заходу була мусульманська громада «Давет», яку Республіканський комітет АРК у справах релігій зареєстрував невдовзі перед тим — 30 березня 2007 р. Напередодні конференції муфтії мусульман Криму Еміралі Аблаєв у виступах по радіо і телебаченню настійливо закликав мусульман бойкотувати її. Проте для участі в конференції зареєструвалось 605 учасників, разом з журналістами багатьох телеканалів і радіостанцій у залі знаходилося понад 670 осіб. Практично такій самій кількості бажаючих не вдалося потрапити до зали через її переповненість і відсутність місць.

²⁰ Інтерв'ю с ваххабитом, или О чём предупреждали коммунисты // Коммунист Крыма. — 2004. — 21 октября.

²¹ Возрождение. — 2005. — № 2.

²² Возрождение. — 2005. — № 1.

²³ Возрождение. — 2007. — № 1.

Робочою мовою конференції була російська. Вів конференцію голова громади «Давет» Р.Рамазанов. Вступну доповідь виголосив магістр мовознавства і шариатських наук, випускник відділення арабської мови і шариатських наук університету «Аль-Джінан» у Тріполі (Лівія) Вадим Бектеміров. Головними доповідями були: «Розпад Халіфату та його наслідки для мусульман у цьому світі і світі наступному» (Фазил Амзаєв, інженер-системотехнік, випускник Севастопольського національного технічного університету); «Хізб ат-Тахрір і заклик до відродження ісламського способу життя шляхом відновлення ісламської держави» (Руслан Кантунганський, лікар), «Іслам — розв'язання проблем усього людства, а не самих лише мусульман» (Ельвін Кадиров, імам мечеті «Юк'ари Джамі» м. Алушти, випускник медресе «Сейт-Сеттар» у м. Сімферополі)²⁴.

Емоційною домінантою конференції став 40-хвилинний фільм «Поклик до Ісламської умми. Як довго ще?» На матеріалах кінохроніки було відображено стан світової мусульманської спільноти після знищення Халіфату, показано жахливі кадри лихоліть і страждань, яких зазнали мусульмани за часів воєн і катастроф, що сталися у ХХ ст.: Афганістан, Ірак, Алжир, Кашмір, Ліван, Палестинські території, Боснія, Чечня, а агресорами зображено переважно США та Ізраїль. Конференція засвідчила, що мусульманська автономна громада «Давет» (м. Алушта) перебрала на себе роль інтелектуального осереддя кримського ХТ. Його перехід до другого етапу — початку широкого обговорення в суспільстві та ЗМІ проблем світової умми і перспектив відродження Халіфату — став dokonаним фактом.

Осередки цієї релігійно-політичної течії в АРК є дуже активними, їх відкрито підтримують імами деяких мечетей, члени незалежних мусульманських громад, а симпатизують ідеям ХТ ще більше мусульман, навіть окремі імами та групи віруючих з мечетей, що перебувають в юрисдикції ДУМК). Симпатиками ХТ є насамперед молоді, активні, добре освічені мусульмани, в центрі інтересів яких перебуває мета відродження ісламу серед мусульман півострова, засвоєння ними більш чітких і різних форм політичної діяльності на захист своїх соціально-економічних потреб.

²⁴ Исламская умма едина! // Возрождение. — 2007. — № 8.

ХТ не може бути однозначно, згідно зі звичними для нас критеріями визначена як власне політична партія, політичний рух або релігійна течія, оскільки поєднує елементи будь-якого з цих класифікаторів. Найкоректнішим є визначити ХТ як сунітську релігійно-політичну організацію, інтегруючим началом якої є власний рецепт кількоступеневої нормалізації релігійного життя мусульман відповідно до настанов Корану і Сунни. Етапами цього процесу є ісламське просвітництво, відновлення ісламського способу життя, ведення джихаду (Великого), відновлення дії Божественного Закону у мусульманських державах (заснованих не за шаріатом), відтворення Халіфату в усьому ісламському світі.

Встановлення Халіфату аж ніяк не є кінцевою метою ХТ, хоча інколи його навіть некоректно називають «халіфатизм». Халіфат скоріше для ХТ є засобом для відновлення повноцінного життя мусульман згідно з приписами Пророка. Ще більш точним буде сказати, що у закордонних організаціях ХТ акцент робиться саме на соціально-політичних перетвореннях, що мають призвести до реновації Халіфату. ХТ на теренах Криму внаслідок дії специфічних обставин, спричинених труднощами репатріації кримських татар, акцентує на «пробудженні ісламу», на його відродженні. Вперше на це звернула увагу Е. Муратова, яка назвала відродження ісламу в Криму процесом, «який характеризується активізацією, після певної перерви, ролі ісламської релігії в житті суспільства»²⁵. В останніх виступах лідерів ХТ його метою на теренах Криму найчастіше називають зростання ролі ісламу в житті кримськотатарського суспільства й окремої особи, зростання релігійних важелів у соціальному та особистому житті. Серед цілей ХТ також відзначають збільшення кількості свідомих мусульман порівняно до кількості формальних мусульман; активізацію політичної ісламської ідеології; визначення чіткої позиції щодо неефективної політичної, економічної та соціальної системи, яка утвердилася в Криму на початку ХХІ століття. Тому головною своєю місією кримські лідери ХТ вважають необхідність переконати суспільство (і не тільки мусульманське), що іслам пропонує самодостатню,

²⁵ Муратова Э. Политологический анализ процесса возрождения ислама в Крыму // Ислам і Україна / Наук. ред. М.І. Кирюшко. — К.: Ансар Фаундейшн, 2005. — С. 178.

до того ж дуже ефективну ідеологію для держави і суспільства. Саме вона стане гідною, достойною, справедливою альтернативою для світського націоналізму, ліберального капіталізму та всіх різновидів соціалізму. Цю підставу прибічники ХТ вважають достатньою, щоб наполягати на відмінності останнього від ісламського фундаменталізму, ісламізму та політичного ісламу. Проте академічне ісламознавство озглядає ідеологію ХТ як родове поняття відносно й ісламського фундаменталізму, і політичного ісламу.

Ідея Халіфату є дійсно одним з центральних концептів ідеології ХТ. Про це свідчать численні документи цієї організації. Так, про це було наголошено на представницькій конференції кримського ХТ «Іслам. Учора, сьогодні, завтра», яка відбулася 11.09.07 у Сімферополі: «Доктрина партії — іслам, діяльність — політика, кінцева політична мета — будівництво Всесвітнього Халіфату». У виступі учасника конференції А. Недимовича зазначалося: «Швидко відновлення Халіфату є обов'язком мусульман і потребою всіх народів світу... Це обов'язок, за допомогою якого виконуються інші обов'язки. Заради цього жертвують майном, спокоєм, достатком, ведучи ідейну боротьбу за те, щоб він встановився»²⁶. Встановлення Халіфату має духовно-релігійне та політичне значення: «Прагнути до відродження Халіфату автоматично означає прагнення до єдності мусульман та єдності їх країн в одній державі. Політична єдність мусульман пов'язана з встановленням Ісламської держави. Саме зі встановленням Ісламської держави виникає політична єдність мусульман»²⁷.

Сучасне розуміння Халіфату кримськими прибічниками ХТ полягає в тому, що мусульманська умма, усвідомлюючи себе духовною і територіальною спільнотою, визнаючи на основі шариату боговстановлений характер влади, висуває зі свого середовища халіфа — одночасно духовного і релігійного керівника мусульманської держави. Він уособлює собою Халіфат Расуль Аллах — інститут наступників Посланця Божого. Послідовники Хізбу пропонують підкреслено сувору модель державного устрою, за якої іслам реально стає основою суспільного життя,

²⁶ Недимович А.Ф. Распад Халифата и последствия этого в этом мире и в мире последующем // Возрождение. — 2007. — № 8.

²⁷ Там само. — С. 8.

а шаріат — базою для Конституції. Вони саме протестують проти тієї ситуації, коли ісламська держава існувала лише теоретично²⁸, коли в ній історично запанував неприродний для ісламу різкий поділ на світську і духовну владу²⁹. Ця відданість хізбітів ідеї Халіфату є найпершим об'єктом критики ХТ у мас-медійному просторі³⁰.

Халіф діє, здійснюючи принцип хакімійї — ісламського врядування (аль-хакіма аль-ісламі'ї). Для цього дії правителя повинні відповідати Сунні Пророка і узгоджуватися з моральним принципом «іхсан» — досконалим, щирим служінням, коли людина усвідомлює, що Аллах бачить усе, що вона чинить, навіть таємно. Разом з тим правитель знає, що він не тільки насолоджується владою. На нього особисто покладено всю відповідальність за управління мусульманською державою. Головним для такого правителя є не можливості, які дає влада, а обов'язок. Тому існує цілий корпус вимог до того, хто хоче на себе ці обов'язки взяти, чий знання, талант і попереднє життя відповідають новій посаді. Замовчування критики, приховування невдач розглядаються як неповага правителя до Аллаха.

Правителеві допомагає обрати вірне рішення «аш-шура» — консультативна рада, яка також обирається мусульманською громадою. Власне «аш-шура» є центральною суспільство-утворюючою одиницею в ісламській думці. Вона провадить спільний пошук правильного рішення, тому позиція більшості тут є вирішальною. «Радьтесь» — сказано в Корані (Коран 42, 38–39). Пророк радився зі своїми прихильниками, дослухався до них. В разі, якщо думки його та громади різнилися, він приставав до думки більшості.

Влада у Халіфаті є лише продовженням повноважень усіх мусульман, котрі делегують їх халіфу (або до його обрання — аміру). Тому вони й відповідають перед народом, який їх обрав. Ісламські вчені вважають, що саме завдяки цьому ісламське суспільство забезпечене від тоталітаризму та диктатури, від

²⁸ Кирабаев Н.С. Социальная философия мусульманского Востока (эпоха средневековья). — М.: Университет Дружбы народов, 1987. — С. 43.

²⁹ Архипов М.К. Социальный идеал Ислама: мифы и реальность. — Ташкент: Узбекистан, 1988. — С. 53.

³⁰ Волченко П. Большой передел в крымском исламе // События. — 2007. — № 34.

політичного деспотизму та узурпації прав людини. Онук С. Кутба Тарік Рамадан називає це досягненням справжньої, а не хибної, формальної демократії³¹. Так виникає інститут халіфа — намісника, який використовує владу, даровану йому Аллахом через рішення людей.

Халіфат встановлює і контролює ісламську економічну систему. Ця система базується на принципі загального соціального інтересу «маслаха». Цим вона протистоїть західним моделям ліберального типу, заснованим на одержанні користі. Ісламська ідеологічна концепція прагне розв'язати всі суспільні питання без одержання якоюсь особою персональної вигоди, вважаючи що всі соціально важливі рішення виходять від Аллаха, а прийматися вони мають за обопільної згоди сторін.

Індивід не є повноправним власником якогось ресурсу чи майна. Він лиш отримав їх у користування від істинного їх господаря — Всевишнього. Тому вони мають слугувати цілям, встановленим Аллахом, а не вдоволенню особистих прімх. Разом зі збільшенням майна зростає й відповідальність людини, уповноваженої на розумне, суспільно корисне їх використання самим Аллахом. Ця частина ісламської економічної концепції ґрунтується на словах з Корану: «Невже ви не бачите, що Аллах підкорив вам те, що на небесах, і те, що на землі, і обдарував вас видимими та таємними благами» (Коран 31, 20). Відповідно майно і свобода власників є недоторканими, однак кожен з них перебуває під наглядом суспільства, оскільки людина згідно зі своєю слабкістю перед гріхом є схильною до втрати міри у збагаченні, до одержання завжди якнайбільшої вигоди. Саме суспільство і контролює дотримання власником майна міри за допомогою таких інструментів, як «садака» і «закят». Тому ісламський вчений Мухаммад аль-Мубарак часто називає їх інструментами взаємної соціальної відповідальності, складовими соціальної держави. Це є відповідальність перед Аллахом, і кожній людині належить часточка цієї відповідальності. Адже всі мусульмани в певному сенсі є намісниками Аллаха, Його представниками на землі: «Ось твій Господь сказав ангелам: «Я встановлю на землі намісника» (Коран 2, 30). Атакож: «Він є Тим, Хто зробив вас намісниками на землі...» (Коран 6, 165).

³¹ Ramadan T. Der Islam und der Westen. Von der Konfrontation zum Dialog der Zivilisationen. — Köln, 2000. — S. 98.

Перед державою ставиться «високий ідеал, який втілюється у поширенні щирості, доброти, моральності та процвітання, припиненні експлуатації, несправедливості та безладу»³². Детально проблему намісництва і «аш-шури» розглянуто у дисертації М. Кияка³³.

З січня 2009 р. у столиці Судану м. Хартум організація ХТ провела Всесвітню конференцію з проблем світової економіки. Вона була присвячена пошуку виходу зі світової економічної кризи. На ній наголошувалося, що сам по собі капіталізм продукує системні кризи, а ліберальна ідеологія в принципі не може узгодити інтереси різних людей між собою. Було зроблено висновок, що «лише ісламська економічна система у державі Халіфат здатна забезпечити справедливе економічне життя, вільне від будь-яких криз», оскільки «державою Халіфат є заступницькою, покровительською, а не здирижованою»³⁴.

Специфічною рисою членів ХТ є їхнє невдоволення і протест проти невиконання законів у нашій державі, їхньої безсилості проти сили капіталу. На вчорашній конференції кримських хізбітів 2007 р. імам мечеті Джамаї Ельвін Кадиров обґрунтував тезу, що «людство марно намагається створити закони кращі (з погляду законотворців), ніж ті, що їх створив Аллах і передав людям у Корані»³⁵. Відомий ісламський (шиїтський) вчений Сеїд Табатабаї, до речі, так пояснює витоки безсилля закордонців. Соціальні суб'єкти, котрі розробляють закони, головну увагу приділяють матеріальній стороні життя людей і майже ігнорують духовні цінності та вроджені інстинкти людини. Метою законів є стабілізація ситуації в суспільстві. «За винятком цього їм нема справи ані до сокровених бажань людини, ані до його внутрішніх відчуттів, які є рушіями цих дій і внутрішнім ворогом правил і приписів. Коли не приділяється належної уваги свободолюбному норову людини та її численним вродженим

³² М. аль-Газали. Права человека в Исламе. — М.: Андалус, 2006. — С. 45.

³³ Кияк М.Т. Порівняльний аналіз соціальних доктрин ісламу та Римокатолицької церкви / Дисертація ... канд. філос. наук. — К., 2008. — С. 125–132.

³⁴ Во имя безопасного и благополучного мира в сени исламской экономической системы // Возрождение. — 2009. — № 1.

³⁵ Диалог. — 2007. — № 19. — С. 9.

схильностям (таким, як егоїзм і чуттєвість), у суспільстві виникає хаос і безлад... Всі закони піддаються тискові могутніх і спритних сил, які походять від первинних інстинктів»³⁶. Завадити їм може лише Божественний Закон, який функціонує в ісламському Халіфаті, очолюваному (в сунізмі) достойним мусульманином, обраним людьми для здійснення ним наступництва Пророка³⁷.

З цих зазначених причин кримські хізбіти і приділяють таку значну увагу ідеї відродження Халіфату. Характерним є один з їхніх останніх за часом закликів: «О мусульмани! Чи не є вже час зрозуміти, що лише проект Халіфату врятує вас і за його допомогою ви піднесетеся. Хіба не час вже зрозуміти, що ваші правителі — це піклувальники ваших же ворогів, а не вас?»³⁸. Однак далеко не всі мусульмани сприймають цей і подібні йому заклики ХТ. Переважна більшість мусульман і в світі, і в Україні сприймають ХТ негативно або стримано. Критичне або насторожене ставлення до явища ХТ демонструють різні державні інституції в багатьох країнах світу.

Взагалі-то критика ХТ є різноплановою, оскільки відбувається з цілком різних позицій, провадиться різними суспільними силами.

1. Критика релігійна. Партія ХТ має чимало опонентів усередовищі самих мусульман. Ідеться насамперед про сунітів, оскільки для шіїтів та ісмаїлітів ідеї ХТ є взагалі апріорі неприйнятними. Серед сунітських авторитетів переважає думка, що прибічники ХТ є «мубтаді» — віруючі, які мають помилкові уявлення з деяких питань ісламу. Їх вчення ісламські вчені часто називають «аль-бід'а» — релігійним нововведенням. Навіть найзапекліші критики ХТ ніколи не дозволяють собі звинувачувати хізбітів у тому, що вони перебувають у стані «ар-рід'ди» (відступу від ісламу) або «куфру» (невіри). Найчастіше обмежуються твердженням, що вчення «Хізбу» сіє незгоди в ісламському співтоваристві.

Загальноприйнятим звинуваченням є те, що «релігійна практика й вчення ХТ у ряді випадків мають серйозні розходження

³⁶ Сеїд М.Х. Табатабаї. Знання о релігії. Знакомство с исламской религией. — Тегеран, 2005. — С. 28.

³⁷ <http://www.al-kauthar.narod.ru/imamat.html>

³⁸ Возрождение. — 2009. — № 2.

з доктриною сунітського ісламу»³⁹. Прихильників ХТ дуже часто звинувачують в утопічності, недостатній ісламській освіченості, поверховому знанні ісламу, нарешті — в екстремізмі⁴⁰. Власне релігійні звинувачення полягають у наступному: 1) вони начебто заперечують віру у те, що все визначено наперед Аллахом; 2) припускають, що пророки до одержання ними дару пророцтв не були захищені від гріхів; 3) вважають за можливе, аби рада улемів могла змінювати халіфів через якусь причину чи без неї; 4) стверджують, що смерть мусульманина без його присяги халіфові прирівняна до смерті звичайної людини часів джахілії (доісламського язичницького неучтва); 5) припускають, що гріхом є не намір здійснити перелюб або одностатевий зв'язок, а сам подібний акт; 6) запевнення, що кож на людина, здатна логічно мислити, є муджтахідом (вченим, який своїм авторитетом довів право виголошувати фетру — висновок, настанова, судження)⁴¹.

Ісламські вчені критикують також ХТ за акцентування на політичних й ідеологічних питаннях на шкоду духовним; за перебільшення ролі розуму на шкоду вірі; за надмірне захоплення суперечками з представниками інших ісламських течій; за елементи секуляризму у сфері культури тощо.

Ідеологію і практику ХТ критикують офіційні структури мусульман України, зокрема ДУМУ і ДУМК. Муфтіят мусульман Криму, незважаючи на дошкільний дефіцит кадрів духовенства, ще у 2004 р. провів широковідому акцію з виявлення та звільнення 8 імамів кримських мечетей, які виявилися членами ХТ: імамів центральних мечетей Белогорська, Джанкоя, Алушти, сіл Ароматне, Разліви, Чкалово, Севастьянова та інших. Про подібні заходи неодноразово писала газета «Хідаєт». Муфтіят також принципово виявляв стриману позицію стосовно

³⁹ Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. — М.: Ансар, 2007. — С. 356.

⁴⁰ Ислам срывает маску с экстремизма: Сборник статей. — М.: Исламский Аналитический Центр по противостоянию экстремизму, 2004. — С. 85–95; Ежова Фатима А. «Хизб ут-Тахрир»: детская болезнь халифатизма в исламской политике // <http://www.islam.ru/pressclub/analitika/hitabo>; Мирзоев Д. Жертвы демагогии // <http://www.islamnews.ru>

⁴¹ Заблуждения течения «Хизб ат-Тахрир». — К.: Аль-Иршад, 2004. — С. 13–26.

широкорекламованих конференцій ХТ у Сімферополі. Для ДУМК ХТ є принципово небажаним явищем.

Проте попри усі розбіжності варто пригадати слова відомого сучасного ісламського вченого Юсуфа Аль-Қарадаві: Іслам один — мусульмани різні⁴².

Критика політичної діяльності ХТ. Залученість членів ХТ уперше на пострадянському просторі стала помітною в Узбекистані. У цій мусульманській країні з дуже відданим ісламу населенням реакція швидко збіднілих людей на реформи, проведені в інтересах панівних еліт, призвела до того, що маси молодих мусульман влилися до лав опозиційних рухів ісламського забарвлення. Серед них був і ХТ. Критика ним соціальної несправедливості, корупції, надшвидкого збагачення бюрократії і обстоювання ним держави соціальної справедливості — Халіфату мали наслідком зростання кількості членів ХТ. Тому реакція влади на діяльність в Узбекистані партії ХТ була однозначно негативною. Після ряду обмежувальних акцій судовими органами і спецслужбами було розгорнуто пропагандивні акції, стрижнем яких стало звинувачення членів ХТ в екстремізмі та тероризмі. Шлейф цих звинувачень простягнувся за ними до сусідніх центральноазійських держав та Росії, де діяльність ХТ було обмежено або унеможливлено юридичними процедурами, включено до переліку об'єктів уваги Антитерористичного центру держав — учасниць Співдружності Незалежних Держав.

Слід зауважити, що на усьому пострадянському просторі не було доведено у судовому порядку причетності членів ХТ до тероризму та екстремізму. Та й, власне, ця організація прагне не до силового захоплення влади, а до виключно політичних дій та ідеологічно-виховної роботи. Тому її опоненти на теренах України звертаються до інших заходів. До першої групи аргументів належить твердження ідеологічного профілю: ХТ начебто спеціалізується на бомбуванні і промиванні свідомості молоді; Україні необхідно чинити з ХТ аналогічно тому, як це діється в Росії та Центральній Азії; ХТ уподібнюється з «Аль-Қайдою» (Леонід Грач)⁴³. Аргументація другої групи належить переважно

⁴² Современные фатвы / Юсуф аль-Қарадави. — М.: Андалус, 2004. — С. 78.

⁴³ Нас разделяют: пока на мужчин и немужчин // Крымская правда. — 2007. — 15 августа.

російським політтехнологам, які працюють на етнічних росіян, що мешкають в АР. Для їх мобілізації необхідним є образ зовнішнього ворога: ваххабіта, салафіта, хізбіта. Змалювання образу кримського мусульманина як терориста для російських і проросійських технологів є вкрай необхідним, аби не дати місцевим росіянам інтегруватися в українській політичній нації, зробити все, щоб вони не відчули себе сповна громадянами України. Зокрема, у такий спосіб з хізбітів у масовій свідомості кримчан було створено об'єкт для проєкції та концентрації на ньому негативних почуттів та установок.

Етнокультурна складова критики ХТ. Виникнення і поширення ХТ наново порушило питання про співвідношення ісламу і нації. У період зародження ХТ його засновник Т. ан-Набагані спершу прагнув до поєднання ідеології «Хізбу» з ідеями арабського націоналізму і регіонального патріотизму. Проте по?ступово, особливо після його зустрічей і дискусій з С. Кутбом він змінив, поглибив свій погляд на місце етнічного в ісламському світогляді, наблизившись до класичної позиції Абу Аля ал-Маудуді. Заклик ісламу спрямований до всіх народів і рас, але кожна людина стає мусульманином персонально, врешті-решт це є наслідок її особистого вибору. Іслам і національна ідентичність існують немовби на різних рівнях суспільної свідомості.

Стосовно кримських реалій, то варто зауважити, що одним з найпоширеніших зауважень на адресу ХТ є те, що він нібито нівелює національні особливості і культурні традиції кримськотатарського народу, розчиняючи їх в океані ісламу. Дуже часто можна почути закид, що ХТ прагне асимілювати традиційно ісламські народи, примусити забути національне, замінивши його цілком ісламським. Причому закиди ці лунають з боку не тільки політтехнологів, а й від представників Меджлісу і ДУМК, які називають ХТ неприйнятним саме через загальноісламську налаштованість останнього. Спробу спростувати ці звинувачення було зроблено на передостанній конференції ХТ, організованій мусульманською громадою «Давет». Вона відбулася 22 березня 2008 р. у приміщенні Кримського республіканського Палацу культури профспілок. У своїй доповіді «Хіджра та її значення для кримськотатарського народу у минулому і сьогодні» Фазил Амзаєв висловив принципову тезу: «Все наше світорозуміння,

культура і способи розв'язання всіх проблем виходять з релігії Ісламу, дарованій Всевишнім Аллахом»⁴⁴. Це і є принциповий підхід кримських хізбітів до співвідношення етнічного та ісламського у культурі і національній культурі кримських татар.

Конкретно у житті цього народу іслам відіграв аж ніяк не де? націоналізуючу роль. Насправді іслам не спричиняв розмивання національного. Він сприяв етнозбереженню та етновідтворенню кримських татар у найскладніших історичних обставинах⁴⁵. Парадоксально, але у важких умовах депортації відданість ісламським традиціям дозволила кримським татарам зберегти свою національну ідентичність, протистояти впливу махаллі, жузу або огляду (родовим структурам) у місцях свого примусового розміщення в середньоазійських республіках. Те саме спостерігаємо й нині в Криму, де кримські татари після повернення з депортації становлять меншість населення. Справа полягає в тому, що в таких випадках діє єдиний комплекс етнорелігійної ідентичності, протилежність якому насправді становлять не формально наднаціональний іслам, а розмитість, аморфність, нечіткість всякої ідентичності, світоглядний індуферентизм. Особливості позиції власне ХТ полягають у тому, що вони першочергово наголошують на двох пунктах:

1. Не зачіпаючи національне, не перестаючи бути кримськими татарами, хізбіти наполягають на безумовному дотриманні «ма'руф» — усталеного, загальноприйнятого в ісламі порядку або способу соціальних дій.

2. Прибічники ХТ дійсно зацентовані на політичних цілях та засобах, вважаючи їх засобом для досягнення головної мети — відновлення чистоти ісламського життя. Вони вважають, що політичні інтереси та ідеї також завжди конкретні, а не абстрактні, особливо ж коли вони спрямовані на захист потреб цієї нації.

Соціальне вчення хізбітів стало нормальною реакцією релігійної свідомості (в його ісламському різновиді) на явно антигуманний характер і напрям соціально-економічних змін останніх десятиріч, які було здійснено зусиллями політичного класу України в 90-ті роки ХХ ст. — на початку ХХІ ст. Наслідки цих змін особливо різко виявляються саме в АРК. Вчення хізбітів

⁴⁴ Возрождение. — 2008. — №4. — С. 5.

актуалізувалося тут передусім через виразну вимогу *соціальної справедливості, яка міститься в ньому*. Це вчення відбиває ін? тереси бідних верств кримців, надто чутливих до вимог соціальної справедливості. У проповідях симпатиків Хізбу часто можна почути міркування стосовно природи надмірного багатства. Саме з тілесним, матеріальним найтісніше пов'язане наше власне «Я» («нафс») — жадібне, заздрісне, егоїстичне, що спрямовує його на хибні, соціально шкідливі вчинки. Хізбіти часто згадують, що Пророк якось зауважив, що той, хто їсть, знаючи, що його сусід голодує, «той не від нас» (Коран 49,10)⁴⁶. Тому, згідно з хадісом Тірмізі, Мухаммад просить Аллаха дати йому життя бідного, смерть бідного і воскреснути серед бідних⁴⁷. Це тому, що бідні мусульмани увійдуть до Джанна («Чудовий Сад», Рай) на 40 років раніше за багатих. Відповідно, благочестивим є той, хто ділився своїм багатством, роздавав бідним, прохачам своє майно попри свою любов до нього, хто був правдивим і богобоязливим (Коран 2, 177). Це є прояв соціальної партиципації в ісламі, форма податку на велику власність. Хізбіти наполягають, що закят прирівнюється до молитви: «Вистоюйте молитву, подавайте очищувальну милостиню...» (Коран 2, 43). І ще: «Правте молитву і подавайте закят» (Коран 2, 110). Хізбіти є особливо рішучими і наполегливими у нагадуванні цих приписів. Тому вони досить адекватно відбивають нині настрої бідних верств і легко підпадають під гостру критику владних еліт на пострадянському просторі. Відповідно до цих позицій нині формуються основні гіпотези відносно природи ХТ у Криму:

1. ХТ на теренах Криму за бажання можна розглядати як *осереддя майбутнього відносно масового руху кримських мусульман*. Оскільки він є формою протесту проти корумпованих структур, які монополізували владу і фінансові потоки в державі, проти вторинної ролі Муфтіяту, керованого лідерами Меджлісу.

⁴⁵ Кирюшко М.І., Бойцова О.Є. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. — К.: Світогляд, 2005.

⁴⁶ Аль-Хаками Хафиз Бин Ахмад. 200 вопросов по вероучению Ислама. — М.: Умма, 2006. — С. 108.

⁴⁷ Избранные хадисы / Шейх Мухаммад Юсуф Кандехлави. — Казань: Центр инновационных технологий, 2003. — С. 380.

2. Ідеологію ХТ мусульмани Криму за певних умов можуть вважати універсальним інструментом проти майже тотальної корупції бюрократії і повної неспроможності Української держави впоратися з цим явищем протягом майже двох десятиріч років.

3. ХТ є ідеологічним явищем, інспірованим ззовні, хоча достеменно невідомо, чий це проект. Тоді його призначенням стають створення «страшилок» (негативних медійних образів), мобілізація російської громади півострова, вплив на майбутній середній клас та інтелігентів з-поміж мусульман.

4. Інколи ХТ на півострові розглядають як акцію якихось спецслужб для контролю за найбільш активними з-серед невдоволених.

Позиція Української держави щодо ХТ досить тривалий час залишалася невизначеною. Не підпадаючи сповна під чинний закон про політичні партії, ХТ не може водночас вважатися і релігійною організацією. Вона являє собою синкретичне утворення, яке важко піддається існуючим кваліфікаційним механізмам. До того ж, будучи забороненою за різними юридичними ознаками у багатьох країнах світу, ХТ в Україні не виявляє якоїсь радикальної або й навіть терористичної активності. Тому вивчення цього суперечливого соціального явища тривало і прийняття рішення державними органами відкладалося. З останніх кроків у вирішенні долі ХТ в Україні варто відзначити подання 27 березня 2008 р. до Верховної Ради АРК проекту її постанови «Про заборону діяльності політичної партії Хізб-ут-Тахрір», авторами проекту якого стали депутати ВР Криму А. Гриценко, М. Бахарєв, О. Крижко, а також клопотання народного депутата України Г. Москаля перед МЗС щодо висновків відносно причин та підстав заборони ХТ у різних країнах. Правова колізія виникає стосовно процедури заборони того, що юридично не існує. Разом з тим необхідно врахувати можливі наслідки будь-якого рішення влади щодо долі ХТ — і позитивні, і негативні. Так, законодавче обмеження може сприяти внутрішній консолідації тоді вже нелегальних структур ХТ, що утруднить громадський контроль і наукове аналітичне вивчення цього явища. На день завершення статті (20.10.09) державного рішення щодо юридичного статусу ХТ не було.

Висновки. 1) Поява релігійно-політичного руху «Хізб ат-Тахрір» на українських теренах стала звершеною реальністю. 2) Як би не склалася політична доля ХТ у майбутньому, сьогодні він має очевидні шанси стати специфічною рисою політичного процесу в АРК. На користь цього свідчить наступне: а) ХТ є популярною ісламістською версією політичного ісламу, а елімінувати ісламизм з мусульманської політичної культури дослідники вважають за неможливе⁴⁸; б) кримські осередки ХТ зайняли ту нішу у релігійно-політичному житті Криму, яку довго не наважувалися зайняти Муфтіят мусульман Криму і Меджліс кримськотатарського народу — стати виразником політичних інтересів мусульман півострова і транслятором серед них політичних ідей, напрацьованих світовою ісламською соціально-політичною думкою; в) попри певну утопічність ідей ХТ збільшення кількості їх симпатиків вказує на зростаюче прагнення мусульманської частини населення відшукати вихід з важкого економічного становища, в якому опинилися в останні десятиріччя громадяни України (тим більше репатріанти, позбавлені родючих земель і засобів до існування), за рецептами, які пропонує світова умма у вигляді соціально-політичних доктрин ісламу. 3) Логічна незавершеність і наївність ряду положень політичного вчення ХТ, непродуманість соціально-цивілізаційних наслідків у разі втілення (хай суто гіпотетичного) політичних проєктів ХТ не відлякують від «Хізб ат-Тахрір» частину наших сучасників-мусульман, навпаки — в епоху панування постмодернізму у масовій культурі ці якості роблять ідеї хізбітів привабливими, особливо для освіченої міської молоді. 4) Цілковитим визначилося суспільна потреба у заснуванні в Україні спеціального державного експертного органу у складі академічних вчених-ісламологів, політологів, соціологів, авторитетних мусульманських діячів для глибокого моніторингу складних процесів у потенційно висококонфліктному мусульманському середовищі з метою вироблення науково обґрунтованих рекомендацій для державних органів. У разі невжиття владними інституціями країни та автономії ефективних заходів щодо організації такого моніторингу конфліктні прояви серед мусульман Криму у недалекому майбутньому

⁴⁸ Политический класс. — 2006. — №9. — С. 125.

набудуть *хронічних, довготривалих форм* і в разі резонансового збігу з етнічними конфліктами і загостренням настроїв сепаратизму та іредентизму на півострові здатні утворити вибухонебезпечну суміш, що загрожуватиме стабільності нашої держави, а в перспективі й безпеці країн Чорноморського регіону.

5.3. Римо-католицька церква в Україні

Державна незалежність України сприяла кардинальним змінам не лише в політичному устрої і системі господарювання, але й в світоглядно-духовній сфері. Трансформувалася суспільна й особистісна ментальність, з'явилися нові культурні й ціннісні орієнтири. В процесі утвердження принципів свободи віросповідання і релігійної толерантності змінилися як індивідуальна релігійна свідомість і поведінка українців, так і сфера державно-релігійних відносин, статус і суспільна роль релігійних інституцій.

Став, зокрема, помітно іншим облік однієї з цих інституцій — Римо-католицької церкви (РКЦ), попередній період існування якої на українських землях в межах СРСР образно окреслений речником Апостольської Столиці, як «тривалі роки переслідування, мовчання та страждання»¹. За роки державної незалежності України РКЦ майже миттєво, за лічені роки створила потужну власну структуру, яка охоплює всю територію України — від Львова до Луганська, від Чернігова до Сімферополя. Для католиків повернуто більшість храмових споруд, вирости новобудови костелів. Було відновлено давні і постали нові парафії, пастирську місію виконують сотні священників — наших співвітчизників і чужоземців. Діють монастирі, духовні й теологічні навчальні заклади, РКЦ володіє і має доступ до різних видів ЗМІ: газет, журналів, Інтернет-порталів, радіо, телебачення. Чисельність римо-католиків у нашій країні, згідно з різними оцінками, сягає від 500 тисяч до мільйона осіб². Визначальними рисами католицьких громад є високий рівень релігійної активності і духовної освіченості їх членів.

Колишній державний секретар Ватикану кардинал Анджело Содано так охарактеризував зміни, які сталися вжитті РКЦ в Україні за останні вісімнадцять років: «З настанням незалежності

¹ Див.: Привітання Його Високопреосвященства Архієпископа Івана Юрковича з нагоди інгресу Архієпископа Мечислава Мокшицького Митрополита Львівського. Львів, 22 листопада 2008 року // <http://nuntiatu.kiev.ua>

² Див.: Академічне релігієзнавство: Підручник. / Гол. ред. Колодний А. — К., 2000. — С.829; Інтерв'ю з Апостольським нунцієм в Україні архієпископом Николю Етеровичем // Президент. — 2000. — № 5. — С. 34.

католики змогли відновити свої спільноти і налагодити тісний зв'язок зі Святим Престолом»³.

Попри зазначену масштабність змін тема присутності римо-католицизму в житті сучасного українського суспільства, а тим більше в контексті етнополітичних реалій, з'являється у вітчизняній науковій літературі та й в публіцистиці нечасто. На відміну від оцінки православ'я і греко-католицизму, академічне релігієзнавство не вбачає в цій конфесії ознак національної релігії українців. Натомість підкреслюється інше, чужоземне походження національної зорієнтованості цієї Церкви: «У цілому ж римо-католицизм у сучасній Україні зберігає свої історичні польські витоки, генетично пов'язаний з польською нацією, має патріотичну польську налаштованість»⁴. А отже, дається відповідна прямолінійна оцінка ставлення римо-католицизму до українського державотворення: «Маємо вікові прагнення католиків Польщі за допомогою і при підтримці Ватикану окатоличити Україну. [...] Ватикан не виявляє якусь зацікавленість в становленні незалежної Української держави»⁵.

У середовищі самих римо-католиків проблема власної національної ідентичності і внеску РКЦ у розвиток українського суспільства трактується не настільки однозначно. Розпочавшись наприкінці 1990-х років, донині не припиняються дискусії з цього приводу, особливо стосовно мови, яка звучить у костьолах.

Висвітлення зазначених питань в численних католицьких ЗМІ, що функціонують в Україні (медіа-центр, газети, журнали, радіо- і телепередачі), відбувається з посиланням на рішення II Ватиканського собору про літургійну реформу й відповідне їй використання в церковній діяльності мов, якими послуговується місцева паства. З цього приводу тут не полемізують, публічна позиція Церкви однозначна і консолідована. Незалежно від того, хто висловлюється — миряни, дієцезіальне чи орденське духовенство і, в першу чергу, ієрархи, всі вони демонструють однаковість, схвалюючи прагнення Церкви спілкуватися

³ Содано А., кард. Заради свободи та прогресу народів // Католицький вісник. — № 15 (468). — 2009. — 23 серпня. — С. 2–3.

⁴ Україна релігійна. Кн. 1: Стан релігійного життя України [колект. монографія. / Гол. ред. Колодний А. / Авт. тексту Яроцький П.] — К., 2008. — С. 257.

⁵ Колодний А. Україна в її релігійних виявах. — К., 2005. — С. 32–33.

з віруючими поширеною серед них і зрозумілою для них мовою, нехай навіть шляхом скорочення вживання традиційної для тутешнього римо-католицизму польської мови.

Владика Мар'ян Бучек, який у березні 2009 р. став на чолі Харківсько-Запорізької дієцезії (епархії) РКЦ, а до цього, прибувши в 1991 р. з Польщі, ніс духовну службу в Галичині, підкріплює потребу прагматичного підходу до мови в костьолі прикладом діяльності святих Кирила і Мефодія, які, «працюючи для слов'ян, розуміли, що треба адаптувати мову та літургію до менталітету і потреб цих народів. Для нас це приклад мудрості, розуміння того, що неможливо підходити до праці на Лівобережній Україні на тих самих підставах, що в Німеччині або в Польщі. Треба йти до людей і в разі потреби відправляти Святі Меси українською, російською, польською мовами, бо населення Східної України є різноманітним»⁶.

Одвічною мовою римо-католицького богослужіння була латина. Проте в ХХ столітті Церква стала реагувати на виклики, пов'язані з процесами націотворення, які відбувалися в Європі й на інших континентах, запровадженням різноманітних реформ, у тому числі в сфері богослужбової мови. Реалізуючи літургійні реформи II Ватиканського собору, при Конференції єпископів латинського обряду України створено Літургійну комісію, яка своїм головним завданням визначила підготовку богослужбової літератури українською мовою. Запровадження української мови Церква вважає закономірним явищем, «тому що більшало парафіян, яким польська мова — не кажучи вже про латину — була зовсім чужа»⁷. Голова цієї комісії — єпископ? ординарій Луцької дієцезії Маркіян Трофим'як переконаний, що характерною ознакою нашого часу є народження української церковної мови, яка враховує особливості латинського обряду Католицької церкви⁸.

⁶ Владика Мар'ян Бучек: «Головне для мене — бути священиком, котрий розуміє потреби всього люду» // Католицький вісник. — 2009. — 1 листопада. — № 20 (473). — С. 14–15.

⁷ Романець Д. Молімося рідною мовою // Парафіяльна газета. — 2005. — 22 травня. — № 10 (367). — С. 3.

⁸ Єпископ Маркіян Трофим'як: «Ознака нашого часу — народження української церковної мови» // Католицький вісник. — 2008. — 15 червня. — № 12 (441). — С. 12–13.

Щоб задовольнити нагальні пастирські потреби, кілька важливих книг було надруковано і запроваджено в релігійну практику ще в 1990-х роках. В 2003 р. до католицьких парафій обох обрядів дійшов український переклад «Катехизму Католицької Церкви» — книги, яка пропонує віруючим відповіді на питання про сенс людського життя й зміст християнської віри на підставі розробленої II Ватиканським собором сучасної доктрини католицизму.

Нині процес підготовки нового перекладу оригінальних біблійних текстів українською мовою й адаптації давніших українських перекладів до літургійного контексту РКЦ здійснюється швидкими темпами, з залученням найкращих фахівців. При цьому вирішуються проблеми не лише точності перекладу, але й відповідності його сучасному розвитку мови, текстам надається притаманна українській мові мелодика й національний колорит.

Процес здійснення перекладів і запровадження україномовних текстів у релігійну практику РКЦ в Україні перебуває в полі зору папської курії, яка підтримує ці починання. Архієпископ Микола Етерович — Апостольський нунцій в Україні в 1999–2004 роках не приховував задоволення з появою таких видань⁹. Виступаючи в Києві на урочистостях з нагоди 100-річчя виходу в світ Біблії українською мовою, папський по?сланець відзначив, що в Католицькій церкві сучасні переклади Святого Письма здійснюються згідно з рішеннями II Ватиканського собору, завдяки яким «Біблію пізніше почали перекладати народними мовами, насамперед — у народів, які самовизначилися і в яких була значна католицька присутність. Україна, яка є частиною Європи за своїм географічним розташуванням, за своєю історією та культурною приналежністю, не є винятком»¹⁰.

У самій Україні поява в католицизмі західного обряду української богослужбової мови викликає неоднозначну реакцію. В некатолицькому інтелектуальному середовищі висловлюються думки, що вищезгадані переклади релігійної літератури

⁹ Етерович М., архієпископ. Дорогами України. Пасторальна діяльність Апостольського Нунція в Україні Миколи Етеровича. 1999–2004. — Львів, 2007. — С. 90.

¹⁰ Там само. — С. 464.

сприяють інтеграції римо-католицької спільноти в український загал¹¹. Представники релігієзнавства, які помічають у вітчизняній РКЦ лише польські національні риси, не схильні коментувати нововведення, що можуть суперечити їх попереднім висновкам. Натомість українське православне і греко-католицьке духовенство іноді не приховує свого занепокоєння, вочевидь, вбачаючи в «українізації» римо-католицизму посягання на їх паству, яка внаслідок тривалої атеїзації не завжди розрізняє конфесії й обряди, а орієнтується за мовою богослужіння, що, мовляв, в цьому разі може ввести її в оману.

Ще в 2002 р. тодішній Львівський митрополит РКЦ кардинал Мар'ян Яворський, відповідаючи на зауваження глави Української греко-католицької церкви кардинала Любомира Гузара про незрозуміле внаслідок таких нововведень національне забарвлення римо-католицизму в Україні, виразив, по суті, офіційну позицію свого єпископату: «Ми є спільнотою ані польською, ані українською, тільки римо-католицькою. Ми належимо до вселенської Церкви. Колись я пояснював отцю кардиналові Любомиру, що ми просто намагаємося задовольнити потреби наших віруючих. Там, де мешкають римо-католики польської національності, ми відправляємо св. Месу польською, там, де розмовляють українською — по-українськи, а наприклад, на Закарпатті — словацькою або угорською»¹².

Українською мовою РКЦ стала послуговуватись і там, де раніше особливо відчувався етнічний поділ за обов'язкового поєднання конфесійної і мовної ознак. Нині навіть у західних регіонах України значна частина римо-католиків послуговується не польською, а українською мовою, і не наголошує, як це було донедавна, на своєму польському походженні.

Так, на Тернопільщині ще кілька десятиліть тому католицизм західного обряду й українська мова були явищами майже несумісними. Місцевих римо- і греко-католиків поділяли не лише особливості релігійних обрядів, але й мова, якою вони спілкувалися. За цими ознаками визначалася національна належність. Однак уже на початку 1990-х років ксьондзи, які прибули сюди

¹¹ Інтеграція відбувається успішно // Католицький вісник. — 2008. — 15 червня. — № 12 (441). — С. 13.

¹² Więcej światła. Metropolita łaciński odpowiada metropolicie greckokatolickiemu Lwowa // Dziennik Kijowski. — 2003. — Luty. — № 4 (203).

з Польщі і стали працювати, зокрема, в парафії міста Чорткова, помітили, що традиційна одноманітність національного складу тутешніх римо-католиків порушена, серед них є не тільки поляки, але й ті, які вважають себе українцями або остаточно не визначилися зі своєю національною належністю¹³. Більше того, ченцям-домініканцям, які мали можливість тривалий час спілкуватися з місцевим населенням, впали у вічі відмінності у світосприйманні поляків українських і тих, які мешкають в Польщі¹⁴. Таким чином, те, що у серпні 2009 р. новий Львівський митрополит архієпископ Мечислав Мокшицький під час візиту в Чортків виголосив проповідь українською мовою¹⁵, не видається довільною імпровізацією, а навпаки — є вповні адекватною відповіддю РКЦ на зміни, що відбулися в національному складі і менталітеті віруючих. Постає незалежна Україна, етнічна і мовна ситуація стала іншою — на це відповідним чином реагує як парафіяльне духовенство, так і керівництво української РКЦ.

Певна річ, що ставлення римо-католицького духовенства до мовного й національного питання всередині своєї Церкви формується не лише під впливом особистих вражень від спілкування з віруючими. Всім відомі результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р., які засвідчили великі, багато в чому приголомшливі зрушення в самоідентифікації громадян України. Зокрема, порівняно з попереднім, здійсненим ще в умовах СРСР переписом 1989 р., суттєво (на 34%) скоротилася кількість наших співвітчизників, які визнають себе поляками.

Католицька сторона часто нагадує, що більшість її прихильників — це люди, які мають римо-католицьку «прапам'ять», тобто за походженням пов'язані з етнічними групами, що традиційно сповідують католицизм латинського обряду. Йдеться, насамперед, про поляків, словаків і частину угорців та німців. Здавна до римо-католиків належить частина українців Поділля, нині це — десятки, якщо не сотні тисяч осіб. Та, мабуть,

¹³ Piasecka M. Gdy na goryzonce ukazał się Czortków... // Słowo Powszechne. — 1992. — 4 lipca. — № 103 (13425).

¹⁴ Досвід старших // Католицький вісник. — 2009. — 23 серпня. — № 15 (468). — С. 9.

¹⁵ Див.: Максименко І. Коронація Марії // Католицький вісник. — 2009. — 20 вересня. — № 17 (470). — С. 6.

найчисленнішою групою серед віруючих цієї конфесії є нащадки змішаних шлюбів, часто вже не в першому поколінні. Вони успадкували від неукраїнських предків-католиків віросповідання, але не національну ідентичність. Чи логічно, в такому разі, наполягати на традиційному ототожненні понять «католик» і «поляк», якщо в Україні, згідно з переписом, 144 тисячі поляків¹⁶, а римо-католиків, за останніми даними самої РКЦ, — близько 850 тисяч¹⁷? Яка мова повинна звучати в костьолах, якщо 71% поляків визнали українську мову рідною¹⁸?

Нерідко висловлюється думка, що в храмі людина повинна мати можливість вибору, якою мовою їй молитися. Як вихід зі становища, в деяких багатонаціональних за складом віруючих парафіях РКЦ відправляються «інтернаціональні» літургії. Опис одного з таких молебнів («вавилонського змішання»), що відбувся в Криму, потрапив на сторінки преси: священник польського походження правив російською мовою, парафіяни при цьому послуговувалися хто російською, хто польською мовою, приїжджі з Києва — українською¹⁹. Такі прояви релігійного життя висвітлюються католицькими ЗМІ винятково у позитивному світлі. Водночас в інтерв'ю з представниками духовенства, статтях журналістів, дописах мирян робляться наполегливі спроби спростувати давні стереотипи про «польськість» РКЦ в Україні.

Проте сміливе запровадження в релігійну практику української та інших мов не означає, що в РКЦ не усвідомлюють складності проблеми. Навпаки, є розуміння того, що мова і духовний світ людини тісно пов'язані, що це питання — «делікатне й обтяжене історичними труднощами»²⁰. На вибір мови, яка звучить в римо-католицькому храмі і поза ним під час спілкування

¹⁶ Див.: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. — 2002. — 28 грудня. — № 244.

¹⁷ Портрет нашої Церкви — у цифрах // Католицький вісник. — 2009. — 25 січня. — № 2 (455). — С. 16.

¹⁸ Див.: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

¹⁹ Коваль О. Молімося! Якою мовою? // Католицький вісник. — 2008. — 15 червня. — № 12 (441). — С. 18.

²⁰ Церква є вселенська — для всіх // Католицький вісник. — 2008. — 15 червня. — № 12 (441). — С. 19.

душпастиря з віруючими, а звідси, нерідко, хоча й не завжди, етнічну орієнтацію релігійної громади, впливають не лише офіційні настанови Ватикану. Існують інші чинники, від яких це залежить: специфіка етнополітичної й мовної ситуації в регіоні, рівень етнічної мобілізації місцевої католицької спільноти, особиста роль духовенства (підхід до названої проблеми парафіяльного священика і єпархіального керівництва).

Не варто чекати, що в таких регіонах, як Донбас чи Крим, де домінує російська мова, ксьондз виступить з ініціативою проведення україномовних богослужінь. Майже всі види діяльності тамтешніх римо-католицьких громад відбуваються з використанням російської і лише частина — інших мов. Зокрема, зважаючи на етнічне походження і запити старшого покоління парафіян, — польською. В містах, де багато іноземців, священики готові спілкуватися з ними й здійснювати богослужіння англійською, французькою, німецькою та іншими мовами.

Тут якщо й правиться українською мовою, то хіба на прохання самих віруючих, як це вперше трапилося у Сімферополі у вісімнадцятий День Незалежності України. «Російську мову у нас розуміють всі, тому Меса російською всіх влаштовувала. А цього року, напевно, дозріли до української. І не тому, що в нас стало більше етнічних українців. Рік за роком ми самі дедалі більше стаємо українцями»²¹, — такою була аргументація віруючих, в якій проглядаються ознаки утвердження ідентичності на громадянському, а не етнічному ґрунті.

Від римо-католицьких душпастирів все частіше можна почути думку про те, що сьогодні в Україні РКЦ повинна вибиратися з польського національного «скансену». Так, в першу чергу, вважає нова генерація священиків. Віддаючи належне внескові етнічних поляків у справу збереження віри, вони, однак, не хотіли б, щоб РКЦ унас асоціювалася тільки з польською чи якоюсь іншою національною меншиною, а отже, сприймалася як «щось штучно нав'язане, іноземне, чуже Україні»²². РКЦ, твердить духовенство, — вселенська, наднаціональна Церква, тому вважати її чийсь національним віросповіданням означає звужувати, а то й заперечувати її універсальну сутність, за ук-

²¹ Новини з України // Католицький вісник. — 2009. — 20 вересня. — № 17(470). — С. 6.

²² Церква є вселенська — для всіх. — С. 19.

раїнських обставин — прирікати на існування в обмеженому середовищі. І навпаки, РКЦ матиме в Україні велике майбутнє за умови, що вона відмежується від національних партикуляризмів, вирішить завдання стати інтегральною частиною українського народу, «природним елементом українського пейзажу»²³. Про це відкрито заявив єпископ М. Трофим'як ще в період підготовки візиту в Україну Папи Римського Іоанна Павла II.

Душпастирі скептично зауважують, що ті, хто найпалкіше володіє польську традицію в РКЦ, насправді нерідко самі не володіють польською мовою, а значить, і не можуть зрозуміти польськомовних богослужінь. Інколи україно- чи російськомовним нащадкам римо-католиків, які прийшли до костюлу в пошуках власної ідентичності і, в першу чергу, вимагають польськомовної літургії, ксьондзи пояснюють справжнє призначення костюлу, яке, на їх думку, не зводиться до викладання іноземної мови чи милування фольклорною спадщиною.

Багато священиків переконані в тому, що в Україні РКЦ матиме добрі перспективи лише тоді, коли в її храмах першість здобуде українська мова, а не мова національних меншин. Вони не погоджуються з тим, що цілком виправдано відправляти богослужіння чужою, але зрозумілою для парафіян мовою: «Неможливо уявити, щоби поляки [в Польщі] допустили, аби в них більшість недільних літургій служили не своєю мовою, а, приміром, німецькою. Або щоб місіонери з сусідньої Німеччини відправляли їм російською, бо вони її колись вчили в школі, а «багато поляків і так її розуміють»²⁴.

Характеризуючи Києво-Житомирську дієцезію, єпископ Ста?ніслав Широкоградюк, резиденція якого знаходиться в Києві, не приховував свого ставлення до того, що, мабуть, вважав за най?головніше: «Мені дуже подобається, що в цій дієцезії майже немає мовних проблем. Тут служать Меси багатьма мовами — польською, російською, українською тощо. Багато священиків достатньо вільно володіють насамперед українською мовою — а це, погодьтеся, надзвичайно важливо для католиків України»²⁵.

²³ Наш народ заслужив, щоб Святіший Отець ступив на його землю // Парафіяльна газета. — 2001. — 25 березня. — № 5. — С. 1–2.

²⁴ Церква є вселенська — для всіх. — С. 19.

²⁵ Де єпископ, там і Церква // Католицький вісник. — 2009. — 19 квітня. — № 8 (461). — С. 16.

Владика описав справжній стан речей, який на сьогодні склався в дієцезії, проте делікатно не згадав про труднощі, які в недалекому минулому і нині доводиться долати ієрархам і духовенству при розв'язанні мовної проблеми.

Ці труднощі з'явилися ще на початку 1990-х років, коли настоятель єдиної на той час в столиці України римо-католицької парафії спробував запровадити українськомовні літургії. Йшлося не про усунення польської мови з релігійного життя громади, а лише про те, щоб для українськомовних парафіян у відведені для цього години правилося зрозумілою для них мовою. Нововведення сподобалося не всім: «Як це деінде траплялося, група затятих бабусь почала ремствувати — мовляв, що це робиться, та за дідів-прадідів такого не було...»²⁶. Але ксьондз (уродженець Латвії) незворушно виконував вказівки керівника дієцезії, не взявши до уваги заперечення консервативної частини віруючих. Завдяки наполегливості ієрархів, згаданого священика та його наступників українська мова утвердилася в римо-католицькій спільноті Києва. Сьогодні в столичних костьолах правиться багатьма мовами, однак найбільше людей збирається на українськомовні літургії.

Кількість віруючих РКЦ в Києві значно перевищує зареєстроване під час останнього перепису число киян-поляків. Гнучка, але наполеглива мовна політика забезпечила для РКЦ зростання контингенту своїх прихильників, рекрутованих не лише з обмеженого кола традиційних для римо-католицизму етнічних груп. У свою чергу, українськомовним віруючим в костьолі забезпечено комфортні лінгвістичні умови, те, без чого раніше потерпало їх духовне життя — можливість зрозуміти зміст літургії. Завдяки нинішньому етнічному розмаїттю до традиційно польського обліку парафій додалися нові риси.

Не всі римо-католики схвально ставляться до цих змін. Ідеться вже не про звичне «ремствування» згаданої вище купки «затятих бабусь», які прагнуть бачити в костьолі тільки поляків і чути там лише одну — польську мову (в Польщі подібне коло осіб і навіть більше — цілі суспільні групи, які дотримуються поглядів, виразником яких є консервативна течія католицизму, глузливо називають «мохерові берети»); цей вираз вже вкорінився

²⁶ Людина з Латвії? // Католицький вісник. — 2009. — 15 листопада. — № 21 (474). — С. 22.

в сучасній польській мові, особливо в політичному дискурсі, оскільки стосується активних виборців, які підтримують партії консервативного, націоналістично-католицького табору). Ще з 1990-х років в Україні інтереси вітчизняних «мохерових берегів» — консервативно налаштованих етнічних поляків, які вступили в ціннісний конфлікт зі своїм духовенством, не на аматорському рівні й не спонтанно відстоюють кілька активістів польських громадських організацій. За основний спосіб впливу на формування громадської думки серед польської етнічної спільноти у вигідному для «мохерових берегів» річищі ними обрано публікації на шпальтах світського видання — двотижневика «Dziennik Kijowski»²⁷. Ініціатива винесення проблемних питань діяльності РКЦ в Україні на розгляд широкого загалу польської спільноти належала співробітнику вищезазначеного київського часопису Євгенові Тузову-Любанському. Цей журналіст водночас працює редактором в газеті «Nasz Dziennik», яка видається в Польщі і тісно пов'язана з ім'ям Тадеуша Ридзика — ксьондза — польського медіа-магната, що став відомим завдяки своєму скандальному втручанням в політику і нечуванню популярності серед «мохерових берегів».

Попри різну словесну оболонку, ці публікації дуже схожі. Їх лейтмотивом є невдоволення змінами, що відбуваються в українській РКЦ, й образа на духовенство, яке запроваджує ці зміни. Автори, попри розуміння складності і делікатності проблеми, дозволяють собі високий емоційний накал. Тотожні за змістом статті мають кілька спільних мотивів, а саме:

- поляки — народ, що особливо постраждав від переслідувань, проте зберіг свою віру, і завдяки цим заслугам перед Костьолом повинен в ньому займати «своє гідне місце»;
- польська мова в Костьолі повинна бути головною (лише нею мають відбуватися літургії, розмовляти священники, ченці

²⁷ Див., напр.: Tuzow-Lubański E. Czy trudno być Polakiem w Kościele? // Dziennik Kijowski. — 1999. — Luty. — № 3 (106); Wojciechowska W. Pytania o język w liturgii // Dziennik Kijowski. — 1999. — Kwiecień. — № 7 (110); Seidel B. Język i wiara // Dziennik Kijowski. — 1999. — Czerwiec. — № 11 (114); Jamróz J. Jak rozwi ązać kwadraturę koła? // Dziennik Kijowski. — 1999. — Grudzień. — № 23 (126); Pozwólcie im umrzeć po polsku // Dziennik Kijowski. — 2001. — Lipiec. — № 14 (165).

і черниці, вони ж зобов'язані навчати польській мові і прищеплювати польські національні традиції парафіянам, особливо дітям);

– ксьондзи, які на початку 1990-х років прибули з Польщі і відроджували Костьол і польське національне життя в Україні, невдовзі відмовилися від ролі організаторів польської громади, а тепер здійснюють українізацію Костьолу («В такому ша? леному темпі українську мову не впроваджують, як це робиться в Костьолі, навіть в Адміністрації Президента України»²⁸);

– нині в РКЦ панує несправедливість, бо етнічні поляки позбавлені заслужених привілеїв і уваги священників.

Крім нарікань і скарг на нечуйне ставлення римо-католиць? кого духовенства до етнічних поляків, їх автори звертаються до читачів із закликами. Віруючих просять вивчати рідну мову, не бути байдужими і покірними, активніше втручатися в діяльність священників, через парафіяльну раду контролювати їх, щоб «шановні біскупы зрозуміли, що поляки мають свій національний гонор»²⁹. Священникам з Польщі нагадують, що вони прибули «не в Африку», а до поляків, і повинні більше рахуватися з потребами віруючих.

«Dziennik Kijowski» також не раз впродовж 1999–2008 років надавав свої сторінки для статей однодумця і колеги Є. Тузова-Любанського по газеті «*Nasz Dziennik*», професору Люблінського католицького університету ксьондзові Роману Дзвонковсь? кому³⁰, який так само виступає з позицій захисту прав етнічних поляків, що мешкають в Україні.

Контroversійність згаданих публікацій спонукала багатьох читачів до участі в дискусії. Думками обмінялися як світські католики (журналісти й дописувачі газети), так і представники

²⁸ Tuzow-Lubański E. Czy trudno być Polakiem w Kościele? // *Dziennik Kijowski*. — 1999. — Luty. — № 3 (106).

²⁹ Lubjańska B. Echa artykułu // *Dziennik Kijowski*. — 1999. — Maj. — № 9 (112).

³⁰ Див.: Dzwonkowski R. Od Kościoła polskiego do Kościoła Polaków w krajach byłego ZSRR // *Dziennik Kijowski*. — 1999. — Sierpień. — № 14 (117); 1999. — Sierpień. — № 15 (118); 1999. — Wrzesień. — № 17 (120); 1999. — Wrzesień. — № 18 (121); «Dramat Polaków w Kościele katolickim na Białorusi i Ukrainie». — 2008. — Styczeń. — №1 (320); 2008. — Styczeń. — №2 (321).

духовенства — парафіяльні священники, ченці, ієрархи. Попри часті відмінності поглядів дискусантів, усі зійшлися на тому, що в Україні в Католицькій церкві латинського обряду відбуваються суттєві зміни, внаслідок яких римо-католицизм поступово відходить від ролі, яку добровільно виконував на цих землях упродовж не лише останніх десятиліть, а навіть віків — оплоту польськості. Ця роль була світською, не пов'язаною із засадничою — евангелізаційною місією Церкви, але надзвичайно важливою для поляків, які в чужому середовищі прагнули зберегти власну національну ідентичність. Тривалий час костьол залишався носієм і охоронцем не лише їх віри, але й національної пам'яті, традицій і єдиним місцем, де звучала польська мова.

Риску в дискусії підвели самі читачі, які виявилися значно мудрішими і толерантнішими, ніж її ініціатори, назвавши при? від для суперечок мізерним і надуманим, зважаючи на те, що насправді жодна з мов в костьолі не дискримінується, а богослужіння проводяться почергово тими мовами, якими спілкуються парафіяни.

У своїй духовній практиці священники не акцентують на мов? ному питанні. Церква вимагає, щоб духовні запити віруючих задовольнялися в міру можливості тією мовою, якою вони забажають це робити. І душпастирі не забувають, що їхній обов'язок — таку можливість надати. Тим більше, що Апостольська Столиця не заохочує дискусій змовного питання. Нунцій Н. Ете? рович, який став свого часу свідком, як вони ведуться в Україні, зауважив, що в Церкві «не повинно бути суперечностей, непослуху, розколів»³¹, і нагадав офіційну позицію Ватикану: «Свята служба Бога може відправлятися багатьма мовами. [...] Літургійна молитва, що промовляється кожною мовою, вжива? ною віруючими, має однакову гідність. Вона ніколи не повинна ставати причиною суперечки й полеміки між віруючими, а бути виразом законного плюралізму в єдності християнської віри, надії та любові»³².

На Львівщині російську мову можна почути далеко не вкожному костьолі, зрештою, так само, як і українську. Тут домінує

³¹ Етерович М., архієпископ. Дорогами України. Пасторальна діяльність Апостольського Нунція в Україні Миколи Етеровича. 1999–2004. — С. 426.

³² Там само. — С. 90–91.

польська мова, яка для місцевих римо-католиків, майже всі з яких — етнічні поляки, є мовою не лише сакрального, але й повсякденного спілкування. Донині функціонування кафедрального собору Львівської митрополії РКЦ мало підкреслено польське національне забарвлення. І не лише завдяки плеканню духовенством і віруючими традиційно тісного зв'язку місцевого католицизму латинського обряду з польськістю. Для багатьох поляків — в Україні і Польщі — повернення до Львова в 1991 р. після 45 років вигнання латинського архієпископа-поляка і відновлення Львівської митрополії РКЦ є моральною сатисфакцією за драматичну повоєнну долю свого народу на західноукраїнських землях й символом незламності польського національного духу. Ототожнюючи сучасні досягнення РКЦ в Галичині з перемогою поляків над шведами в період «Потопу», автор однієї публікації в польській католицькій пресі підсумував їх оптимістичним (для польських «кресов'яків» — прихильників перегляду Ялтинських угод 1945 р.) виразом «Бог справедливий, а історія мінлива»³³.

Так склалося історично, що відносини між сусідніми народами — українцями і поляками розвивалися непростим способом. Отож, римо-католицьким священикам в Україні, більшість з яких становлять етнічні поляки, а нерідко — громадяни Польщі, постійно доводиться перебувати в ситуації вибору лояльності. З одного боку — покладена на них місія євангелізації і принципова вимога католицизму до своїх послідовників, а тим більше священиків, бути лояльними до світської влади країни, в якій живеш, обов'язок турбуватися про народ, серед якого працюєш. З іншого — тиск з боку захисників польських етнічних інтересів, які чекають від ксьондзів виконання зовсім інших функцій — бути лідерами польського національного життя.

Можливо, й трапляються випадки, коли священики відмовляються від такої ролі, зосередившись на суто душпастирській діяльності, однак це хіба винятки. Костьол офіційно підкреслює свій наднаціональний характер, проте в Україні декларована універсальність на практиці найчастіше уступає тиску польських впливів.

³³ Szuba Z. Bóg sprawiedliwy a historia zmienna jest // S łowo Powszechne. — 1992. — 12 października. — № 174 (13496).

Справді, де з'являється ксьондз, там починає зароджуватись і розвиватися польське національне життя. До віддалених сіл священики часто приїжджають не лише з молитвою, але й з підручниками польської мови. Водночас, коли вони чують слово «костьол», то завжди терпляче виправляють: «Не костьол, а храм». Коли чують «польський костьол», заперечують, нагадуючи, що в парафії є не лише поляки, ай українці, росіяни, німці, а можливо, й вихідці з Африки. Як зауважують парафіяни, їхні душпастирі для поляків — поляки, українців — українці, росіян — росіяни, і в кожному з них вони намагаються пробудити людську гідність і патріотизм: Бог, честь і Вітчизна потрібні не лише полякам, але також і дітям України³⁴.

Ієрархи РКЦ відхиляють закиди, що польські священики полонізують українців, і стверджують, що насправді все зовсім інакше. На запитання польської газети «Tygodnik Powszechny» про те, чи добре латинська Церква вписується в реалії незалежної України, кардинал М. Яворський відповів ствердно: «Вища державна влада і звичайні люди бачать, що ми є далекими від політики, від протегування тієї чи іншої національності, але намагаємося бути для всіх, хто хоче молитися в нашому обряді»³⁵. 2 вересня 2004 р. кардинал отримав «Почесну відзнаку Державного комітету України в справах національностей і міграції». Цією нагородою тодішнього главу Конференції єпископів латинського обряду в Україні було вшановано за особистий внесок у справу миру і злагоди між національностями. Дякуючи за нагороду, митрополит зазначив: «Хочу запевнити, що праця буде скерована в такому напрямкові, щоб у суспільстві панувала міжконфесійна злагода, мир і співпраця між усіма людьми, які живуть в Україні. Цього прагне Костьол. Ми не хочемо ділити людей, щоб не поставали антагонізми. І це є нашим найщирішим бажанням»³⁶.

У римо-католицьких храмах відправляються молебні за нашу Батьківщину, за мир, порозуміння і дар єдності, священики

³⁴ Wołowicka I. Bóg, Honor, Ojczyzna // Dziennik Kijowski. — № 19 (242). — 2004. — Październik.

³⁵ Więcej światła // Dziennik Kijowski. — 2003. — Luty. — № 4 (203).

³⁶ Czewaga K. Odznaczenie za działalność na rzecz zgody między narodowościami na Ukrainie // Dziennik Kijowski. — 2004. — Wrzesień. — № 18 (241).

виголошують проповіді, в яких закликають паству захищати незалежність України³⁷.

Водночас зауважимо, що Україна — не Польща, де РКЦ була і є тією силою, яка незмінно, впродовж століть живить прагнення народу до державної незалежності, а на межі 1980-х — 1990-х років спричинилася до зміни суспільного устрою в цій країні. Ця конфесія в Україні не втручається в процеси реформування суспільства і боротьбу політичних сил і не претендує на роль державної Церкви.

Однак це не означає, що легітимність діяльності цієї релігійної інституції і взаємна лояльність католицизму й української держави забезпечують безпроблемне існування РКЦ.

³⁷ Уповаємо на Бога // Католицький вісник. — 2009. — 6 вересня. — № 16 (469). — С. 6.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ЕТНОПОЛІТИЧНА
КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ:
РЕАЛІЇ ТА ВИКЛИКИ ЧАСУ**

Монографія

Відповідальний за випуск *Д. В. Терещенко*

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 25,11. Обл.-вид. арк. 24,75.
Підписано до друку 24.12.2010. Зам. №

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net

